

श्री वाल्मीकि रामायणाची
किं किं न्हय कां हा कीं
विषयसूची

सर्ग	विषय	पृष्ठ
१	सुग्रीव रामलक्ष्मणांना पाहून चिताकात होतो	१
२	हनुमान रामलक्ष्मणांना भेटण्यास येतो	२१
३	हनुमानाची योग्यता.	२५
४	रामलक्ष्मण सुग्रीवाकडे जातात.	३१
५	राम व सुग्रीव यांची मित्रता झाली.	३५
६	सीतेचीं आभूषणें सुग्रीव रामास दाखवितो.	४२
७	रामाच्या मैत्रीमुळे सुग्रीवाचा आनंद.	४६
८	रामानें सुग्रीवाला आपलें मनोगत सांगितचें.	५०
९	वालीच्या शत्रुबरोबर लढण्यास जातो, तो मेली अर्धे समजून सुग्रीव राज्यावर बसतो	५७
१०	वाली परत आल्यावर तो सुग्रीवावर रागावतो वाली व सुग्रीव यांचें वैर	६१
११	सुग्रीव वालीला आह्वान देतो, वाली सुग्रीवाचा परामव करतो.	६६
१२	भोळ्यापणासाठीं सुग्रीवाच्या गळ्यात माळ घालून त्यास पुनः युद्धासाठीं राम पाठवतो	८१
१३	सुग्रीव पुनः वालीस आह्वान देतो.	८७

सर्ग	विषय	पृष्ठ
१४	राम झाडाच्या आड राहतो व सुग्रीव युद्धाच्या तयारीने उभा राहतो	९२
१५	तारेने वालीला युद्धासाठी न जाण्याचा उपदेश केला	९५
१६	वाला युद्धासाठी जातो व रामाच्या बाणाने मरतो.	१००
१७	वाली जखमी होऊन पडल्यावर दडून बाण मारल्याबद्दल रामाची निंदा करतो.	१०६
१८	राम त्याला यथोचित उत्तर देतो	११४
१९-२३	तारेचा शोक	१२५
२४	बन्धुवधामुळे सुग्रीवाचा शोक	१४७
२५	राम त्याचे सात्वन करतो	१५५
२६	सुग्रीवाचा राज्याभिषेक व अगदाचा यौवराज्याभिषेक	१६४
२७	पावसाळ्यात माल्यावान् पर्वतावर रामाचा निवास	१७०
२८	सीताविरहामुळे रामाचा शोक	१७७
२९	वानरवीराना एकत्र करण्याची सुग्रीवाची आज्ञा	१९०
३०	रामाचा शोक व सुग्रीवाला निरोप	१९६
३१	लक्ष्मण सुग्रीवाकडे जातो	२११
३२	इतुमान लक्ष्मण आल्याचे वालीला सांगतो	२१९
३३	सुग्रीव लक्ष्मणाकडे तारेल्या पाठवतो	२२३
३४	लक्ष्मण सुग्रीवाला प्रतिज्ञा पाठून करण्यास सांगतो	२३४
३५	तारा लक्ष्मणाचा राग शान्त करते	२३८
३६	सुग्रीव लक्ष्मणाची भेट.	२४१
३७	वानरवीर एमत्रित झाले	२४५
३८	सुग्रीव रामाकडे जातो	२५०

सर्ग	विषय	पृष्ठ
३९	वानरसेना निरीक्षण.	२५५
४०	सीतेच्या शोधाची योजना	२६२
४१-४०	घानराना सीतेच्या शोधासाठी पाठवले	२७४
४६	बालीचे आत्महृत्त.	३०५
४७	५२ वानर सीतेचा शोध करतात	३०९
५३	समुद्र दर्शन	३३२
५४	वानराची उद्विग्नता.	३३७
५५	अंगदाचा मुग्धीवाविषयी संशय.	३४१
५६	वानर व संपातीची भेट.	३४४
५७	वानर व संपातीचे भाषण.	३४८
५८	संपातीने सीतेचा पत्ता मागितला.	३५२
५९	लंकेत जाण्याची तयारी.	३५७
६०-६३	संपातीचे वृत्तकथन.	३६३
६४-६७	हनुमानाचे उद्‌घाण	३७८

समालोचना

मुग्धीवाचा सावधपणा, परकीयावर अविश्वास	३९७
कामरुष झालेला तरुण	३९९
सद्‌मनाची अक्षम्य चूक	४०१
हनुमानाची विद्वत्ता	४०२
रामाची दौनता	४०३
समदु खी वीरांची मैत्री	४०५

विषय	पृष्ठ
हस्तपीडनार्थं सत्य	४०६
सतिर्वा स्था	४०९
स्वकीयाशी विरोध व परकीयाशीं श्रेह	४१६
राजकीय सत्य	४१८
बालीचा वध निर्दोष भादे	४२०
रामाच्या जीवनात एकच प्रसंग	४२३
तारेचा शोक	४२६
सुग्रीवाचा शोक	४२६
बालीचें और्ध्वदेहिक	४०७
सुग्रीवाचा राज्याभिषेक	४२८
सुग्रीव, दना व तारा	४२८
सुग्रीव हनुमान	४३०
मोहक श्री	४३२
भंगदाचें सुग्रीवासंबंधाचें मत	४३४
बैलाची उपमा	४३६
सुवर्णाचा रंग	८३६
बानरवेद	४३७
विशिष्टा-काळातील मुभाषितें	४३८
विशिष्टा-काळांतलें उपमा	४४७

कि ष्कि न्धा का ण्ड

श्रीमहामुनि-वाल्मीकि-प्रणीतं
श्री रा मा य ण म् ।

किष्किन्धा-काण्डम् ।

प्रथमः सर्गः ।

स तां पुष्करिणीं गत्वा पद्मोत्पलश्याकुलाम् ।	
रामः सौमित्रिसहितो विललापाकुलेन्द्रियः	१
तत्र द्रष्टुं तां हर्षादिन्द्रियाणि चकम्पिते ।	
स कामवशमापन्नः सौमित्रिमिदमब्रवीत्	२
सौमित्रे शोभते पम्पा वैदूर्यविमलोदका ।	
फुल्लपद्मोत्पलवती शोभिता शिवधैर्द्रुमैः	३
सौमित्रे पश्य पम्पायाः काननं शुभदर्शनम् ।	
यत्र राजन्ति शैला वा द्रुमाः नशिखरा इव	४
मां तु शोकामिसन्तप्तमाधयः पाडयन्ति वै ।	
भरतस्य च दुःखेन वैदेह्या हरणन च	५

राम, लक्ष्मणासहवर्तमान नीलकमलें, श्वेतकमलें, आणि मत्स्य ह्यानीं गजबनून गेलेल्या त्या पुष्करिणीसमीप गेला आणि अंतःकरण व्याकूल झाल्यामुळे शोक करूं लागला; १ परंतु, ती पुष्करिणी दृष्टी पडताक्षणीं त्याला हर्ष होऊन त्याचीं इंद्रियें थरथरूं लागलीं आणि भद्रनाथे अधान होऊन तो सुमित्रापुत्र लक्ष्मणाला म्हणाला. २ "हे लक्ष्मणा, नानाप्रकारच्या वृक्षानीं अलंकृत, प्रफुल्लित श्वेतकमलानीं व नीलकमलानीं युक्त आणि वैदूर्यरत्नामारिख्या निर्मल उदकानें भरलेली ही पंपापुष्करिणी शोभा देत आहे. ३ हे लक्ष्मणा, ज्याचे दर्शन शुभावह आहे असें हें पंपेच्या तीरावरील वन तूं अवलोकून कर. ह्या वनातील वृक्ष उच्च उच्च शाखांनीं युक्त अगल्यामुळे शिखरयुक्त पर्वताप्रमाणें दिसत आहेत ४ परंतु, सीतेच्या अपहाराचें आणि भरताला (जया बल्कलादि-धारणामुळे) होत अगलेल्या दुःखाचें

शोकातस्यापि मे पम्पा शोभते चित्रकानना ।	
व्यवकीर्णा बहुविधैः पुष्पैः शोतोदका शिवा	६
नलिनैरपि संछन्ना ह्यत्यर्धशुभदर्शना ।	
सर्पव्यालानुचरिता मृगद्विजसमाकुला	७
अधिकं प्रविभात्येतन्नोलपीति तु शङ्खलम् ।	
द्रुमाणां विविधैः पुष्पैः परिस्तोमैरिवार्पितम्	८
पुष्पभारसमृद्धानि शिखराणि समन्ततः ।	
लताभिः पुष्पिताग्राभिरुपगूढानि सर्वतः	९
सुखानिलोयं सौमित्रे कालः प्रचुरमन्मथः ।	
गन्धवान्सुरभिर्मासो जातपुष्पफलद्रुमः	१०
पद्म रूपानि सौमित्रे घनानां पुष्पशालिनाम् ।	
सृजनां पुष्पवर्षाणि वर्षे तोयमुच्चाभिघ	११

स्मरण काले म्हणजे शोककाल झालेच्या मला मानसिक व्यथा पीडा वेळ लागतात. ५
 वर्षी. मी जरी शोकाकुल झालो आहे, तरी अद्भुत वनानी युक्त, नानाप्रकारच्या
 पुष्पानी भरलेली आणि शीत जलाने परिपूर्ण असलेली ही कल्याणकारक पंपा मला
 सुखापद होत आहे ६. हिचे तोगी सर्प आणि श्वापदे संचार करीत असून ही
 जरी पशुपत्नीनी मजकून गेली आहे आणि कमलानी जरी आच्छादित झाली
 आहे तरी दिवे दर्शन फारच रम्याकारक आहे ७.

प्रस्तरेषु च रभ्येषु विविधाः काननद्रुमाः ।	
वायुवेगप्रचलिताः पुष्परवफिरन्ति गाम्	१२
पतितैः पतमानैश्च पादपस्थैश्च मारुतः ।	
कुसुमैः पश्य सौमित्रे कीडतीव समन्ततः	१३
विक्षिपान्विविधाः शाखा नगानां कुसुमोत्कटाः ।	
मारुतञ्चलितस्थानैः पदपदैरनुगीयते	१४
मत्तकाङ्किलसन्नादैर्नतयाग्निच पादपान् ।	
शैलकन्दरनिष्क्रान्तः प्रगीत इव चानिलः	१५
तेन विक्षिपतात्यर्थं पवनेन समन्ततः ।	
अमी संसक्तशाखाप्रा प्रथिता इव पादपाः	१६
स एव सुखसंस्पर्शां वार्ति चन्दनशीतल ।	
गन्धमभ्यवहन्पुष्पं श्रमापनयनोनिलः	१७
अमी पवनविक्षिप्ता चिनदन्तीव पादपाः ।	
पदपदैरनुकूजद्विर्वनेषु मधुगान्धिषु	१८

अमलेले नानाप्रकारचे वनद्रुत वायूच्या वेगाने हालत असल्यामुळे पृथ्वीवर पुष्पाचा वर्षाव करित आहेत १२. हे लक्षणा, पहा; हा वायु पडलेल्या, पडणाऱ्या आणि वृक्षावरच अमलेल्या पुष्पाच्या योगाने जसा काही आसमंताद्वारांनी व्रीडा करित आहे १३. पुष्पांनी भरलेल्या वृक्षाच्या अनेक शाखा हालवून सोडणाऱ्या त्या वायूच्या ध्वनीच्या भागोभाग स्थानातर केलेले शृंग गायन करित आहेत १४.

मत्त कोष्ठे पक्ष्याच्या ध्वनीच्या योगाने हा वायु वृक्षाना जसा काही तालमु-
रान्न वृत्त शिस्त्रांत असल्यामारिखा टिमटिमात आहे आणि परताऱ्या गुहातून बाहेर
निघालेला हा वायु स्वतः च गायन करित असल्यामारिखा भासत आहे १५. शाखे
अनिगम्य इरुटे तिन्डे उरणाऱ्या वायूच्या योगाने वृक्षाची शाखाप्रे एम्मेकान
गुंवन मेन्वानुळे हे वृक्ष एम्न बाधून टाकिल्यावाग्ये दिसत आहेत १६. लीच
हा वायु स्पर्श शाखा अमना मुग्य देताग आणे, चंदनाप्रमाणे थंड आहे, अम दूर
उरणाऱ्या आटे आणि पवित्रगंध आपल्यामरोर राहून नेताग आणे १७ मर्यादा
वापाने युक्त अमलेले हे वृत्त वायूने चलित झाल्यामुळे ज्ञान्या आथनाला असलेले

गिरिप्रस्थेषु रम्येषु पुष्पवद्भिर्मनोरमै ।	
ससकृशिशिरा शैला विराजन्ति महाद्रुमै	१९
पुष्पसंछन्नशिखरा मारुतोत्क्षेपचञ्चला ।	
अमी मधुकरोत्तसा. प्रगीता इव पादपा	२०
सुपुष्पितास्तु पश्यैतान्कर्णिकारान्समन्तत ।	
हाटकप्रतिसङ्घन्नाश्वरान्पिताम्बरानिव	२१
अथ वसन्त. सौमित्रे नानाविहगनादित ।	
सीतया विप्रहीणस्य शोकसदीपनो मम	२२
मां हि शोकसमाक्रान्त सतापयति मन्मथ ।	
हृष्टं प्रवदमानश्च समाह्वयति कोकिल	२३
एष दास्यूहको हृष्टो रम्ये मा वननिर्झरे ।	
प्रणदन्मन्मथाविष्ट शोचविष्यति लक्ष्मण	२४
ध्रुत्वैतस्य पुरा शब्दमाश्रमस्था मम प्रिया ।	

भृगु गुनारव करु ङागत्याकरणाने गर्जना करित असल्यासारिखे भासत आहेत १८ मनोहर पर्वतशिखरावर उत्पन्न झालेल्या रमणीय व प्रफुल्लित महावृक्षाच्या योगाने ज्याची शिखरे परस्परशीर्षी सभद्ध झालेली आहेत असे हे पर्वत शोभा देत आहेत १९ आणि त्याचप्रमाणे पुष्पाच्छादित शिखरे आणि भृगरूप शिखा ह्यांनी युक्त असलेले व वायूच्या वेगामुळे चंचल झालेले हे वृक्ष गायन करित असल्या सारिखे दिग्गत आहेत २०

आसमताद्भारगीं प्रफुल्लित झालेले हे कर्णिकार पदा कसे पातावर धारण करून सुवर्ण भूषणांनी आच्छादित झालेल्या पुरुषाप्रमाणे दिसत आहेत २१ हे लक्ष्मणा, अनेक पक्ष्याच्या गर्जनेने युक्त असलेला हा वसत सीतेचा वियोग झालेल्या माझा शोकच वृद्धिंगत करित आहे २२ मदनहा शोकप्रस्त झालेल्या मला अतिशय ताप देत आहे आणि हा कोकिल कोकिलपक्षा हसत हसत असे काही मला आर्हानच करात आहे २३ हे लक्ष्मणा, वनाताल रम्य क्षत्र्यावर असलेला हा पाणकी वडा आनदित हाळून गर्जना करित आहे आणि त्यामुळे कामाधान झालेल्या मला दुःख देत आहे २४ पूर्वी ह्या पाणकींबड्याचा शब्द ऐकताक्षणी आश्रमात

मामाह्वय प्रमुदिता परमं प्रत्यनन्दत	२५
एवं विचित्राः पतगा नानारायविराविणः ।	
वृक्षगुल्मलताः पश्य संपतन्ति समन्ततः	२६
विमिश्रा विहगाः पुंभिरात्मव्यूहामिनन्दिताः ।	
भृङ्गराजप्रमुदिताः सौमित्रे मधुरस्वराः	२७
अस्याः कूले प्रमुदिताः संघशः शकुनास्विह ।	
दात्यूहरतिविक्रन्दैः पुंस्कोकिलवृत्तरपि	२८
स्वनन्ति पादपाश्र्मे ममानङ्गप्रदीपकाः ।	
अशोकस्तथकाङ्गारः पट्पदस्वननिःस्वनः	२९
मां हि पल्लवताम्राचिर्वसन्ताग्निः प्रघक्ष्यति ।	
न हि तां सूक्ष्मपक्ष्माक्षीं सुकेरीं मृदुभाषिणीम्	३०
अपश्यतो मे सौमित्रे जीवितेऽस्ति प्रयोजनम् ।	

असलेली माझी आनंदित प्रिया मला हाक मारून आपला आनंद अतिशयच प्रकट करून दाखवीत असे २५. सारांश, ह्याप्रमाणे नानाप्रकारचे ध्वनि करणारे हे विचित्रविचित्र पक्षी सर्व धाजूनी वृक्ष, गुल्म व लता ह्यांवर सहन बसत आहेत हे तूं पढा २६.

हे लक्ष्मणा, पतींनीं युक्त झालेल्या पक्षिप्रिया ह्या ठिकाणीं आपआपल्या जातिसमूहामध्ये आनंदित झालेल्या आहेत, भृंगराजाचा समागम झाल्यामुळे आनंदित झालेल्या भृंगप्रियाही ह्या ठिकाणीं मगुर स्वर करीत आहेत २७ आणि ह्या पंपेच्या तोंडां कळ्यानीं रहात असलेले पक्षीही आनंदित झालेले आहेत. पाणझोबज्याचे रतिक्रीडानिषयक शब्द आणि कोकिलपक्ष्याचे ध्वनि ह्यांच्या योगानें २८ जसे कांही गर्जना करीत असलेले हे वृक्ष माझे ठिकाणीं कामोद्दीपन करीत आहेत. अशोकगुच्छरूप अंगार, भृंगध्वनिरूप शब्द २९ आणि पल्लवरूप आरक्तवर्ण ज्वाला ह्यांनीं युक्त असलेला वसंतरूप अग्नि मला दग्ध करण्याच्या वेतात आहे. त्रिच्या नेत्रांच्या पापण्या सूक्ष्म आहेत, त्रिचे केदा उत्कृष्ट आहेत आणि त्रिचे मापण मृदु आहे अशी ती सीता ३० माझ्या दृष्टीं पडत नसल्यामुळे, हे लक्ष्मणा, आता मला जिवंत रहाण्याचें कांही प्रयोजन दिसत नाही. हे निष्पापा लक्ष्मणा, ह्या

अयं हि रुचिरस्तस्या कालो रुचिरकाननः	३१
कोकिलाकुलसीमान्तो दयिताया ममानघ ।	
मन्मथायाससभूतो वसन्तगुणवर्धित-	३०
अयं मां धक्ष्यति क्षिप्र शोकाग्निर्न चिरादिव ।	
अपश्यतस्तां घनितां पश्यतो रुचिरान्द्रुमान्	३३
ममायमात्मप्रभवो भूयस्त्वमुपयास्यति ।	
अदृश्यमाना वैदेही शोकं वर्धयतीह मे	३४
दृश्यमानो वसन्तश्च स्वेदससगंदूषरुः ।	
मां हि सा भृगुशावाक्षीं चिन्ताशोकयलारकृतम्	३५
संतापयति सौमित्रे क्रूरक्षेत्रवनानिल ।	
अमी मयूराः शोभन्ते प्रनृत्यन्तस्ततस्तत	३६
स्थैः पक्षैः पवनोद्भूतैर्गवाक्षैः स्फाटिकैरिव ।	
शिखिनीभिः परिवृतास्त एते मदमूर्च्छिताः	३७

षष्ठ्यामर्धे कोकिलपश्यानीं सर्वं सीमाप्रदेशं व्याप्तं कर्तुं व्याक्रिये असून वनेही मनोहर झालीं आहेत आणि त्यामुळे हा काल त्या माझ्या प्रियेला इष्ट वाटणारा आहे कामपीडिमुळे उत्पन्न झालेला आणि वसंत गुणानीं प्रज्वलित झालेला ३१, ३२ हा शोकरूप अमि लवकरच मला दग्ध करून टाकील ती स्त्री दृष्टीस न पडता मनोहर रक्षत्र अवलोकनात येत असल्यामुळे ३३ माझा हा काम वृद्धिंगतच होत राहिल अदृश्य असलेली सीता ह्या ठिकाणीं माझा शोक वृद्धिंगत करित असून ३४ दृश्य असलेला वसंत कामविकारजन्य धामामुळे मला मलिन करून टाकीत आहे हरणाच्या बळक्याप्रमाणे जिचे नेत्र आहेत अशी ती सीता चिंता व शोक ह्यांच्या योगाने मला मुद्दाम पीडा देत आहे ३५

आणि, हे लक्ष्मणा, चैत्रमासातील हा क्रूर वनवासुही मला सतप्त करित आहे हे इकडे त्रिकडे नाचत असलेले मयूर स्फटिकाच्या जाळ्याप्रमाणे दिसणाऱ्या आणि वायूने उडविलेल्या आपल्या पंखाच्या योगाने शोभत आहेत आणि मयूर पक्षिणींनीं परिवेष्टित झालेले ते हे मदमत्त मयूर ३६, ३७ मदनाने प्रसन्न केलेल्या माझा

मन्मथाभिपरीतस्य मम मन्मथवर्धना ।	
पश्य लक्ष्मण नृत्यन्तं मयूरमुपनृत्याति	३८
शिखिनी मन्मथार्तेषा भर्तारं गिरिसानुनि ।	
तामेव मनसा रामां मयूरोप्यनुधावति	३९
वितस्य रुचिगौ पक्षौ रुतैरुपहसन्निव ।	
मयूरस्य घने नून रक्षमा न हृता प्रिया	४०
तस्मान्नृत्याति रम्येषु घनेषु सह कान्तया ।	
मम न्यय विना यासः पुष्पमासे सुदुःसहः	४१
पश्य लक्ष्मण संरागस्तिर्यग्योनिगनेष्यपि ।	
अधुना शिखिनी कामाङ्गुर्तारमभिवर्तते	४२
ममाप्येवं विशालाक्षी जानकी जातमंभ्रमा ।	
मदनेनाभिवर्तेन यदि नापहसा भवेत्	४३
पश्य लक्ष्मण पुष्पाणि निष्फलानि भवन्ति मे ।	
पुष्पमारममृद्धानां घनानां शिखिरास्यये	४४

काम अभिष्टच वृद्धिगत करीत आहेत हे लक्ष्मणा, पहा, मदनाने म्याकुल झालेली ही मयूरपक्षिणी पर्वतशिखरावर नृत्य करीत असलेल्या आपल्या मयूरभर्तारसमीप नृत्य करीत आहे आणि आपले मनोहर पंख पमस्न शब्दांनी उपहास करीतच आहे की काय असा तो मयूरपक्षाही मनापासून त्या आपल्या मनोहर श्रियेच्या मागेमागे धावत आहे. गजसाने माझी प्रिया खरोखर मयूरवनतून नेली नाही ३८-४० मृगूनच हा मयूर मगगीय वनामध्ये आपल्या कातेसहवर्तमान नृत्य करीत आहे. असा. मनिशचून चित्रमागात हे वनामध्ये वास्तव्य मला अत्यंत दुःसह झाले आहे ४१

हे लक्ष्मणा, पशुपत्याच्या जन्मास आलेल्याही प्राण्यांमध्ये कसे प्रेम आहेत ते पहा. साप्रत ही मयूरपक्षिणी कामासनेमुळे आपल्या भर्तारिणी लगटून आहे ४२ आणि विनालभयना सीतेला जर रात्रमाने नेले नसे तर तीही मदनान्या योगाने धावरी होऊन मला त्याचप्रमाणे त्रिलगली असती ४३. हे लक्ष्मणा, पहा, पुष्पमाराची ममृदि असलेल्या वनातील पुष्पे वगैरे नृत्यमध्ये मला निष्फल होत आहेत ४४.

हचिराण्यपि पुष्पाणि पादपानामतिधिया ।	
निष्फलानि महीं यान्ति समं मधुकरोत्करैः	४५
नदन्ति कामं शकुना मुदिताः संस्र्घशः कलम् ।	
आह्वयन्त इवान्योन्यं कामोन्मादकरा मम	४६
घसन्तो यदि तत्रापि यत्र मे वसति प्रिया ।	
नूनं परचशा सीता सापि शोचत्यहं यथा	४७
नूनं न तु घसन्तस्त्वं देश स्पृशति यत्र सा ।	
कथं ह्यसितपद्माक्षी वर्तयेत्सा मया विना	४८
अथवा वर्तते तत्र घसन्तो यत्र मे प्रिया ।	
किं करिष्यति सुश्रेणी सा तु निर्भर्त्सिता परैः	४९
इवामा पद्मपलाशाक्षी मृदुभावा च मे प्रिया ।	
नूनं घसन्तमासाद्य परित्यक्ष्यति जीवितम्	५०
एव हि हृदये शुद्धिमम संपरिवर्तते ।	

शुभाच्या आतिथय सोदर्यामुळें मनोहर दिसून असलेली हीं पुष्पे मृगसमूहासहवर्तमान व्यर्थ पृथ्वीवर येत आहेत ४५

कळपाकळगानें असलेले हे पक्षी आनंदित झाले असून एकमेकाला हाक मारीत असल्याप्रमाणेंच हीं काय इच्छेनुरूप अस्पष्ट व मधुर ध्वनि करीत आहेत आणि त्यामुळें मला कामोत्पीडक झाले आहेत ४६. माझी प्रिया सीता जेथें वाल्मीक्य करीत आहे तेथेंही जर हा वर्सतकाल असेल तर तीही परार्थीन असल्यामुळें माझ्याप्रमाणेंच नरोत्तर शोक करीत असेल ४७. जेथें ती आहे त्या प्रदेशामध्ये गतोत्तर जरी वर्सत नसला तरी मालिन्मलासारख्या नेत्रानीं युक्त असलेली ती गांता माझ्यापाचून कशी बरें जिवंत राहिल ४८. अथवा जेथें माझी प्रिया आहे तेथें वर्सत हा असेलच; परंतु, तो जरी असला तरी शायनीं पीडिलेल्या त्या सुंदरिणीं त्यांचे काही एक पातळ्याचें नाहीं ४९. नित्यबोवन, बसलपत्रासारिखे नेत्र आणि मृदु भाषण ह्यांनी युक्त असलेली माझी प्रिया वर्गंत प्राप्त झाल्यावर उरोत्तर प्रणत्याय करील ५०.

गांधी सांनेबा माझा विषोग झाला असल्यामुळें ती जिवंत राहण्यास समर्थ

नालं वतंयितुं सीता साध्वी मद्दिरहं गता	५१
मयि भावा हि वैदेह्यास्तरुवतो विनिवेशितः ।	
ममापि भावः सीतायां सर्वथा विनिवेशितः	५२
एष पुष्पवहो वायुः सुखस्पर्शो हिमावहः ।	
तां विचिन्तयतः कान्तां पावकप्रतिमो मम	५३
सदा सुखंमहं मन्ये यं पुरा सह सीतया ।	
भारतः स विना सीतां शोकसजननो मम	५४
तां विनाथ विहङ्गोसौ पक्षी प्रणदितस्तदा ।	
वायसः पादपगतः प्रहृष्टमामिकूजति	५५
एष धं तत्र वैदेह्या विहगः प्रतिहारकः ।	
पक्षी मां तु विशालाक्ष्याः समीपमुपनेप्यति	५६
पदय लक्ष्मण कानादं चने मक्षयिवर्धनम् ।	
पुष्पिताम्रेषु वृक्षेषु द्विजानामयकूजताम्	५७
विक्षितां पयनेनेतामसौ तिलकमञ्जरीम् ।	

नाहीं असे माझ्या मनाने पकें घेतलें आहे ५१. सीतेचें खरें खरें प्रेम माझ्यावर जडलें अमून माझेही प्रेम सर्वप्रकारें सीतेवर जडलें आहे ५२. आपऱ्यापठेवर पुष्पें उडवून नेणारा धंडगार वारा जरी स्पर्श झाला अमृता सुखदायक होणारा आहे तरां मी त्या कांतचें चिंतन करीत असन्व्यामुळें मला तो अमृतुल्य झाला आहे ५३. सीतेसहवर्तमान उगाला मी पूर्वी नेहमीं मुखकारक समजत होतो तो वायु ती सीता नसन्व्यामुळें आज माझ्या शोकीःपत्नीला कारण झालेला आहे ५४. त्यावेढीं ह्या आकाशगामी पक्ष्यानिं गर्जेना केली परंतु, आता तोच काकपक्षी वृथावर बसून आनंदांनें शब्द करीत आहे ५५.

॥ पक्षी त्या ठिकाणीं सीतेला अतिशय पीडा होत असल्याचें सुचवीत अमून मला मात्र त्या विशालनयनेचे समीप नेणार आहे ५६. हे लक्ष्मणा, प्रपृष्टिन अधर्नां युक्त अशा वृक्षाचे ठिकाणीं किलनिल किलविल शब्द करीत अमलेल्या पक्ष्यांचा कामोद्दीपक ध्वनि तूं ह्या वनामध्ये अवलोकून कर ५७. वायूनें चलित झालेल्या ह्या तिलकमंजरीकडे हा भ्रमर एकाएकी येत आहे आणि विपयांध होऊन अडस्त-

पदपदः सहसाम्येति मदोद्भूतामिव प्रियाम् कामिनामयमत्यन्तमशोक शोकवर्धनः ।	५८
स्तयकै पवनोत्क्षिप्तैस्तजंयाश्चिव मां स्थितः अमी लक्ष्मण दृश्यन्ते चूता. कुसुमशालिनः ।	५९
विभ्रमोत्सिक्तमनसः साङ्गरागा नरा इव सौमित्रे पश्य पम्पायाश्चित्रासु वनराजिषु ।	६०
किंनरा नरशार्दूल विचरन्ति यतस्ततः इमानि शुभगन्धीनि पश्य लक्ष्मण सर्वश. ।	६१
नलिनानि प्रकाशन्ते जले तरुणसूर्यवत् एषा प्रसन्नसालिला पद्मनीलोत्पलायुता ।	६२
हंसकारण्डवाकीर्णा पम्पा सौगन्धिकायुता जले तरुणसूर्याभिः पदपदाहतफेसरैः ।	६३
पद्मजैः शोभते पम्पा समन्तादभिसंभृता	६४

एतन् अङ्गकृतं चाल् लामलेन्या आपन्या प्रियेरुडे जानान्या कामी पुरयाप्रमाणे ता दिसत आहे ५८. हा अशोक कामी जनाचा शोक अतिशय वृद्धिंगत करणारा आहे आणि वायूने वर उडालेच्या पुष्पगु छाच्या योगाने जसा काही मला दटावी- तच येथ वभा राहिला आहे ५९. हे लक्ष्मण, मोहोरामुळे मूशोभित झालेले हे आमच्या रंगाराने मन प्रकृति झालेल्या व शरीराला उटी लाविलेल्या पुण्याप्रमाणे दिग्गत आहेत ६०.

हे पुष्पप्रेष्टा लक्ष्मण, पपेच्या तीरी असलेल्या ह्या विचरविचित्र वनसमुदायामध्ये (किन्नरीसद्वर्तमान) विभ्रर उरुडे तिचुडे मचार करीत आहेत ६१. पहा, हे लक्ष्मण, हा मुगधी रक्तवमठे जलामध्ये सर्वप्रकारे बाळमूर्त्याप्रमाणे प्रकाशत आहेत ६२. निर्मळ उदक आणि श्वेतवर्ण, नीलवर्ण व रक्तवर्ण वमठे ह्यानी युक्त अमठेही हा पंपा इव व वारडव पम्पानी गडबडून गेलेली आहे ६३ आणि प्रमरानी ज्यांतील पराग उदकामध्ये पाडिले आहेत अशा बाळमूर्त्युल्य आरण्यां कमरानी सर्व बाजेनी ही प्यात ह्यानी अग्न्यामूठे शोभा देत आहे ६४. चयवाक

चक्रवाकयुता नित्यं चित्रप्रस्थानान्तरा ।	
मातङ्गमृगयूथैश्च शोभते सलिलार्थिभिः	६५
पवनाहतवेगाभिरूर्माभिर्विमलेऽम्भासि ।	
पङ्कजानि विराजन्ते तात्त्वमानानि लक्ष्मण	६६
पद्मपत्रविशालार्थी सततं प्रियपङ्कजाम् ।	
अपश्यतो मे वैदेहीं जीवितं नाभिरोचते	६७
अहो कामस्य धामत्वं यो नतामपि दुर्लभाम् ।	
स्मारयिष्यति कल्याणीं कल्याणतरवादिनीम्	६८
शक्यो धारयितुं कामो नवेदभ्यागतो मया ।	
यदि भूयो वसन्तो मां न हन्यात्पुष्पितद्रुमः	६९
यानि स्म रमणीयानि तथा सह भ्रजन्ति मे ।	
तान्येवारमणीयानि जायन्ते मे तथा विना	७०
पद्मकोशपलाशानि द्रुपुं दृष्टिर्हि मन्यते ।	
सीताया नेत्रकोशाभ्यां सदृशानीति लक्ष्मण	७१

पत्न्यानीं ही नेहमीं युक्त आहे, अद्भुत प्रदेशानीं युक्त अमलेलीं आणखा दुमरींही वनें हिचे तीरीं आहेत आणि जलपान करण्याच्या इच्छेनें आलेल्या राजाच्या व मृगाच्या कळपानीं हिला शोभा आलेली आहे ६५

धापूचा तडाखा वसत्यामुळे उशन्धामध्ये वेग उपन्न झाला आहे अशा लाटांनीं ताडित होत अमलेलीं कमले, हे लक्ष्मणा, निर्मल उदकात झळकत आहेत ६६ पद्मपत्राप्रमाणे विशाल नेत्रानीं युक्त अमून निल कमलाची आवड अमलेली सीता हरीं पडत नसत्यामुळे मना जमानेसें वाटत नाही ६७ अहो ! कायहो हा मदनाचा सुटिलपणा ! अत्यंत कल्याणकारक भरण करणारी कल्याणी सीता दूर गेली असताही आणि म्हणूनच मला आता दुर्लभ असताही हा आपला मला तिची स्मृति देत आहे ६८ प्रफुलित वृत्तानीं युक्त असलेला वसंत जर मला अधिक प्रहार न करील तर हा प्राप्त झालेला कामही धारण करणे मला शक्य होईल ६९ अरे, तिच्यामध्वर्तमान असताना ज्या गोष्टी मला रमणीय होत होत्या त्याच तिचा वियोग झाल्यामुळे रमणीय होत नाहीत ७०

हे लक्ष्मणा, कमलकोशाचीं दले सीतेच्या पापण्यासारखीं आहेत म्हणून हरीला

पद्मकेसरसंसृष्टो वृक्षान्तरविनिःसृतः ।	
निःश्वास इव सीताया वाति चायुर्मनोहरः	७२
सौमित्रे पश्य पम्पाया दक्षिणे गिरिसानुषु ।	
पुष्पितां कर्णिकारस्य यष्टि परमशोभिताम्	७३
आधिकं शैलराजोयं घातुमिस्तु विभूषितः ।	
धिचिभ्रं सृजते रेणुं वायुवेगविघाटितम्	७४
गिरिप्रस्थास्तु सौमित्रे सर्वतः संप्रपुष्पितैः ।	
निष्पन्नैः सर्वतो रम्यैः प्रदीप्ता इव किंशुकैः	७५
पम्पातीररुहाश्रमे संसिका मधुगन्धिनः ।	
मालतीमल्लिकापद्मकरधोराश्च पुष्पिताः	७६
केतक्यः सिद्धुधाराश्च वासन्यश्च सुपुष्पिताः ।	
मातुलिङ्गाश्च पूर्णाश्च कुन्दगुल्माश्च सर्वशः	७७
धिरिधिल्या मधूकाश्च घञ्जुला यकुलास्तथा ।	
चम्पकास्तिलकाश्चैव नागवृक्षाश्च पुष्पिताः	७८

ती पहाडीसी वाटतात ७१. दुसऱ्या वृक्षातून बाहेर पडून कमलकेसराचा संसर्ग झालेला वायु सांतेच्या निःश्वासाप्रमाणे मनोहर बहात आहे ७२. हे लक्ष्मणा, पंपेच्या दक्षिणेस पर्वतशिखरावर असलेली कर्णिकार वृक्षाची प्रसुद्धित व अत्यंत सुशोभित काठी सू अवलोकन कर ७३. हा ऋष्यमूकनामक धेट्ट पर्वत घातून भूपिन असून वायुवेगाने उडालेली पुष्कळच चमत्कारिक धूळ फेकीत आहे ७४. हे लक्ष्मणा, सर्व बाजूनी प्रसुद्धित पर्णरहित आणि चोहोंकडून रमणीय अशा पलाश-वृक्षाऱ्या योगाने पर्वतशिखरें जशी काही पेटण्यासारखी दिसत आहेत ७५.

पंपेच्या तीरी अमलेचे नालती, मोयरी, कमल व कगेर हे सुगंध वृक्ष जलसि-चनाने वाडलेले असून प्रफुल्लित झालेले आहेत ७६. केतरी निर्गुंठी व फुसरी ही झाडे प्रसुद्धित झाली असून ह्या पंपेच्या तीरी महालुंगाने वृक्ष फळांनी भरलेले आहेत व बुंदाची शाकगेंदी सर्वस्वी पुष्पांनी भरलेली आहेत ७७. करंज, मोहा, निवस, बरुल, चाद्य, तिळत आणि नागचाफ हे वृक्ष प्रसुद्धित झालेले आहेत ७८;

पद्मकाञ्चैव शोभन्ते नीलाशोकाश्च पुष्पिताः ।	
लाघ्राश्च गिरिपृष्ठेषु सिंहकेसरपिञ्जराः	७९
ऋङ्गलाश्च कुरण्टाश्च चूर्णकाः पारिभद्रकाः ।	.
चूनाः पाटन्यश्चापि कोविदाराश्च पुष्पिताः	८०
मुचुकुन्दाजुंजाश्चैव दृश्यन्ते गिरिसानुषु ।	
नेत्रकोहालकाश्चैव शिरीषाः शिशपा घवाः	८१
शास्वदहयः किंशुकाश्चैव रक्ताः कुरयकास्तथा ।	
निानशा नक्तमालाश्च चन्दनाः स्यन्दनास्तथा	८२
हिमालास्त्रिलकाश्चैव नागवृक्षाश्च पुष्पिताः	८३
पुष्पान्पुष्पिताग्राभिर्लताभिः परिवेष्टितान् ।	
श्रुमस्पश्येह सौमित्र पम्पाया रुचिरान्वहून्	८४
थानावक्षिप्तवित्पान्यथासन्नाम्द्रुमानिमान् ।	
लता ममनुवतन्ते मत्ता इव घरास्त्रियः	८५
पद्मात्पादपं गच्छच्छैलाच्छैलं वनाद्गनम् ।	

पद्मक नील अशोक आणि सिंहाची आयाळ ज्याच्या योगानें पिंजरवर्ण झालेली आहे असे लोघ्न वृक्ष पर्वताच्या माथ्यावर प्रफुलित झालेले असून शोभत आहेत ७९. पित्ते पिंवळ्या कोराव्या, सावरी, मंदार, आम्र, गुलाब आणि काचन प्रफुलित झालेले आहेत ८०.

मुचुकुन्द, अर्जुन, केतक भोंकरी शिरसू, शिसवा आणि धावडा हेही वृक्ष पर्वत-शिखरावर दृष्टी पडत आहेत ८१. सावऱ्या, पळम, ताबळ्या कोराव्या, तिघस, करज, चदन, स्पंदन ८२, हिताळ तिलक, आणि नागचाफे हेही वृक्ष प्रफुलित पडत आहेत ८३. हे लक्ष्मणा, ह्यापयेच्या तीरीं प्रफुलित अमानीं युक्त असलेल्या लतांनीं परिवेष्टित आणि मनोहर असे हे पुष्कळच प्रफुलित वृक्ष तूं अकलोहन कर ८४. वायूच्या योगानें ज्याच्या फांशा अस्वाव्यस्त होऊन ज्याची एरुमेका-मध्ये गुंतागुत झालेली आहे अशा ह्या वृक्षाना मत्त झालेल्या धेठु झियाप्रमाणें लता चिकटून रहात आहेत ८५ ह्या वृक्षापासून त्या वृक्षावर, ह्या पर्वतावरून त्या

धाति नैकरसास्वादसंमोदित इवानिलः	८६
केचित्पर्याप्तकुसुमाः पादपा मधुगन्धिनः ।	
केचिन्मुकुलसंवीताः श्यामवर्णा इवाबभुः	८७
इदं मृष्टमिदं स्वादु प्रफुल्लमिदमित्यपि ।	
रागरक्तो मधुकरः कुसुमेष्वेव लीयते	८८
नितीय पुनरुत्पत्य सहस्रान्यत्र गच्छति ।	
मधुलुब्धो मधुकरः पङ्पातीरद्रुमेष्वसौ	८९
इयं कुसुमसंघातैरुपस्तीर्णा सुखाकृता ।	
स्वयं निपतितैर्भूमिः शयनप्रस्तरैरिव	९०
विधिघा विधिघैः पुष्पैस्तैरेव नगलानुषु ।	
विस्तीर्णाः पीतरक्ताभाः सौमित्रे प्रस्तरा कृताः	९१
हिमान्ते पश्य सौमित्रे वृक्षाणां पुष्पसंभवम् ।	
पुष्पमास्ते हि तरव संघर्षादिव पुष्पिताः	९२
आह्वयन्त इवान्योन्यं नगाः पद्पदनादिताः ।	

पर्वतावर आणि ह्या वनातून ह्या वनात वहात जाणारा वायु अनेक रसाच्या आस्वादासुळे हर्षयुक्त झाल्यासारखा दिसत आहे ८६

साही सुगंधी वृक्ष विपुल पुष्पांनी युक्त आहेत व काही पुष्पकलिकानी परिवेष्टित असलेले वृक्ष श्यामवर्ण दिसत आहेत ८७ हे मधुर, हे स्वादिष्ट व हे प्रफुल्लित असे समजून आरक्तवर्ण मधुमक्षिमा पुष्पामध्येच लीन होत आहेत ८८. आणि पुष्पात घान झाल्यावर हा मधुलुब्ध मधुमक्षिमा पुनरपि उडून एकाएकी पनातीरीं असलेल्या वृक्षावरच दुसरे ठिकाण जात आहे ८९ ह्या भूमिवर आपोआप पडलेल्या पुष्पराशींचे थर झालेले अगत्यासुळे शयन करण्याकरिता विष्टानें पसरलेल्या भूमिप्रमाणे ही सुखतर झालेले आहे ९० हे लक्ष्मणा, नानाप्रकारच्या पुष्पांचे थर पर्वतशिखरांवर झाले असल्यासुळे विस्तीर्ण, पीतरण व रक्तवर्ण असे नानाप्रकारचे निष्ठाने तयार रचन ठेगव्यासारखे दिसत आहेत ९१.

हे लक्ष्मणा, थडा सपताःनीं उरचे ठिकाणीं झालेला हा पुष्पप्रादुर्भूत तू अथ-लोक्या कर ह्या चैत्रमहिन्त्यामध्ये वृक्ष जने काहीं एतमेनाया ईर्षनेच प्रमुञ्चित झालेले आहेत ९२ हे लक्ष्मणा, मृगानीं नादित अगत्यासुळे वृक्ष एतमेनाना आगन

कुसुमोत्तंसविटपाः शोमन्ते बहु लक्ष्मण	९३
एष कारण्डवः पक्षी विगाह्य सलिलं शुभम् ।	
रमते कान्तया सार्धं काममुद्दीपयन्निव	९४
मन्द्राकिन्यास्तु यदिदं रूपमेतन्मनोहरम् ।	
स्थाने जगति विख्याता गुणास्तस्या मनोरमाः	९५
यदि दृश्येत सा सार्ध्वी यदि चेद् वसेमहि ।	
स्पृहयेयं न शकाय नायोध्यायै रघूत्तम	९६
न होयं रमणीयेषु शाद्वलेषु तथा सह ।	
रमतो मे भवेच्चिन्ता न स्पृहान्येषु वा भवेत्	९७
भर्मा हि विविधैः पुष्पैस्तरुवो विविधच्छदाः ।	
कान्तेऽस्मिन्निना कान्तां चिन्तामुत्पादयन्ति मे	९८
पश्य शीतजलां चेमां सौमित्रे पुष्करायुताम् ।	
चक्रवाकानुचरितां कारण्डवनिषेविताम्	९९

करीत भगव्यासारिले दिसत आहित आणि फाद्या पुष्पानी भरलेल्या असल्या-
मुळें ते फारच शोभन आहेत ९३. हा कारण्डव पक्षी शुभ उदकामध्यें प्रविष्ट होऊन
माझे ठिकाणीं कामोद्दीपन करण्याकरिताच कीं काय आपल्या कातेसहवर्तमान रम-
माण होत आहे ९४. गंगेप्रमाणें पंचेचे हें रूप मनोहर असल्यामुळें जगतामध्ये
हिच्या उत्कृष्ट गुणाची जी रच्यति झालेली आहे ती अगदीं योग्य आहे ९५.

हे रघुवंशानुश्रेष्ठा लक्ष्मणा, ती सार्ध्वी श्री जर दृश्ये पडेल आणि तिच्यासहवर्त-
मान जर आमचें त्या ठिकाणीं वास्तव्य होईल तर अत्रोप्येचीच नष्टे परंतु इंद्रपदा-
चीही मी जरूर वाळगणार नाहीं ९६. कारण, ह्याप्रमाणें रमणीय असलेल्या ह्या
दिव्यांगार प्रदेशावर मी तिच्यासहवर्तमान रममाण होऊं लायलों असता मला
रमलीही चिंता रहाणार नाहीं आणि दुसऱ्या गोष्टी माझ्या मनातही येणार नाहीत
९७ नानाप्रकारच्या पर्णानीं युक्त असलेले हे वृक्ष ह्या वनामध्ये चिंतेसचून अत्र-
लेल्या मला नानाप्रकारच्या पुष्पानीं चिंतानात मात्र कन्न टाकीत आहेत ९८.
मीन जलां परिपूर्ण व रमळानीं भरलेले ही पत्रा, हे वृक्षगा, तूं अत्रोत्तम
रर चक्रवाक पक्षी हिचे तीर्थें मंचार ररीत अमून, फारंडव पक्षी पिचा आश्रय
कन्न राहिलेले आहेत ९९.

स्रुवैः कौञ्चैश्च संपूर्णा महामृगनिषेविताम् ।
 अधिकं शोभते पम्पा विकृजद्भिर्विद्वंगमैः १००
 दीपयन्तीच मे कामं विविधा मुदिता द्विजाः ।
 श्यामां चन्द्रमुखीं स्मृत्वा प्रिया पद्मनिभेक्षणाम् ।
 पश्य सानुषु चित्रेषु मृगीभिः सहितान्मृगान् ।
 मां पुनर्मृगशावाङ्मया वेदेह्या विरहीकृतम् ॥
 ह्यययन्तीच मे चित्त संचरन्तस्तनस्ततः १००
 आस्मिन्सानुनि रम्ये हि मत्तद्विजगणाकुले ।
 पश्येयं यदि तां काम्ता तत स्वस्ति भवेन्मम १०१
 अविद्यं सल्लु सौमित्रे मया सह सुमध्यमा ।
 सेवेत यदि वेदेही पम्पायाः पयनं शुभम् ०४
 पद्मसौगन्धिकवहं शिबं शोकविनाशनम् ।
 घन्या लङ्घयन् सेवन्ते पम्पाया घनमारुहम् ००२

वेदेह्यानी व कीच पम्पाणी ही भरलेली आहे आणि मोठमोठ्या मृगांनी िचा
 आश्रय घेतलेला आहे ही परंपरा घन्य करणाऱ्या पद्मसामुद्धे तर अधिकच शोभत
 आहे १०० आणि पद्मपत्राप्रमाणे नेत्र व चक्षुप्रमाणे आम्हादसारक मुख ह्यांनी
 युक्त असलेल्या माझ्या निल तरुणी प्रियेची आठवण देऊन हे आदिन झालेले
 नानाप्रकारचे पक्षी माझे ठिकाणी कामोदीपन करित आहेत १०१. अद्भुत शिखर
 वरून मृगीसहवर्तमान असलेल्या मृगाना तू अवलोकन कर आणि भालद्वारा
 सारिले त्रिवे नेत्र आहेत त्या सीतेचा वियोग झालेल्या माझ्या वडेही हृदि दे. इवडे
 तिहडे संभार करित असलेले ह मृग माझ्या चित्ताला दुःख मात्र देत आहेत १०२.
 मात पक्षिगणांनी गजबतून गेलेल्या ह्या रमणीय, पर्वतशिखरावर ३२ ती कांला
 माझ्या वट्टी पडेल तरच माझे घडणत आहे १०३ सायाम हलधन्या, ती सुंदरी
 वेदेही जर माझ्याबरोबर ह्या शंभतीरावरील दुम वायूचे मेघन करून तरच मरौ
 रार मी जिवंत राहीन १०४. हे लक्ष्मणा, जेनधन्ये व रक्षकने के थावा मेष वाहून
 नेत्या अता ह्या जगजकारक व रोमनासारक परानोरावरील बनवायूचे उ सेवन
 करितपुते धन्य आहेत १०५.

दयामा पद्मपलाशाक्षी प्रिया विरहिता मया ।	
कथं धारयति प्राणान्विवशा जनकात्मजा	१०६
किं नु वक्ष्यामि धर्मज्ञं राजान सत्यवादिनम् ।	
जनकं पृष्टसीतं त कुशलं जनससदि	१०७
या मामनुगता मन्दं पित्रा प्रस्यापित वनम् ।	
सीता धर्मं न्यमास्थाय क नु सा वर्तते प्रिया	१०८
तया विहीनं कृपणं कथं लक्ष्मण धारये ।	
या मामनुगता राज्याङ्गं विहतचंतसम्	१०९
तच्चार्थञ्चितपद्माक्षं सुगन्धिं शुभमयणम् ।	
अपश्यते। मुखं तस्याः सीदतीष मतिर्मम	११०
स्मितहास्यान्तरयुतं गुणवन्मधुरं हितम् ।	
चैदेहा धाफ्यमतुल कदा श्रोष्यामि लक्ष्मण	१११
प्राप्य नु तं घने दयामा मां मन्मथविकर्षितम् ।	

कमलपत्राप्रमाणे त्रिचे नेत्र आहेत व जी नेहमीच तस्य आहे अशी ती जनक वन्या प्रिया माभा प्रियोग होउन घत्रूचे अधीन झाली अमताना कसे घरे प्राण धारण करील ? १०६ सीता कोठे आहे म्हणून लोकांच्या मभेमर्षे जनकाने मला प्रश्न केला तर त्या धर्मवेत्या व सत्यवादी राजाला मी आता काय घरे कुशल वृत्तात कथन करूं ? १०७ अरे, पिलाने मला वनात पाठविले अमता जी धर्माचे अवलंबन करून हळू हळू माझ्या मार्गामाग आली ती प्रिया सीता कोठे आहे ? १०८ हे लक्ष्मणा, राज्यापामून न्युत आणि मनामर्षे निवृत्त झालेल्या माझ्या मार्गो मार्ग जी आनी तिच्या प्रियोग झाल्यामुळे दोन झालेला मी वने घरे प्राण धारण करूं ? १०९ मनोहर आणि प्रसमेस पात्र अशा कमलतुल्य नेत्रानी युक्त, शुभ, रंगलाही त्रंग नसते आणि सुगन्धि अर्से तिचे मुख दृष्टी पडत नसल्यामुळे माझे धैर्य अगदी मरत आहे ११० हे लक्ष्मणा, मधून मजून किंचित हास्याने युक्त मधुर, हितकारक आणि गुणगणन असं गीतेचे अनुपम भाषण आता माझ्या कधी घरे पाना पडेल ? १११

वनाम ये दुःख प्राप्त झाले अमूनही ती कृष्णी मा मी दुःख नाहींमै झाल्यासारिणी

नष्टदुःखेव हृष्टेव साध्वी साध्वभ्यमापत	११२
किं नु वक्ष्याम्ययोध्यायां कौसल्यां हि नृपात्मज ।	
क सा स्नुषेति पृच्छन्ती कथं चापि मनस्वीनीम्	११३
गच्छ लक्ष्मण पश्य त्वं भरतं भ्रातृवत्सलम् ।	
न ह्यहं जीवितुं शकस्तामृते जनकात्मजाम्	११४
इति रामं महात्मानं विलपन्तमनायवत् ।	
उवाच लक्ष्मणो भ्राता वचनं युक्तमध्ययम्	११५
संस्तम्भ राम भद्रं ते मा शुचः पुरुषोत्तम ।	
नेहशानां मतिमन्दा भवत्यकलुषात्मनाम्	११६
स्मृत्वा विषोगर्जं दुःखं त्यज स्नेहं प्रिये जने ।	
अतिक्लेशपरिष्वङ्गाद्वर्तिराद्रापि दहते	११७
यदि गच्छति पातालं ततोऽप्यधिकमेव वा ।	
सर्वथा रायणस्तात न भविष्यति राघव	११८

स्वतः सा मासवीत होती आणि जशी काही हर्युक्त हाकेन मदनाने जर्जर केल्या
माझ्याशी खागले भाषण करित होती. ११२ " हेराजकुमारा, ती माझी स्नुषा
घोठे आहे ' झाले विचारी कौसल्या मला विचारुं लागली असता मी तिला अयो-
ध्यामये काय सांगू व कसे सांगू. ? ११३ हे लक्ष्मण, तू जा आणि भ्रातृवत्सल
नरदाला भेट, मी आण त्या जनकान्नेवाचून जिवंत रहाण्यास सनर्प नाही " ११४

ह्याप्रमाणे महात्म्या राम अनायासरिखा विलाप करू लागला असता भ्राता
लक्ष्मण योग्य व व्यर्थ न होणारे असे भाषण त्याच्याशी करू लागला. ११५ (तो
दणाला) " हे रामा, शोक आवडून घर. हे पुरुषोत्तमा, तुझे देव घरे दरो, तू
शोक करू नकोस. तुझ्यासारख्या निर्मल मनाच्या पुरुषाची मति अशी कधी धुंग
होत नाही. ११६ प्रिय वस्तुसंबंधाने विषोगर्जन्य दुःख अवश्य खेविलेलेच आहे हे
उद्यात आणून प्रिय जनांचे ठिय्याणी असलेले प्रेन तू आण सोडून दे. कारण,
अनि म्नेहाचा संसंध झाल्यामुळे निजलेली वानही जडू लागते. ११७ हे राघवा,
रावण पातालाने जावी किंवा त्याच्यागेजारी अधिक दुर्गम प्रदेशावर जायो, त्यान
काही केले तरी तो आण निजत रहाणार नाही. ११८ तन्नात, त्या पासां राज-

प्रवृत्तिलभ्यतां तावत्तस्य पापस्य रक्षसः ।	
ततो हास्यति वा सीता निघन वा गमिष्यति	११९
यदि याति दितेर्गर्भं रावण सह सीतया ।	
तत्राप्येन हनिष्यामि न चेद्हास्यति मैथिलीम्	१२०
स्वास्थ्यं भद्रं भजस्वार्थं त्यज्यता कृपणा मतिः ।	
अर्थो हि नष्टकार्यार्थैर्यत्नेनाधिगम्यते	१२१
उत्साहो यलवानार्यं नास्त्युत्साहात्पर थलम् ।	
सोत्साहस्य हि लोकेषु न किञ्चिदपि दुर्लभम्	१२२
उत्साहयन्त पुरुषा नायसोदन्ति कर्मसु ।	
उत्साहमाप्रमाथित्य प्रतिलप्स्याम जानकीम्	१२३
त्यज्यता कामवृत्तस्य शोक सन्यस्य पृष्ठतः ।	
मह्नात्मानं कृतात्मानमात्मानं नायबुद्धयसे	१२४
एव सयोधितस्तेन शोकोपहतचेतनः ।	

साची वातमी आपणाला प्रथम मिळवित्री पाहिजे, म्हणजे सीतेला सोडून देणे तरी त्याचा भाग पडेल किंवा मरावे तरी लागेल ११९ पार कशाला, सातेला घेऊन रावण जरी दितीच्या गर्भात गेला तरी सुद्धा तो सीतेला परत न देईल तर मी त्याचा तेंपेही बध करीन १२०

हे कन्यागणसपन्न सज्जना रामा, धैर्याचे अवलंबन कर आणि हे असले घोर खचविणारे विचार सोडून दे कारण, नष्ट झालेली वस्तु ज्यांना अवश्य मिळवा-
वयाचा आहे त्यांना ती यतनावाचून कधीही मिळत नाही १२१ हे सज्जना, उत्सा-
हाचे सामर्थ्य ज्यास्त आहे, उत्साहापेक्षा श्रेष्ठ बल दुसरें नाही आणि झगूनच
उत्साही पुरुषांना त्रैलोक्यामध्ये कोणतीही वस्तु दुर्लभ नाही १२२ उत्साहा पुरुष
दुर्घट कार्य प्राप्त झाले असताही खचून जात नाहीत ह्यास्तव आपणही केवळ
उत्साहाचेच अवलंबन करून जानकी परत मिळवू १२३ शोकाला मागे टाकून तू
ही विषयाधीनता सोडून दे तू स्वतः महात्मा व कृतार्थ आहेस हे तुला समजत
नाही काय ? ” १२४

ह्याप्रमाणे त्या लक्ष्मणाने रामाचा समनाविठे असता चित्त गोकारुड झालेल्या

त्यज्य शोकं च मोहं च रामो धैर्यमुपागमत् ११५
 सोभ्यतिक्रामदव्यग्रस्तामचिन्त्यपराक्रमः ।
 रामः पम्पां सुहृचिरां रम्यां पारिप्लवद्रुमाम् ११६
 निरीक्षमाणः सहसा महात्मा सर्वे वनं निर्झरकन्दरं च ।
 उद्विग्नचेताः सह लक्ष्मणेन विचार्य दुःखोपहतः प्रतस्थे ११७
 तं मत्तमातङ्गाविलासगामी गच्छन्तमव्यग्रमना महात्मा ।
 स लक्ष्मणो राघवमिष्टचेष्टो ररक्ष धर्मेण बलेन चैव ११८
 तावृष्यमूकस्य समीपचारी चरन्ददर्शाद्भुतदर्शनीयौ ।
 शाखामृगाणामधिपस्तरस्यी वितत्रसे नैव विचेष्टेष्टम् ११९
 स तौ महात्मा गजमन्दगामी शाखामृगस्तत्र चरञ्चरती ।
 दृष्ट्वा विषादं परम जगाम चिन्तापरीतो भयभारभङ्ग १२०
 तमाश्रमं पुण्यसुखं शरण्यं सदैव साखामृगसेधितान्तम् ।

रामाने शोकान्ना व मोहान्ना त्याग करून धैर्याचे अवलंबन केले १२५ आणि तो
 अचिंत्य पराक्रमी राम वायूने चंचल झालेल्या वृक्षांनी युक्त, अत्यंत मनोहर व
 रम्य अशी ती पंपा सोडून सावधपणाने पुढे चालला १२६ साराश, दुःखाडल आणि
 झगूनच मनामध्ये उद्विग्न झालेल्या त्या रामाने लक्ष्मणासहवर्तमान विचार केला
 आणि ते सर्व वन, झरे व गुहा अवलोकन करित करित तो महात्मा एकाएकी पुढे
 चालता झाला १२७ तो राम जाऊ लागला असता मग गजाप्रमाणे झुलत
 झुलत चालणाऱ्या आणि इष्ट व्यापाराचेच अवलंबन करणाऱ्या महात्मा लक्ष्मणाने
 सावध राहून धर्मनिष्ठ बलाने त्याचे रक्षण केले १२८

तदनंतर ऋष्यमूकपर्वताचे समीप संचार करणारा महाबलायुध वानरराज सुग्रीव
 हिंडता हिंडता अद्भुत व दर्शनीय अशा त्या रामलक्ष्मणाना अवलोकन करिताक्षणी
 मयभीत होऊन हू कां चू देवाळ करीनासा झाला. १२९ तात्पर्य, तेथे हिंडत हिंडत
 झालेल्या त्या रामलक्ष्मणाना अवलोकन करिताक्षणी गजाप्रमाणे मंदगतीने चाल-
 णारा तो महा मा सुभीव वानर पराशेष्टेचा विघ्न झाला आणि चिंताकात होऊन
 अतिशय भयामुळे त्याचा उ-साहवी नाहोना झाला १३० व पुण्यश्रद, मुखावह,

प्रस्ताश्च दृष्ट्वा हरयो विजग्मुर्महौजसौ राघवलक्ष्मणौ तौ १३१
इत्यार्षे श्रीमद्रामा० वाल्मी० आदिऋष्ये किष्किन्धाकाण्डे प्रथमः सर्गः ॥ १॥ [१३१]

द्वितीयः सर्गः ।

तौ तु दृष्ट्वा महात्मानौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।	
घरायुधधरौ वीरौ सुग्रीवः शङ्कितोऽभवत्	१
उद्विग्नहृदयः सर्वा दिशः समवलोकयन् ।	
न व्यतिष्ठत् कस्मिंश्चिद्देशे यानरपुङ्गवः	०
नैव चक्रे मनः स्थातुं योक्षमाणौ महायतौ ।	
कपे परमर्मातस्य चित्तं व्यवससाद् ह	३
चिन्तयित्वा स धर्मात्मा विमृश्य गुरुलाघवम् ।	
सुग्रीवः परमोद्विग्नः सर्वस्तैर्वानरैः सह	४
ततः स सचिषेभ्यस्तु सुग्रीपः प्लवगाधिपः ।	
शशंस परमोद्विग्नः पश्यंस्तौ रामलक्ष्मणौ	५

आश्रय करण्यास योग्य आणि वानरांनी वास्तव्य केलेल्या सीमानीं युक्त भशा त्या
आश्रमाला प्राप्त झालेल्या त्या महाबलाढ्य रामलक्ष्मणाना अवलोकून परिताडणीं
इतर वानरही तेथून चालते झाले १३१

ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंस्कृत आदिऋष्यालील
किष्किन्धाकांडांपैकी पहिला सर्ग समाप्त झाला ॥ १ ॥

धनुर्धर व वीर असे ते महात्मे भ्राते रामलक्ष्मण अवलोकून करून सुग्रीव
विताक्रांत झाला १ त्याचें अंत करण उद्विग्न झालें, चोहोंकडे पाहूं लागला आणि
तो वानरराज कोणत्याही प्रदेशावर ठरेनासा झाला २ महाबलाढ्य रामलक्ष्मणावर
दृष्टि गेल्यामुळे एरे ठिकणीं स्थिर रहाण्याचा विचार मनामध्यें मुकींच न येता
अत्यंत भयभीत झालेल्या त्या वानराचें चित्त अगदीं गोंधळून गेलें. ३ नंतर तेथे
रहाणें आणि तेथून चालतें होणें ह्यात बरें वाईट कोणतें हें स्वतः लक्षात आणून
वानरासहवर्तमानही त्याचा विचार करून सुग्रीव त्या सर्व वानरासहवर्तमान पराक्रा-
ष्टेचा उद्विग्न झाला. ४ तदनंतर रामलक्ष्मण दृष्टी पडत असल्यामुळे अत्यंत उद्विग्न
झालेला तो वानरराज सुग्रीव आपल्या मंत्र्यांना हाणाला. ५

पतौ वनमिदं दुर्गं वालिप्राणिहितौ ध्रुवम् ।	
च्छद्मना चीरवसनौ प्रचरन्ताविहागतौ	६
ततः सुग्रीवसचिवा दृष्ट्वा परमधन्विनौ ।	
जग्मुर्गिरितटात्तस्मादन्यच्छिखरमुत्तमम्	७
ते क्षिप्रमभिगम्याथ यूथपा यूथपर्षभम् ।	
हरयो वानरश्रेष्ठं परिवार्योपतास्थिरे	८
पथमेकायनगताः प्लवमाना गिरेर्गिरिम् ।	
प्रकम्पयन्तो वेषेण गिरीणां शिखराणि च	९
ततः शाखामृगाः सर्वे प्लवमाना महाबलाः ।	
यभङ्गजुञ्ज नगास्तत्र पुष्पितान्दुर्गमाश्रितान्	१०
आप्लवन्तो हरिवराः सर्वतस्तं महागिरिम् ।	
मृगमार्जारशाडूलांखासयन्तो ययुस्तदा	११
ततः सुग्रीवसचियाः पर्वतेन्द्रे समाहिता ।	

“ कपदाने वल्कले धारण करून हिंडत हिंडत येथे आलेले हे निःसंदाय ह्या दुर्गम वनामध्ये वालोने पाठविले आहेत ” ६ हे भाषण ऐनित्यावर ते महाधनुर्धारी रामलक्ष्मण सुग्रीवाच्या मंत्र्यानी अवलोकून केले आणि लगेच ते त्या पर्वताच्या कट्यापासून निघून त्याच पर्वताच्या दुसऱ्या एका उरकृष्ट शिखराकडे चालते झाले ७

नंतर आपल्या कळपाचे रक्षण करणारे ते वानर त्याच्यामध्ये श्रेष्ठ असलेल्या त्या कपिश्रेष्ठ सुग्रीवाकडे सत्वर गेले आणि त्याच्या भोवती गराडा घादून उभे राहिले ८ तात्पर्य, एकसारखीच अवस्था झालेले ते सर्वही वानर वेगाने पर्वताची शिखरे वंषित करीत करीत ह्या पर्वतापासून त्या पर्वतावर उज्या मार्ग लागले. ९ आणि उज्या मार्ग लागलेल्या त्या सर्वही महाबलाढ्य वानरांनी तेथेच दुर्गम प्रदेशावर असलेले प्रफुल्लित वृक्ष मोडून टाकिले. १० चोहोंकडून त्या महापर्वतावर ते श्रेष्ठ वानर उज्या मार्ग लागले आणि हरिणे, मार्जर व व्याघ्र ह्यांना भीति उत्पन्न करीत करीत चालते झाले ११ तदनंतर घैर्याने अवलंबून केलेले सुग्रीवाचे बाही मंत्री ह्या श्रेष्ठ पर्वतावर वानरराज सुग्रीवासमीप गेले आणि सर्वही हात

संगम्य कापिमुख्येन सर्वे प्राञ्जलयः स्थिताः	१२
ततस्तु भयसंप्रस्तं बालिकित्त्रिपशङ्कितम् ।	
उवाच हनुमान्वाक्यं सुग्रीवं वाम्यकोविदः	१३
संभ्रमस्त्यज्यतामेव सर्वैर्बालिकृते महान् ।	
मलयोऽयं गिरिवरो भयं नेहास्ति बालिनः	१४
यस्मादुद्दिग्नेचेतास्थं विद्रुतो हरिपुङ्गव ।	
तं क्रूरदर्शनं क्रूरं नेह पश्यामि बालिनम्	१५
यस्मात्तव भयं सौम्य पूर्वजात्पापकर्मणः ।	
स नेह घाली दुष्टात्मा न ते पश्याम्यहं भयम्	१६
अहो शास्त्रामृगतं ते व्यक्तमेव पुण्यं गम ।	
लघुचित्ततयात्मानं न स्थापयसि यो मर्ता	१७
बुद्धिविज्ञानसंपन्न इक्षितैः सर्वमाचर ।	
न ह्यबुद्धिङ्गतो राजा सर्वभूतानि शास्ति हि	१८

जोहून उमे राहिले. १२ तदनंतर बालीच्या पोटात काहीं किष्किन्धि येऊन त्याने त्या समयाना पाठविले आहे अशा शंका आल्यामुळे भयभीत झालेल्या सुग्रीवाला संभाषण हनुमान् म्हणाला. १३

“ बालीकरिता जो हा मोठा सर्वांचा चित्तक्षोभ झालेला आहे त्याचा त्याग केला पाहिजे. हा श्रेष्ठ पर्वत मलय आहे आणि ह्या ठिकाणी आपणाला बालीपामून भीति नाही. १४ हे वानराजा, ज्यामुळे चित्त उद्दिग्ण होऊन तू ऋष्यमूक पर्वतापामून पडून आलास तो क्रूर मुद्रा धारण करणारा क्रूर बाली मला दिसत नाही. १५ सारांश, हे विनयसंपन्न सुग्रीवा, ज्या पापकर्मा ज्येष्ठ ब्रह्मापामून तुला भय उत्पन्न झाले आहे तो दुष्टात्मा बाली येथे नाही आणि ह्यापुढे मला वाटते तुला भीति नाही. १६

हे वानरा, चंचल अंत रणामुळे तू ज्याअर्था बुद्धीचा ऋ निश्चय करीत नाहीस त्या अर्था तुझे वानरत्व व्यक्तच झाले आहे. १७ बुद्धि आणि ज्ञान ह्यांना संपन्न होऊन संमिताच्या योगाने तू सर्व काही करीत जा. कारण, बुद्धीचे अवलंबन न केलेला राजा आपल्या ताब्यातील कोणत्याही प्रजेवर अंमल चालविण्यास समर्थ हात नाही. ” १८

सुग्रीवस्तु शुभं वाक्यं श्रुत्वा सर्वं हनूमतः ।	
ततः शुभतरं वाक्यं हनूमन्तमुवाच ह	१९
दीर्घबाहु विशालाक्षौ शरचापासिधारिणौ ।	
कस्य न स्याद्भय दृष्ट्वा ह्येतौ सुरसुतोपमौ	२०
यालिप्रणिहिताधेव शङ्केऽहं पुरुषोत्तमौ ।	
राजानो बहुमित्राश्च विश्वासा नात्र हि क्षमः	२१
अर्यश्च मनुष्येण विज्ञेयाश्छद्मचारिणः ।	
विश्वस्तानामविश्वस्ताश्छिद्रेषु प्रहरन्त्यपि	२२
कृत्पेषु वाली मेघावी राजा नो बहुदर्शिनः ।	
भवन्ति परहन्तारस्ते ज्ञेयाः प्राकृतैर्नरैः	२३
तौ त्वया प्राकृतेनेव गरजा होयौ लुब्धगम् ।	
इङ्गितानां प्रकारैश्च रूपव्याभाषणेन च	२४
लक्षयस्व तयोर्भावं प्रहृष्टमनसौ यदि ।	

हे हनुमानाचे शुभ वाक्य श्रवण करून सुग्रीव त्याच्याहीपेक्षा शुभ शब्दांनी हनुमानाला झणाला १९ " आजानुबाहु, विशालनयन आणि बाण, धनुष्य व खड्ग धारण करणाऱ्या ह्या देवकुमारतुल्य उभयताना अवलोकून केल्यावर कोणाला बरे भय उत्पन्न होणार नाही ? २० वालीने ह्या पुरुषभेष्टाना पाठविले आहे असा मला संशय येतो कारण, राजेलोकाना पुष्कळ मित्र असतात, (तेव्हा हेही कोणी-वालीचे मित्रच असतील ? तस्मात्,) ह्याच्याविषयी विधास घेऊन राहणे योग्य नाही २१ वपटाने संचार करणारे शत्रु मनुष्यांने ओढाखिले पाहिजेत कारण, ते विधासपातरी विधासाने स्वप्न राहिलेल्याचे छिद्र पाहून प्रहार करितात २२ आपले मनोरथ सिद्धीस नेण्याविषयी वाली मोठ्ठा बुद्धिमान आहे आणि प्रतिपण्याला पसविष्याचे अनेक उपाय राजेलोक जाणात असून ते सधि साधून शत्रूवर प्रहार करीत असतात ह्यास्तव, सामान्य लोकाकडून त्याचा पत्ता लावविना पाहिजे २३ तस्मात् हे वानरा, उदासीन पुरयाप्रमाणे तू जाऊन त्यांची नानाप्रकारची हालचाल, सुत्रा आणि बोलण्याची रच ह्याच्या योगाने परीक्षा करून ये २४

तू त्याच्या मनाचा कल पहा आणि तू समीप नेण्यावर बोलण्याचा उपाय जर

चिश्वासयन्प्रशंसाभिरिङ्गितैश्च पुनः पुनः २५

ममैवाभिमुखं स्थित्वा पृच्छ त्वं हरिपुङ्गव ।

प्रयोजनं प्रवेशस्य वनस्यास्य धनुर्धरौ २६

शुद्धात्मानौ यदि त्वेतौ जानीहि त्वं प्लवंगम ।

व्याभाषितैर्वा रूपैर्वा विज्ञेया दुष्टतानयोः २७

इत्येधं कपिराजेन संदिष्टो मारुतात्मजः ।

सकार गमने बुद्धिं यत्र तौ रामलक्ष्मणौ २८

तथेति संपूज्य वचस्तु तस्य कपिः सुभातस्य दुरासदस्य ।

महानुभावो हनुमान्यर्या नदा स यत्र रामोऽतिवर्ला सलक्ष्मणः २९

इत्यार्षे श्रीमद्रा० वाल्मी० आदिशब्दे किष्किन्धाकाण्डे द्वितीयः सर्गः [१६०]॥२॥

तृतीयः सर्गः ।

यच्चो विज्ञाय हनुमान्सुप्रियस्य महात्मनः ।

पर्यतादध्यमूकात्तु पृच्छुषे यत्र राघवौ १

त्याचें मन मंतुष्ट झालेलें तुझ्या हृष्टीं पडलें तर प्रशंसाबोधक शब्दांनीं आणि माझा अभिप्राय दर्शविणाऱ्या हावभावानीं माझ्याविषयीं त्याचे मनात तूं विश्वास उत्पन्न कर २५ आणि, हे वानरश्रेष्ठा, धनुष्य धारण करून ह्या वनामध्ये प्रवेश करण्याचें प्रयोजन काय हें माझ्या संमुख उभा राहून तूं न्याना विचार २६ हे वानरा, ह्यांची मनें शुद्ध आहेत कीं काय हें तूं समजून घेव ३ दुष्ट अमत्यास ह्याचा दुष्टपणाही मापणावरून अथवा आकारावरून तुला ओळखितां येईल. २७ ह्याप्रमाणे वानरराज सुग्रीवानें आज्ञा केली अमता वायुपुत्र हनुमानानें त्या राम-लक्ष्मणाकडे जाण्याचें मनात आणिलें २८ आणि जालीं गाठण्यास अशक्य परंतु अत्यंत भयभीत झालेल्या त्या सुग्रीवाच्या भाषणाला “ठीक आहे” म्हणून मान देऊन तो महाप्रभावी हनुमान् जेथें तो अनिबलाद्ब राम लक्ष्मणामहवर्तमान होता तेथें गेला, २९

ह्याप्रमाणे महाभुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिशब्दाव्यातील किष्किन्धाकाण्डापर्यन्त दुसरा सर्ग समाप्त झाला ॥ २ ॥

महात्म्या सुग्रीवानें सांगितलेलें लक्ष्यात घेऊन हनुमान् ऋष्यमूक पर्वतापासून

निःश्वसन्तौ वरमुञ्जौ पीडयन्ताविमाः प्रजाः	८
सिंहविप्रेक्षितौवीरौ महाबलपराक्रमौ ।	
शक्रचापनिभे चापे गृहीत्वा शत्रुनाशनौ	९
थीमन्तौ रूपसंपन्नौ वृषमथेष्टविक्रमौ ।	
हास्तिहस्तोपममुञ्जौ द्युतिमन्तौ नरर्यभौ	१०
प्रमथा पवंतेन्द्रोऽसौ युवयोस्वभासितः ।	
राज्यार्हाचमरप्रर्याँ कथं देशमिहागतौ	११
पद्मपत्रेक्षणौ धीरौ जटामण्डलधारिणौ ।	
अन्योन्यसदृशौ धीरौ देवलोकादिहागतौ	१२
यदृच्छयेव संप्राप्तौ चन्द्रसूर्याँ वसुंधराम् ।	
विशालवक्षसी धीरौ मानुषौ देवरूपिणौ	१३
सिंहस्कन्धौ महात्साहौ समशविष गोवृषौ ।	
आयताश्च सुवृत्ताश्च याहवः परियोपमाः	१४

टाकीन आहात आणि आपल्या मुद्देने ह्या वनसंबंधी प्रजाजनाना पांडा देत आहान ? ८ तुमची मुद्रा सिंहासारिखी दिसत असून तुम्ही महाबलाढ्य व महापराक्रमी वीर आहात आणि तुम्ही इंद्रधनुष्यासारिखी धनुष्ये घेतलीं अमन्यामुळे शत्रूचा यत्र करण्याचा तुमचा उद्देश दिसत आहे. ९

तुम्ही थीमान् व रूपवान् असून तुमची चालण्याची तर उन्मृष्ट बैलाप्रमाणे आहे व तुमचे बाहू गजगंडेप्रमाणे असून तुम्ही पुरुषपेष्ठ तेजस्वी आहात. १० हा पर्वतराजही तुमच्या प्रमेने झळकू लागला आहे. तेव्हा राज्यालाच पात्र असलेले तुम्ही देवतुल्य ह्या प्रदेशाला कसे आला ? ११ तुमचे नेत्र कमलपत्राप्रमाणे विशाल असून तुम्ही वीरानीं जटामंडल धारण केले आहे व तुम्ही उभयताही वीर एक्ष्मेकासारिगे असून देवलोकापामून येथे आहा (असे मला वाटत आहे.) १२ पृथ्वीवर तुम्ही चंद्रमूर्ये सहज आला आहात असे मला वाटत आहे आणि विशाल वक्षस्थलानीं युक्त असलेले तुम्ही वीर जरी मनुष्य आहात तरी तुमचे रूप देवा प्रमाणे आहे. १३ तुमचे स्पर्ध सिंहासारिगे असून तुम्ही आनंदित झालेन्या तरुण वृषणाप्रमाणे मोठे उत्साही दिसत आहात व अडसरप्रमाणे असलेले तुमचे बाहू

कपिरूपं परित्यज्य हनुमान्मारुतात्मजः ।	
भिक्षुरूपं ततो भेजे शठबुद्धितया कपिः	२
ततश्च हनुमान्वाचा श्लक्ष्णया सुमनोद्वया ।	
विनीतवदुपागम्य राघवौ प्रणिपत्य च	३
आवभाषे च तौ वीरौ यथावत्प्रशशंस च ।	
संपूज्य विधिवद्दीरौ हनुमान्वानरोत्तमः	४
उवाच कामतो वाक्यं मृदु सत्यपराक्रमौ ।	
राजर्षिदेषप्रसिप्तौ तापसौ संशितप्रतौ	५
देशं कथमिमं प्राप्तौ भवन्तौ घरवर्णिनौ ।	
श्रासयन्तौ मृगगणानन्यांश्च वनचारिणः	६
पम्पातीररुहान्शृक्षान्वीक्षमाणौ समन्ततः ।	
श्माम् नदीं शुभजलां शोभयन्तौ तरस्विनौ	७
धैर्यवन्तौ सुवर्णामौ कौ युवां चीरवाससौ ।	

राघवाकडे पालता झाला. १ प्रथमतः मनाला विश्वास न वाटल्यामुळे बायुपुत्र हनुमान् वानरांनी वानररूपाचा त्याग करून सामान्य तापशास्त्रे रूप धारण केले. २ आणि नम्रपणे त्या राघवासमीप जाऊन व त्यांना प्रणिपात करून मधुर व मनोहर शब्दांनी ३ त्या वीरासो भाषण करून त्याची त्यांनी यथायोग्य रीतीने प्रशंसाही केली व ह्याप्रमाणे योग्य रीतीने त्या वीराची प्रशंसा केल्यावर तो वानरश्रेष्ठ हनुमान् ४ त्या सत्यपराकर्मा रामलक्ष्मणाना मृदु शब्दांनी आपल्या इच्छेने विचारले लागला. (तो झणाला)

“ निर्मल तपश्चर्या करणारे तुम्ही तपस्वी राजर्षी अथवा देव ह्याप्रमाणे दिसत आहां ५ तेव्हा तुम्ही श्रेष्ठ ब्रह्मचारी ह्या प्रदेशावर कशाकरिता आला ? तुमच्या-मुळे मृगगणाना आणि वनात संचार करणाऱ्या इतरही प्राण्यांना त्रास होत आहे ६ पंचेच्या तारावरील वृक्षाकडे तुम्ही काही वस्तु शोधण्याच्या उद्देशाने चोडोडून निरसून पहात आहात व शुभ जलानां युक्त असलेल्या ह्या नदीला तुम्ही शोभा आणीत आहात. तस्मान् बलवात, ७ धैर्यवान्, सुवर्णासारख्या कातीने युक्त आणि बलकेले परिधान केलेले असे तुम्ही कोण ? आजानुवाद् दु खाने सुस्कारे

निःश्वसन्तौ घटभुजौ पीडयन्ताविमाः प्रजाः	८
सिंहविप्रेक्षितौवीरौ महाबलपराक्रमौ ।	
शक्रचापनिभे चापे गृहीत्वा शत्रुनाशनौ	९
श्रीमन्तौ रूपसंपन्नौ धृपमध्रेष्ठविक्रमौ ।	
हस्तिहस्तोपमभुजौ धृतिमन्तौ नरपंभी	१०
प्रभया पथंतेन्द्रोऽसौ युवयोरवमासितः ।	
राज्यार्हावमरप्रखर्यौ कथं देशमिहागतौ	११
पद्मपत्रेक्षणौ धीरौ जटामण्डलधारिणौ ।	
अन्योन्यसदृशौ धीरौ देवलोकादिहागतौ	१२
यदृच्छयेव संप्राप्तौ चन्द्रसूर्या वसुंधराम् ।	
विशालघक्षसौ धीरौ मानुषौ देयरूपिणौ	१३
सिंहस्कन्धौ महात्साहौ समदायिव गोशृणौ ।	
आयताश्च सुधृत्ताश्च घाहवः परिचोपमाः	१४

दाहीत आहात आणि आपल्या मुद्देने ह्या वनगबंधीं प्रजाजनाना पाडा देत आहा-
 त् ? ८ तुमची मुद्रा मिहानारिस्ता दिसत असून तुम्ही महाबलान्न व महापराक्रमी
 वीर आहात आणि तुम्ही इंद्रधनुष्यासारिणीं धनुष्ये घेतलीं अमन्यमानुळे शत्रूंचा
 वध करण्याचा तुमचा उद्देश दिसत आहे. ९

तुम्ही श्रीमान् व रूपवान् असून तुमची शालग्याची हत उन्कृष्ट बैशप्रमाणें
 आहे व तुमचे बाहू गजनुंडेप्रमाणें असून तुम्ही पुण्यध्रेष्ठ तेजस्वी आहात. १० हा
 पर्वतपगडही तुमच्या प्रमेनें झळवूं लागला आहे. तेंव्हा राज्यालाच पात्र असलेले
 तुम्ही देवतुल्य ह्या प्रदेशाला वसे आलां ! ११ तुमचे नेत्र कमलपत्राप्रमाणें
 विशाल असून तुम्ही वीरानीं जटामंडल धारण केले आहे व तुम्ही उभयताही वीर
 एकमेकांसारिते असून देवलोकापासून येथे आहा (असें मला वाटत आहे.) १२
 पृथ्वीवर तुम्ही चंद्रसूर्य सदृश आला आहात असें मला वाटत आहे आणि विशाल
 वधस्थलानीं युक्त असलेले तुम्ही वीर जरी मनुष्य आहात तरी तुमचे रूप देवा
 प्रमाणें आहे. १३ तुमचे स्कंध सिंहासारिते असून तुम्ही आनीदित झालेल्या तरंग
 वृषभाप्रमाणें मोठे उत्साही दिसत आहांत व अडसराप्रमाणें असलेले तुमचे बाहू

सर्वभूपणभूषाहीः किमर्थं न विभूषिताः ।	
उमौ योग्यावहं मन्ये रक्षितुं पृथिवीमिमाम्	१५
ससागरयनां कृत्वां विन्ध्यमेरुविभूषिताम् ।	
इमे च घनुषो चित्रे श्लक्ष्णे चित्रानुलेपने	१६
प्रकाशेते यथेन्द्रस्य वज्र हेमविभूषिते ।	
संपूर्णाश्च शितैर्याणैस्तूणाश्च शुभदर्शनाः	१७
जायितान्तकरैर्घोरैर्ज्वलद्भिरिव पद्मगैः ।	
महाप्रमाणी विपुलौ तप्तहाटकभूपणौ	१८
खद्गाचेतौ विराजेते निर्मुक्तभुजगाधिष ।	
एवं मां परिभाषन्तं कस्माद्दे नाभिभाषयः	१९
सुग्रीवो नाम घर्मात्मा कश्चिद्धानरपुङ्गवः ।	
घोरौ विनिकृतो भ्रात्रा जगद्भ्रमति दुःखितः	२०
प्राप्तोऽहं प्रेषितस्नेन सुग्रीवेण महात्मना ।	
राक्षा घानरमुपयानां हनुमान्नाम घानरः	२१

अत्यंत वरुल व दीर्घ असून. १४ सर्व अलंकार धारण करण्यास योग्य आहेत. परंतु ते तुम्ही कशाकरिता भूषित केले नाहीत ? विन्ध्य, मेरु इत्यादि पर्वतानीं विभूषित असून सागर व वने ह्यानीं युक्त असलेल्या ह्या संपूर्ण पृथ्वीचे रक्षण करण्यास तुम्ही वचन्यता योग्य आहात असे मला वाटते. चित्रविचित्र शिबिराद टाकिलेही हीं तुमची लक्ष्मणीत अद्भुत धनुष्ये. १५, १६

इंद्राचीं सुवर्णभूषण वज्र व हीं ध्वज अशीं दिसत आहेत. शुभ आकाराने युक्त अगलेले तुमचे भाते, दग्ध काण्यास उगुक्त झालेल्या सर्पाप्रमाणे प्राणनाशक भशा, मयेंकर व तीक्ष्ण बाणांनीं भरलेले आहेत. प्रमाणानें मोठे, रंद व सुवर्णभूषणानीं युक्त १७, १८ असे हे सद्ग्य कात टाकिलेल्या सर्पाप्रमाणे झडकत आहेत. अरे, मां त्याप्रमाणे तुमच्याशीं बोलत असताना तुम्ही माझ्याशीं कां भाषण करित नाही ? १९. सुग्रीव म्हणून कोणी एक घर्मात्मा व वीर वानरप्रेष्ठ आढे आणि त्याचा भ्रातृपाने हांकून नाविके असल्यामुळे तो दुःखित असा जगतवर भ्रमण करित आढे. २० ह्या वानरप्रेष्ठाधिपति महात्म्या सुग्रीवाने पाठविल्यावरून मां हनुमान् नामक वानर येथे आलो आढे. २१

युवाभ्यां स हि धर्मात्मा सुग्रीवः सत्यमिच्छति ।	
तस्य मां सचिवं वित्तं वानरं पवनात्मजम्	२१
भिक्षुरूपप्रतिच्छन्नं सुग्रीवप्रियकारणात् ।	
ऋष्यमूकादिह प्राप्तं कामगं कामचारिणम्	२३
एवमुक्त्वा तु हनुमांस्तौ वीरौ रामलक्ष्मणौ ।	
वाक्यज्ञो वाक्यकुशलः पुनर्नोवाच किञ्चन	२४
एतच्छ्रुत्वा घञस्तस्य रामो लक्ष्मणमग्रवीत् ।	
प्रहृष्टवदनः श्रीमान्घातरं पार्श्वतः स्थितम्	२५
सचियोऽयं कपोन्द्रस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ।	
तमं च काङ्क्षमाणस्य ममान्तिरुमिहागत-	२६
तमभ्यभाष सौमित्रे सुग्रीवसचिवं कपिम् ।	
वाक्यज्ञं मधुरैर्वाक्यैः स्नेहयुक्तमरिदमम्	२७
नानृग्वेदविनीतस्य नायजुर्वेदधारिणः ।	
नासामवेदविदुषः शक्यमेवं विभाषितुम्	२८

तो धर्मात्मा सुग्रीव तुम्हांसहवर्तमान सत्य करण्याची इच्छा करित अमून मी चायुपुत्र वानर त्याचा मंत्री आहे असें तुम्ही समजा २१ सुग्रीवाचे प्रिय करण्या-करिता मी तापसरूप धारण केलें आहे व मी इच्छेम येईल त्याप्रमाणें वागणार व मनास वाटेल तिरडे जाणारा ऋष्यमूक पर्वतापासून येथे आलों आहे ”. २३

त्याप्रमाणें त्या वीर रामलक्ष्मणांना सांगितल्यानंतर बोलण्यामध्ये कुशल असलेला तो संभाषणज्ञ हनुमान् पुनरपि काहीं एक बोलला नाहीं. २४ तेव्हा हें त्याचे भाषण श्रवण करून आनंदित मुद्देनें युक्त झालेला वैभवशाली राम समीपच असलेल्या धात्या लक्ष्मणाला म्हणाला. २५

हा वानरराज महात्म्या सुग्रीवाचा मंत्री त्याच्याचरितेता येथें माझ्यासमीप आला आहे २६ त्याचरितां हे लक्ष्मणा, प्रेमयुक्त, शत्रूंचे दमन करणारा आणि संभाषणज्ञ अशा त्या सुग्रीवमंत्री वानरार्थी मधुर शब्दानां तूं काहीं तरी बोल २७ ज्यानें ऋग्वेदाचा अभ्यास केलेला नाहीं, ज्यानें यजुर्वेद धारण केलेला नाहीं आणि जो सामवेद जाणीत नाहीं त्याला असें भाषण करिता येणें शक्य नाहीं २८

नूनं व्याकरणं कृत्स्नमनेन बहुधा श्रुतम् ।	
बहुव्याहरतानेन न किञ्चिदपशब्दितम्	२९
न मुखे नेत्रयोश्चापि ललाटे च श्रुवोस्तथा ।	
अन्येष्वपि च सर्वेषु दोषः संविदितः कश्चित्	३०
अधिस्तरमसंदिग्धमविलम्बितमव्ययम् ,	
उरस्थं कण्ठगं चाक्यं वर्तते मध्यमस्वरम्	३१
संस्कारक्रमसंपञ्चामद्रुतामविलम्बिताम् ।	
उच्चारयति कस्याणो वाचं हृदयहार्पिणीम्	३०
अनया चित्रया वाचा त्रिस्थानव्यञ्जनस्थया ।	
कस्य नाराध्यतं चित्तमुद्यतासेररेरपि	३३
एवंविधो यस्य दूतो न भवेत्पार्थिवस्य तु ।	
सिद्धयन्ति हि कथ तस्य कार्याणां गतयोऽनघ	३४
एवंगुणगणैर्युक्ता यस्य स्युः कार्यसाधकाः ।	

खरोखर संपूर्ण व्याकरण ह्यानें अनेक वेळा ऐकिलेले आहे. कारण, हा जरी पुष्कळ बोलत होता तरी काहीही अशुद्ध ह्याच्या तोंडातून निघालेले नाही. २९ मुख, नेत्र, ललाट, भिबमा आणि इतरही सर्व अवयव ह्यापैकी कोठेही ह्याचे ठिकाणी दोष दृष्टोत्पत्तीस आला नाही. ३०

तस्य सिद्धयन्ति सर्वेऽर्था द्रुतवाक्यप्रचोदिताः ३५

पवमुक्तस्तु सौमित्रि- सुग्रीवसचिवं कपिम् ।

अभ्यभाषत वाक्यज्ञो वाक्यज्ञं पवनात्मजम् ३६

चिदिता नौ गुणा विद्वन्सुग्रीवस्य महात्मनः ।

तमेव चावां मार्गविः सुग्रीवं प्लवगेश्वरम् ३७

यथा ब्रवीषि हनुमन्सुग्रीववचनादिह ।

तत्तथा हि करिष्याथो वचनात्तव सत्तम ३८

तत्तस्य वाक्यं निपुणं निशम्य प्रहृष्टरूपः पवनात्मज कपिः ।

मनः समाधाय जयोपपत्तौ सख्यं तदा कर्तुमियेष ताभ्याम् ३९

इत्यार्षे श्रीमद्राम० वाल्मी० आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे तृतीयः सर्गः ॥३॥ [१९९]

चतुर्थः सर्गः ।

ततः प्रहृष्टो हनुमान्कृत्यधानिति तद्वचः ।

धृत्या मधुरभाषं च सुग्रीवं मनसा गतः १

ज्याच्यापार्शी असतील त्याचे दूतांच्या मापणाने बोधित रेंबेले सर्वही मनोरथ मिद्धीस जातील. ” ३५

ह्या प्रमाणे रामाने सुमित्रापुत्र लक्ष्मणाला सांगितले असता संभाषण करण्या मध्ये कुशल असलेल्या त्या वायुपुत्र सुग्रीवमंनी वानराला तो संभाषणज्ञ लक्ष्मण झणाला ३६ “ हे ज्ञानमपन्न महात्म्या, सुग्रीवाचे गुण आम्हाला माहीत आहेत व त्या वानरराज सुग्रीवालाच आम्ही शोधीत आहोत. ३७ तस्मात्, हे सज्जनभेष्ट हनुमाना, सुग्रीवाच्या आज्ञेरहन जसे तूं आम्हाला सागशील तसे आम्ही तुझ्या सांगण्याप्रमाणे करूं. ” ३८ तें त्या लक्ष्मणाचें भाषण पूर्णपणें श्रवण केल्यावर तो वायुपुत्र आनंदित झाला आणि सुग्रीवाचा विचार मनामध्ये धाणून त्या रामलक्ष्मणाशीं सख्य करण्याचे स्थाने मनामध्ये आणिले ३९

ह्याप्रमाणे महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यातील •

किष्किन्धाकाण्डपैत्रीं तिमरा सर्गसमाप्त झाला ॥ ३ ॥

तदनंतर सुग्रीवासंग्रधाने रामाचें सौम्य भाषण श्रवण करून व सुग्रीवाशीं रामाचें काही कार्य आहे असे जाणून सुग्रीवाचा मनोरथ आता परिपूर्ण होईल असे मनामध्ये आल्यामुळे हनुमानाला हर्ष झाला आणि तो मनामध्ये म्हणाला १ “ त्या

नूनं व्याकरणं कृत्स्नमनेन बहुधा श्रुतम् ।	
बहुव्याहरतानेन न किञ्चिदपशन्दितम्	२९
न मुखे नेत्रयोश्चापि ललाटे च श्रुवोस्तथा ।	
अन्येष्वपि च सर्वेषु दोषः संविदितः क्वचित्	३०
अधिस्तरमसंदिग्धमविलम्बितमव्यथम् ,	
उरस्थं कण्ठग वाक्यं वर्तते मध्यमस्वरम्	३१
संस्कारक्रमसपक्षामद्गुतामविलम्बिताम् ।	
उच्चारयति कल्याणीं वाच हृदयहार्षिणीम्	३०
अनया चित्रया वाचा त्रिस्थानम्यञ्जनस्थया ।	
कस्य नाराध्यते चित्तमुद्यतासेररेरपि	३३
एवंविधो यस्य दूतो न भवेत्पार्थिवस्य तु ।	
सिद्धयन्ति हि कथ तस्य कार्याणां गतयोऽनघ	३४
एवंगुणगणेर्युक्ता यस्य स्युः कार्यसाधकाः ।	

खरोखर संपूर्ण व्याकरण ह्यानें अनेक वेळा ऐकिलेले आहे. कारण, जरी पुष्कळ मोलत होता तरी काहीही अशुद्ध ह्याच्या तोंडातून निघालेले नाही. २९ मुख, नेत्र, ललाटे, भिंवया आणि इतरही सर्व अवयव ह्यापैकी कोठेही ह्याचे ठिकाणी दोष दृष्टोत्पत्तीस आला नाही. ३०

ह्याच्या भाषणात उर्गेच पाह्याळ नाही, तें सदिग्ध नाही, अस्खलित आहे, ऐकणाऱ्याला कंटाळा आणण्यासारखे नाही आणि मनामध्ये उरकृष्ट रीतीनें येऊन मंतर कंठविवरापासून तें थोऱ्याच्या रानावर पडत असल्यामुळे ह्याचा उच्चार मध्यम स्वराने होत आहे ३१ साराश, त्या त्या वर्णांचे संस्कार क्रमाने अंत करणावर ठसविण्यास समर्थ, त्वरारहित, विर्लबश्चन्य आणि म्हणूनच हृदयाला आनंद देणारी अशी शुभ वाणी हा उच्चारित आहे. ३२ ऊर, कंठ आणि शिर ह्या तीनही ठिकाणी अभिव्यक्त होणाऱ्या ह्याच्या ह्या अद्भुतवाणीनें खड्ग उपसून तयार असलेला शत्रु जरी झाला तरी कोणाचें बरें चित्त अनुकूल होणार नाही. ३३ हे निष्पाप, ह्या प्रभारचा दूत ज्या राजापाशीं नसेल त्याचीं वृत्त्यें सिद्धीस वशीं जाणार ? ३४ ह्या प्रभारच्या गुणसमुद्धानांनीं युक्त असलेले कार्यसाधक

तस्य सिद्धयन्ति सर्वेऽर्था द्रुतवाक्यप्रचोदिताः ३५
 एवमुक्तस्तु सौमित्रिः सुग्रीवसचिवं कपिम् ।
 अभ्यभाषत वाक्यञ्चो वाक्यज्ञं पथनात्मजम् ३६
 विदिता नौ गुणा विद्वन्सुग्रीवस्य महात्मनः ।
 तमेव वाचां मार्गावः सुग्रीवं प्लवगेश्वरम् ३७
 यथा ब्रवीषि हनुमन्सुग्रीववचनादिह ।
 तस्य हि करिष्यावो वचनात्तव सत्तम ३८

तत्तस्य वाक्यं निपुणं निशम्य प्रहृष्टरूपः पथनात्मजः कपिः ।
 मनः समाधाय जयोपपत्तौ सख्यं तदा कर्तुमियेष ताम्ब्याम् ३९
 इत्यपि श्रीमद्रा० बाल्मी० आदिवाक्ये किष्किन्धाकाण्डे तृतीयः सर्गः ॥३॥ [१९९]
 चतुर्यः सर्गः ।

ततः प्रहृष्टो हनुमान्कृत्यवानिति तद्वचः ।

श्रुत्वा मधुरभाषं च सुग्रीवं मनसा गतः १

ज्याच्यापाशी असतील त्याचे दूतांच्या भाषणाने थोडित केलेले सर्वही मनोरथ निक्षीप्त जातील. " ३५

ह्या प्रमाणे रामाने सुमित्रापुत्र लक्ष्मणाला सांगितले अमतां संभाषण करप्या मध्ये कुशल असलेल्या त्या वायुपुत्र सुग्रीवमंत्री वानराला तो संभाषणज्ञ लक्ष्मण झणाला ३६ " हे ज्ञानमंपन्न महारम्या, सुग्रीवाचे गुण आम्हाला माहीत आहेत व त्या वानरराज सुग्रीवालाच आम्ही शोधित आहोत. ३७ तस्मात्, हे सज्जन्म्रेष्ठ हनुमाना, सुग्रीवाच्या आज्ञेवरून जसे तू आम्हाला सांगशील तसे आम्ही तुझ्या सांगण्याप्रमाणे करूं. " ३८ तें त्या लक्ष्मणाचे भाषण पूर्णपणे श्रवण केल्यावर तो वायुपुत्र आनंदित झाला आणि सुग्रीवाचा विचार मनामध्ये आणून त्या रामलक्ष्मणाशी सख्य करप्याचे स्थाने मनामध्ये आणिले. ३९

ह्याप्रमाणे महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यातील •

किष्किन्धाकाण्डादिकं तिमरा सर्गसमाप्त झाला ॥ ३ ॥

तदनंतर सुग्रीवावर्मणांने रामाचे सौम्य भाषण श्रवण करून व सुग्रीवाशी रामाचे काही कार्य आहे असे जाणून सुग्रीवाचा मनोरथ आता परिपूर्ण होईल असे मनामध्ये आन्धानुले हनुमानाला हर्ष झाला आणि तो मनामध्ये म्हणाला १ " त्या

भाव्यो राज्यागमस्तस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ।	
यदयं कृत्यवान्प्राप्तः कृत्यं चैतदुपागतम्	२
ततः परमसंहृष्टो हनूमान्प्लवगोत्तमः ।	
प्रत्युवाच ततो चाकथं रामं चाकथयिषारंदम्	३
किमर्थं च वने घारं पम्पाकाननमण्डितम् ।	
आगतः सानुजो दुर्गं नानाढ्यालमृगायुतम्	४
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा लक्ष्मणो रामचोदितः ।	
आचचक्षे महात्मानं रामं दशरथात्मजम्	५
राजा दशरथो नाम श्रुतिमान्धर्मवत्सलः ।	
चतुर्धर्ष्यं स्वधर्मेण नित्यमेवाभिपालयन्	६
न द्वेषा विद्यते तस्य स तु द्वेषि न कंचन ।	
स तु सर्वेषु भूतेषु पितामह इवापरः	७
आग्नेश्यादिभिर्यज्ञैरिष्टवानाप्तदक्षिणैः ।	
तस्यायं पूर्वजः पुत्रो रामो नाम जनं श्रुतः	८

महात्म्या सुग्रीवाला राज्यप्राप्ति अवश्य होणार. कारण, हा महापुरुष काही कार्याच्या उद्देशाने येथे आला आहे." २ तदनंतर अत्यंत हर्षयुक्त झालेला तो वानरश्रेष्ठ हनुमान संभाषण करण्यामध्ये निपुण असलेल्या रामाला म्हणाला ३ "पंपेच्या तीरावरील वनानी भूषित अनून नाना प्रकारच्या श्रापदानी व मृगानी युक्त असल्यामुळे दुर्गम झालेल्या ह्या घोर वनामध्ये कनिष्ठ भ्रात्यासहवर्तमान आपण कशाकरिता आला ? " ४ हें त्याचें भाषण श्रवण केल्यावर रामानें सांगितल्यावरून लक्ष्मणानें दशरथपुत्र महात्म्या रामाविषयी त्याला हकीकत सांगितली ५

(तो म्हणाला) " दशरथ म्हणून एक तेजस्वी व धर्मवत्सल राजा होऊन गेल्ल तो नेहमी स्वधर्मनि चारी वर्णांचे सर्वप्रकारे परिपालन करित असे ६ त्याचा द्वेष करणारा कोणाही नव्हता व तोही कोणाचा द्वेष करित नसे आणि पालक ह्या नात्याने सर्व प्राण्यांना तो दुसरा ब्रम्हदेवच की काय असे वाटत असे ७ योग्य दक्षिणानी युक्त असे आग्नेश्यामप्रमृति क्रतु त्याने रेके होते त्याचा हा ज्येष्ठ

शरण्यः सर्वभूतानां पितुर्निर्देशपारगः ।	
ज्येष्ठो दशरथस्यायं पुत्राणां गुणवत्तरः ।	९
राजलक्षणसंयुक्तः संयुक्तो राज्यसंपदा ।	
राज्याङ्गष्टो मया वस्तुं वने सार्धमिद्वागतः	१०
भार्यया च महाभाग सीत्यानुगतो वशी ।	
दिनक्षये महातेजाः प्रभयेव दिवाकरः	११
अहमस्यावरो भ्राता गुणैर्दास्यमुपागतः ।	
कृतज्ञस्य बहुज्ञस्य लक्ष्मणो नाम नामतः	१२
सुखार्हस्य महार्हस्य सर्वभूतहितात्मनः ।	
ऐश्वर्येण विहीनस्य वनवासैरतस्य च	१३
रक्षसापहृता भार्या रक्षिते कामरूपिणा ।	
तच्च न ज्ञायते रक्षः पत्नी येनास्य वा हृता	१४

पुत्र राम म्हणून लोकामध्ये प्रसिद्ध आहे. हे हा दशरथाचा ज्येष्ठ पुत्र इतर पुत्रांपेक्षा गुणानी श्रेष्ठ असून पिलाची आज्ञा पार पाडणारा आहे आणि प्राणिमात्रांनीं आश्रय करण्यास योग्य आहे. ९ राजकिन्धांनीं हा युक्त असून राज्यवैभवांनींही हा युक्त असताना राज्यापासून च्युत होऊन वनामध्ये वास्तव्य करण्याकरितां माझ्याबद्दल वर्तमान येथे आला आहे १० आणि, हे महाभागवान् हनुमाना, सार्यकाली महातेजस्वी सूर्याचे मार्गोभाग ज्याप्रमाणें प्रमा जाते त्याप्रमाणें ह्या भित्तेद्वारांमध्ये मार्गोभाग त्याची भार्या सीता अरण्यात चालती झाली ११

मी ह्याचा कनिष्ठ भ्राता असून ह्याच्या गुणामुळे ह्या कृतज्ञ व सर्वज्ञ रामाचा दास बनलों आहे व लक्ष्मण ह्या नांवानें मी प्रसिद्ध आहे. १२ सुखोपभोग घेण्यासच पात्र, महायोग्य, प्राणिमात्रांच्या हिताविषयीच मनाची प्रवृत्ति असलेल्या आणि ऐश्वर्यहीन झाल्यामुळे वनवासच उचित असलेल्या ह्या रामाची १३ भार्या आम्ही जवळ नसताना राज्यानें हरण करून नेली आणि ज्यानें ह्याची पत्नी हरण करून नेली त्या राक्षसाचा पताही लागत नाही. १४ दनू म्हणून

दनुर्नाम दितेः पुत्रः शापाद्राक्षसतां गतः ।	
आख्यातस्तेन सुग्रीवः समर्थो वानराधिपः	१५
स ह्यास्यति महावीर्यस्तव भार्यापहारिणम् ।	
एवमुक्त्वा दनुः स्वर्गं भ्राजमानो दिवं गतः	१६
एतत्ते सर्वमाख्यातं याथातथ्येन पृच्छतः ।	
अहं वैव च रामश्च सुग्रीवं शरणं गतौ	१७
एष दत्त्वा च विस्तानि प्राप्य खानुत्तमं यशः ।	
लोकनाथः पुरा भूत्वा सुग्रीवं नाथमिच्छति	१८
सीता यस्य स्तुषा चासीच्छरण्यो धर्मवत्सलः ।	
तस्य पुत्रः शरण्यस्य सुग्रीवं शरणं गतः	१९
सर्वलोकस्य धर्मात्मा शरण्यः शरणं पुरा ।	
गुरुर्मे राघवः सोऽयं सुग्रीवं शरणं गतः	२०
यस्य प्रसादे सततं प्रसादियुरिमाः प्रजाः ।	
स रामो वानरेन्द्रस्य प्रसादमभिकाङ्क्षते	२१

एक दितीचा पुत्र शापामुळे राक्षस बनलेला होता; त्याने वानरराज सुग्रीव समर्थ आहे म्हणून सांगितले १५ आणि " तो महावीर्यवान् सुग्रीव तुझ्या भार्येचा अपहार करणाऱ्याचा शोध लावील " असे सांगून तेजाने झळकत असलेला तो दनु स्वर्गास जाण्याकरिता आकाशमार्गाने निघून गेला. १६

तू प्रश्न केल्यावरून हे सर्व इत्यंभूत वर्तमान तुला मी कळविले आहे आणि मी व राम असे उभयतां सुग्रीवाला शरण आलो आहोत. १८ ह्या रामाने पूर्वी प्राज्ञागानां द्रव्यदान करून उत्कृष्ट कीर्ति संपादन केलेली आहे आणि पूर्वी ह्या लोकांचा नाथही झालेला आहे. तथापि (दैवगतीमुळे) सुग्रीव आपला नाथ बनवा अशी ह्याला इच्छा झाली आहे. १८ शीतल ज्याची स्तुषा होती त्या शरण जाण्यास योग्य असलेल्या दशरथाचा धर्मवत्सल व इतरांनी शरण जाण्यास योग्य असा पुत्र राम सुग्रीवाला शरण गेला आहे १९ जो माझा गुरु धर्मात्मा राघव सर्व लोकांनी शरण जाण्यास पूर्वी योग्य होता तो आज सुग्रीवाला शरण गेला आहे. २० ज्याच्या प्रसादामुळे नेहमी ह्या प्रजा संतुष्ट रहावयाच्या तो

येन सर्वगुणोपेताः पृथिव्यां सर्वपार्थिवाः ।	
मानिताः सततं राघ्वा सदा दशरथेन वै	२१
तस्यायं पूर्वजः पुत्रस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।	
सुग्रीवं धानरेन्द्रं तु रामः शरणमागतः	२३
शोकाभिभूते रामे तु शोकार्ते शरणं गते ।	
कर्तुमर्हति सुग्रीवः प्रसादं सह यूथपैः	२४
पथं द्युधाणं सौमिर्त्रिं करुणं साश्रुपातनम् ।	
हनूमान्प्रत्युधाचेदं वाक्यं वाक्यविशारदः	२५
ईदृशा युद्धिसंपन्ना जितक्रोधा जितेन्द्रियाः ।	
द्रष्टव्या धानरेन्द्रेण दिष्टधा दर्शनमागताः	२६
स हि राज्याच्च विभ्रष्टः कृतचैरश्च वालिना ।	
हनदारो वने प्रसन्नो भ्रात्रा विनिकृतो भृशम्	२७
कारिष्याति स साहाय्यं युवयोर्भास्करात्मजः ।	

राम धानरराजाच्या कृपेची आज इच्छा करीत आहे. २१ पृष्ठीतील सर्वगुण-संपन्न अशा संपूर्ण राजांना ज्या दशरथराजाने नेहमी मान दिला २२ त्याचा हा त्रैलोक्यविख्यात ज्येष्ठ पुत्र राम आज धानरराज सुग्रीवाला शरण आला आहे. २३. सरांश, शोकप्रस्त झालेला राम अगदी शोकाच्या अधीन होऊन जर धरण आला आहे तर सुग्रीवाने आपल्या सेनापालकासहवर्तमान त्याच्यावर कपा कर-णेच योग्य आहे ” २४

ह्याप्रमाणे अश्रु टाळीन टाळीत सुमित्रापुत्र लक्ष्मण हृदयद्रावक भाषण करीत असताना संभाषण करण्यामध्ये निपुण असलेला हनुमान त्याला म्हणाला २५ “ अशाप्रकारचे बुद्धिमान, जितेंद्रिय, क्रोध त्रिहलले आणि धानरराजाने भेट घेण्यास योग्य अशांचे दर्शन झाले ही सुदैवाची गोष्ट आहे. २६ सुग्रीव धारवा वालोशीं वैर बांधून असल्यामुळे राज्यापासून भ्रष्ट झालेला आहे व त्याचा अपहार करून धात्याने त्याला अत्यंत दुःख दिले असल्यामुळे तो आतां त्रस्त होऊन वनामध्ये वास्तव्य करीत आहे. २७ तस्मात्, तो सूर्य

सुग्रीव सह चास्माभि सीताया परिमार्गणे	२८
इत्येवमुक्त्वा हनुमान्श्लक्ष्ण मधुरया गिरा ।	
यभाषे साधु गच्छामः सुग्रीवमिति राघवम्	२९
एव ब्रुवन्त धर्मात्मा हनूमन्त स लक्ष्मण ।	
प्रतिपूज्य यथान्यायमिदं प्रोवाच राघवम्	३०
कपि कथयते हृष्टो यथाय भारतात्मजः ।	
कृत्यान्सोऽपि सप्राप्त कृत्यकृत्योऽसि राघव	३१
प्रसन्नमुखवर्णश्च व्यक्त हृष्टश्च भापते ।	
नानृत वक्ष्यते वीरो हनूमान्भारतात्मज	३२
तत स सुमहाप्राज्ञो हनूमान्भारतात्मज ।	
जगामादाय तौ वीरौ हरिराजाय राघवौ	३३
भिक्षुरूप परित्यज्य वानरं रूपमास्थितः ।	
पृष्ठमारोप्य तौ वीरौ जगाम कपिकुञ्जर	३४

पुत्र सुग्रीव सीतेत्या घोषासनधाने आज्ञासहवर्तमान तुमचे साहाय्य करील " २८

ह्याप्रमाणे मधुर शब्दांनी लक्ष्मणाशी चितवेधक भाषण केल्यावर " फार उत्तम आहे, आपण सुग्रीवाकडे जाऊ " असे हनुमान् रामाला म्हणाला २९ तेव्हा, हनुमान् ह्याप्रमाणे बोलत असताच तो धर्मात्मा लक्ष्मण हनुमानाच्या भाषणाला योग्य रागिने मान देऊन रघुवशज रामाला म्हणाला ३० " हे रघुवशजा रामा, हा वायुपुत्र वानर आनीदित होऊन सापत आहे त्याप्रमाणे त्या सुग्रीवाचेंही कार्य व्हावयाचें आहे ह्यामुळे आपलें कार्य झाल्यासारखेंच आहे ३१ ह्याचा चेहरा प्रसन्न दिसत असून ही आज्ञाने स्पष्ट भाषण करित आहे ह्यावरून हा वायुपुत्र वार हनुमान् अनृत भाषण करणार न हीं (असा अदमास दिसतो) " ३२

ह्याप्रमाणे रामाला लक्ष्मणाने सांगितलें असता तो महाबुद्धिवान् वायुपुत्र हनुमान् ह्या रघुवशज वीराना बरोबर घेऊन वानरराजाकडे गेल्या ३३ शाराश, भिक्षुरूपाचा त्याग करून हनुमानाने वानररूप धारण केलें आणि त्या उभयता

स तु विपुलयशाः कापिप्रवीरः पवनसुतः कृतकृत्यवत्प्रहृष्टः ।
गिरिवरमुरुविक्रमः प्रयातः स शुभमतिः सह रामलक्ष्मणाम्याम् ३५
इत्यापि श्रीन्द्रामा० वाल्मी० आदिकाव्ये क्विचिन्वाकाण्डे चतुर्यः सर्गः ॥४॥ [२३४

पञ्चमः सर्गः ।

श्रुप्यमूकान् हनुमान्गत्वा तं मलय गिरिम् ।	
आचक्षते तदा वीरां कपिराजाय राघवौ	१
अयं रामो महाप्राञ्च संप्राप्तो दृढविक्रम ।	
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा रामोऽयं सत्यविक्रमः	२
इद्वाकूणां कुले जातो रामो दशरथात्मजः ।	
धर्मं निगादितश्चैव पितृनिर्देशकारकः	३
राजसूयादधमेधश्च घड्ढिर्येनाभितर्पितः ।	
दक्षिणाश्च तयोर्लुष्टा गायः शतसहस्रशः	४

वीराना आपन्या पाठीवर घेरून तो श्रेष्ठ कपि सुग्रीवाकडे चालता झाला, ३४
तात्पर्य, महाकीर्तिमान्, कार्यसिद्धि झालेल्या पुरुषाप्रमाणे मानदित, महापराक्रमी
आणि बुद्धीने चांगला असा तो वायुपुत्र वानरश्रेष्ठ हनुमान् रामलक्ष्मणांसह वर्त-
मान श्रुप्यनूकनामक श्रेष्ठ पर्वतावर चालता झाला ३५

ह्याप्रमाणे महामुनिवाग्भीकप्रगीत श्रीन्द्रामायमसंज्ञक आदिकाव्यातील

क्विचिन्वाकाण्डापूर्वीकां चांथा सर्ग समाप्त झाला, ॥ ४ ॥

हनुमान् श्रुप्यनूक पर्वतावर त्या रामलक्ष्मणाना ठेवून नेहून त्या मलयपर्वतावर
गेली आणि त्याने वानरराज सुग्रीवाला त्या वीर रघुवंशज रामलक्ष्मणाविषयी
हकीकत निवेदन केला. १ (तो म्हणाला) " हे महाबुद्धिमान्, हे महापराक्रमी,
॥ राम भ्रातरा लक्ष्मणांसह वर्तमान येथे आला आहे व हा सत्यपराक्रमी आहे. २
इद्वाकुर्वंशजांच्या कुलामध्ये उत्पन्न झालेल्या त्या दशरथपुत्र रामाला स्वसत्य-
परिपालनरूप धर्माविषयी पिन्वाची प्रेरणा झाली आहे आणि म्हणूनच हा त्या
आपन्या पित्याची आज्ञा सेंट्रस नेण्यास उत्तुक झाला आहे ३. राजसूय आणि
अधमेध ह्य यागांनी ज्याने आणि संतुष्ट केला, त्याचप्रमाणे शेंकडों हजारों गाई

तपसा सत्यवाक्येन वसुधातेन पालिता ।	
स्त्रीहितोस्तस्य पुत्रोऽयं रामोऽरण्य समागतः	५
तस्यास्य वसतोऽरण्ये नियतस्य महात्मनः ।	
रावणेन हृता भार्या ल त्वां शरणमागत	६
भवता सख्यकामौ तौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।	
प्रगृह्य चाचंयस्वेतौ पूजनीयतमाबुभौ	७
ध्रुत्वा हनूमतो वाक्य सुग्रीवो धानराधिप ।	
दर्शनीयतमो भूत्वा प्रीत्योवाच च राघवम्	८
भवान्धर्मविर्नातश्च सुतपा सखं वत्सलः ।	
आख्याता वायुपुत्रेण तस्वतो मे भयद्रुणाः	९
तन्ममैवैष सत्कारो लाभश्चैवोत्तम प्रभो ।	
यस्वामिच्छसि सौहार्दं धानरेण मया सह	१०
रोचते यदि मे सख्य याहुरेष प्रसारित ।	
गृह्यतां पाणिना पाणिर्मर्यादा बध्यतां ध्रुवा	११

ज्यानें दक्षिणा म्हणून दिल्या ४ आणि ज्यानें तपाचें व सत्यभाषणाचें अवलंबन करून पृष्ठीचें परिपालन केले त्या दशरथाच्या स्त्रीकरिता हा राम अरण्यामध्ये आला आहे ५ (इतकेंच नव्हे परंतु,) तो हा महात्मा जितेंद्रिय राम अरण्यामध्ये वास्तव्य करित अवताना रावणानें ध्याची भार्या हरण करून नेली आणि ह्यामुळे हा तुला शरण आला, आहे ६ तस्मात्, ज्याअर्थां ते भ्राते रामलक्ष्मण तुझ्याशीं सख्य करण्याची इच्छा करित आहेत त्याअर्थां तु ह्याची भेट घेऊन अत्यंत पूज्य अशा ह्या सभषताच पूजन कर ” ७

हे हनुमानाचें भाषण श्रवण केल्यावर नामराज सुग्रीव (केवळ इच्छेच्याच जोरानें) अत्यंत दर्शनीय बनून प्रेमानें रामाला म्हणाला ८ “ आपण धर्मसंबंधानें सुशिक्षित असून मद्रातपस्वी व सर्वांवर दया करणारे आहात आणि वायुपुत्र हनुमानानें मला आरले शुभ खऱ्यां रीतीनें कथन केले आहेत ९ तस्मात् मज वानराशीं ज्याअर्थां आपण मैत्री जोटण्याची इच्छा करित आहात त्याअर्थां, हे प्रभो, माझा हा सत्कार झालला असून मला मोठा लाभच झालेला आहे, १० ह्याकरिता माझ्याशीं सख्य होणें जर आपणाला बरें वाटत

एतन्नु वचनं श्रुत्वा सुग्रीवस्य सुमाषितम् ।	
संप्रहृष्टमना हस्तं पीडयामास पाणिना	१२
हृष्टः सौहृदमालम्ब्य पर्यप्वज्रत पीडितम्	१३
ततो हनूमान्सत्यज्य भिक्षुरूपमरिन्दमः ।	
काष्ठयोः स्वेन रूपेण जनयामास पावकम्	१४
दीप्यमानं ततो वह्निं पुष्पैरभ्यर्च्य सत्कृतम् ।	
तयोर्मध्ये तु सुग्रीतो निदधौ सुसमाहितः	१५
ततोऽग्निं दीप्यमानं तौ चक्रतुश्च प्रदक्षिणम् ।	
सुग्रीवो राघवश्चैव वयस्यत्यमुपागतौ	१६
ततः सुप्रतिमनसौ तायुभौ हरिराघवौ ।	
अन्योन्यमभिर्वाक्षन्तौ न कृत्तिमभिजग्मतुः	१७

असले तर हा हात पुढे केला आहे; आपल्या हाताने हा माझा हात घरा आणि एकमेकांचे कार्य घेवटास नेण्याविषयी कधीही न फिरणाऱ्या अशा निश्चयाची विचारपूर्वक प्रतिज्ञा होऊं या " ११

हे सुग्रीवाचे उत्कृष्ट रीतीने झालेले भाषण श्रवण केल्यावर राम मनामध्ये अतिशय आनंदित झाला आणि आपल्या हाताने याने त्याचा घट्ट धरिला आणि १२ झालेल्या त्या आनंदित रामाने प्रेमाचे अवलंबन करून त्याला गाढ आलंगन दिले. १३ तदनंतर सुग्रीवाकडे जातेवेळी पुनरपि धारण केलेल्या भिक्षुरूपाचा श्रावण करून आणि आपले स्वतःचे रूप धारण करून शत्रु दमन करणाऱ्या हनुमानाने दान काष्ठोपासून अग्नि उत्पन्न केला. १४ आणि त्यां देदीप्यमान अग्नीचे सत्कारपूर्वक पुष्पांनी पूजन केल्यावर मनामध्ये अतिशय स्वस्थ असलेल्या व अत्यंत आनंदित झालेल्या त्या हनुमानाने राम आणि सुग्रीव ह्या दोहोंच्यामध्ये त्या अग्नीची स्थापना केली. १५

तदनंतर देदीप्यमान अग्नीला त्या उभयतानीं प्रदक्षिणा केली आणि सुग्रीव व राम ह्यांनी अशा रीतीने एकमेकांची मैत्री संपादन केली. १६ ते उभयना राम व सुग्रीव मनामध्ये अत्यंत प्रसन्न झाले आणि एकमेकाकडे एकसारिखे पाहू लागले; तथापि, त्यांची (परस्परदर्शनाविषयी) तृप्ति झाली नाही. १७

त्व चयस्योऽसि हृद्यो मे एकं दु ख सुख च नो ।	
सुग्रीवो राघव वाक्यामित्युवाच प्रहृष्टवत्	१८
ततः सुपर्णबहुला बहक्त्वा शाखां सुपुष्पिताम् ।	
सालस्यास्तीर्य सुग्रीवो निषसाद् सराघवः	१९
लक्ष्मणायथ सहृष्टो हनुमान्भारुतात्मजः ।	
शाखां चन्दनवृक्षस्य ददौ परमपुष्पिताम्	२०
ततः प्रहृष्ट सुग्रीवः श्लक्ष्णं मधुरया गिरा ।	
प्रत्युवाच तदा राम हर्षव्याकुललौचन	२१
अहं चित्तिकृतो राम चरामाह भयादितः ।	
हृतभार्यो घने अस्तो दुर्गमेतदुपाश्रित	२२
सोऽहं अस्तो घने भीतो वसाम्युद्भ्रान्तचेतनः ।	
वालिनो निकृतो भ्रात्रा कृतचैरश्च राघव	२३

“ माझ्या अंत करणाला प्रिय असा तू माझा मित्र आहेस व आपलें उभयतांचें सुखदुःख एकच आहे ” असें सुग्रीव स्वतः आनंदित झाल्यासारखे दर्शवून रामाला म्हणाला १८ आणि नंतर पक्ष्यांनी गजबजलेली व अत्यंत प्रफुल्लित अशी एक साल वृक्षाची शाखा तोडून व खात्री पसहन तो सुग्रीव रामासहवत्तमान तिथ्यावर बसला १९ नंतर अत्यंत हर्षयुक्त झालेल्या वायुपुत्र हनुमानांनी फारच प्रफुल्लित झालेली अशी एक चंदन वृक्षाची शाखा लक्ष्मणाला (वसयिकरिता) दिली तदनंतर हर्षाने ज्याच नेत्र विकसित झालेले आहेत असा तो अतिशय आनंदित झालेला सुग्रीव मधुर शब्दांनी रामाशीं चित्तवेषक भाषण करू लागला कीं २१

“ ह रामा, भ्रात्र्याने माझा अगदीं पराजय केलेला आहे व मी भयभीत होऊन येथें संचार करीत आहे. इतकेंच नव्हे, परंतु, माझ्या भार्येचाही त्यानें अपहार केला आहे आणि ह्यामुळे मांजस्त होऊन वनामध्ये ह्या दुर्गमस्थानाचा आश्रय करून राहिलों आहे २२ सारांश, हंशुत्रयजा रामा, अस्त व भयभीत झाल्यामुळे चित्तालाही भ्रम पडलेला असा मी वनामध्ये वास्तव्य करीत आहे भ्रात्र्या वालीनें माझा पराजय केलेला आहे आणि मी त्याच्याशीं वैर

वालिनो मे महामाग भयार्तस्याभयं कुरु ।	
कर्तुमर्हसि काकुत्स्थ भयं मे न भवेद्यथा	२४
एवमुक्तस्तु तेजस्वी धर्मघ्नो धर्मवत्सलः ।	
प्रत्यभापत काकुत्स्थः सुग्रीवं प्रहसन्निव	२५
उपकारफलं मित्र विदितं मे महारूपे ।	
वालिनं तं घधिध्यामि तव भार्यापहारिणम्	२६
अमोघाः सूर्यसंकाशा ममेमे निचिताः शराः ।	
तस्मिन्वालिनि दुर्घृत्से निपतिष्यन्ति वेगिताः	२७
कङ्कपत्रप्रतिच्छन्ना महेन्द्राशनिसंनिभाः ।	
तीक्ष्णाग्रा ऋजुपर्वाणः सरोपा भुजगा इव	२८
तमद्य वालिनं पश्य तीक्ष्णैरार्शाविषोपमैः ।	
शरैर्विनिहतं भूमौ प्रकीर्णमिध पर्वतम्	२९
स तु तद्वचनं धृत्या राघवस्यात्मनो हितम् ।	

वाधिलेले आहे. २३ तस्मात्, हे महाभाग्यवान् ककुत्स्थकुलोत्पन्नो रामा, भयप्रस्तव झालेल्या मला वालीपासून फिरून भीति न राहिल अशा रीतीने आपण माझ्या भयानाचा नाश करा. ” २४

ह्याप्रमाणे सुग्रीवाने सांगितले असना धर्मवेत्ता व धर्मवत्सल असा तो ककु-
त्स्थकुलोत्पन्न तेजस्वी राम सुग्रीवाला हंसत हंसत म्हणाला २५ “ हे महावानरा
उपकाररूप फल-प्राप्त करून देणाऱ्याला मी मित्र समजत असतो तस्मात्, तुझी
भार्या हरण करून नेणाऱ्या त्या वालाचा मी वध करीन २६ सूर्यासारखे
तेजस्वी असे हे माझे कर्षाहो व्यर्थ न जाणारे साठवून ठेविलेले बाण वेगयुक्त
होऊन त्या दुराचरणां वालावर पडतील २७ कंकपश्याच्या पक्षानां आण्डा-
दित, तीक्ष्ण अग्ने व्यापि सरळ पर्वे ह्याना युक्त व इंद्रवज्रतुल्य असलेले हे बाण
क्रोधयुक्त भुजगासारखे दिसत आहेत २८ ह्यास्तव, सर्पतुल्य तीक्ष्ण बाणाऱ्या
योगाने वध पावून कोसळलेल्या पर्वताप्रमाणे भूमीवर पसरलेल्या वालांला तू आज
अवलाकन कर. ” २९ स्वतःला हितकारक असे ते रघुवंशज रामाचे मापण श्रवण

सुग्रीवः परमप्रीतः परमं वाक्यमब्रवीत् ३०
 तव प्रसादेन नृसिंह वीरप्रियां च राज्यं च समाप्नुयामहम् ।
 तथा कुरु त्वं नरदेव वैरिण्यथान हिंस्यात्स पुनर्ममाग्रजम् ३१
 सीताकपीन्द्रक्षणदाचराणां राजीवहेमज्वलनोपमानि ।
 सुग्रीवरामप्रणयप्रसङ्गे वामानि नेत्राणि समं स्फुरन्ति ३२
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे आदिकाव्ये त्रिचिन्धाकाण्डे पञ्चमः सर्गः ॥५॥ [२६६]
 षष्ठः सर्गः ।

पुनरेषामब्रवीत्प्रीतो राघवं रघुनन्दनम् ।
 अयमाश्रयाति ते राम सेवको मन्त्रिसत्तमः १
 हनूमान्यात्रिमित्तं त्वं निर्जनं वनमागतः ।
 लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा वसतश्च यग नव २
 रक्षसापहता भार्या मैथिली जनकारमजा ।
 त्वया विद्युक्ता रुदती लक्ष्मणेन च धीमता ३

केत्यावर सुग्रीवाने अतिशय संतुष्ट होऊन आपला मुख्य मनोत्प रामाला निवे-
 दन केला ३०

(तो म्हणाला) “ हे पुरुवश्रेष्ठा वीरा, तुझ्या कृपेमुळे प्रिया व राज्य हीं
 मला प्राप्त होतील. ह्यास्तव, मला पुनरपि तो दु ख न देईल असा रीतानें त्या
 माझ्या वीर ज्येष्ठ भ्रात्याची, हे प्रजाधिपते, आपण व्यवस्था लया ३१ असी.
 ह्याप्रमाणें हृमीव राम व ह्याचे सत्य चाल्लें असता सीता, चाली आणि राक्षस
 ह्याचें अनुक्रमें कमलासारिखे, सुवर्णासारिखे व अग्नीसारिखे असलेले 'वामनेत्र
 एकदम स्फुरण पावू लागले. ३२

ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यातील
 त्रिचिन्धाकाण्डापूर्वी पाचवा सर्ग समाप्त झाला ॥ ५ ॥

पुनरपि सुग्रीव संतुष्ट होऊन रघुनन्दन रामाला म्हणाला “ हे रामः, मंत्र्या-
 मध्ये श्रेष्ठ असा हा माझा सेवक १ हनुमान् तूं कोणत्या कारणाकरिता निर्जन
 वनामध्ये आला आहेस हे मला सापत्त आहे. भ्रात्या लक्ष्मणासहवर्तमान तूं वनामध्ये
 वास्तव्य करित असताना २ जनककन्या मैथिली तुझी भार्या राक्षसाने हरण
 करून नेली त्या वेळीं तूं व बुद्धिमान् लक्ष्मण ह्या पैकी कोणाही समीप नस-

अन्तरं प्रेषुना तेन हत्वा गृध्रं जटायुपम् ।	
भार्यावियोगजं दुःखं प्रापितस्तेन रक्षसा	४
भार्यावियोगजं दुःखं न चिरात्त्वं विमोक्ष्यसे ।	
अहं तामानयिष्यामि नष्टां देवश्रुतीमिव	५
रसातले षा वर्तन्तीं वर्तन्तीं षा नभस्तले ।	
अहमानीय दास्यामि तव भार्यामरिन्दम	६
इदं तथ्यं मम चचस्त्यमवेहि च राघव ।	
न शक्या सा जरायेतुमपि सेन्द्रैः सुरासुरैः	७
तव भार्या महाबाहो भक्ष्यं विषकृतं यथा ।	
त्यज शोकं महाबाहो तां कान्नामानयामि ते	८
अनुमानान्तु जानामि मैथिलीं सा न संशयः ।	
द्वियमाणा मया दृष्टा रक्षसा रौद्रकर्मणा	९

त्यामुल्ले (राक्षसांचे अर्धांन झालेली) ती रोदन करीत होती. ३ सारास, सधि पहात असलेल्या त्या राक्षसाने जटायू गृध्राचा वध केला आणि भार्यावियोग जन्य दुःख तुला प्राप्त करून दिले. ४ परंतु, हे तुझे भार्यावियोगजन्य दुःख लवकरच नाहीसे होईल; कारण, तद्गज्ञानाला माघनभूत असलेली श्रुति मधुकै-टभर्त्ता हरण करून नेली असतानाही जशी विभूने परत आणिली तशी साप्रत नाहीशी झालेली ती तुझी भार्या मी आणीन. ५ हे शत्रुदमना, तुझी भार्या रसातालामध्य असली किंवा आकाशामध्ये जरी असली तरी ती मी तुला आणून देईन. ६

हे रघुवंशजा रामा, हे माझे भाषण सत्य आहे असे तू समज हे महापरा-श्रमा रामा, विषमिधित अज्ञाप्रमाणे इंद्रासद्वर्तमान देवदेत्यानाही ती तुझी भार्या जिरणे शक्य नाही. ह्यास्तव, हे महापराक्रमी रामा, शोकाचा त्याग कर; ती तुझी काता मी आणून देईन ७, ८. फूरकमी राक्षस घेऊन जात असताना "रामा, रामा, लक्ष्मणा," म्हणून मयंकर आक्रोश करीत असलेली आणि रावणाचे हातामध्ये नागराजाच्या स्त्रीप्रमाणे तडफड करीत असलेली जी

क्रोशन्ती राम सुमेति लक्ष्मणेति च विस्वरम् ।	
स्फुरन्ती रावणस्याङ्गे पद्मगेन्द्रवधूर्यथा	१०
आत्मना पञ्चमं मां हि दृष्ट्वा शैलतले स्थितम् ।	
उत्तरीयं तथा त्यक्तं शुभान्याभरणानि च	११
तान्यस्माभिर्गृह्णीतानि निहितानि च राघव ।	
आनयिष्याम्यहं तानि प्रत्यभिज्ञानुमर्हसि	१२
तमग्रधीत्ततो रामः सुग्रीवं प्रियषादिनम् ।	
आनयस्व सखे शीघ्रं किमर्थं प्रयिलम्यसे	१३
एवमुक्तस्तु सुग्रीवः शैलस्य गहनां गुहाम् ।	
प्रविवेश तत शीघ्रं राघवप्रियकाभ्यया	१४
उत्तरीय गृहीत्वा तु स तान्याभरणानि च ।	
इदं पश्येति रामाय दशयामास वानरः	१५
ततो गृहीत्वा वासस्तु शुभान्याभरणानि च ।	
अभवद्वाष्पसंरुद्धो नाहारेणैव चन्द्रमाः	१६

माझ्या दृष्टी पडली ती नि संशय मैथिलीच असावी असें माझे अनुमान आहे १-१०.

माझ्यासहधर्तमान पांच असावी पर्वतावर बसल्याचें पाहून तिनें आपलें वक्तरीय वस्त्र व शुभ भूषणें टाकून दिलीं. ११ ती, हे रामा, आलीं घेऊन ठेविलीं आहेत. आता तीं मी येथें आणितों; तूं (ती कौणाची) तें ओढख. १२ ह्यावर त्या प्रिय भाषण करणाऱ्या सुग्रीवाला राम म्हणाला “ हे मित्रा, तर मग आण लवकर; विलंब कशाकरिता करीत आहेस ? ” १३ ह्याप्रमाणें रामानें भाषण केलें असता त्याचें प्रिय करण्याकरिता सुग्रीव सत्वर पर्वताच्या गहन गुहेमध्ये शिरला १४ आणि उत्तरीय वस्त्र व तीं भूषणें घेऊन “ हे पदा ” म्हणून रामाला त्या वानरानें ती दाखविली १५

तदनंतर तें उत्तरीय वस्त्र व तीं शुभ भूषणें घेतल्यावर धुक्यानें ज्याप्रमाणें चंद्रमा गुदमरून जातो त्याप्रमाणें राम अभूर्नी गुदमरून गेला १६ आणि सीते-

सीताग्नेहप्रवृत्तेन स तु वाप्येण दूषितः ।	
द्वा प्रियेति रुदन्धैर्यमुत्सृज्य न्यपतद्विद्वतौ	१७
हृदि कृत्वा स बहुशस्तमलंकारमुत्तमम् ।	
निशभ्यास भृशं सर्पो विलस्य इव रोषितः	१८
अविच्छिन्नाश्रुभेगस्तु सामित्रिं प्रक्ष्य पादर्वतः ।	
परिदेवायितुं दीनं रामः समुपचक्रमे	१९
पश्य लक्ष्मण वेदेत्या संत्यक्तं ह्रियमाणया ।	
उत्तरायामिदं भूमौ शरीराद्भूषणानि च	२०
शाद्वलिन्यां भुष भूम्यां सीतया ह्रियमाणया ।	
उत्सृष्ट भूषणमिदं तथा रूपं हि दृश्यते	२१
एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत् ।	
नाह जानामि केयूरे नाहं जानामि कुण्डले	२२
नूपुरे त्वाभिजानामि नित्य पादाभिवन्दनात् ।	
ततस्तु राघवो वाक्यं सुग्रायमिदमब्रवीत्	२३

वर असलेल्या भेमामुळे गळू लागलेल्या अश्रूंच्या योगाने दूषित झालेला तो राम " हे प्रिये, " म्हणून धैर्य सोडून रोदन करू लागला आणि पृथ्वावर पडला १७ इतकेच नव्हे परंतु, ते उकट अलंकार वाग्वार आपल्या हृदयावर ठेवून. क्रोध युक्त झालेल्या विलातील सर्पाप्रमाणे तो एकसारखे सुस्कोर टाकू लागला १८ आणि नेत्रातून एकसारखा अश्रूंचा प्रवाह चालला असताना बाजूस असलेल्या लक्ष्मणाकडे पाहून राम दीन वर्णाने शोक करू लागला. १९ (तो म्हणाला) लक्ष्मणा सीतेला राक्षस घेऊन जात असताना शरीरापासून भूषणे आणि त्याचप्रमाणे हे उत्तरीय वस्त्र तिने भूमीवर टाकिले आहे हे तू पहा २०

राक्षस सीतेला घेऊन चालला असताना कौमल तणाने युक्त असलेल्या भूमीवर तिने टाकिलेली ही भूषणे जशीच्या तशीच दिखत आहेत " २१ ह्याप्रमाणे रामाने मागितले असता लक्ष्मण म्हणाला " सीतेची बाहुभूषणे मला ठाऊक नाहीत व कुडलेही माहीत नाहीत, २२ परंतु, नित्य पादाभिवंदनाचा प्रसंग येत असल्यामुळे त्पारख्याची मात्र मला ओळख पटत आहे " इतके

मूहि सुग्रीव क देशं द्वियन्ती लक्षिता त्वया ।

रक्षसा रौद्ररूपेण मम प्राणप्रिया हृता २४

क वा वसति तद्रक्षो महद्व्यसनद् मम ।

यन्निमित्तमहं सर्वाभ्राशयिष्यामि राक्षसान् २५

हरता मैथिलीं येन मां च रोषयता ध्रुवम् ।

आत्मनो जीवितान्ताय मृत्युद्वारमपावृतम् २६

मम दयिततमा हता वनाद्रजनिचरेण विमथ्य येन सा ।

कथय मम रिपुं तमद्य वै पुत्रमपते यमसंनिधिं नयामि २७

इत्याष श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे षष्ठ सर्गः । ६ । [२९३]

सप्तम सर्ग ।

एवमुक्तस्तु सुग्रीवो रामेणार्तेन खानर ।

अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्य सवाप्यं वाष्पगद्गद १

शाल्यावर राम सुग्रीवाला म्हणाला २३ " हे सुग्रीवा, माझी प्राणप्रिया कूरूप धारण करणाऱ्या राक्षसाने हरण करून नेली आहे. तेम्हा कोणत्या प्रदेशावर तो हरण करून नेत असताना ती तुझ्या दृष्टी पडली हे मला साग । १४ अथवा मला माठपा शकतात पाडणारा तो राक्षस कोठे वास्तव्य करीत आहे ते तरी कथन कर म्हणजे त्याच्याचिरेतां मी आज सर्व राक्षसांचा नाश करून टाकीन २५

मैथिलीला हरण करून ज्याने मला कोपिले आहे त्याने नि उद्यय आपल्या जीविताचा भत होण्याकरिता मृत्यूचे द्वार उघडून ठेविले आहे. २६ अत्यंत प्रिय अशी ती माझी भार्या ज्या राक्षसाने वनातून फसवून नेली आहे तो माझा शत्रु तू मला साग, म्हणजे, हे वानराधिपते, आज मी त्याला यमाचे सनिध पंचवितो २७

ह्याप्रमाणे महासुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंस्कृत आदिकाव्यातील

किष्किन्धाकाण्डपैट्टीं सहावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ६ ॥

ह्याप्रमाणे आर्त झाले या रामाने सुग्रीववानराला सांगितले असता अभूनी वठ दाटून आलेला तो सुधीव हात ओढून अश्रु टाळीत टाळीत म्हणाला १

न जाने निलयं तस्य सर्वथा पापरक्षसः ।	
सामर्थ्यं विक्रमं चापि दौष्कुरेयस्य वा कुलम्	२
सत्यं तु प्रतिजानामि त्यज्ज शोकमग्निदम ।	
करिष्यामि तथा यत्नं यथा प्राप्स्यसि मैथिलीम्	३
राघणं सगणं हत्वा परितोष्यात्मपौरुषम् ।	
तथास्मि कर्ता न चिराद्यथा प्रीतो भविष्यसि	४
अलं धैऋव्यमालम्ब्य धैर्यमात्मगतं स्मर ।	
त्वद्विघानां न सदृशमोदशं बुद्धिलाघवम्	५
मयापि व्यसनं प्राप्तं भार्याविरहजं महत् ।	
नाहमेव हि शोचामि धैर्यं न च परित्यजे	५
नाहं तामनुशोचामि प्राकृतो धानरोऽपि सन् ।	
महात्मा च विनीतश्च किं पुनर्घृतिमान्महान्	७
वाप्स्यमापन्नितं धैर्याग्निग्रहतिं त्वमर्हसि ।	

“ त्या पापी राक्षसाचें बस तेम्यान, सामर्थ्य, पराक्रम किंवा दुष्कुलामध्ये उदरन्न झालेल्या त्या राक्षसाचें कुत्र मला मुर्झीच मांशीत नाही. २ परंतु, हे शत्रुदमना, सांगा तुला प्राप्त होईल अशा रीतीनें मी यत्न करीन हें मात्र मी खरें खरें प्रतिशेवर सांगतो; तूं वाईट वाट्टू देऊ नको. ३ अनुयायिगणासहवर्तमान रावणाचा वध करून आणि तुझ्या संतोषाला पात्र अशा स्वतःच्या पौरुषाचें अवलंबन करून तूं ज्या रीतीनें प्रसन्न होशील त्या रीतीनें मी लढकरच तज्जीज करीन. ४ आता खेद पुरे झाला; धैर्याचें अवलंबन करून स्वतः संबंधाने काहीं तरी स्मर. तुझ्यासारख्यांना अशा प्रकारचा हा बुद्धीचा कोतेरगा योग्य नाही ५.

भार्याविरहामुळे मलाहो मोठे संकट प्राप्त झालेले आहे, परंतु मी त्याप्रमाणें शोक करीत बसत नाही व धैर्यही सोडीत नाही. ६ मी य.कश्चिन् वानर असतानाही त्या शिथिल होऊ शकत नाही, मग महात्मा, सुशिक्षित, धैर्यवान् आणि उदार अशा तुझो गोष्ट पाहिजे कशाळा ? ७ नदमान्, आलेले अश्रु धैर्यानें तूं अवलंब घर, सत्त्वगुणी लोकांची धैर्यम्प मयांदा सोडून देणें

मयांदां सत्त्वयुक्तानां धृतिं नोत्स्रष्टुमर्हसि	८
✓ व्यसने वार्थकृच्छ्रे वा भये वा जीवितान्तगे ।	
विमृशश्च स्वया बुद्ध्या धृतिमाधावसीदति	९
बालिशस्तु नरो नित्य वैक्लव्यं योऽनुवर्तते ।	
स मज्जत्यवश शोके भाराक्रान्तेव नैर्जले	१०
एषोऽञ्जलिर्मया वद्धः प्रणयात्त्वां प्रसादये ।	
पौरुष श्रय शोकस्य नान्तर दानुमर्हसि	११
ये शोकमनुवर्तन्ते न तेषां विद्यते सुखम् ।	
तेजश्च क्षयते तेषां न त्वं शोचितुमर्हसि	१२
शोकेनाभिप्रपन्नस्य जीविते चापि सशयः ।	
स शोक त्यज राजेन्द्र धैर्यमाश्रय केवलम्	१३
हित धयस्यभावेन व्रमि नोपदिशामि ते ।	
चयस्यतां पूजयन्मे न त्वं शोचितुमर्हसि	१४

तुला योग्य नाही ८ इष्टबिद्योगामुळे सकट झाले असता, धनाचा नाश झाला असता अथवा जीविताचा नाश करणारे असे भय प्राप्त झाले असताही स्वतःच्या बुद्धीने विचार करणारा धैर्यवान् पुरुष मनामध्ये खचत नाही, ९ जो बालिश पुरुष नेहमी खेद करित बसतो तो ओझ्याने जर्जर झालेली नौका त्याप्रमाणे जलामध्ये बुडते त्याप्रमाणे निरुपाय होऊन शोकामध्ये बुडून जातो १०

हे मी हात जोडिले आहेत आणि प्रेमांमुळे मी तुझी प्रार्थना करित आहे ह्यास्तव पौरुषार्थे अवलंबन करून शोकाला आपलेजवळ जागा देऊ नकोस ११ असे शोकाचे अवलंबन करितात त्यांना सख प्राप्त होत नसून त्यांचे तेजही नाहीसे होत जाते तस्मात्, शोक करणे तुला योग्य नाही १२ शोकाकुल झालेल्याच्या जीविता विषयी सशय उत्पन्न होत असतो. तस्मात्, हे राजाधिपति, शोकाचा त्याग करून तू केवळ धैर्याच अवलंबन कर १३ मित्रभावामुळे मी तुला हिताची गोष्ट सुचवीत आहे, मी काही उपदेश करित नाही तेव्हा माझा मित्रत्वाला मान देऊन शोक करणे तुला चम्य नाही १४ त्याप्रमाणे मधुर

मधुरं सांत्वितस्तेन सुग्रीवेण स राववः ।	
मुखमधुपरिक्लिन्नं चखान्तेन प्रमाजंयन् .	१५
प्रकृतिस्थस्तु काकुत्स्थः सुग्रीववचनात्प्रभुः ।	
संपरिष्वज्य सुग्रीवमिदं वचनमब्रवीत्	१६
कर्तव्यं यद्वयस्येन स्निग्धेन च हितेन च ।	
अनुरूपं च युक्तं च कृतं सुग्रीवं तत्त्वया	१७
एव च प्रकृतिस्थोऽहमनुनीतस्त्वया सखे ।	
दुर्लभो ह्रीदशो पन्धुरस्मिन्काले विशेषतः	१८
किं तु यत्नस्त्वया कार्यो मैथिल्याः परिमार्गणे ।	
राक्षसस्य च रांद्रस्य रावणस्य दुरात्मनः	१९
मया च यदनुष्ठेयं विश्वेभ्येन तदुच्यताम् ।	
वर्षास्विव च सुक्षेत्रे सर्वं संपद्यते तव	२०
मया च यदिदं वाक्यमभिमानात्समीरितम् ।	
तत्त्वया हरिशादूलं तत्त्वमित्युपघार्यताम्	२१

शब्दांनी त्या सुग्रीवानें सात्वन केलें असता अर्धूनीं भिन्न केलें 'आपलें मुख त्या राववानें वस्त्राच्या टोंताने पुनून काढिलें १५ आणि सुग्रीवाच्या सांगण्यावरून स्वभावाचें अवलंबन केलेंला'तो प्रभु कुरुस्थकुलोत्पन्न राम सुग्रीवाला आलिगन देऊन म्हणाला, १६

“ हे सुग्रीवा, हितकारक आणि प्रेमयुक्त मित्राचे अनुरूप व योग्य असें जें काहीं कर्तव्य आहे तें तूं केलें आहेस १७ हे मित्रा, तूं सात्वन केल्यामुळे मी आता सावव झालों आहे. गरोखर विशिषेकरून अद्या प्रकारचा वंशु दुर्लभ आहे. १८ सीतेच्या आणि दुराम्या क्रूर रावणराक्षसांच्या शोषाविषयीं तूं यत्न कर १९ आणि मीं, काय करावें तेंही तूं विशिषरूपणें सांगून टाक. पजन्य झालीं चागऱ्या जमिनीमध्ये पेरलेल्या बीजाप्रमाणें तुलें सर्व काहीं वृक्ष सफल होईल २०

मीं अभिमानामळे जें कांहीं भाषण केलें आहे तें, हे वानरश्रेष्ठा, खर आहे

अनृतं नोक्तपूर्वं मे न च वक्ष्ये कदाचन ।

एतते प्रतिजानामि सत्येनैव शपाम्यहम् २१

ततः प्रहृष्टः सुग्रीवो वानरैः सचिवैः सह ।

राघवस्य वचः श्रुत्वा प्रतिज्ञातं विशेषतः २३

एधमेकान्तसंपृक्तौ ततस्तौ नरवानरौ ।

उभावन्योन्यसदृशं सुखं दुःखमभाषताम् २४

महानुभाषस्य वचो निशम्य हरिर्नृपाणामधिपस्य तस्य ।

कृतं स मेने हरिर्वीरमुख्यस्तदा च कार्यं हृदयेन विद्वान् २५

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किङ्किन्वाकाण्डे सप्तमः सर्गः [३१८]

अहम् सर्गः ।

परितुष्टस्य सुग्रीवस्तेन धाक्येन हर्षितः ।

लक्ष्मणस्याग्रजं शूरामिदं घञ्चनमब्रवीत् १

सबंधाहमनुग्राह्यो देवतानां न सशयः ।

उपपन्नो गुणोपेतः सखा यस्य भवान्मम २

असौ तूँ समज. २१ ह्यापूर्वाही मी कधी अनृत भाषण केलें नाहीं व'पुढे ही कधी कारणार नाहीं हें तुला प्रतिशेवर सागून मी सःयाची शपथ घेतों" २२ ह्याप्रमाणें रामाचें भाषण श्रवण केल्यानंतर आणि विशेषतः त्याची प्रतिज्ञा श्रवण केल्यानंतर वानर-मंत्रासद्वर्तमान सुग्रीवाला मोठा हर्ष झाला २३ आणि ह्याप्रमाणें एकांतामध्ये परस्परशीं सख्य केलेले ते उभयता नरवानर परस्पराना योग्य अशा सुखदुःखाच्या गोष्टी बोलूं लागले २४ आणि त्या महाप्रभावी राजाधिराज रामाचें भाषण श्रवण केल्या वर तो श्रेष्ठ वानरवीर समंजस सुग्रीव आपलें कार्य ज्ञातेंच असे मनामध्ये समजू लागला २५..

ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंस्कृत आदिकाव्यातील

किङ्किन्वाकाण्डावधि सातवा सर्ग समाप्त झाला ॥ ७ ॥

त्या भाषणानें सुग्रीव संतुष्ट व हर्षयुक्त झाला आणि लक्ष्मणाच्या त्या शूर ज्येष्ठ भ्रात्याला म्हणाला १ " ज्याअर्थी तुझ्यासारखा गुणी मित्र मला प्राप्त झाला आहे त्याअर्थी देवताची सर्वस्वीं मजवर कृपा आहे ह्यावरून मुळीच शंका

शक्यं खलु मवेद्राम सहायेन त्वयानघ ।	
सुरराज्यमभिप्राप्तुं स्वराज्यं किमुत प्रभो	३
सोऽहं समाज्यो बन्धूनां सुहृदां चैव राघवं ।	
यस्याग्निसाक्षिक मित्रं लब्धं राघववंशजम्	४
अहमप्यनुरूपस्ते वयस्यो ज्ञास्यसे शनैः ।	
न तु वक्तुं समर्थोऽहं त्वयि आत्मगतान्गुणान्	५
महात्मनां तु भूयिष्ठं त्वद्विधानां कृतात्मनाम् ।	
निश्चला भवति प्रीतिर्धैर्यमात्मवर्तां वर	६
रजतं वा सुवर्णं वा शुभान्याभरणानि च ।	
अधिभक्तानि साधूनामवगच्छन्ति साधयः	७
आढ्यो वापि दरिद्रो वा दुःखितः सुखितोऽपि वा ।	
निर्दोषश्च सदोषश्च वयस्यः परमा गतिः	८
घनत्यागः सुखत्यागो देशत्यागोऽपि वानघ ।	
वयस्यार्थं प्रवर्तन्ते स्नेहं दृष्ट्वा तथाधिधम्	९

नाहीं. २ हे निष्पापा रामा, तुझ्यासारिखा साहाय्यकर्ता असला म्हणजे देव राज्यही प्राप्त होणें शक्य आहे; मग, हे प्रभो, स्वराज्याची ती कया काय ? ३ अघो. अग्नीसमक्ष राघववंशज मित्र ज्याला प्राप्त झाला तो मी, हे राघवा, बंधूंच्या व मित्रांच्या मानाला पात्र आहे. ४ मी तुला योग्य असाच मित्र आहे हें हळू हळू तुला समजून येईल. आपल्या गुणांचा उच्चार तुझ्यापार्शी करण्यास मी समर्थ नाहीं. ५

हे स्वावलंबी पुरुषांमध्ये थोष्ट असलेल्या रामा, तुझ्यासारख्या मनोनिग्रही महारम्यांची प्रीति व धैर्य अधिकच निश्चल होत असतात. ६ अघो. मित्रा-संबंधानें रों, सोनें अथवा शुभ भूयर्गे ह्यावियर्गी आपपरमावा भेद मनामध्ये आणति नाहींत. ७ मित्र संपन्न असो, दरिद्री असो, दुःखी असो, सुखी असो निर्दोष असो; अथवा सदोष असो; तोच मुख्य आश्रय आहे. ८ हे निष्पापा रामा, तथा प्रकारचें प्रेम दृष्टोत्पत्तिचि आलें म्हणजे घनाचा, सुखाचा व देशाचाही त्याग मित्राकरितां होत असतो. ” ९ तदनंतर कातीनें युक्त असलेला तो राम

तत्तथेत्यधवीद्रामः सुग्रीवं प्रियदर्शनम् ।	
लक्ष्मणस्याग्रतो लक्ष्म्या चासवस्येव धीमतः	१०
ततो रामे स्थितं दृष्ट्वा लक्ष्मणं च महाबलम् ।	
सुग्रीवं सर्वतश्चक्षुवने लोलमपातयत्	११
स ददर्श ततः सालमविदूरे हरीश्वरः ।	
सुपुष्पमीपत्पत्राढ्य भ्रमरैरुपशोभितम्	१२
तस्येकां पर्णवहुलां शाखां भङ्क्त्वा सुशोभिताम् ।	
रामस्यास्तीर्थं सुग्रीवो निपसाद् सराघवः	१३
तायासीनां ततो दृष्ट्वा हनुमानपि लक्ष्मणम् ।	
शालशाखां समुत्पाद्य विनीतमुपवेशयत्	१४
सुखोपचिष्टं रामं तु प्रसन्नमुदर्धि यथा ।	
सालपुष्पावसंकीर्णं तस्मिन्गिरिवरोत्तमे	१५
ततः प्रहृष्टः सुग्रीवः ऋक्ष्णया शुभया गिरा ।	
उवाच प्रणयाद्भ्रामं हर्षय्याकुलिताक्षरम्	१६

इंद्रतुल्य विचागी लक्ष्मणासमोर प्रियदर्शन सुग्रीवाला “ ठाकू भाई ” असे म्हणाला १०.

१. तेव्हा राम व महाबलाय लक्ष्मण उभे राहिलेले पाहून सुग्रीवाने आपली चंचल दृष्टि वनोमध्ये सर्व ठिकाणी फिरविली असता ११ प्रफुल्लित, थोडक्याशा पानांनी भरलेली व सुशोभित अशी एक त्या वृक्षाची फादी तोडून रामाकरिता त्याने खाली पसरिली आणि रामासहवर्तमान तो सुग्रीव त्या फादीवर बसला १३ तदनंतर त्या उभयताना बसलेले पाहून हनुमानानेही दुसरी एक वृक्षाची फादी मोडिली आणि विनयसंपन्न लक्ष्मणाला त्याने तिच्यावर बसविले १४.

नंतर सालपुष्पांनी आच्छादित झालेल्या त्या श्रेष्ठ पर्वतावर राम प्रसन्न सागराप्रमाणे मुक्ताने बसला आहे असे आढळून आल्यावर सुग्रीवाला हर्ष झाला १५ आणि आनंदाच्या भरामुळे जिन्यातील अक्षरांचा उच्चार अस्पष्टपणे होत आहे अशा सौम्य व शुभ वाणीने तो सुग्रीव जेव्हा मुळे रामाला म्हणाला १६

अहं विनिरुतो भ्रात्रा चराम्येप मयादित् ।	
ऋण्यमूकं गिरिवरं हनभार्यः सुदुःखित	१७
सोऽहं प्रस्तो मये मग्ने वने संघ्नान्तचेतन ।	१८
वालिनो निरुतो भ्रात्रा कृतवैरश्च राघव	
वालिनो मे मयातस्य सर्वलोकाभयंकर ।	१९
ममापि त्वमनाथस्य प्रसादं कर्तुमहंसि	
एवमुक्तस्तु तेजस्वी धर्मघ्नो धर्मवत्सलः ।	२०
प्रत्युवाच न काकुत्स्थः सुग्रीव प्रहसाद्विय	
उपकारफलं मित्रमपकारोऽरिलक्षणम् ।	२१
अथेव तं घधिष्यामि तत्र भार्यापहारिणम्	
इमे हि मे महाभाग पात्रिणास्तिग्मतेजस ।	२२
कार्तिकेयवन्द्यताः शरा हेमधिभूपिताः	
ककुपप्रपरिच्छन्ना महन्द्वाशनिसनिभाः ।	२३
सुपर्णाः सुतांक्षणाभ्राः सरोपा भुजगा इव	

“ भ्रातृवर्गे पगजिन केलेत्रा आणि भार्येचा अपहार झाल्यामुळे अहंत दुःखित झालेला हा मी मयप्रभ्त होऊन ऋण्यमूक नामक धेऊ परंनारर धंवार करीत आहे. १७ हे राघवा, भ्रात्या वालिनो वेग धरून मला तु रा दिले असल्यामुळे मी प्रस्त ज्ञात्रीं असून मयान वे मग्न ज्ञानो आहे आणि चिनधोभ होऊन वनामध्यं निरत आहे. १८ तरमार, हे सर्वलोचना अभय देणया रामा, वाली-मुळे भयमीन ज्ञात्रेच्या मत्र अनाधारर तू कृपा कर १९. ह्याप्रमाणे सुग्रीवाने गांगितले अमता तेजस्वी, धर्मवेत्ता आणि धर्मवमल असा तो ककुप्यमुनोपक्ष राम हंसन हंसत सुग्रीवाला म्हणाला. २०

“ उपकार हें मित्रापासून प्राप्त होणारें फल असून अपकार हें शत्रूंचें विन्द आढे. ह्यास्तव, तुसी भार्या हरण करणाऱ्या वालिंचा मी आजच वध करीन २१ हे महाभाग्यवान् सुग्रीवा, विषे व तीक्ष्ण तेज श्यानी युक्त असलेले हे माझे सुवर्गभूपिन बाण कार्तिकेयाच्या वनामध्यं उत्पन्न झालेले आहेत, २२ ककुपस्याच्या पिघोनी हे आच्छादित झालेले आहेत, टांनीं अग्ने फारच तीक्ष्ण आहेत; पेरीं चांगली आहेत आणि महेंद्राच्या वज्राप्रमाणे असलेले हे बाण युद्ध झालेल्या

वालिसंज्ञममित्रं ते भ्रातरं कृतकिल्बिषम् ।	
शरैर्विनिहतं पश्य विकीर्णमिव पर्वतम्	१४
राघवस्य चक्षुः श्रुत्वा सुग्रीवो वाहिनीपतिः ।	
प्रहृष्यन्तुलं लेभे साधुसगधिवति चाग्रवीत्	२५
राम शोकाभिमूढोऽहं शोकार्वाणां भवान्गतिः ।	
वयस्य इति कृत्वा हि स्वय्यहं गरिदेवये	२६
त्वं हि पाणिप्रदानेन वयस्यो मेऽग्निसाक्षिकम् ।	
कृतः प्राणैर्बहुमतः सत्येन च शापाम्यहम्	२७
वयस्य इति कृत्वा च विस्रब्धः प्रवदाभ्यहम् ।	
दुःखमन्तर्गत तन्मे मनो हरति नित्यशः	२८
एतावदुक्त्वा घचनं वाष्पदूषितलोचनः ।	
वाष्पदूषितया वाचा नोच्चैः शक्तोति भावितुम्	२९
वाष्पवेगं तु सहसा नदीवेगमिवागतम् ।	
धारयामास धैर्येण सुग्रीवो रामसन्निधौ	३०

मुजंगाधारिखे (शत्रुनाशक) आहित. २३ तात्पर्य, तुझा अपराध केलेला जो वालीनावाचा तुझा भ्रातृरूप सत्र तो वाणाच्या योगाने वध पावून पर्वताप्रमाणे भूमीवर पसरलेला तू अवलोकन कर " २४

हैं रामाचें भाषण भवण केल्यावर त्या वानरसेनाधिपति सुग्रीवाला अनुपम हर्ष झाला व तो म्हणाला " शाबास, शाबास. २५ हे रामा, मी शोकग्रस्त झालों आहें व शोकग्रस्ताचा तूं वाप्रथ आहेंस. ह्याखबर, मित्र असें समजून मी तुझ्या-पाशी आपलें दुःख निवेदन करीत आहें. २६ हातावर हात देऊन आमांचे समक्ष मों तुला मित्र केला आहें व प्राणानेझाही तूं मला अधिक संमत आहेंस हें मी राघववर खरें सागतों २७ आणि अं भतर्गत दुःख माझ्या मनाला नेहमीं धुब्ध करीत आहें तें मित्र असें समजून मी नि शंकरणे तुला सागतों " २८ इतकेंच बोलल्यावर डोळ्यामध्ये अश्रु आलेल्या त्या सुग्रीवाचा कंठ अश्रुनीं दाटून आल्या-मुळे त्याला उच्चस्वरानें बोलता येईना. २९

तथापि नदीच्या वेगप्रमाणें एकाएकीं उचललेला तो आश्रूंचा वेग सुग्रीवाचें

स निगुह्य तु तं वाष्पं प्रमृज्य नयने शुभे ।
 विनिःश्वस्य च तेजस्वी राघवं पुनरुचिवान् ३१
 पुराहं शालिना राम राज्यात्स्वादचरोपितः ।
 परुषाणि च संश्राव्य निर्धूतोऽस्मि वलीयसा ३२
 हता भार्या च मे तेन प्राणेभ्योऽपि गरीयसी ।
 सुहृदश्च मदीया ये भ्यंयता घञ्चनेषु ते ३३
 यत्नचांश्च स दुष्टात्मा मद्दिनाशाय राघव ।
 यद्दुशस्तप्रयुक्ताश्च घानरा निद्वता मया ३४
 शङ्कया त्वेतयाहं च दृष्ट्वा त्वामपि राघव ।
 नोपसर्पाम्यहं भीतो भये सर्वे हि विभ्यति ३५
 केवलं हि सहाया मे हनुमत्प्रमुखास्त्वमे ।
 अतोऽहं धारयाम्यद्य प्राणान्कृच्छ्रगतोऽपि सन् ३६
 पते हि कपयः स्निग्धा मां रक्षन्ति समन्ततः ।

रामाचे संनिध धैर्यानें आवहन धरिला ३० आणि तो वेग आवहन घहन व शुभ नेत्रातील अश्रु पुमून आणि दीर्घ श्वास टाकून तो तेजस्वी सुग्रीव पुनरपि रामाला २१ गाला ३१ " हे रामा, पूर्वी वालांने स्वराज्यपापमून मला भ्रष्ट केलें आणि कठोर शब्द ऐकवून त्या बलाढयानें माझी निर्भर्त्सना केली ३२ प्राणा-छूनही प्रिय अशी माझी भार्या त्यानें हरण करून नेली आणि जे माझे मित्र होते तेही त्यानें काराप्रदामध्ये अडकवून ठेविले. ३३ हे राघवा, माझ्या नाशा-करिता त्या दुरात्म्याचे प्रयत्न चाललेच अमृतात व माझ्या बधाकरिता त्यानें पाठविलेले पुष्कळ वानर मी आजपर्यंत मारिलेलेही आहेत. ३४

तेव्हा, हे राघवा, तुला अवलोकन करूनही (माझ्या बधाकरितां त्यानें पाठविलेल्या-पैकीच तूं आहेस कीं काय) अशी शक्य वेत असल्यामुळे मी भीतिग्रस्त होऊन तुझ्यासर्पाप येन नाहों. कारण, काहीं भय प्राप्त झालें असता कोणीही झाले तरी भीतच अमृतात. ३५ हनुमान ज्यातील प्रमुख आहे असे हेच काय ते माझे केवळ मित्र आहेत आणि मी संकटग्रत सापडलों असतानाही त्यांच्यामुळेच आज प्राण धारण करून राहिलों आहे. ३६ हे वानर माझ्यावर प्रेम करणारे असून सर्व बाजूनीं माझे रक्षण करीत असतात, मला कोठें जावयाचें

सह गच्छन्ति गन्तव्ये नित्यं तिष्ठन्ति चास्थिते	३७
सक्षेपस्त्वेष मे राम किमुफत्वा विस्तरं हि ते ।	
स मे ज्येष्ठो रिपुर्भ्राता चाली विश्रुतपौरुषः	३८
तद्विनाशेऽपि मे दुःख प्रभृष्टं स्यादनन्तरम् ।	
सुर मे जीवितं चैव तद्विनाशनिवन्धनम् ।	३९
एष मे राम शोकान्तः शोकान्तेन निवेदितः ।	
दुःखितः सुखितो चापि सद्युर्नित्यं सखा गनिः	४०
श्रुत्वैतच्च यवो रामः सुग्रीयामिदमग्रपीत् ।	
किंनिमित्तमभूद्द्वैरं धोतुमिच्छामि तद्वदतः	४१
सुखं हि कारणं श्रुत्वा वैरस्य तव यानरः ।	
आनन्तयोद्धिघास्यामि सप्रघातं यलायलम्	४२
यलवान्दि ममामर्षः श्रुत्वा त्वामवमानितम् ।	
वर्धते हृदयोत्कम्पी प्रावृह्वेग इयाम्भसः	४३

अमभ्यास सर्वही माहवा वपुवर येतात आनि मी पसरो अस्तानाही ते नेहमी उभे अस्ततात ३७ हे रामा, ही मी सक्षेपाने आपला हकीकत तुला सांगितली आहे. कारण सविस्तर सांगून तुला तरी काय उपयोग होणार आहे ? तो ज्येष्ठ भ्राता चाली मासा शत्रु असून त्याचा पराक्रम विख्यात आहे. ३८ तस्मात्, त्याचा नाश झाल्यावर माझ्या दुःखाचे परिमार्जन होणारे असून माझे सुर मे जीवित हीही त्याच्याबद्दल नाशकारक आलंखून आहेत ३९ हे रामा, हा माझा दुःख नाहीसे होण्याचा उपाय मी शोधण्याने तुला निवेदन केला आहे. कारण, दुःखी असला मुरही असला तरी मित्रच नेहमी मित्राचा आधार आहे " . ४० हे माया धरण करून राम सुग्रीवाचा म्हणून " तुमचे वैर कशासुद्धे पडले हे खरे खरे धरण करण्याची माझी इच्छा आहे. ४१ हे यानर, तुझ्या वंराच कारण थरवण करून व बलाबलाचा विचार करून नंतर मी तुझ्या मुखाची तत्र-पीत्र करीन. ४२ तुला अवमान झाल्याने ऐतून हृदयाला केंवित करण्यास मला द्रवत मोघ परमन्यकाऱ्या जतवेणप्रमाणे कृद्विगत होत आहे ४३ तस्मात्, तुं

दृष्टः कथय विस्मयो यावदारोप्यते घनुः ।

सृष्टश्च हि मया वाणो निरस्तश्च रिपुस्तव ४३

पयमुक्तस्तु सुग्रीवः काकुत्स्थेन महात्मना ।

प्रहर्षमतुलं लेभ चतुर्भि सह वानरै ४५

ततः प्रहृष्टवदन सुग्रीवो लक्ष्मणाग्रजे ।

धैरस्य कारणं तत्त्वमारयात्तमुपचक्रमे ४६

इलाप श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदि० किष्किन्धाकाण्डे अष्टम सर्ग० १८१ [३६४]

नवम सर्ग ।

घाली नाम मम भ्राता ज्येष्ठ शत्रुनिपूदन ।

पितुर्यंहुमतो नित्यं मम चापि तथा पुरा १

पितर्युपरते तस्मिन्ज्येष्ठोऽयमिति मन्त्रिभि ।

रूपीनामीश्वरो राज्ये पृतः परमसंमत ०

राज्य प्रशासतस्तस्य पितृपैतामह महत् ।

अह सर्वेषु कालेषु प्रणतः प्रेष्यवत्स्थित ३

इर्षयुक्त होऊन व माझ्यावर विश्वास टाडून तो वाली कांठे आहे हे मला सांग
म्हणजे लगेच धनुष्याला प्रत्येका चढवून व व ण सोडून मी तुरया क्षत्र्या वध
केलाच (अर्धे तूं ममज) ” ४४ त्याप्रमाणे महात्म्या कडुन्धकुलो पत्र रामाने
सुग्रीवाला सांगितले असता चारी वानरासहवर्तमान त्या सुग्रीवाला अनुपम दर्प
झाला ४५ आणि नंतर प्रसन्नमुखाने युक्त झालेला तो सुग्रीव रामाला धैराच
कारण खरे खरे सांगू लागला ४६

त्याप्रमाणे महासुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणासङ्गक आदिकाव्यातील

किष्किन्धाकाण्डापूर्वो आठवा सर्ग समाप्त झाला ॥ ८ ॥

वली म्हणून माझा ज्येष्ठ भ्राता आहे तो शत्रूंचे निर्दलन करणारा असून
पित्याला नेहमी संमत असे व मोठी त्याचप्रमाणे पूर्वी त्याला मोठा मान देत
असे. १ पुढे तो पिता निवर्तल्यावर हा ज्येष्ठ पुत्र आहे असे समजून वानराचा
राजा म्हणून लेकाना अतिशय समत असलेल्या त्या वालीला मर्यादी राज्यावर
बसविले. २ वाडवडिलापासून चालत आलेले प्रचंड राज्य तो चालवीत
असताना मी नेहमी दागाप्रमाणे त्याचेपार्शी नम्र होऊन उभा रहात असें ३

मायावी नाम तेजस्वी पूवंजो दुन्दुभेः सुतः ।	
तेन तस्य महद्वैरं वालिनः स्त्रीकृत पुरा	४
स तु सुते जने रात्रौ किष्किन्धाद्वारमागतः ।	
नर्दति स्म सुसंरब्धो वगलिनं चाद्वयद्रणे	५
प्रसुप्तस्तु मम भ्राता नर्दतो भैरवस्वनम् ।	
धृत्या न ममृचे वाली निप्यपात जवात्तदा	६
स तु वै निःसृतः क्रोधात्तं हन्तुमसुरोत्तमम् ।	
वार्यमाणस्ततः स्त्रीभिर्मया च प्रणतारमना	७
स तु निर्धूय ताः सर्वा निजंगाम महायलः ।	
ततोऽहमापि सौहार्दाग्निःभृतो वालिना सह	८
स तु मे भ्रातरं दृष्ट्वा मां च दूरादवस्थितम् ।	
असुरो जातसंभ्रासः प्रदुद्राय तदा भृशम्	९
तस्मिन्द्रयाति संभ्रस्ते ह्यायां द्रुततरं गतौ ।	
प्रकाशोऽपि घृतो मार्गश्चन्द्रेणोद्गच्छता तदा	१०

दुन्दुभीचा मायावी म्हणून एक तेजस्वी ज्येष्ठ पुत्र होता त्याच्याशी त्या वालीचे पूर्वी स्त्रीकरिता मोठे वैर पटले होते. ४ तो रात्रौ लोंक निद्रिस्थ झाल्यावर किष्किंधेच्या वेशीपार्शी झाला, फारच क्षुब्ध होऊन गर्जना करूं लागला आणि संप्रामामध्ये वालीला त्यानें आवाज केले. ५ तेव्हा तो भयंकर गर्जना करित असताना निद्रिस्थ असलेल्या माझ्या भ्रात्याने ती ऐकिल्यावर त्याला सहन झाली नाहीं. त्यामुळे तो वाली वेगावेगानें तेथून निघाला. ६ तथा श्रेष्ठ असुराचा वध करण्याकरिता रागानें तो वाली बाहेर पडूं लागला असता सर्व क्रिया व भी नप्रपणानें त्याचे निवारण करूं लागलों; ७ परंतु, माझ्यासद्वर्तमान त्या सर्व क्रियांना निद्रकारून देऊन तो महाबलाध्य वाली चालता झाला, तेव्हा मीही बंधु-प्रेमांमुळे वालीबाबरेवर निघालों अमतां ८ तो मायावी असुर, माझा भ्राता व मी दूर उभे असल्याचें अवलोकून करून भयभीत झाला आणि अतिशय पडत मुटला. ९

तो प्रल होऊन धाडूं लागता असतां आम्हीही त्यापेक्षा एवढें त्याच्या अंगावर धाडून गेलों व इतफांत उदय पावण्याच्या चक्षानें मार्गही प्रकाशित

स तृणैरावृतं दुर्गं धरण्या विवरं महत् ।	
प्रविवेशासुरो वेगादावामासाद्य विप्रिती	११
तं प्रविष्टं रिपुं दृष्ट्वा विल रोपवश गतः ।	
मामुवाच ततो बाली घचन क्षुभितेन्द्रियः	१०
इह तिष्ठाय सुग्रीव विलद्वारि समाहित ।	
यायदत्र प्रविश्याहं निदन्मि समरे रिपुम्	१३
मया त्येतद्वचः श्रुत्वा याचितः स परतप ।	
शापयित्वा स मां पद्भ्यां प्रविवेश विलं ततः	१४
तस्य प्रविष्टस्य विलं साध्रः संयत्सरो गतः ।	
स्थितस्य च विलद्वारि स कालो व्यत्ययतंत	१५
अहं तु नष्टं तं ज्ञात्वा सहादागतसंभ्रमः ।	
धातरं न प्रपद्यामि पापशङ्कि च मे मन	१६
अथ दीर्घस्य कालस्य विलात्तस्माद्दिनिःसृतम् ।	

केला. १० तेव्हा त्याच्या पाठीपाठ घावून जाऊन आम्ही उभे राहिलो असता तो दैत्य वेगावेगाने तृणानी आच्छादित व प्रवेश करण्यास कठिग अगा एका मोट्या भूषिवरामध्ये प्रविष्ट झाला असता ११ तो शत्रु विलामध्ये प्रविष्ट झालेला अवलोकन करून बाला अंतःकरणा मध्ये शुब्ध होऊन क्रोधाचे अग्नीन झाला आणि मला म्हणाला १२ " हे सुग्रीवा, ह्या ठिकाणी निळाच्या द्वाराशी तू आज सावधपणाने उभा रहा म्हणजे मी इतक्यात आत प्रवेश करून संप्रामामध्ये त्या शत्रूचा वध करितो. " १३ अपण अथवा केल्यावर मला बरोबर नेण्याविषयी मी त्या शत्रुतापन बालाची शर्धना केली; तथापि आपल्या पायाची मला शपथ घालून तो एकटाच निळामध्ये प्रविष्ट झाला. १४

तो विद्वंत शिरून एक सपूर्ण संवत्सर लोटला तरी तो काल लोटेपर्यंत मी त्या निळाच्या द्वाराशीच उभा राहिलो होतो. १५ तेव्हा तो नाहोसा झाला असे जाणून प्रेमासुद्धे मला भय उत्पन्न झाले आणि भ्राता दृष्टी पडत नसल्यामुळे माझ्या मनामध्येही त्याच्या मृत्यूविषयी वार्डेट शंका येऊ लागली. १६ ह्या गोष्टीलाही बरेच दिवस लोटल्यावर त्या विद्वानून फेंसामहवर्तमान रक्त बाहेर

न प्रायतंत मे बुद्धिर्भ्रातृगौरवयन्त्रिता ।
 हत्वा शत्रुं स मे भ्राता प्रविवेश पुरं तदा २४
 मानयंस्तं महात्मानं यथावच्चाभिवादयम् ।
 उक्ताश्च नाशिपस्तेन प्रहृष्टेनान्तरात्मना २५
 नत्वा पादावहं तस्य मुकुटेनास्पृशं प्रभो ।
 अपि धात्रीं मम क्रोधात्प्रसादं चकार सः २६

इत्यार्षे श्रीमद्राम० वाल्मी० आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे नवमः सर्गः ॥९॥ [३९०]

दशमः सर्गः ;

ततः क्रोधसमाधिष्टं संरब्धं तमुपागतम् ।
 अहं प्रसादयांचक्रे भ्रातरं हितकाम्यया १
 दिष्टयासि कुशली प्राप्तो निहतश्च त्वया रिपुः ।
 अनाथस्य हि मे नाथस्त्यमेको नाथ नन्दन २
 इदं बहुशलाकं ते पूर्णचन्द्रमिवोदितम् ।
 छत्रं सवालव्यजनं प्रनीच्छस्व मया धृतम् ३

पाप्याचा निग्रह करण्यास प्रवृत्त झाले नाही. असा. शत्रूचा वध करून ता माझा भ्राता किष्किन्धा नगरीमध्ये प्रविष्ट झाल्यावर २३, २४ त्या महात्म्याला मान देऊन मी, रीतीप्रमाणे त्याला अभिर्वादनही केले; परंतु, त्याने मनामध्ये संतुष्ट होऊन मला आशीर्वाद दिले नाहीत. २५ तेन्हा नम्र होऊन, हे प्रभो, मी आपल्या मुकुटाने त्याच्या पायाव्यु स्पर्शही केला; तथापि, क्रोधासुद्धे वालीने मजवर कृपा केली नाही. २६

ह्याप्रमाणे महामुनिवाम्नीकिष्किन्धीत श्रीमद्रामायणसंग्रह आदिकाव्यातील

किष्किन्धाकाण्डापूर्वकौ नववा सर्ग समाप्त झाला. ॥९॥

तदनंतर क्रोधाने व्याप्त होऊन व क्षुब्ध होऊन आलेल्या त्या भ्रात्याची स्वहित-युद्धीने मी विनवगी स्तं लागलो की, १ " हे आनंददायक प्रभो, शत्रूचा वध करून तू कुशल परत आलास ही फारच आनंदाची गोष्ट आहे आणि मज अनाथाचा तूच एक नाथ आहेस. २ उदय पावलेल्या पूर्णचंद्राप्रमाणे आनंदादका-
 रक व अनेक शलाकांनी युक्त असे हे तुझे छत्र जे मी मोर्चेलासहवर्तमान धारण

सफेन रुधिरं दृष्ट्वा तनोऽहं मृशदुःखितः	१७
नर्दतामसुराणां च ध्वनिर्मे श्रोत्रमागतः ।	
न स्तस्य च सद्ग्रामे क्रोशतोऽपि स्वनो गुरोः	१८
अह त्ववगतो धुङ्गथा चिद्वैस्तैर्धार्तरं हतम् ।	
पिघाय च बिलद्वारं शिलया गिरिमात्रया	१९
शोकार्तश्चोदकं कृत्वा किष्किन्धामागतः सखे ।	
गूहमानस्य मे नत्वं यत्नतो मन्त्रिभिः धृतम्	२०
ततोऽह तै समागम्य समेतैरभिषेचितः ।	
राज्यं प्रशासतस्तस्य न्यायतो मम राघव	२१
आजगाम रिपुं हत्वा धानवं स तु धानरः ।	
आभिषिक्तं तु मां दृष्ट्वा क्रोधात्सङ्कलोचन	२२
मर्द्यान्मन्त्रिणो वद्ध्वा परुष वाक्यमब्रवीत् ।	
निग्रहे च समर्थस्य त पाप प्रति राघव	२३

आलौ व तै अवलोकन कारिताक्षणी तर मला आतिशय दुःख शालें, १७ गर्जना करान्या असुराचा शब्द माह्या कानावर आला, परंतु, संप्रामादिवषयो तत्पर अमलेला तो माझा पूज्य ज्येष्ठ अ ता आक्रोश करात असतानाही त्याचा शब्द माह्या कानावर आला नाही १८ तेव्हा भ्रात्याचा वध झाला असा त्या चिन्हावरून मी तर्क वेला, एका पर्वतप्राय शिलेने त्या बिल्याचें द्वार झाकून टाकिलें. १९

शोकाकुल होऊन भ्रात्याचें उत्तरकार्य केलें आणि हे मित्रा, किष्किणा नगरीला परत आलों तेव्हा खरी गोष्ट जरी मी लपवून ठेवित होतो तरी प्रयत्नामुळे मन्यानी ती धुत करून घेतलीच. २० तदनंतर ते एकत्र जुद्धन माह्यापार्शी आले आणि मला त्यानी राज्याभिषेक केला असा हे राघवा, मी त्याचें राज्य न्यायानें चालवूं लागलों असता २१ तो धानर असुररूप शत्रूचा वध करून परत आला आणि मला राज्याभिषेक झाल्याचें अवलोकन कारिताक्षणी क्रोधानें बोले लाल करून २२ आणि माह्या संवांनाही बाधून टाकून त्याच्याशी कठोर भाषण करू लागला, परंतु, हे राघवा, मी त्यावेळीं त्याचा निग्रह करण्यास समर्थ असूनही भ्रात्यावद्दल वाटत असलेल्या मोठेपणानें खखडून गेलेलें माझे मन त्या

न प्रायतंत मे बुद्धिर्भ्रातृगौरवयन्त्रिता ।
 हत्वा शत्रुं स मे भ्राता श्रविवेश पुरं तदा २३
 मानयंस्तं महात्मानं यथावच्चाभिवादनम् ।
 उक्ताश्च नाशिपस्तेन प्रहृष्टेनान्तरात्मना २४
 नत्या पादावहं तस्य मुकुटेनास्पृशं प्रभो ।
 अपि घाती मम क्रोधात्प्र प्रसादं चकार सः २५

इत्यार्षे श्रीमद्राम्नी आदिश्लोके क्विष्किन्धाकाण्डे नवमः सर्गः ॥१॥ [३९०]
 दशमः सर्गः ।

ततः क्रोधसमाधिष्टं संख्यं तमुपागतम् ।
 भ्रह्मं प्रसादयांचक्रे भ्रातरं हितकाम्यया १
 दिष्टयाति कुशली प्राप्तो निहनश्च स्वया रिपु ।
 अनाथस्य हि मे नाथस्त्वमेको नाथ नन्दन २
 इदं बहुशलाकं ते मूर्णचन्द्रमियोदितम् ।
 छत्रं सवालव्यजनं प्रतीच्छस्व मया धृतम् ३

पाप्याचा निग्रह करण्यास प्रवृत्त झाले नाही. असा. शत्रूचा वध करून ता माझा
 भ्राता क्विष्किन्धा नगरीमध्ये प्रविष्ट झाल्यावर २३, २४ त्या महात्म्याला मान
 देऊन मी. रीतीप्रमाणे त्याला अभिवादनही केले, परंतु, त्याने मनामध्ये संतुष्ट
 होऊन मला आशीर्वाद दिले नाहीत २५ ते हा नम्र होऊन, हे प्रभो, मी
 आपल्या मुकुटाने त्याच्या पायाला स्पर्शही केला, तथापि, त्रोषामुळे वालने
 मजवर टुपा केली नाही. २६

ह्याप्रमाणे महासुनिवासीविप्रगीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिश्लोक्यातील
 क्विष्किन्धाकाण्डापूर्वकं नववा सर्ग समाप्त झाला. ॥ १ ॥

तदनंतर क्रोधाने व्याप्त होऊन व छुन्व होऊन आलेल्या त्या भ्रात्याची
 स्वहित-युद्धीने मी विनवणी करूं लागलो की, १ " आनन्ददायक प्रभा, शत्रूचा
 वध करून तूं कुशल परत आलास ही फारच आनंदाची गोष्ट आहे आणि मज
 अनाथाचा तूच एक नाथ आहेस. २ उदय पावलेल्या पृथ्वेंद्राप्रमाणे आन्हादका-
 रक व अनेक शलाक्यांनी युक्त असं हे तुझे छत्र जें मी मोर्चलासहर्तमान धारण

आर्तस्तस्य बिलद्वारि स्थितः सवत्सर नृप ।	
दृष्ट्वा च शोणित द्वारि बिलाच्चापि समुत्थितम्	४
शोकसविम्वहृदयो भृश व्याकुलितेन्द्रिय ।	
अपिधाय बिलद्वार शैलशृङ्गेण तत्तदा	५
तस्माद्देशादपाक्रम्य किष्किन्धा प्राविश पुनः ।	
विपादात्त्रिवह मा दृष्ट्वा पौरैर्मन्त्रिभिरेव च	६
अमिपिको न कामेन तन्मे क्षन्तु त्वमर्हसि ।	
स्वमेव राजा मानार्हं सदा चाह यथा पुरा	७
राजभावे नियोगोऽय मम त्वद्विरहात्कृतः ।	
सामात्यपौरुषनगर स्थित निहतकण्ठकम्	८
न्यासभूतमिदं राज्यं तव निर्यातयाम्यहम् ।	
मा च रोषं कृथा सौम्यं मम शत्रुनिवृत्तन	९

केले होते तें तू परत ये ३ हे राजा, त्या बिलाच्या द्वाराची मी आर्त होऊन तुम्हा मार्गप्रतीभा करित करित एक सवत्सरपर्यंत सभा राहिली आणि बिलातून बाहेर आलेले रक्तही जेव्हा मा अवलोकून केले ४ तेव्हा माघें हृदय शोकातें उद्ध्विग्न हाऊन चित्त व्यक्तुच झालें असता पर्वतशिखराच्या योगानें तें बिलद्वार झाकून टाकून ५ मी त्या प्रदेशातून निघालीं आणि पुनरपि किष्किंधानगरांमध्ये दुःखानें प्रविष्ट झालीं तेव्हा मला अवलोकून कलन नगरवासीजनानीं व मज्यानीं ६ तू निवृत्त झालास ह्या समजूतीवर निरुपाय होऊन मला अभिषेक केला, ७ मला राज्याची इच्छा नाल्यामुळे त्यानीं तो केलेला नाही ह्यास्तव, तू मला क्षमा कर, रुमानास पात्र असा राजा तूच आहेस व मी पूर्वीप्रमाणेंच सर्वदा तुझा दास आहे ८ अमात्य आणि नगरवासी जन ह्यासहवर्तमान उपद्रव राहित असलेलें सर्व नगर तसेंच कायम रहावें ह्याकरिता मज्यानीं तुझा वियोग झाल्यामुळे राज्याच ठिकाणीं ही माफी योजना केली हाती तस्मात्, ठेव ह्या नात्यानें असलेलें हें तुजें राज्य मी भाव तुझ्या स्वाधीन करित आहे हे दया-शाल शत्रुनाशका, मनवर क्रुद्ध हाऊ नरेंस ९

याचे त्यां शिरसा राजगमया यद्धोऽयमञ्जलि ।	
यलादासिन्समागम्य मन्त्रिभिः पुरवासिभिः	१०
राज्यभावे नियुक्तोऽहं शून्यदेशजिर्गापया ।	
क्लिग्धमेधं घृचाणं मां स विनिर्मत्स्यं वानर	११
धिक्रयामिति च मामुक्त्वा यद्दु तत्तदुवाच ॥ ।	
प्रकृतीश्च समानीय मन्त्रिणश्चैव संमतान्	१२
मामाह सुहृदां मध्ये चाफ्यं परमगर्हितम् ।	
विदितं यां मया रात्रौ मायावी स महासुरः	१३
मां समाह्वयत क्रुद्धो युद्धाकाङ्क्षी तदा पुरा ।	
तस्य तद्भाषितं श्रुत्या निःसृतोऽहं नृपालयात्	१४
अनुयातश्च मा तूर्णमय भ्राता सुदारुणः ।	
स तु हृष्टैव मां रात्रौ सद्धितीयं महारुल	१५
प्राद्रवद्भयसंप्रस्तो धीक्षयावां समुपागतौ ।	
अभिद्रुतस्तु वेगेन विवेश स महाबिलम्	१६

हे राजा, मस्तक नम्र करून मी तुझी प्रायना करीन आहे व तुझ्यापुढे हे मी हात जोडिले आहेत मंत्री आणि नगरवासी जन ह्यांनी एकत्र जुळून राजराहित झालेला प्रदेश जिंकण्याची इतरांना इच्छा होऊ नये एतद्दर्थ बलात्काराने माझी ह्या राज्यावर योजना केलेली आहे." ह्याप्रमाणे मी सप्रेम भाषण करित असतानाही त्या वानराने माझी निर्मत्सना केली, १०-११ आणि " तुला धिदार असो " असे मला म्हणून इतरही पुष्कळच तो मला बोलला. इतकेच नव्हे; परंतु, आपली प्रजा व आपणाला संमत असलेले मंत्री बोलावून आणून १२ मित्रमंडळीमध्ये फारच निघ असे भाषण ह्याने माझ्याशी केले (तो म्हणाला) " मर्हा दल्य मायावी क्रुद्ध होऊन रात्री युद्धाच्या इच्छेने मला पूर्वी आह्वान करित असे हे तुझाला विदितच आहे त्याचें तें भाषण श्रवण करून मी राजवाड्यातून बाहेर पडलों असता, १३ १४ ह्या अतिकूर भ्राताही सचर माझ्या मागोंमाग आला. परंतु, भ्रात्याला बरोबर घेऊन मी आलों आहे असे अवलोकून करिताक्षणी तो महावग्नय्य अगुर रात्रीच १५ भयभीत होऊन पळून गेला आणि पाठोंपाठ आम्ही आलेले पाहिल्यावर वेगावेगाने धाव मरून तो एका मोठ्या विद्रोममध्ये प्रविष्ट झाला. १६

त प्रविष्टं विदित्वा तु सुघोरं सुमहाद्विलम् ।	
अथमुक्तोऽथ मे भ्राता मया तु क्रूरदर्शनः	१७
अहत्वा नास्ति मे शक्तिं प्रतिगन्तुमितः पुरीम् ।	
विलद्वारिं प्रतीक्ष्य त्वयावदेन निहन्म्यहम्	१८
स्थितोऽयमिति मत्वाहं प्रविष्टस्तु दुरासदम् ।	
त मे मार्गयतस्तत्र गतः सवत्सरस्तदा	१९
स तु दृष्टो मया शत्रुरनिर्वेदाद्भयाग्ह ।	
निहतश्च मया सद्यः स सर्वैः सह बन्धुभिः	२०
तस्यैव च प्रवृत्तेन रुधिरौघेण ताद्विलम् ।	
पूर्णमासीद्दुराकामस्तनतस्तस्य भूतले	२१
सूदयित्वा तु तं शत्रुं विक्रान्तं तमहं सुरम् ।	
निष्कामं नेह पश्यामि विलस्य पिहितं मुखम्	२२
विक्रोशमानस्य तु मे सुप्रीवेति पुनः पुनः ।	
यतः प्रतिबन्धो नास्ति ततोऽहं भृशदुःखितः	२३

फारच प्रचंड व अतिभयकर तो अज्ञा विलासमध्ये प्रविष्ट झाला असें समजून आल्यावर ह्या दिसण्यातही क्रूर असलेल्या भ्रात्याला मी म्हणालों ' १७ ' शत्रूचा बंध केन्यावाचून नगरीला परत जाणे मला अक्यच नाही ह्यास्तव, मी ह्याचा बंध करीपर्यंत तू ह्या विलाचा दाराशी माझा प्रताक्षा करत रहा ' १८ ' न्यानंतर हा तेषे उभा आहे असें समजून मी त्या दुर्गम विलासमध्ये प्रविष्ट झालों असता त्या दैत्याला हुडकित्ता हुडकित्ता माझे एक वर्षे तेथे गेलें १९ शेवटा एक वर्षपर्यंत कटाळा न आणित्ता शोष घालता असतानाही दृष्टोत्पत्तीस न आल्यामुळे भयावह झालेला तो शत्रु माझ्या दृष्टी पडला तेव्हा मा तःअर्थाच त्याच्या सर्व बांधवांसहवर्तमान त्याचा बंध केला २० पातालामध्ये तो राक्षस यज्ञना करू लागला असताना त्याच्या शरीरापासून निघालेल्या रक्तच्या प्रवाहानें तें दुर्गम निल भटन गेलें २१ असो त्या परान्ना शत्रूचा अनायासें बंध केल्यावर पहातों तों मला बाहेर पडण्याचा मार्ग दिसनासा झाला कारण में विलाचें द्वार झाकून टाकिलेले होतें, २२ तदनंतर " सुग्रीवा, " म्हणून मी वारवार आरोंळ्या मारू लागलों असताही जेव्हा प्रत्युत्तर येईना तेव्हा तर मला अतिसयच दुःख झाल, २३

पादप्रहारैस्तु मया बहुभिः परिपातितम् ।	
ततोऽहं तेन निष्क्रम्य पथा पुरमुपागतः ।	२४
तत्रानेनाम्भि संरुद्धो राज्यं मृगयतात्मनः ।	
सुग्रीवेण नृशसेन विस्मृत्य भ्रातृसौहृदम्	२५
एवमुक्त्वा तु मां तत्र बल्लर्णकेन वानरः ।	
तदा निर्वासयामास बाली विगतसार्धसः	२६
तेनाहमपात्रेद्धश्च हृतदारश्च राघव ।	
तद्गयाश्च महीं सर्वा क्रान्तवान्सवनार्णवाम्	२७
श्लथ्मूकं गिरिवर भार्याहरणदुःखितम् ।	
प्रविष्टोऽस्मि दुराधर्षे बालिन कारणान्तरे	२८
एतत्ते सर्वमाख्यातं धैरानुकथनं महत् ।	
अनागता मया प्राप्तं व्यसनं पश्य राघव	२९
बालनश्च भयात्तस्य सर्वलोकभयापहम् ।	
कर्तुमर्हसि मे वीर प्रसाद तस्य निग्रहात्	३०

पुष्कळ लाया मारुन मी तें आट्टादन खाली पाडिले आणि त्या मार्गाने बाहेर पडून मी आपल्या नगराला आलो. २४ साराश आपणाला राज्य मिळावें ह्या इच्छेनें ह्या दुष्ट सुग्रीवाने भ्रातृप्रेम विसरून जाऊन मला त्या बिलामध्ये अडकवून ठेविलें. " २५ असें ह्या भिन्नमंडळीमध्ये मला बोलून मनामध्ये काहीं एक न आणिता ह्या बाली वानरानें एका बन्त्रानिशीं मला हाकून लाविलें. २६ गाराश, हे राघव', त्यानें मला हाकून आविले असून माझ्या भार्येचा अपहार केला असल्यामुळे त्याच्या भीतीनें वनें व समुद्र ह्यासहवर्तमान ह्या पृथ्वीचे मी पर्यटण केलें २७ आणि भार्येचा अपहार झाल्यामुळे दुःखित अवलेला मी शेवटीं काहीं कारणामुळे बालीचा प्रवेश होण्यास अशक्य झाले-त्या श्लथ्मूकनामक श्रेष्ठ पर्वतावर आलों २८

अगो वर पडण्याचें हें मुख्य कारण मीं तुला सर्व निवेदन केलें आहे. सर्व लोकांचे भय दूर करणाऱ्या हे राघवा, मीं निरपराधी असतानाही त्या बालाच्या भागीमुळे मला वनें सकट प्राप्त झाले आहे तें तु अचलोकन कर आणि हे वीरा, त्याचा निग्रह करून तू मजवर कृपा कर " २९, ३० ह्याप्रमाणें

एवमुक्तः स तेजस्वी धर्मज्ञो धर्मसहितम् ।	
वचन वक्तुमारेभे सुग्रीवं प्रहसन्निव	३१
अमोघा सूर्यसकाशा निशिता मे शरा इमे ।	
तस्मिन्वाल्लिनि दुर्वृत्ते पातिष्यन्ति रुपान्विताः	३२
यावत् न हि पश्येथ तव भार्यापहारिणम् ।	
तावत्स जीवितपापात्मा बाली चाग्निद्रूपक.	३३
आत्मानुमानात्पश्यामि भग्नस्त्व शोकसागरे ।	
त्वामह तारयिष्यामि बाढ प्राप्स्यसि पुष्कलम्	३४
तस्य तद्वचन ध्रुत्वा हर्षपौरुषवर्धनम् ।	
सुग्रीः परमप्रीत सुमहद्वाक्यमब्रवीत् .	३५

इत्यार्षे श्रीमद्रामा० वाल्मी० आदि० किष्किन्धाकाण्डे दशम सर्ग ॥१०॥ [४२५]

एकादश सर्ग ।

रामस्य वचनं ध्रुत्वा हर्षपौरुषवर्धनम् ।

सुग्रीधि ब्रूयथाशक्ते रावधं ब्रह्मशास च १

सुग्रीवाने रामाला सांगितले असता तो तेजस्वी। धर्मबेता राम सुग्रीवाशी हसत हसत धर्माला अनुसरून असलेले भाषण करू लागला ३१ (तो म्हणाला) सूर्यासारिख तेजस्वी, तीक्ष्ण व क्रोधयुक्त असे हे माझे कर्षोही स्वर्ध न जाणारे बाण त्या दुराचारी बालीवर जाऊन पडतील ३२ तुझ्या भार्येचा अपहार करणारा तो पापी व दुर्वर्तनी बाली माझ्या दृष्टी पडला नाही पौर्यतच जिवत राहील ३३ स्वतःच्या स्थितावरून पाहता तू शोकसागरामध्ये भग्न झाला आहेस असे माझे अनुमान होते तस्मात्, मी तुला ह्या शोकसागरापासून तारिण व तुलाही भार्या व विपुलराज्य ही प्राप्त होतील ३४ ह्याप्रमाणे हर्ष व पौरुष वृद्धि गत करणारे तें रामाने भाषण श्रवण केल्यावर सुग्रीव अतिशय सतुष्ट होऊन रामाशी फारच मोठे शभाषण करू लागला ३५

ह्याप्रमाणे महामुनिवल्मीकिप्रणेत श्रीमद्रामायणसहक आर्दिकाव्यातील

किष्किन्धाकाण्डपैरौ दहावा सर्ग समाप्त झाला ॥ १५ ॥

हर्ष व पौरुष वृद्धिगत करणारे तें रामाने भाषण श्रवण करून सुग्रीवाने त्या

असंशयं प्रज्वलितैस्ताङ्गणैर्ममातिर्गः शरैः ।	
त्वं दद्वेः कुपितो, लोकान्युगान्त इव मास्करः	२
वालिनः पीरुवं यत्तद्यच्च धीर्यं धृतिश्च या ।	
तन्ममैकमनाः श्रुत्वा विघ्नःस्व यदनन्तरम्	३
समुद्रात्पश्चिमात्पूर्वं दक्षिणादपि चोत्तरम् ।	
कामस्यनुदिते सूर्ये वाली व्यपगतक्लमः	४
अप्राण्यारुह्य शैलानां शिखराणि महान्त्यपि ।	
ऊर्ध्वमुत्पास्य तरसा प्रतिगृह्णाति धीर्यवान्	५
बह्वधः सारयन्तश्च घनेषु विविधा द्रुमाः ।	
वालिना तरसा भग्ना बलं प्रथयतात्मनः	६
महिषो दुन्दुभिर्नाम कैलासशिखरप्रभः ।	
बल नागसहस्रस्य धारयामास धीर्यवान्	७
च धीर्योत्सुकदुष्टात्मा यरदानेन मोहितः ।	

जगाम स महाकायः समुद्रं सरितां पतिम्	८
ऊर्मिमन्तमातिक्रम्य सागरं रत्नसंचयम् ।	
मम युद्धं प्रयच्छेति तमुवाच महाव्रणवम्	९
ततः समुद्रो धर्मात्मा समुत्थाय महाबलः ।	
अप्रवीणचक्रं राजघ्नसुरं कालचोदितम्	१०
समर्थो नास्मि ते दातुं युद्धं युद्धविशारद ।	
ध्रुवतां त्वाभिधास्यामि यस्ते युद्धं प्रदास्याति	११
शैलराजो महारण्ये तपस्विशरणं परम् ।	
शङ्करश्वशुरो नाम्ना हिमवानिति विद्युतः	१२
महाप्रसन्नवर्णोपेतो बहुकन्दरनिम्बुरः ।	
स समर्पस्तथ प्रीतिमतुलां कर्तुमर्हति	१३
तं भीतिमिति विहाय समुद्रमसुरोत्तमः ।	
हिमवद्वनमागम्य शरद्धापादिव च्युतः	१४
ततस्तस्य निरेः श्वेता गजेन्द्रप्रतिमाः शिलाः ।	

आणि लाटांनी युक्त असलेल्या त्या रत्नाकर सागराची मर्यादा न राखिता माझ्या-
शी युद्ध कर म्हणून तो त्या महासागराला म्हणाला. ९ तेव्हा, हे राजा,
महाबलाध्य धर्मात्मा समुद्र उठला आणि कालाची प्रेरणा झालेल्या त्या असुराला
म्हणाला १० " हे युद्धनिपुण, मी तुझ्याशी युद्ध करण्यास समर्थ नाही. तुझ्याशी
युद्ध कोण करील तो मी तुला सागतो, श्रवण कर. ११ महारण्यामध्ये तपस्वी-
जनार्थे मुख्य आश्रयस्थान आणि शंकराचा श्वशुर असा एक हिमवान् त्या नावाने
विख्यात असलेला पर्वतराज आहे. १२ मोठमोठ्या जळप्रवाहांनी, अनेक
गुहांनी व झऱ्यांनी युक्त असलेला तो पर्वतराज तुझ्याशी युद्ध करण्यास समर्थ
असून युद्धाच्या योगाने तुझा अनुपम मनोरथ परिपूर्ण करील. १३ " ह्याप्र-
माणे समुद्राने आंगितले असता तो भ्याला आहे असे समजून तो असुरश्रेष्ठ दुंदुभी
धनुष्यापासून सुटलेल्या बाणप्रमाणे वेगावेगाने ६ दिमाक्यपर्वतासमर्थी वना
मध्ये गेला. १४

नंतर त्या पर्वतावरील मोठमोठ्या गजसारख्या श्वेतवर्ण शिला भूमीवर नाना

चिक्षेप बहुधा भूमौ दुन्दुभिर्विननाद च	१५
ततः श्वेताम्बुदाकारः सौम्यः प्रीतिकराकृतिः ।	
हिमवानप्रचीटाक्यं स्व एव शिखरे स्थिनः	१६
क्लृप्तमहांसि मां न त्वं दुन्दुभे धर्मवत्सल ।	
रणकर्मस्वकुशलस्तपस्विशरणो ह्यहम्	१७
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मिरिराजस्य धीमतः ।	
उवाच दुन्दुभिर्वाक्यं क्रोधात्संरक्तलोचनः	१८
यदि युद्धेसमर्थस्त्वं मद्द्रयाद्वा निरुधमः ।	
तमाचक्ष्व प्रदधान्मे यो हि युद्धं युयुत्सतः	१९
हिमवानप्रचीटाक्यं श्रुत्वा वाक्यविशारदः ।	
अनुक्तपूर्वं धर्मात्मा क्रोधात्तमसुरोत्तमम्	२०
घाली नाम महाप्राज्ञ शकपुत्रः प्रनापवान् ।	
अध्यास्ते वानरः श्रौमान्किष्किन्धामतुलप्रभाम्	२१

प्रकारानों पैदून देऊन तो दुंदुभी गर्भना करूं लावला. १५ तेव्हा श्वेतवर्ण मेघा-
सारिण्या आकारानें युक्त, आनंददायक मुद्रा धारण केलेला व दिसण्यातही
सौम्य असलेला हिमवान् पर्वत मृत.च्यान शिखरावर उभा राहून त्याला
म्हणाला १६ " हे धर्मवत्सल दुंदुभे, तूं मला द्वेष देऊ नकोस; तपस्वी जनाना
आश्रयभूत असलेला मी रणकर्मामध्ये प्रवीण नाही. " १७ हें त्या विचारी
पर्वतराजाचें भाषण श्रवण केल्यावर क्रोधानें डोळे लाल झालेला दुंदुभी त्याला
म्हणाला १८ " तूं जर युद्ध करण्यास अगमर्थ असलास तेंच माझ्या भीती-
मुळे निश्चेष्ट झाला असशील तर मज युद्धेच्छीं युद्ध करणारा कोण तो मला
मांग. " १९

हें भाषण श्रवण केल्यावर त्यावेळपर्यंत युद्ध करणारा असा ज्याला कोणी
सांगितलाच नव्हता त्या अमुरध्रेणाला रागांरागानें तो धर्मात्मा हिमवान् पर्वत
म्हणाला २० " हे महायुद्धिमान् दुंदुभे, मालो म्हणून एक प्रनापी व वैभवशाली
दंडपुत्र वानर अनुत्तप्रभेने युक्त असलेल्या किष्किन्धामतुलप्रभाम्

स समर्थो महाप्राशस्त्य युद्धविशारदः ।	
द्वन्द्वयुद्धं स दातुं ते नमुचेरिव वासवः	२२
तं शीघ्रमभिगच्छ त्वं यदि युद्धमिहेच्छसि ।	
स हि दुर्मर्षणो नित्यं शूरः समरकर्मणि	२३
श्रुत्या हिमवतो वाक्यं कौपाविष्टः स दुन्दुभिः ।	
जगाम तां पुरीं तस्य किष्किन्धां घालिनस्तदा	२४
धारयन्माहिषं वेपं तोक्ष्णशृङ्गो भयावहः ।	
प्रावृणीव महामेघस्तोयपूर्णो नभस्तले	२५
ततस्तु द्वारमागम्य किष्किन्धाया महायत्न ।	
ननर्द कम्पयन्भूमिं दुन्दुभिर्दुन्दुभिर्यथा	२६
समीपजान्द्रुमान्भञ्जन्वसुधां दारयन्सुरैः ।	
विषाणेनोह्लिखन्वपांस्तद्वारं द्विरदो यथा	२७
अन्तःपुरगतो घाली श्रुत्वा शब्दममर्षणः ।	

आहे. २१ तो महाबुद्धिमान् वाली युद्धामध्ये निपुण असून नमुचिनामक अनु-
राघो युद्ध करण्यास समर्थ असलेल्या ईद्राप्रमाणे तुझ्याशी द्वंद्वयुद्ध करण्यास
समर्थ आहे. २२ तस्मात्, त्या भूतलावर जर तुला युद्ध करण्याची इच्छा असेल
तर तू सत्वर तिथडे जा, तो नेहमीच कुद्ध असून संप्रामर्श्यामध्ये शूर
आहे. " २३

हे हिमवान् पर्वताचे भाषण श्रवण केल्यावर दुंदुमी कुद्ध झाला आणि वाला-
च्या किष्किंधानगरीमध्ये गेला. २४ जाताना त्याने मदिषाचा वेप धारण केला
असल्यामुळे तो तोक्ष्ण शृंगानी युक्त होऊन भयावह झाला होता आणि पर्जन्य,
कालो आकाशामध्ये असलेल्या जलपूर्ण महामेघाप्रमाणे दिसत होता. २५ असो.
तदनंतर तो महाबलाय दुंदुमी किष्किंधानगरीच्या दारापाशी आला आणि भूमि
कंपित करित करीत दुंदुमीप्रमाणे गर्जेना करू लागला. २६ इतकेच नव्हे परंतु;
समीप असलेले वृक्ष मोडू लागला, खुरानी पृथ्वी विदारेण करू लागला आणि
गर्वांमुळे शृंगाच्या योगाने ते द्वार इतीप्रमाणे उखळून टाकू लागला. २७ तेव्हा
तो शब्द ऐकिल्यावर अंतःपुरामध्ये असलेला वाली कुद्ध झाला आणि तारांनी

निष्पपात सह स्त्रीमिस्ताराभिरिव चन्द्रमाः	२८
मितं व्यक्ताक्षरपदं तमुवाच स दुन्दुभिम् ।	
हरीणामीश्वरो वाली सर्वेषां वनचारिणाम्	२९
किमर्थं नगरद्वारमिदं रुद्ध्वा विनदसे ।	
दुन्दुभे विदितो मेऽसि रक्ष प्राणान्महाबल	३०
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा घानरेन्द्रस्य धीमतः ।	
उवाच दुन्दुभिर्वास्यं क्रोधासंरक्तलोचनः	३१
न त्वं स्त्रीसन्निधौ वीर यत्नं वक्तुमर्हसि ।	
मम युद्धं प्रयच्छाद्य ततो ज्ञास्यामि ते बलम्	३०
अथवा धारयिष्यामि क्रोधमद्य निशामिमाम् ।	
गृह्यतामुद्ययः स्वैरं कामभोगेषु वानर	३३
दीयतां संप्रदानं च परिष्वज्य च वानरान् ।	
सर्वशापामृगेन्द्रस्त्वं संसाधय सुहृत्जनम्	३४
सुदृष्टां कुरु किष्किन्धां कुरुप्यात्मसमं पुरे ।	

युद्ध असेल्ल्या चंशप्रमाणे क्षियामहवर्तमान बाहेर पडला. २८

नंतर वनामध्ये संचार करणाऱ्या सर्व ज्ञानराचा अधिपती तो वाली ज्योतील अक्षराचा व शब्दाचा उच्चार स्पष्ट आहे असे मित भाषण दुंदुभीशीं रुद्ध लागल'. २९. (तो म्हणाला) " हे दुंदुभे, हे नगणचे द्वार अडवून घेऊन तू कशाकरिता गर्जेना करीत आहेस ? हे महाबलाऱ्या दुंदुभे, तू मला विदित आहेस। आपल्या प्राणांचे संरक्षण कर. " ३०

हे त्या विचारी वानरराजांचे भाषण श्रवण करून क्रोधाने नेत्र आरक्तवर्ण झालेला दुंदुभी त्याला म्हणाला ३१ " हे वीरा, क्षियाचे संनिध असे भाषण करणे तुला योग्य नाही. आज तू माझाशी युद्ध कर म्हणजे तुझे काय सामर्थ्य आहे तें आजकून येईल. ३२ अथवा ही रात्र अपिपर्यंत मी आपला क्रोध आज आंवरून धरीन. हे वानरा, सूर्योदयापर्यंत तुला काय विषयांचा उपभोग घेणे असेल तो खुशाल घे, ३३ दान दे, मित्राचाही निरोप घे आणि वानरांना भेट. कारण, तू सर्व वानरांचा राजा आहेस ३४ किष्किंधानगरी एकदा चांगली पाहून

क्रोडस्य च सम स्त्रीभिरहं ते दपंशासनः	३५
यो हि मत्त प्रमत्तं वा भग्नं वा रहितं कृशम् ।	
हन्यात्स भ्रूणहृत् लोके त्वद्विधं मदमोहितम्	३६
स प्रहस्यान्नर्वात्मन्द क्रोधात्तमसुरेश्वरम् ।	
विसृज्य ता. स्त्रियाः सर्वास्ताराप्रभृतिकास्तदा	३७
मत्तोऽयामिति मामस्या यद्यभीनोऽसि सयुगे ।	
मदोऽयं संप्रहारेऽस्मिन्वीरपान समर्थताम्	३८
तमेवमुक्त्वा सक्रुद्धो मालामुत्क्षिप्य काञ्चनीम् ।	
पिक्वा दत्ता महेन्द्रेण युद्धाय व्यथतिष्ठत	३९
विषाणयोर्गृहीत्वा त दुन्दुभि गिरिसंनिभम् ।	
अधिष्यत तदा वाली विनदन्कापिकुजरः	४०
वाली व्यापादयांचक्रे ननर्द च महास्थनम् ।	

ये त्या राजधानीमध्ये कोणी आपल्यासारखा राजा नेमून टाक आणि स्त्रिया-सहवर्तमान क्रीडा करून घे मो तुझा हर्ष (सूर्योदय झाला म्हणजे) नाहीसा करीन. ३५ कारण, मत्त, बेसावध, भग्न, आयुधादिकानी शून्य, कृश अथवा तुझ्यासारख्या मदमोहित पुरुषाचा जा बध करिता त्याला ह्या जगतामध्ये भ्रूण हत्येचें पातक लागतें. ” ३६

ह्या नंतर त्या सर्व ताराप्रभृते स्त्रिया छोडून देऊन व किंचित् हास्य करून वाली रागागणने त्या अशुराधिपतीला म्हणाला ३७ “ युद्धाविषयां जर तुला भय नसेल तर-हा मत्त झाला आहे-असें तू समजू नकोस. हा मद जरी स्त्रीसा-निध्यामुलें आलेला आहे तरी तुझ्याशीं होण्या वा ह्या युद्धामध्ये मन उरताहयुक्त होण्याकरितां केलेल्या वारपानाचा हा परिणाम आहे तसें तू समजू ” ३८ ह्या प्रमाणें त्या अशुराला बोलून अत्यंत क्रुद्ध झालेला तो वाली आपल्या इंद्रानें दिलेली सुवर्णमाला गळ्यात घालून युद्धाकरिता उभा राहिला ३९ आणि मदिपरूप धारण करणाऱ्या त्या पर्वतप्राय दुदुभोचीं शिंग घरून गर्जना करीत करीत त्या वानर-राज वालीने त्याला फेंकून दिलें. ४०

प्राराश, वालीनें उच्च स्वरांनें गर्जना करून त्याला खाली पाडिलें तेव्हा पडता

श्रोत्राभ्यामथ रक्तं तु तस्य सुस्त्राव पात्यतः	४१
तयोन्तु क्रोधसंरम्भात्परस्परजयैषिणोः ।	
युद्धं समभवद्दोरं दुन्दुभेर्वालिनस्तथा	४२
अयद्यत तदा वाली शक्रतुल्यपराक्रम ।	
मुष्टिभिर्जानुभिः पाद्भिः शिलाभिः पादपैस्तथा	४३
परस्परं घ्नतोस्मिन्न वानरासुरयोस्तदा ।	
वार्साद्वीनोसुरो युद्धे शक्रसूनुर्व्यवर्धत	४४
तं तु दुन्दुभिमुद्यम्य घ्नन्त्यामभ्यंपातयत् ।	
युद्धे प्राणहरं तस्मिन्निष्पिष्टो दुन्दुभिस्तदा	४५
घ्नोतोभ्यो बहु रक्तं तु तस्य सुस्त्राव पात्यतः ।	
पपात च महायाहुः क्षितौ पञ्चत्वमागतः	४६
त तोलयित्वा याहुभ्यां गतसत्यमंचतनम् ।	
चिक्षेप वेगघान्धाली वेगेनैकेन योजनम्	४७
तस्य वेगप्राविद्धस्य वक्त्रात्क्षतजाविन्दवः ।	
प्रपंतुर्मांसतोक्षिता मतङ्गस्थाश्रमं प्रति	४८

पडता पडता त्याच्या कानातून रक्त व होळ लागला. ४१ तात्वर्थ, परस्पराना
जिंकण्याची इच्छा करणाऱ्या त्या उभयता वालिदुन्दुभोंमध्ये त्रोधाच्या आवेशामुळे
घोर युद्ध झाले. ४२ इन्द्रतुल्यपराक्रमी वालीने त्या दुंदुभीला मुष्टी, गुडगे, लता,
पायाण व वृक्ष त्यांनी प्रहार केला ४३ व ह्याप्रमाणे ते दैत्यवानर एकमेकाना
प्रहार करू लागले असता त्या युद्धामध्ये दैत्याचा पक्ष इमी पडून इंद्रपुत्र
वालीचा प्रहार झाला. ४४ शेपटी वालीने त्या दुंदुभीला उचलून भूमीवर पाडिले
आणि ह्याप्रमाणे त्या प्राणनाशक युद्धामध्ये दुंदुभीचा नाश झाला. ४५ दुंदुभी
पडता पडता त्याच्या नासिकाप्रमृतेद्वारातून अतिशयच रक्त वाहू लागले व तो
महापराक्रमी दुंदुर्भा पृथ्वीवर पडून मृत्यु पावला. ४६. तेव्हा एतयाण होऊन
निधेष्ट पडलेल्या त्या दुंदुभीला (अजमातून पाहण्याकरिता) तोखून घेऊन वेगवान्
वालीने एका हिमक्याचरीवर एक योजनपर्यंत दूर फेकून दिले ४७

ह्याप्रमाणे त्या दुंदुभीला वेगाने फेकून दिले असता त्याच्या मुखपासून निघा-
लेले रक्तविंदु धान्याने उडून मत्तंगमुनांच्या आश्रमांत जाऊन पडले. ४८ तेव्हा

तान्दृष्ट्वा पतितान्स्तत्र मुनिः शोणितविप्रुषः ।	
द्रुदस्तस्य महाभाग चिन्तयामास को न्वयम्	४९
येनाह सहसा स्पृष्ट शोणितेन दुरात्मना ।	
कोऽयं दुरात्मा दुर्बुद्धिरवृतात्मा च बालिश	५०
इत्युक्त्वा स विनिष्क्रम्य ददृशे मुनिसत्तम ।	
मक्षिप पर्यतारार गतासु पतित भुवि	५१
स तु विधाय तपसा यानरेण कृत हि तत् ।	
उत्ससजं महाशाप क्षेत्रार बानर प्रति	५२
इह तेनाप्रवेष्टव्य प्रविष्टस्य घघा भवेत् ।.	
घन मत्सथ्रय येन दूषित रुधिरस्रये	५३
क्षिपता पादपाध्येमे सभक्षाध्यासुरो तनुम् ।	
समन्तादाश्रम पूर्णं योजनं मामकं यदि	५४
आगामिष्यति दुर्बुद्धिव्यक्तं स न भविष्यति ।	
ये चास्य सचिया केचित्सथिता मामक घनम्	५५

हे महाभाग्यवान् रामा, त्या अपुराचे त रक्तबिंदु तेथे पडलेले पाहून मतगमुनि द्रुद झाल आणि हा काण मटपून विचार करू लागले ४९ “ ज्या दुरात्म्याने एकाएकी मला रक्तचा स्पर्श केला असा हा अविचारी, उस्त, मूर्ख य दुरात्मा कोण आहे ? ” ५० असा विचार करून ते त्रेप्र मुनि बाहेर पडले असता एक परंतप्राण मक्षिप गतप्राण होऊन पृथ्वीवर पडलेला रवानी पाहिला ५१ आणि हे काम बानराचे आहे असे वग वामर्च्याने जाणून त्या मक्षिपाचा फेंकून देणाऱ्या बानराचा उद्देश्य त्या सर्वेनी मोठा घाबरी दिला ५२

न च तैरिह वस्तव्यं श्रुत्वा यान्तु यथासुप्तम् ।	
तेऽपि वा यदि तिष्ठन्ति शपिष्ये तानपि ध्रुवम्	५६
यनंऽस्मिन्मामके नित्यं पुत्रवत्परिरक्षिते ।	
पत्राङ्कुरविनाशाय फलमूलाभवाय च	५७
दिवसश्चाथ मर्यादा यं द्रष्टा श्वोऽस्मि वानरम् ।	
यद्बुधर्षसहस्राणि स वै शैलो भविष्यति	५८
तनस्ने वानराः श्रुत्वा गिरं मुनिसमीरिताम् ।	
निश्चक्रमुर्धेनात्तस्मात्तान्दृष्ट्वा चालिरग्रवीत्	५९
किं भवन्तः समस्ताश्च मनङ्गयनवासिनः ।	
मत्समीपमनुमाना अपि स्वस्ति वनौकसाम्	६०
ततस्तं कारणं सर्वं तथा शापं च चालिनः ।	
शशसुवर्णराः सर्वे चालिने हेममालिने	६१
एतच्छ्रुत्वा तदा वाली वचनं वानरेरितिम् ।	
स मद्भिं समासाद्य याचने स्म कृताञ्जलिः	६२

राहिले अमतील ५५ त्यानीही तेवे वास्तव्य न करिता हें मातें भाषण पेरून (इच्छेस येईल तिकडे) मुखाने चालते व्हावें. ते जर येथे रहातांल तर मी त्यानीही नि.संशय शाप देईन, ५६ पुत्रावमाणें नेहमीं सर्वस्वी संभाळिलेल्या माझ्या वनामध्ये वानराचें आगमन पान, अक्रूर, फळ व मुळें ह्याच्या नाशकरिताच होत असतें. ६० ह्यास्तव, माझ्या शापाला हा आजचाच दिवस काय हो अवधि आहे; परंतु, (वालीशीं संबंध असलेला) अया जो वानर उदयीक येथे माझ्या दृष्टी पडेल तो पुष्कळ वर्षेपर्यंत पर्वत होऊन पडेल. ५८

ह्याप्रमाणें मुनीनीं उचारिलेली ती शापवाणी श्रवण केल्यावर तेथें असलेले ते वानर त्या वनातून चालते झाले असतां त्यांना अवलोकन करून वाली म्हणाला ५९ “ मत्तं मुनींच्या वनामध्ये वास्तव्य करणारे तुम्हां सर्वजण माझ्या समीप कशाकरितां आला आहात ? तुम्हां वनचरांचें कुशल आहे ना ? ६० असें वालीनें विचारिलें असतां सुवर्णमाला धारण केलेल्या त्या वालीला मत्तंमुनीनीं दिलेला शाप व त्याचें सर्व कारण त्या संपूर्ण वानरांनीं कथन केलें. ६१ तेव्हा वानरांनीं कथन केलेलें तें भाषण श्रवण करून वाली त्या मत्तंमदर्शकांके गेला

महर्षिस्तमनादत्य प्रविवेशाक्षम प्रति ।	
शापधारणभौतस्तु वाली विह्वलता गतः	६३
ततः शापमयाङ्गीतो ऋष्यमूकं महागिरिम् ।	
प्रप्रेष्टुं नेच्छति हरिद्रंष्टुं वापि नरेश्वर	६४
तस्याप्रवेशं ज्ञात्वाहमिदं राम महावनम् ।	
विचरामि सहासात्सो विथादेन विवर्जित-	६५
एषोऽस्थितिचयस्तस्य दुन्दुभे सप्रकाशते ।	
वीर्योत्तेकाग्निरस्तस्य गिरिकूटनिभो महान्	६६
इमे च त्रिपुला साला सप्तशाखायलम्बिनः ।	
यत्रैकं घटते वाली निष्पन्नयितुमोजसा	६७
एतदम्यासम वीर्यं मया राम प्रकाशितम् ।	
कथं तं घालिनं हन्तुं समरे शक्यसे नृप	६८

आणि हात जोडून प्रार्थना करू लागला ६३ तथापि, त्याची पर्वा न करिता मत्तगमुनि आग्रमांमध्ये गेला व शापविषयक दोष समजून आत्मानुक्तें भयभात झालला वाली अतः करणामध्ये जगदीं विह्वल होऊन गेला ६३ तेऽहापासून शापाच्या भयाला अतः अमलला वानर वाली, हे प्रजाधिपते, ऋष्यमूकसक्तक महापर्वतावर प्रवेश करित नाही अथवा तो पर्वत पदाभ्यावेई मनामध्ये आणीत नाही ६४

तस्मात्, हे राम, ह्या महावनामध्ये त्याचा प्रवेश होणें नाही असें समजून वसर्गादा भीते न घालगिता मी अभाष्यासद्वर्तमान वेधें संचार करित अश्रुतें, ६५ वीर्याचा गर्व झाल्यामुक्तें फेंकटा गेले या त्या दुन्दुभीचा हा अस्थीचा पर्वत प्राय मोठा डोंग पडगा आहे ६६ हे ज मोठमोठ्या झाझाना युक्त असलेले प्रचंड सात सालवृक्ष आहेत ते वाली शेजारून गेला असता सर्वही एकदम त्याच्या वेगानें कपित होऊन पर्वतादेत होणारे आहेत ६७ सारांज, हे रामा, हे त्याचे अश्रुत वीर्य मी तुला उपड करून सांगितल आहे तस्मात्, हे राजा, समरागणामध्ये त्या वालीचा वध करण्यास तू कम, बरें समथ हाशाल ? " ६८

तथा श्रुत्वापि सुग्रीवं प्रहसँल्लक्ष्मणोऽब्रवीत् ।	
कस्मिन्कर्मणि निवृत्ते श्रद्दध्या वालिनो वधम्	६९
तमुवाचाथ सुग्रीवः सप्त सालानिमान्पुरा ।	
पचमेकैकशो वाली विव्याधाय स चासकृत्	७०
रामो निर्दारयेदेषां वाणेनैकेन च द्रुमम् ।	
घालिनं निहतं मन्ये दृष्ट्वा रामस्य विक्रमम्	७१
हतस्य महिषस्यास्थि पादेनैकेन लक्ष्मण ।	
उद्यम्य प्रक्षिपेद्यापि तरसा द्वे धनुःशतं	७२
पचमुक्त्वा तु सुग्रीवो रामं रक्तान्तलोचनः ।	
ध्यात्वा मुहूर्तं काकुत्स्थस्य पुनरेव वचोऽब्रवीत्	७३
शूरश्च शूरमानी च प्रत्यातथलपौरुषः ।	
थलधान्यानरो वाली संयुगेभ्यपराजितः	७४
दृश्यन्ते चास्य कर्माणि दुःकराणि सुरैरपि ।	

ह्याप्रमाणे सुग्रीव बोलत असताना “ काय केले म्हणजे वालीचा वध रामाचे हातून होण्याविषयी तुला विश्वास येईल ? ” म्हणून लक्ष्मणाने हंसत हंसत त्याला विचारिले असता ६९ सुग्रीव त्याला म्हणाला “ पूर्वी एके वेळी त्या सालाची सालवृक्षाची वाली नेहमी अशी दुर्दशा करीत असे. ७० त्यास्तव, ह्या वृक्षापैकी एक वृक्ष जरी एक वाणाने रामाने विधीर्ण करून टाकिला तरीमुळा हा रामाचा पराक्रम अवलोकून करून मी वालीचा वध झाला असेच समजेन ७१ त्याचप्रमाणे, हे लक्ष्मणा, वध पचलेल्या ह्या महिषरून दुद्रुभोच्या अर्धाचा ढीग एका पावाने उचळून आपल्या सामर्थ्याने जर दोनशे वनस्पते पर्यंत रामाने फेंकून दिल्या तरीही मी वालीचा वध झाला असे समजेन ” ७२

ह्याप्रमाणे लक्ष्मणाला बोलून आरत्तवर्षा नेत्रप्रातानी युक्त अमलेला तो सुग्रीव कुटुम्बतुलोत्पन्न रामाविषयी क्षाभर विचार करून पुनरपि म्हणाला ७३ “ वालीचे सामर्थ्य व पारुष्य प्रत्यात असून स्वतःला शूर समजणारा तो शूर व बलाटपवानर युद्धामात्रे आर्जिक्य आहे ७४ आणि देवाच्याही हातून होण्याम दुर्घट अशी ह्याची कृत्ये माझ्या दृष्टीनेनीस येत आहेत ती मनात आपून मी भयभीत झालो

यानि संचिन्त्य भीतोऽहमृष्यमूकमुपाधितः	७५
तमज्जटयमघृष्यं च वानरेन्द्रममर्षणम् ।	
विचिन्तयन्नमु चापि ऋष्यमूकममुं त्वेहम्	७६
उद्विग्नः शङ्कितश्चाह विचरामि महावने ।	
अनुरक्तैः सहामात्यैर्हनुमत्प्रमुखैर्वरैः	७७
उपालम्भं च मे श्लाघ्यं सन्मित्रं मित्रवत्सल ।	
त्वामहं पुरुषव्याघ्रं द्विमघन्तमिवाधित	७८
किं तु तस्य बलक्षोऽहं दुर्भर्तुर्बलशालिन ।	
अप्रत्यक्षं तु मे वीर्यं समरे तव राघव	७९
न खल्वहं त्वां तुलये नाशमन्ये न भीषये ।	
कर्मभिस्तस्य भीमैश्च कातर्यं जनितं मम	८०
कामं राघव ते घाणो प्रमाणं धैर्यमाकृति ।	
सूचयन्ति परं तेजो भस्मच्छुभ्रमिवानलम्	८१

असत्यामुक्तं ऋष्यमूकपर्वताचा आश्रय कस्मिन् राहिलो आहे, ७५ घाराश, त्या द्रुढ वानराजाचा पराजय होणे अथवा त्याच्यावर हला होणे ही अशक्य आहे असे समजून आणि ऋष्यमूकपर्वतावर त्याचा प्रवेश होणे नाहीं हे लक्षात आणून मी ७६ नेहमी उद्विग्न व शंका राहून ह्या महावनामध्ये माझे ठिकाणी प्रेम करणाऱ्या ह्या हनुमत्प्रभृति श्रेष्ठ श्रेष्ठ जमात्यावद्भवर्तमान संचार करित असतो ७७

हे मिनवत्सला, आता मला प्रशंसेस पात्र असा सन्मित्र प्राप्त झाला आहे आणि, हे पुरुषश्रेष्ठा, हिमालयपर्वताप्रमाणे निश्चल असलेल्या तुझ्या आश्रय कस्मिन् मी राहिलो आहे ७८ तथापि, त्या बलाढ्य दुष्ट आत्माचे बल मला विदित असून हे राघवा, समरागणामध्ये तुझे वीर्य माझ्या अवलोकनात आलेले जाई. ७९ त्यामुळे तुझी त्याऱ्याशी तुलना करण्याचा, तुझा अवमान करण्याचा अथवा तुझे

तस्य तद्वचनं धृत्वा सुग्रीवस्य महात्मनः ।	
स्मितपूर्वमतो रामः प्रत्युवाच हरिं प्रति	८१
यदि न प्रत्ययोऽस्मासु विक्रमे तव वानर ।	
प्रत्ययं समरे श्लाघ्यमहमुत्पाद्यामि ते	८२
एवमुक्त्वा तु सुग्रीवं मान्द्वयलक्ष्मणाग्रजः ।	
राघवो दुन्दुभेः कार्यं पादाङ्गुष्ठेन त्रिलया	८३
तोलयित्वा महापादाङ्घ्रिक्षेप दश योजनम् ।	
अक्षुरस्य तनुं शुष्कां पादाङ्गुष्ठेन धीर्यवान्	८४
क्षितं दृष्ट्वा ततः कार्यं सुग्रीवः पुनरग्रवीत् ।	
लक्ष्मणस्याग्रतो रामं तन्प्रन्तमिव भास्करम्	८५
हरीणामग्रतो धीरमिदं घचनमर्थघत्	८७
आर्द्रः समांसः प्रत्यग्रः क्षितः कायः पुरा सखे ।	
परिश्रान्तेन मत्तेन भ्रात्रा मे घालिना तदा	८८
लघुः संप्रति निर्मांसस्तृणभूतश्च राघव ।	
क्षित एवं प्रहर्षेण भवता रघुनन्दन	८९

हे महात्म्या सुग्रीवाचें भाषण धवण केल्यावर राम हास्यपूर्वक त्या वानराला म्हणाला ८१ “ हे वानरा, पराक्रमासंबंधानें जर आमच्याविषयी तुला विश्वास नसेल तर समरागणागर्भे प्रसंसेस पात्र हीणारी अशी प्रतीति मी तुला आणून देतो. ” ८२ ह्याप्रमाणें सुग्रीवाला सांगून त्याचें सांत्वन करण्याकरिता रघुवंशन रामानें पायाच्या अंगठ्यानें तें हुंदुभीचें शरीर सहज तोडून धरिलें ८३ आणि नंतर अजमाऊन पाहून त्या वीर्यवान् महापराक्रमी रामानें दैत्याचें तें शुष्क शरीर पायाच्या अंगठ्यानें दहायोत्रनें लाव फेंकून दिलें. ८५

तेव्हां तें शरीर फेंकून दिलेलें पाहून सुग्रीव लक्ष्मणासमोर सुग्रीवप्रमाणें तेजस्वी असलेल्या वीर रामाला वानरांचे समस्त अर्थपरिपूर्ण वाणांचें अवलंबन करून म्हणाला ८६, ८७ “ आर्द्र, मांसपरिपूर्ण व ताजा असा देह पूर्वी, हे मित्रा, श्रात व मत्त झालेल्या माझ्या भ्रात्या वालीनें फेंकून दिला होता; ८८ परन्तु, सांप्रत मांसरहित झालेला हा देह, हे राघवा, तृणासारखा हलका

यानि संचिन्त्य मीतोऽहमृष्यमूकमुपाधितः	७५
तमजट्यमघृष्यं च वानरेन्द्रममपंणम् ।	
विचिन्तयन्नमुं चापि ऋष्यमूकममुं त्वहम्	७६
उद्विग्नः शङ्कितश्चाह विचरामि महावने ।	
अनुरक्तैः सहामात्यैर्दनुमत्प्रमुखैर्वरैः	७७
उपालब्धं च मे श्लाघ्यं सन्मित्रं मित्रवत्सलम् ।	
त्वामहं पुरुषव्याघ्र हिमवन्तमिवाधित-	७८
किं तु तस्य बलज्ञोऽहं दुर्भ्रातुर्वलशालिनः ।	
अप्रत्यक्षं तु मे वीर्यं समरे तव राघव	७९
न खल्वहं त्वां तुलये नावमन्ये न भीषये ।	
कर्मभित्तस्य भीमैश्च कातर्यं जानितं मम	८०
कामं राघव ते धाणी प्रमाणं धैर्यमाकृति ।	
सूचयन्ति पर तेजो भस्मच्छन्नामिवानलम्	८१

असत्यामुळे ऋष्यमूकपर्वताचा आश्रय करून राहिलो आहे. ७५ घाराश, त्या क्रुद्ध वानराजाचा पराजय होणे अथवा त्याच्यावर हला होणे ही अशाक्य आहे असे समजून आणि ऋष्यमूकपर्वतावर त्याचा प्रवेश होणे नाही हे लक्षांत आणून मी ७६ नेहमी उद्विग्न व शंकित राहून ह्या महावनमध्ये माझे ठिकाणी प्रेम करणाऱ्या ह्या दनुम प्रवृत्ति श्रेष्ठ श्रेष्ठ जमात्यासह वर्तमान संचार करीत असतो ७७

हे मित्रवत्सला, आता मला प्रश्लेष पत्र असा सन्मित्र प्राप्त झाला आहे आणि, हे पुरुषश्रेष्ठा, हिमालयपर्वताप्रमाणे निश्चल असलेल्या तुझा आश्रय करून मी राहिलो आहे ७८ तथापि, त्या बलाढ्य दुष्ट भ्रात्याचें बल मला विदित असून हे राघवा, समसगणामध्ये तुझें वीर्य माझ्या अवलोकनात आलेले नाही. ७९ ह्यामुळे तुझी त्याऱ्याची तुलना करण्याचा, तुझा व्यवमान करण्याचा अथवा तुझे ठिकाणी मीति उत्पन्न करण्याचा जरी माझा उद्देश नाही तरी त्या घालीन्या भयंकर कर्मांमुळे मला भीति उत्पन्न झालेली आहे ८० हे राघवा, तुझी प्रमाण-भूत वाणी, धैर्य व मुद्रा ही मस्मानें आच्छादित झालेल्या अग्नीप्रमाणे तुझे ठिकाणी दूरदृष्ट तेज असल्याचें खरोखर सुचवीत आहेत. ” ८१

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सुप्रावस्य महात्मनः ।	
स्मितपूर्वमतो रामः प्रत्युवाच हरिं प्रति	८२
यदि न प्रत्ययोऽस्मासु विक्रमे तव वानर ।	
प्रत्ययं समरे श्लाघ्यमहमुत्पादयामि ते	८३
पयमुक्त्या तु सुग्रीवं मान्द्यर्षलक्ष्मणाग्रजः ।	
राघवो दुन्दुभेः कायं पादाद्गुष्ठेन लीलया	८४
तोलयित्वा महाप्राहुश्चिक्षेप दश योजनम् ।	
असुरस्य तनुं शुष्कां पादाद्गुष्ठेन धीर्यवान्	८५
क्षिप्तं हृष्टा ततः कायं सुग्रीवः पुनरग्रवीत् ।	
लक्ष्मणस्याग्रतो रामं तप्रन्तमिय भास्करम्	८६
हरीणामग्रतो वीरमिदं वचनमर्थयत्	८७
आर्द्रः समांसः प्रत्यग्रः क्षिप्तः कायः पुरा सखे ।	
परिधान्तेन मत्तेन भ्रात्रा मे घालिना तदा	८८
लयुः संप्रति निर्मांसस्तृणभूतश्च राघव ।	
क्षिप्त एवं प्रहर्षेण भवता रघुनन्दन	८९

हे महात्म्या सुग्रीवाचें भाषण श्रवण केल्यावर राम हास्यपूर्वक त्या वानराला म्हणाला ८२ " हे वानरा, पराक्रमासंबंधानें जर आमच्याविषयी तुला विश्वास नसेल तर समरांगणागर्ध्वे प्रशंसेस पात्र होणारी अशी प्रतीति मी तुला आपणून देतो. " ८३ ह्याप्रमाणे सुग्रीवाला सांगून त्याचें सांखन करण्याकरिता रघुबंधुज रामानें पायाच्या अंगठ्याने तें दुंदुभीचें शरीर सड्ड तोडून धरिलें ८४ आणि नंतर अजमाऊन पाहून त्या वीर्यवान् महापराक्रमा रामानें दैत्याचें तें शुष्क शरीर पायाच्या अंगठ्याने दहायोजने लाब फेंकून दिलें. ८५

तेव्हां तें शरीर फेंकून दिलेलें पाहून सुग्रीव लक्ष्मणासमोर सूर्योप्रमाणें तेजस्वी अमलेच्या वीर रामाला वानरांचे समस्त अर्थपरिपूर्ण वागीचें अवलंबन करून म्हणाला ८६, ८७ " आर्द्र, मांसपरिपूर्ण व ताजा असा देह पूर्वा, हे मित्रा, श्रात व मत झालेल्या माझ्या भ्रात्या वालीने फेंकून दिला होता; ८८ परन्तु, साप्रत माझरहित झालेला हा देह, हे राघवा, तृणाकारिखा हलका

साथ शक्य बल क्षातु तव वा तस्य चाधिकम् ।	
आर्द्रं शुष्कामिति ह्येतत्समहद्राघवान्तरम्	९०
स एव सशयस्तात तव तस्य च यद्वलम् ।	
सालमेकं विनिर्भिद्य भवेद्वाकिचलाबले	९१
कृतवैतन्कामुंक सज्य ह्स्तिहस्तमिवापरम् ।	
आरुणंपूर्णमायम्य चिसृजस्य महाशरम्	९२

इम हि साल प्रहितस्त्वया शरो न संशयोऽत्रास्ति विदारयिष्यति ।
अल विमर्शनं मम प्रिय ध्रुव कुरुष्व राजन्प्रतिशापिता मया ॥९३॥
यथा हि तेज सु वरः सदा रथिर्यथा हि शैलो हिमयान्महाद्रिषु ।
यथा चतुष्पासु च केसरी वरस्तथा नराणामसि विक्रमे वर ॥९४॥
इत्यार्षे श्रीमद्रा० वाल्मी० आदि० किष्कि धाकण्ड एकदश सर्ग १११ [५१९]

झालेला आहे आणि म्हणून, हे रघुवदना, ह्याप्रमाणे आनदाने तो तुला फेंकून दता आला आहे ८९ तस्मात् ह्यावरून ताहून पाहू लागले असता तुझे बल, जास्त अथवा कालीचे जास्त हे समजणे शक्य नाही कारण, हे राघवा, आर्द्र आणि शुष्क हे अंतर फारच मोठे आहे ९० वा रामा, तुझे व त्याचे बल किती आहे ह्याविषयी सशय पूर्वाप्रमाणे अद्यापही मला आदेश ह्यास्तव सात साल-वृक्षापैकी एकाचा भेद झाल्याने बलाबलाविषयी फोड होणार आहे ९१

तस्मात् दुसरी गजशुभाच की काय असे धनुष्य सज्ज करून घेवनापर्यंत ताणून तू मोठा बाण सोड ९२ तू सोडिलेला बाण ह्या सालवृक्षाला विदीर्ण करून टाकील ह्याविषयी मला सशय नाही ह्यास्तव, विचार न करिता हे राजा, माझा मनोऽर्थ नि सशय परिपूर्ण कर, तुला माझी उभय आहे ९३ अरे, सर्वदा तेजस्व्यामध्ये जसा राव श्रेष्ठ आहे, महापर्वतामध्ये जसा हिमालयपर्वत श्रेष्ठ आहे तसाच पराक्रमसवधाने पाहू गेले असता पुढ्यामध्ये तू श्रेष्ठ आहे. तसाच पराक्रमासवधाने पाहू गेले असता पुढ्यामध्ये तू श्रेष्ठ आहेच ९४

ह्याप्रमाणे भद्रामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणमञ्जरु आदिकाव्यातांल

किष्किधाकाडापैकी अकरावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ११ ॥

द्वादश गर्गः ।

एतद्य पचनं ध्रुत्वा सुप्रविस्य सुमापितम् ।	
प्रत्ययार्थं महतीजा रामो जग्राह कार्मुकम् १	१
स गृहीत्वा धनुर्घोऽं शरमेक च मानदः ।	
सालमुद्दिद्य चिक्षेप पूरयन्स रथेर्दिशः ०	०
स विद्युष्टो बलवता याणः स्वर्णपरिष्कृतः ।	
भित्वा तालाग्निरिप्रस्वं सप्तभूमिं विवेश ह ३	३
सायकस्तु मुहूर्तेन तालान्भित्त्वा महाजयः ।	
निष्पत्य च पुनस्तूण तमेव प्रविवेश ह ४	४
तान्दृष्ट्वा सप्त निर्भिन्नाःसालान्गानरपुङ्गवः ।	
रामस्य शरवेगेन विस्सय परमं गतः ५	५
स मूर्धा न्यपतद्भूमौ प्रलम्बां कृतभूषण ।	
सुप्रीथ परमप्रीतो राघवाय वृताञ्जलिः ६	६
इदं चीयाच धमंछं कर्मणा तेन हर्षित ।	
रामं सर्वास्त्रविदुषां श्रेष्ठ शूरमयन्वितम् ७	७

उक्तं रीतिने उच्यते तैल सुप्रीथये हे माय श्रुत्वा येन्यन् स्यात् विश्वास
 येवाहरितां महानेवमी रामान धनुष्य येने १ अन्तं सन्तं गानानं चतुष्य
 व एक भाग हाती येतन्मावर प्रत्यवेद्या टन्कगने दन्दिना नदिन हर्षित
 करीत सालशुभाला उद्देश्य सा बाग मेदिन . २ इत्यन्तं एतन्ने मेन्नेना लो
 मुर्धा भूषितं बाग सात साल ३ स्या लम्बा उच्यते अमन्ने देवद्विज
 भेदून रवानलामध्ये प्रविष्टं जाला . ३ इत्यन्तं नदि, पंथु, मो मशवतवाद्
 एहा रागामध्ये साग तात भेदून रवानलामध्ये दे-राश पुनर्गां वृद्- इत्य
 त्याच भाव मध्ये प्रविष्टं जाला ४

सेन्द्रानपि सुरान्सर्वास्त्वं वाणैः पुरुषर्षभ ।	
समर्थः समरे हन्तुं किं पुनर्वालिन प्रभो	८
येन सप्त महानाला गिरिभूमिश्च दारिता ।	
वाणेनैकेन काकुत्स्थ स्याता ते को रणाग्रतः	९
अथ मे विगतः शोकः प्रीतिरथ परा मम ।	
सुहृदं त्वां समासाद्य महेन्द्रवरुणोपमम्	१०
तमद्यैव प्रियार्थं मे धैरिणं भ्रातृरूपिणम् ।	
वालिन जहि काकुत्स्थ मया यद्धोऽयमञ्जलिः	११
ततो रामः परिष्वज्य सुग्रीवं प्रियदर्शनम् ।	
प्रत्युवाच महाप्राज्ञो लक्ष्मणानुगत यचः	१२
अस्माद्रच्छाम किष्किन्धां क्षिप्र गच्छ त्वमग्रतः ।	
गत्वा धाह्वय सुग्रीव वालिनं भ्रातृगन्धिनम्	१३
सद्यं ते स्वरितं गत्वा किष्किन्धां वालिनः पुरीम् ।	
वृक्षैरात्मानमावृत्य ह्यतिष्ठन्गहने यने	१४

पुरुष भेषा, ईशसहवर्तमान सर्व देवाचाही बाणाच्या योगाने समरागणामध्ये वध करण्वास तू समर्थ आहेस मग, हे प्रभो, वालीची ती कथा काय ? ८ हे ककुत्स्थजुलोत्पन्ना रामा, ज्याने प्रचंड सात तालवृक्ष, पर्वत आणि भूमि ही एका बाणाने विदीर्ण करून टाकिली त्या तुझ्याशी समरागणामध्ये कोण बरे सामना करणार आहे ? ९ ईद्रवणतुल्य असलेला तू मित्र प्राप्त झाल्यामुळे माझ्या दुःखाचा आज परिहार झाला असून मला पराक्षप्टेचे सुख झाले आहे. १०

तस्मात्, हे ककुत्स्थजुलोत्पन्ना रामा, माझे प्रिय वरणाश्रिता माझ्या भ्रातृ रूप वाली संज्ञक वैयाचा आपण आजच वध कर, मी हे आपणापुढे हात जोडिले आहेत ” ११ तदनंतर लक्ष्मणाप्रमाणे प्रिय म्हणून स्त्रीकारिलेल्या आणि म्हणूनच दर्शनाच्या योगाने आनंद देण्याचा सुग्रीवाला वदकडून भेटून महाबुद्धिमान् राम म्हणाला १२ “ हे सुग्रीवा, अःरण ह्या ऋष्यमूकपर्वतापासून किर्षिधानगरीला जाऊ, तू सत्वर पुढे जा आणि पुढे गेल्यावर भ्राता ह्या सज्जला व्यर्थ पात्र झालेल्या वालीला आज्ञान कर ” १३ असे रागाने सांगितल्यानंतर ते सर्वही वालीच्या किर्षिधानगरीमध्ये सत्वर गेले आणि वृक्षाच्या आड

सुग्रीवोऽप्यनददोरं वालिनो हानकारणात् ।	
गाढ परिहितो वेगाभ्रादैर्मिन्द्रात्रिवाम्बरम्	१५
तं श्रुत्वा निनदं भ्रातुः क्रुद्धो वाली महाबलः ।	
निष्पपात सुसंरब्धो भास्करोऽस्ततटादिव	१६
ततः सुतुमुल युद्धं वालिसुग्रीवयोरभूत् ।	
गगने ग्रहयोर्घोरं बुधाङ्गारकयोरिव	१७
तलैरशनिकल्पैश्च वज्रकल्पैश्च मुष्टिभिः ।	
जघ्नतुः समरेऽन्योन्यं भ्रातरौ क्रोधमूर्च्छितौ	१८
ततो रामो धनुष्पाणिस्तावुभौ समुर्दक्षत ।	
अन्योन्यसदृशौ धीरावुभौ देवाधिवाश्विनौ	१९
यन्नायगच्छत्सुग्रीवं वालिनं चापि राघवः ।	
ततो न कृतवान्द्युर्द्धिं मोक्तुमन्तकरं शरम्	२०
एतस्मिन्नन्तरे भग्नः सुग्रीवस्तेन वालिना ।	

आपले देह छपून ते गहन बनामध्यें उभे राहिले. १५

तेव्हा वालीला आहान करण्याकरिता वज्रानें कंबर पट्ट खेचून आरोह्यानीं गगनमंडल विदीर्ण करीतच की काय वेगा वेगाने सुग्रीवानें ही भयंकर गर्जना केली असता १५ भ्रात्यानी ती गर्जना श्रवण करून महाबलात्पर वाली क्रुद्ध झाला आणि मनामध्ये अतिशय क्रुद्ध होऊन अन्ताचलापासून ग्यल्पकालामध्यें उदयाचलाला वेगाच्या सूर्याप्रमाणें तो वेगानें तेंचें येऊन पोचला. १६ तदनंतर आकाशामध्यें बुध व मंगळ ह्या ग्रहाच्या घोर युद्धाप्रमाणेंच की काय वाली व सुग्रीव ह्या मध्यें तुमुल युद्ध झालें. १७ त्या युद्धात वज्रप्राय हत्यतल आणि मुष्टि यांच्या योगानें त्या क्रोधानें व्याप्त झालेल्या भ्रात्यानीं एकमेकांना प्रहार केले. १८

नंतर राम धनुष्य हातामध्ये घेऊन त्या उमयनाकडे पाहूं लागला असता देव अश्विनीउभाराप्रमाणें असलेले ते उमयनां वार एक्यारिभेच दिवूं लागले १९ ह्यामुळे वाली कोणता आणि सुग्रीव कोणता ह्याचा उमजच रामाला पडला नाहीं आणि झणूनच त्यानें वालीचा अंत वारणारा वाण मोटण्याचें मनानेंचें आणिलें नाहीं. २० इतक्यात त्या वारीनें सुग्रीवाला पराजित केले असा

अपश्यत्राघवं नाथमृष्यमूकं प्रदुद्रुवे	११
क्लान्तो रुधिरसिक्ताङ्ग प्रहारैर्जर्जरकृत ।	
वालिनोभिद्रुतः क्रोधात्प्रविवेश महावनम्	२२
तं प्रविष्टं वनं दृष्ट्वा वाली शपययात्तत- ।	
मुक्तो ह्यसि त्वामत्युक्त्वा स निवृत्तो महाबल-	२३
राघयोऽपि सह भ्रात्रा सह चैव हनूमता ।	
तदेव वनमागच्छत्सुग्रीवो यत्र वानरः	२४
त समीक्ष्यागत रामं सुग्रीव- सहलक्ष्मणम् ।	
ह्रीमान्दानमुवाचेदं घसुघामघलोकयन्	२५
आह्वयस्वेति मामुक्त्वा दर्शयित्वा च विक्रमम् ।	
वैरिणा धातयित्वा च किमिदानीं त्वया कृतम्	२६
तामेव वेलां वक्तव्यं त्वया राघव तत्त्वतः ।	
वालिनं न निहन्मीति ततो नाहमितो व्रजे	२७

राघव दृष्टी न पडल्यामुळे तो सुग्राव ऋष्यमूक पर्वताकड धावू लागला २१ आणि रागारागाने वाली पाठोपाठ धावत असताही तो महावनामध्ये प्रविष्ट झाला. त्या वेळीं सुग्रीव फारच धमला होता, त्याच्या शरीरावर रक्ताचा सडा झालेला होता आणि प्रहाराच्या योगाने तो अगदी जर्जर झालेला होता २२

असो तो वनामध्ये प्रविष्ट झाल्याचे अवलोकन करून शपथीतीमुळे वाली त्या सुग्रीवाला " तू सुटलास " असे झगला आणि नंतर तो महाबलाब्ध वाली तेथून परत फिरला २३ इतक्यात भ्राता लक्ष्मण व हनूमान् ह्यांच्याबरोबर रामही जेथे सुग्रीव वानर होता त्याच वनामध्ये आला २४ तेव्हा लक्ष्मणासह-घसैमान आलेल्या त्या रामाला अवलोकन करून लज्जित झालेला सुग्रीव (मान खाली घालून) भूमिकडे पहात पहात दोन वाणीने झगला २५ " वालीला आह्वान कर असे मला सांगून प्रत्यय येण्याकरिता मला पराक्रम दर्शवून आणि माझ्या कहून त्या वैद्याची कुचाळी काढून सापत्त हो तू काय वेलेंस ? २६ हे राघवा, वालीला मी मारणार नाहीं असें त्याच वेळीं तूं मला खरे खरे सांगाय-याचे होतेंस झगजे मी येथून गेलों नसतो. ' २७

तस्य चैवं ब्रुवाणस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ।	
करुणं दीनया वाचा राघवः पुनरब्रवीत्	२८
सुग्रीव श्रूयतां तात क्रोधश्च व्यपनीयताम् ।	
कारणं येन वाणोऽयं स मया न विसर्जितः	२९
अलकारेण वेपेण प्रमाणेन गतेन च ।	
एवं च सुग्रीव वाली च सदृशौ स्थ परस्परम्	३०
स्वरेण वचंसा चैव प्रेक्षितेन च वानर ।	
विक्रमेण च धाम्नीश्च व्यक्तिं वां नोपलक्षये	३१
ततोऽहं रूपसादृश्यान्मोहितो वानरोत्तम ।	
नोन्सृजामि महाघेगं शरं शत्रुनिवर्हणम्	३२
जीघितान्तरुघोर सादृश्यात्तु विशङ्कितः ।	
मूलघातो न नो स्याद्धि द्वयोरिति कृतो मया	३३
त्वामि घोर विपन्ने हि अज्ञानाल्हायवान्मया ।	
भौत्यं च मम बाल्यं च रयापित स्यात्कपीश्वर	३४

एाप्रमाणे तो महात्मा सुग्रीव अंतःकरुणाला करुणा येण्यासारिख्या दीन वाणाने बोलू लागला असता राम पुनरपि त्याला ह्यागला २८ " अ सुग्रीवा, नोध सोटन दे आणि मी हा वाण न सोडण्याचें कारण काय तें ऐक. २९ हे सुग्रीवा, अलंकार, वेप, शरीराची ठेवण आणि चाण्याची डब ह्या संबंधानें तूं व वाली हे उभयता अगदीं एकमेकासारिखे आहात. ३० इतकेंच नव्हे; परंतु, हे वानरा, न्वर, कानि, पहारणें, चालणें आणि भाषण या संबंध न तुझा उभयतामध्यें मला भेद सुट्टीच दृष्टी पडत नाहीं. ३१

तन्मात्र, उभयताचें रूप अगदीं सारखें असण्यामुळे तूं कोणता अणि वाली कोणता ह्याविषयी मला मोह पटन मीं प्राणनाशक व शत्रु घातक असा महावेगवान् घोर वाग सोडिला नाहीं तात्पर्य, उभयताचें सान्द्र्य असण्यामुळे वाली कोणता व तू कोणता ह्या विषयी मला शक्य आली आणि वाण सोडिला असता कदाचि (तो तुला लागून) आपणा उभयताचा समूल घात होण्याचा प्रसंग येईल ह्या मरिता मीं वाण प्रक्षेप केला नाहीं ३२. ३३. हे वीर, वानरराज, अज्ञानामुळे आणि घाईमुळे जर माझ्या हातून तुझा नाश झाला असता तर माझ्या

दत्ताभयवधो नाम पातकं महदद्भुतम् ।	
अह च लक्ष्मणश्चैव सीता च वरवर्णिनी	३५
त्वदर्घाणा वय सर्वे वनेऽस्मिञ्छरण भवान् ।	
तस्माद्यध्यस्व भूयस्त्वं मा माशङ्कीश्च वानर	३६
एतन्मुहूर्ते तु मया पश्य वालिनमाहिवे ।	
निरस्तमिषुणैकेन चेष्टमान महीतले	३७
अभिज्ञानं कुरुष्व त्वमात्मनो वानरेश्वर ।	
येन त्वामभिजानीयां ह्यन्द्रयुद्धमुपागतम्	३८
गजपुष्पीमिमां फुल्लामुत्पाद्य शुभलक्ष्णाम् ।	
कुरु लक्ष्मण कण्ठेऽस्य सुग्रीवस्य महात्मन	३९
ततो गिरितट जातामुत्पाद्य कुसुमायुताम् ।	
लक्ष्मणो गजपुष्पीं ता तस्य कण्ठे व्यसर्जयत्	४०
स तथा शुशुभे श्रीमार्ह्येतया कण्ठसक्तया ।	

सूडपणाची व बालिशपणाची मात्र ख्याति होऊन राहिली असती ३४ इतकेच नव्हे, पण, त्याला अभय दिले त्याचा वध हातून पडला असता झगजे दत्ताभयवध सहाक हे मोठे अद्भुत महापातक मला लागले असते मी, लक्ष्मण व सुदरी सीता ३५ असे आझा सर्व तुझ्या अधान आहोत आण ह्या वनामध्ये तूच आमचा आश्रय आहेत. तस्मात्, हे वानर, तू पुनरपि युद्ध कर आणि मन-विषयी कसलीही शका घळ नको ३६

आताच्या आताच युद्धामध्ये माझ्या हातून एका बाणाने वालीचा नाश होऊन तो भूतलावर तडफड करित असलेला मू अवलोकन करशील ३७ परंतु, हे वानराज, तू स्वतः विषयी काही तर्गी आळखता यण्यायारिशी र्ण कर्तून ठेव झगजे ह्यन्द्रयुद्धामध्ये गुतलत्या तुला मी ओळखून काढीन ३८ हे लक्ष्मणा, शुभ लक्ष्णानीं युक्त असा ही प्रफुल्लित झालेली नागपुष्पी लता उपटून तू त्या महात्म्या सुग्रीवाच्या कठामध्ये घाल ३९ असे रामाने सांगितल्यानंतर पर्वताच तटावर उगवलेली ती प्रफुल्लित नागपुष्पी लता उपटून लक्ष्मणाने त्याच्या मळ्यात घातली असता ४० ता श्रीमान् सुधाव सध्या रागासहवर्तमान असलेला मेघ

मान्द्येव चलाकानां ससंध्य इव तोयदः ४१

चिभ्राजमानो वपुषा रामवाक्यसमाहितः ।

जगाम सह रामेण किष्किन्धां पुनराप सः ४२

इत्यार्षे श्रीमद्रामा० वाल्मी० आदि० किष्किन्धाकाण्डे द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥ [५६१]

त्रयोदशः सर्गः ।

श्रुप्यमूकात्स धर्मात्मा किष्किन्धां लक्ष्मणाग्रजः ।

जगाम सह सुग्रीवो वालिविक्रमपालिताम् १

समुद्यम्य महद्यापं रामः काञ्चनभूपितम् ।

शरांश्चादित्यसंकाशान्गृहीत्वा रणसाधकान् २

अप्रतस्तु ययौ तस्य राघवस्य महात्मनः ।

सुग्रीवः संहतग्रीवो लक्ष्मणस्य महाबलः ३

पृष्ठतो हनुमान्वीरो नलो नीलश्च वीर्यवान् ।

तारक्ष्यथ महातेजा हरियूथपपृथपः ४

चगच्छ्याच्या मालिकेने ज्याप्रमाणे शोभतो त्याप्रमाणे त्या कंठगत लतने शोभूं लागला ४१ आणि रामाच्या सांगण्यावरून अंतःकरणांमध्ये स्वस्थ झालेला तो सुग्रीव शरीराने झळकत झळकत रामासहवर्तमान पुनरपि किष्किंधानगरांमध्ये गेला. ४२

ह्याप्रमाणे महाभुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंस्कृत आदिकाव्यातीत

किष्किंधाकाण्डार्पणं वाराणासर्ग समाप्त झाला ॥ १२ ॥

तो लक्ष्मणाचा ज्येष्ठ भ्राता धर्मात्मा राम श्रुप्यमूकपर्वतापासून सुग्रीवासह-वर्तमान वालीच्या पराक्रमाने सुरक्षित असलेल्या किष्किंधानगरी मध्ये गेला १ व जाताना आपले सुवर्णभूषित प्रचंड धनुष्य उचलून घेऊन समरागणामध्ये विजय देणारे व प्रभेने सूर्यासारखे असलेले बाण त्याने बरोबर घेतले. २ त्या महात्म्या रामाच्या व लक्ष्मणाच्याही पुढे दृढ कंठाने युक्त असलेला महाबलाध्य सुग्रीव चालू लागला. ३ वानरसेनाधिपतीच्या समुदायाचे रक्षण करणारा महा-तेजस्वी व सामर्थ्यवान् असा हनुमान्, नल, नील व तार हे वीर मागून चालले. ४

ते वीक्षमाणा वृक्षांश्च पुष्पभारावलाभिनः ।	
प्रसन्नाभ्युद्यद्वाञ्छैव सरितः सागरंगमाः	५
कन्दराणि च शैलांश्च निर्दराणि गुहास्तथा ।	
शिखराणि च मुख्यानि दरींश्च प्रियदर्शनाः	६
वैदूर्यधिमलैस्तोयैः पद्मैश्चाकोशकुड्मलैः ।	
शोभितान्सजलान्मार्गं तटाकान्धावलोकयन्	७
कारण्डैः सारसैर्हंसैर्वञ्जुलैर्जलकुण्डैः ।	
चक्रवाकैस्तथा चान्यै शकुनैः प्रतिनादितान्	८
मृदुशब्पाद्कुराहाराधिभयान्वनचारिणाम् ।	
चरतां सर्वतः पश्यन्स्थलीषु हरिणान्स्थितान्	९
तटाकवैरिणश्चापि शुक्लदन्तविभूषितान् ।	
घोरानेकचरान्धन्यान्धिरदान्कूलघातितः	१०
मत्तान्गिरितटोद्दृष्टान्पर्वतानिव जङ्गमान् ।	
वानरान्धिरदप्रख्यान्महीरेणुसमुक्षितान्	११

जाता जाता पुष्पभारानि नम्र झालेले वृक्ष व निर्मल जल वाहणाच्या समुद्रगामी नद्या स्थान्या अवलोकनात आल्या. ५

त्याचप्रमाणे ज्याची मुद्रा उत्कृष्ट आहे असे ते हनुपप्रभृति वीर जाऊ लागले अमता मंदिराच्या आकाराची पर्वताविवरे, गुहा, उत्कृष्ट शिखरे आणि वन्या स्थानी अवलोकन केल्या. ६ त्याचप्रमाणे वैदूर्यप्रण्यासारख्या निर्मल उदकांनी आणि अमभागापर्यंत कलिकावस्थेतच असलेल्या (द्वापजे अर्थात् किंचित् उमललेल्या) कमलांनी सुशोभित झालेले सजळ सदाय अवलोकन करीत करीत ते झालेले ७ सारंग, सारस, हंस, वंजुल, पाणढोवड, चक्रवाक आणि इतरही पक्षी ज्याचा शब्द ऐकून प्रतिशब्द करीत आहेत ८ व मृदु अशा तृणाकुरावर ज्याची उपजीविका आहे अशा निर्मल हरिणें संचार करणाऱ्या वनचराच्या स्थानाचे ठिकाणी चौहोंकडे जाणां जाता त्याच्या दृष्टी पडत होती. ९ असो. शुभ्र दंतानी भूषेन, एकाची संचार करणारे, नद्यांची तीरे पाडणारे आणि दृग्गूनच तटाकाचे शत्रु असलेले, भयंकर, मदमत्त आणि पर्वतावर गर्जना करणारे असून (आकृतीने फारच धिप्पाड असल्यामुळे) संचार करणा-या पर्वताप्रमाणेच भासणारे वन-

वने वनचरांश्चान्यानखेचरांश्च विहंगमान् ।	
पश्यन्तस्त्वरिता जग्मुः सुग्रीववशवर्तिनः	१०
तेषां तु गच्छतां तत्र त्वरितं रघुनन्दनः ।	
द्रुमपण्डचनं दृष्ट्वा रामः सुग्रीवमब्रवीत्	१३
एष मेघ इवाकाशे वृक्षपण्डः प्रकाशते ।	
मेघसंघातविपुलं पर्यन्तकदलीवृतम्	१४
किमेतज्जातुमिच्छामि सखे कौतूहलं मम ।	
कौतूहलापनयनं कर्तुमिच्छाम्यह त्वया	१५
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राघवस्य महात्मनः ।	
गच्छमेवाथ वक्षेय सुग्रीवस्तन्महद्वनम्	१६
एतद्राघव विस्तीर्णमाश्रमं श्रमनाशनम् ।	
उद्यानवनसंपन्नं स्वादुमूलफलोद्दकम्	१७
अत्र सप्तजना नाम मुनयः शसितप्रताः ।	
मत्तैवासन्नघः शीर्षा नियतं जलशायिनः	१८

गज, पृथ्वीवरील घुळीने व्याप्त झालेले गजतुल्य वानर, १०-११, इतरही वनचर प्राणी आणि आकाशात संचार करणारे पक्षी वनामध्ये अवलोकन करीत करीत ते सुग्रीवाच्या आज्ञेत वागणारे वीर सत्वर चालते साते. १०

ते सत्वर जाऊं लागले असता वृक्षसमूहाने युक्त अमलेले एक वन अवलोकन करून राम सुग्रीवाला प्रणाला १३ " आकाशातील मेघप्रमाणे हा वृक्षसमूह झळकत आहे. मेघसमूहप्रमाणे विपुल आणि सभोवनी कदलीवृक्षांनी व्याप्त अमलेले १४ हे काय आहे ते जाणण्याची माझी इच्छा आहे. हे मित्रा, हे ममज-ण्यात्रिपथी मला पार उत्कंठा लागलेली आहे आणि ही उत्कंठा तुझ्यामूढन तृप्त करवावी अशी माझी इच्छा आहे. " १५. हे महात्म्या रामचंद्राचे भाषण श्रवण करून राघव सुग्रीव आता आतांच प्रचंड वनाविषयी रामाला. १६ (तोद्दगाला) " हे राघवा, वागा व उपवने ह्यांनी समृद्ध आणि मधुर मुळफळे व उदक ह्यांनी युक्त असा हा श्रमनाशक विस्तीर्ण आश्रम आहे. १७ ह्या आश्रमामध्ये प्रशसेन पात्र असे प्रतानुष्ठान करणारे सप्तजनामक सात मुनि मन्तक खाली ठेऊन (व पाय धर करून) आणि नेदमी जलामध्ये राहून तपथर्या करीत होते. १८

सप्तरात्रे कृताहारा वायुनाचलवासिनः ।	
दिवं वर्षशतैर्योता सप्तभिः सकलंवराः ।	१९
तेषामेतत्प्रभायेण द्रुमप्राकारसंवृतम् ।	
आश्रमं सुदुराधर्षमपि सेन्द्रैः सुरासुरै	२०
पक्षिणो वज्रयन्त्येतत्तथान्ये वनचारिणः ।	
यिश्चित् मोहाद्येष्वत्र न निवर्तन्ति ते पुनः	२१
विभूषणरवाश्चात्र ध्रुवन्ते सकलाक्षराः ।	
तूर्यगीतम्बनश्चापि गन्धो दिव्यश्च राघव	२२
नेताम्रयोऽपि दीप्यन्ते धूमो ह्यत्र महश्चते ।	
वेष्टयन्निव वृक्षाग्रान्कपोताद्भारुणो घनः	२३
पते वृक्षाः प्रकाशन्ते धूमसंसक्तमस्तका ।	
मेघजालप्रतिच्छन्ना वैदूर्यगिरयो यथा	२४
कुरु प्रणामं धर्मार्तिमंस्तेषामुद्दिश्य राघव ।	

सात दिवस लोटनानतर केवल वायुचंच आहाराकरिता एक बार सैवन करणारे ते पर्वतनिवासी सप्तवनपुनि मातशें नवानीं देहासद्वर्तमान स्वर्गाला गेले १९ त्याच्या प्रभाषामुळें वृक्षरूप प्राकाराने परिवेष्टित असलेल्या ह्या आश्रमावर इंद्राचें सहाय्य असलेल्या दवदेत्याचाहा इत्या होणें अत्यंत दुर्घट झालें आहे २० पक्ष्यानीं आणि त्याचप्रमाणें इतर वनचर प्राण्यानीं हा आश्रम वज्रय केला असून मोहामुळें जे ह्यात भ्रवेश करितात ते पुनरपि परत येत नाहींत. २१ मधुर शब्दांनी युक्त असे अप्सरांच्या भूषणाचे ध्वनि येथे कानावर येत असून वार्ये व गायन ह्याचे ध्वनिही वणपथावर येत असतात आणि त्याचप्रमाणें, हे राघवा, दिव्य सुगंधी येथें येत असतो २२ इतकेंच नव्हे; परंतु, अग्निहोत्र संबंधी अग्निही येथें प्रज्वलित असतात; कपोतपक्ष्यांच्या शरीराप्रमाणें धूसरवर्ण असून मेघाप्रमाणें मासणाय हा धूम वृक्षाचें अग्ने व्याप्त करीत असल्यासारिखा दिसत आहे २३ आणि मस्तकाचे ठिकाणीं धूपाचा संपर्क झालेले हे वृक्ष मेघसमूहानीं आच्छादित झालेल्या वैदूर्यरत्नमय पर्वतासारिखे दिसत आहेत. २४

हे धर्मार्त्म्या रघुवशजा रामा, आर्या लक्ष्मणासद्वर्तमान हात जोडून तूं नम

लक्ष्मणेन सह भ्राता प्रयत सहताञ्जलिः	२५
प्रणमन्ति हि ये तेषामृषीर्णां मायितात्मनाम् ।	
न तेषामश्रुम किञ्चिच्छरिरे राम प्रियते	२६
ततो राम सह भ्राता लक्ष्मणेन कृताञ्जलि ।	
ममुद्दिश्य महत्मानस्तानृषीर्नाभ्यजादयत्	२७
अभिवाद्य च धर्मात्मा रामो भ्राता च लक्ष्मणः ।	
सुग्रीवो वानराश्चैव जग्मु संहृष्टमानसाः	२८
ते गत्या दूरमध्वानं तस्मात्सप्तजनाश्रमात् ।	
ददृशुस्तां दुराधर्षां किष्किन्धा चालिपालिताम्	२९

ततस्तु रामानुजराजानरा प्रगृह्य शस्त्राप्युदितोद्यतेजस ।
 पुरीं सुरेशात्मजवीर्यपालिता वधाय शत्रा पुनरागतान्विषह ३०
 इत्याय श्रीमद्भागवते वाल्मीकीये आदि० किष्किन्धाकाण्डे त्रयोदश सर्ग १३ [५,९९]

हा आगे त्या मुनीना उद्देशन प्रणाम कर २५ कारण, हे रामा, त्या नितेन्द्रिय मुनीना उद्देशन जे प्रणाम करितात त्याच्या शरीराचे ठिकाणी काहीही अगुम रहात नही " २६ असे सुग्रीवाने सांगित यानंतर भ्रात्या लक्ष्मणामद्वयतमान रामाने हात जोडिले आणि त्या महात्म्या रूपाना उद्गून अभिवदन केले २७ आ यासहवर्तमान अभिवदन केल्यावर धर्मात्मा राम, लक्ष्मण, सुग्राव आणि इतर वानर ह्या सर्वांच्या मनास आनंद झाला व ते पुढे चालते झाले २८ असे त्या सप्तजनमुनींच्या आश्रमापासून वशाच दूर माग चालून मन्वावर पराजय होण्यास अशक्य अशी ही वागीन रक्षण केलेली किष्किंधानगरा त्यानी अवलो कन केरी २९ आणि तदनंतर एकट व उग्र तेजाने युक्त झालेले राम, लक्ष्मण व वानर शस्त्र घेऊन दद्रुपुत्र बालाच्या सामर्थ्याने भुगक्षेन असलेल्या, नगरीमध्ये शत्रूचा वध करण्याकरिता पुनरपि प्रविष्ट झाले ३०

हाप्रमाणे महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्भागवतसत्तक आदिकाव्यातील
 किष्किंधाकाण्डावैचीं तेरावा सर्ग समाप्त झाला ॥ १३ ॥

चतुर्दशः सर्गः ।

सर्वे ते त्वरित गत्वा किष्किन्धां चालिनः पुरीम् ।	
वृक्षैरात्मानमावृत्य व्यतिष्ठन्माहमे वने	१
विसार्य सर्वतो दृष्टिं कानने काननप्रियः ।	
सुग्रीवो विपुलग्रीवः क्रोधमाहारयद्दृशम्	२
ततस्तु निनदं घोरं कृत्वा युद्धाय चाह्वयत् ।	
परिवारैः पारिधृतो नादैर्भिन्दद्विषाम्बरम् ॥	
गर्जाक्षिप महामैघो वायुवेगपुरःसरः	३
अथ बालाकंसदृशो हृत्सासिंहगतस्ततः ।	
दृष्ट्वा रामं क्रियादक्षं सुग्रीवो वाक्यमब्रवीत्	४
हरिवागुरया व्याप्तां तदा काञ्चनभूषणाम् ।	
प्राप्ताः स्म ध्वजयन्त्राह्यां किष्किन्धां चालिनः पुरीम्	५
प्रतिष्ठा या कृता वीर स्वया चालिवधे पुरा ।	
सफलां कुरु तां क्षिप्रं लतां काल इयागतः	६
एवमुक्त्वु धर्मात्मा सुग्रीवेण स राघव ।	

वालीच्या किष्किन्धानगरीला ते सर्व सावर येत्यावर वृक्षाच्या भाषे लपून गहन वनामध्ये उभे राहिले असता १ मोठ्या कंठाने युक्त असलेला वनप्रिय सुग्रीव वनामध्ये चौहोंकडे दृष्टि फेकल्यावर अत्यंत क्रुद्ध झाला २ आणि परिवारानीं परिवेष्टित असलेला तो सुग्रीव वायूचा वेग उगाच्या अभभागीं आहे अशा महामैघाप्रमाणे गर्जेना करू लागला आणि ध्वनीच्या योगाने आकाशमंडलाचा भेद करितचर्की काय अथंकर गर्जेना करून त्याने वालीला युद्धार्थ आह्वान केले. ३ तदनंतर वर्णाने व प्रतापाने बालसूर्याची बरोबरी करणारा आणि मत्त सिंहाप्रमाणे चालणारा सुग्रीव सत्कर्मतःपर रामाकडे पाहून झणाला ४ “ वानररूप जाळ्याने व्याप्त, सुवर्णभूषणांनी युक्त आणि ध्वजयंत्रांनी समृद्ध अशा वालीच्या नगरीला आपण आलों आहो. ५ तेव्हा हे वीर, प्रातः झालेला ऋतु उद्यासाले लता फलयुक्त करितो रथा प्रमाणे वालीच्या वधाविषयीं पूर्वी जी तूं प्रतिज्ञा केली होतीस ती सावर सफल कर. ” ६

हाप्रमाणे सुग्रीवाने धर्मात्म्या रामाला सांगितले असता तो शत्रुनाशक राम

तमेवोवाच वचनं सुग्रीवं शत्रुसूदनः	७
कृताभिज्ञानचिह्नस्त्वमनया गजसाह्वया ।	
लक्ष्मणेन समुत्पात्र्य एषा कण्ठे कृता तव	८
शोभसेऽप्याधिकं वीर लतया कण्ठसक्तया ।	
विपरीत इवाकाशे सूर्यो नक्षत्रमालया	१०
अथ वालिसमुत्थं ते भयं वैरं च वानर ।	
एकेनाहं प्रमोक्षयामि दाणमोक्षेण संयुगे	१०
मम दर्शय सुग्रीव वैरिण भ्रातृरूपिणम् ।	
वाली विनिहता यावद्वने पांसुपु चेषुते	११
यत्रि दृष्टिपथं प्राप्तो जीयन्म विनियतंते ।	
ततो दांयेण मा गच्छेत्सद्यो गहँश्च मां भवान्	१२
प्रस्यक्षं सप्त ते ताला मया घाणेन दारिताः ।	
ततो येत्सि यलेनाथ घालिनं निहतं रणे	१३
अनृतं नोक्तपूर्वं मे चिरं कृच्छ्रेऽपि तिष्ठता ।	

इया सुग्रीवालाच हगाल ७ " ह्या नामपुपी लनेश योगाने तूं मला ओच्छर्त्तुं
 देव्याचे चिह्न धारण केले आहेस, लक्ष्मणाने ही लता उपटून तुझ्या कंठामध्ये
 घातलेली आहे ८ व, हे वीरा, आकाशामध्ये नक्षत्रमालेने परिवर्धित असलेला
 सूर्य ज्याप्रमाणे शोभतो त्याप्रमाणे गच्छामध्ये घातलेल्या ह्या लतेःश योगाने तूं
 अधिकच शोभत आहेस. ९ असो हे वानरा, वालिसमुळ प्राप्त झालेले तुझे भय
 व वैर मी आज युद्धामध्ये एकच बाण सोडून नाहीतसो करून टाकितो. १० हे
 सुग्रीवा, त्या भ्रातृरूप वैश्याला मला दान्नांव हगजे लगेच तो वाली वध होऊन
 वनामध्ये घुर्धत तडफडू लागेल. ११ माझ्या दृष्टीच्या टप्प्यात येऊन तो वाली
 जर जिवंत परत गेला तर मी तत्क्षणां तुझ्या दृषणाला व निंदेला पात्र होईन.
 १२ अरे, तुझ्या समक्ष मी सात ताडवृक्ष एव वाणाने विदीर्ण केले आहेत;
 तेव्हा त्या माझ्या समर्थाच्या बलाने वाली रणामध्ये वध पावून पडलेला
 आजच तुझ्या आढळण्यात येईल. १३

पुष्कळ दिवसपर्यंत संकटात असतानाही धर्मसेवनाच्या इच्छेने अंत करण

धर्मलोभपरीतेन न च वक्ष्ये कथंचन	१४
सफलां च करिष्यामि प्रतिज्ञां जहि संभ्रमम् ।	
प्रसूतं कलमक्षेत्रे वर्षेणैव शतकतुः	१५
तदाह्वाननिमित्तं च वालिनो हेममालिनः ।	
सुग्रीव कुरु तं शब्दं निष्पतेद्येन चानरः	१६
जितकाशा जयश्लाघी त्वया चाघर्षितः पुरात् ।	
निष्पतिष्यत्यसङ्गेन वालो स प्रियसंयुगः	१७
रिपूणां धर्षितं श्रुत्वा मर्षयन्ति न संयुगे ।	
जानन्तस्तु स्वक वीर्यं स्त्रीसमक्षं विशेषतः	१८
स तु रामवचः श्रुत्वा सुग्रीवो हेमपिङ्गलः ।	
नभेर्दं शूरनादेन विनिर्भिन्दन्निवाम्बरम्	१९
तत्र शब्देन धित्रस्ता गावो यान्ति हतप्रभाः ।	
राजदोषपरासृष्टाः कुलश्रिय इवाकुलाः	२०

व्याप्त झाल्यामुळे मी कधी पूर्वी अवृत्त भाषण केलेले नाही व ह्यापुढे कधी करणारही नाही १४ तात्पर्य, उगडलेले भाताचे शेत वृष्टीच्या योगाने ज्याप्रमाणे इंद्र सफल करितो त्याप्रमाणे मी आपली प्रतिष्ठा सफल करीन; तू भीति सोडून दे १५ हे सुग्रीवा, सुवर्णमाला धारण केलेल्या वालीला आह्वान करण्याकरिता तू एकदा गर्जना कर, ह्यागळे तो चानर येथे धावत येईल. १६ साराश, निर्भय व विजयाची इच्छा करणाऱ्या त्या वालीला अंग्राम प्रिय असल्यामुळे तुझे आह्वान होताःर्था विलंब न करिता तो आपल्या नगरातून धावत येईल. १७ कारण, शत्रूने सप्रामादध्वे आह्वान भ्रवण केल्यावर स्वतःच्या वीर्याबद्दल खत्री असलेल्या वीराना विशेषतः स्त्रियांचे समक्ष तं महान होत नाही. ” १८

सुवर्णासारख्या पिंगट वर्णाने युक्त असलेल्या सुग्रीवाने ते रामाने भाषण भ्रवण केल्यावर आकाश विदीर्ण करितचकी काय अशा शूर स्वरांने गर्जना केली असता १९ त्या गर्जनेच्या योगाने मोठमोठ बेल मगभीत व निलोज झाले आणि पालन न करणे ह्या राजाच्या दोषामुळे शत्रूनी हस्तगत करून घेतलेल्या कुलश्रिया ज्या प्रमाणे इकडे तिकडे धावत मुटतात त्याप्रमाणे ते धावाधाव करू लागले २०

द्रवन्ति च मृगाः शीघ्रं मग्ना इव रणे हयाः ।

पतन्ति च खगा भूमौ क्षीणपुण्या इव ग्रहाः २१.

ततः स जीमूतकृतप्रणादो नादं ह्यमुं च त्वरया प्रतीतः ।

सूर्यात्मजः शौर्यविवृद्धतेजाः सरित्पतिर्वानिलचञ्चलोर्मिः २२

इत्यार्षे श्रीमद्राम्नी० आदिकाण्डे किष्किन्धाकाण्डे चतुर्दशः सर्गः ॥१४॥ [६१३]

पञ्चदशः सर्गः ।

अथ तस्य निनादं तं सुग्रीवस्य महात्मनः ।

शुभ्रावान्तः पुरगनो घाली भ्रातुरमर्षणः १

श्रुत्या तु तस्य निनादं सूर्यभूतप्रकम्पनम् ।

मद्भ्रैकपदे नष्टः क्रोधश्चापादितो महान् २

ततो रोषपरीनाह्नो घाली स कनकप्रभः ।

उपरक्त इवादित्यः सद्यो निष्प्रभतां गतः ३

घाली दंष्ट्राकरालस्तु क्रोधाहीनाश्रिलोचनः ।

भात्युत्पतितपद्माभः समृणाल इव हृदः ४

इतकेच नन्दे; परंतु, संग्रामामध्ये दाणादाण उडून गेलेल्या अन्धाप्रमाणे मृग
घत्वर धावूं लागले आणि पुण्य संपन्न्यामुळे आकाशांतून भ्रष्ट होणाऱ्या देवांप्रमाणे
पर्धाही भूमीवर पडूं लागले. २१ असो. तदनंतर रामाच्या शौर्याविषयी खानी
वाडत असलेल्या व मेषाप्रमाणे पूर्वी गर्जना केलेल्या त्या मूर्खपुत्र सुग्रीवाने पुनरपि
तशी गर्जना केली आणि वायूने ज्यातील लाटा उबंबळं लागल्या आहेत अशा
सागराप्रमाणे पराक्रम करण्याविषयी त्याचे तेज इद्विगत झाले. २२

ह्याप्रमाणे महामुनिवाच्याकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंस्कृत आदिग्रन्थातील

किष्किन्धाकाण्डापर्यं चवदावा सर्ग समाप्त झाला. ॥ १४ ॥

महात्म्या सुग्रीवे भ्रात्याची ती गर्जना धवण केव्यावर अंन-पुरांत असलेल्या
वालीला ती सदन झाली नाही. १ त्यामुळे प्राणीमात्रांना कंपित करणारा तो
सुग्रीवाचा शब्द श्रवण केव्याबरोबर वालीचा मद तत्क्षणी नाहीसा होऊन त्याला
प्रचंड क्रोध चढला २ आणि मुक्तासारख्या कांताने युक्त असलेला तो वाली
क्रोधाने व्याप्त झाल्यामुळे ग्रहण लागलेल्या सूर्याप्रमाणे एकाएकी निस्तेज झाला.
३ दंष्ट्रांच्या योगाने अवाळ विनाळ दिसत असून क्रोधाने प्रदीप्त अग्नीप्रमाणे

शब्द दुर्मयणं श्रुत्वा निष्पपात ततो हरिः ।	
वेगेन च पदन्यासैर्दारयन्निव मेदिनीम्	५
तं तु तारा परिष्वज्य स्नेहादर्शितसौहृदा ।	
उवाच व्रत्तसम्भ्रान्ता हितोदकमिदं वचः	६
साधु क्रोधमिदं वीर नदीवेगमिवागतम् ।	
शयनादुत्थितः काल्यं त्यज मुक्तामिथ स्रजम्	७
काल्यमेतेन सहप्राम करिष्यामि च वानर ।	
वीर ते शशुवाहुल्यं फल्गुता वा न विद्यते	८
सहसा तद्य निष्कामो मम तायन्न रोचते ।	
श्रूयतामभिधास्यामि यन्निमित्तं निधार्यते	९
पूर्वमापतितः क्रोधात्स त्याग्नाह्वयते युधि ।	
निष्पत्य च निरस्तस्ते हन्यमानो विशो गतः	१०

नेत्र लाल झालेला तो वाली कमले उद्ध्वस्त झाल्यामुळे शोभारहित होऊन केवळ कलापनाजानीं ज्वरान्त झालेच्या सरेश्वराप्रमाणे तिस्तज दिवू लागला. ४ अशो. सुग्रीवाचा तो दुःसह शब्द श्रवण करिताक्षणी वेगाने पाउले टाकीत असल्यामुळे पृथ्वी जशी काही विदीर्णच करीत करीत तो वानर यालीं तेथून उडाला. ५

तेव्हा पृथ्वीपासून त्रिने प्रेम दर्शविले आहे अशी भयभीत व धुब्ध झालेली तारा त्या वालीला प्रेमाने आलिंगन देऊन परिणामी हितावह होणारे भाषण त्याच्याशीं कह लागली ६ (ती ह्याली) “ हे वीरा, नदाच्या वेगाप्रमाणे एकाएकी प्राप्त झालेल्या ह्या काधाचा, प्रातःकालीं सौंपतून उठल्यावर ज्या-प्रमाणे पूर्वे रातीं उशभोग घतलेल्या पुष्पमालेचा त्याग करतोस त्याप्रमाणे, तू घन्या विचाराने त्याग कर. ७ हे वानरा, तू ह्या सुग्रीवाशीं उदयाक प्रातःकालीं संप्राम कर. हे वीरा, जरी तुला शत्रु पुष्कळ नाहींत अणि तुझे ठिकाणीं कसली ही न्यूनता नाही ८ तरी एकाएकी हे तुझे युद्धार्थ बाहेर जाणे मला रुचत नाहीं मी कशाकरिता तुझ निवारण करित आहे तें ऐक, मी सांगतें. ९ ” पूर्वी रागा-रागाने येऊन तुला एकदा युद्धाकरिता आह्वान केले होतें, परंतु, तूं शत्र्वर जाऊन त्याचा पराजय केलास व तोही मार झाला खाता वाट फुटेल तिकडे चालता झाला १०

त्वया तस्य निरस्तस्य पीडितस्य विशेषतः ।	
इहैत्य पुनराह्वानं शङ्कां जनयतीव मे	११
दर्पश्च व्यवसायश्च यादृशस्तस्य नर्दतः ।	
निनादस्य च संरम्भो नैतद्व्यं हि कारणम्	१२
नासहायमहं मन्ये सुग्रीवं तमिहागतम् ।	
अवष्टब्धसहायश्च यमाश्रित्यैव गजंति	१३
प्रकृत्या निपुणश्चैव बुद्धिमांश्चैव वानरः ।	
नापरीक्षितधीर्षेण सुग्रीवः सत्पमेष्याति	१४
पूर्वमेव मया धीरं श्रुतं कथयतो वचः ।	
अङ्गदस्य कुमारस्य धृष्ट्याम्यद्य हितं वचः	१५
अङ्गदस्तु कुमारोऽयं धनान्तमुपनिर्गतः ।	
प्रवृत्तिस्तेन कथिता चारैरासीन्निवेदिता	१६

तथापि, तूं त्याला जिंकून विशेषत पीडा दिली अश्रुतांनाही ज्याअर्थी तो पुनरपि येथें येऊन तुला आह्वान करित आहे त्याअर्थी ह्या त्याच्या आह्वानामुळे आश्रया मनांत भय उत्पन्न झालें आहे. ११ गर्जना करणाऱ्या त्या सुग्रीवाचा गर्व, युद्धाधिपती भौत्सुक्य आणि गर्जनेचा जोर जो हृष्टीं पडत आहे त्याचा विचार केला असता ह्याच्या मुळाशी काहीं छुडकच कारण असेल असें मला वाटत नाहीं. १२ कोणी साहाय्यकर्ता वगैरे आल्यावाचून तो सुग्रीव येथें आला आहे असें मला दिसत नाहीं. त्यानें कोणा तरी साहाय्यकर्त्या पुढ्याचें अवलंबन केलें आहे व त्याचाच आश्रय केला असण्यामुळे ह्या गर्जना करित आहे. १३ शिवाय, सुग्रीव वानर जातीचा कुशल व बुद्धिमान् असल्यामुळे ज्याच्या वीर्याचा कधी प्रत्यय आलेला नाहीं त्याच्याशीं तो कधीं सत्य करणार नाहीं. १४ हे वीरा. पूर्वीचा कुमार अंगद सागत अमतांना जें भाषण मी श्रवण केलें आहे तेंच दितांरुद्द भाषण मी आज तुला सांगतें. १५

हा अंगद कुमार एकदां वनामध्ये गेला अमता हेरांना त्याला जो वृत्तांत कळविला तो त्यानें मला कथन केला आहे. १६ इदंबाट्ट्या तुलांमध्ये उत्पन्न

अयोध्याधिपतेः पुत्रौ शूरो समरदुर्जयो ।	
इक्ष्वाकूणां कुले जातौ प्रस्थितौ रामलक्ष्मणौ	१७
सुग्रीवप्रियकामार्थं प्राप्तौ तत्र दुरासदौ ।	
स ते भ्रातुर्हि विख्यातः सहायो रणकर्मणि	१८
रामः परवलामर्दा युगान्ताऽग्निरिवोत्थितः ।	
निवासवृक्षः साधूनामापन्नानां परां गतिः	१९
वार्तानां संक्षयश्चैव यशसश्चैकभाजनम् ।	
ज्ञानविज्ञानसंपन्नो निदेशे निरतः पितुः	२०
धातूनामिव शैलेन्द्रो गुणानामाकरो महान् ।	
तत्क्षमो न विरोधस्ते सह तेन महात्मना	२१
दुर्जयेनाप्रमेयेण रामेण रणकर्मसु ।	
शूर वक्ष्यामि ते किञ्चिन्न चेच्छाम्यभ्यसूयितुम्	२२
धूयतां क्रियतां चैव तव वक्ष्यामि यद्वितम् ।	
यौधराज्येन सुग्रीवं तूर्णं साध्वाभिषेचय	२३

हाल्ले अयोध्याधिपति दशरथाचे समरागणामर्थे अजिंक्य असलेले शूर पुत्र राम लक्ष्मण वनामध्ये गलेले आहेत १७ आणि सुग्रीवाचें प्रिय कण्याकरिता ते अजिंक्य राम लक्ष्मण तैथें प्राप्त हाल्ले आहेत. साराश, प्रलयकाली उत्पन्न हाल्लेल्या अमीप्रमाणें शत्रु सैन्याचा विध्वंस करणारा आणि सप्राप्तकर्मांमध्ये विख्यात असलेला तो राम तुझ्या भ्रात्याला साहाय्य करणारा आहे. तो साधु-रूप पक्ष्याचा निवासवृक्ष असून शरण आलेल्याचा मुख्य आश्रय आहे, १८, १९ दुःखितांचा आधार आहे, यज्ञाचें परम निधान आहे, ब्रह्मज्ञान आणि धर्मज्ञान ह्यांनीं संपन्न असून पित्याची आज्ञा परिपालन करण्याविषयी तो तैत्पर आहे २० आणि धातूंची खण असलेल्या गिरिराज हिमालय महापर्वता प्रमाणें तो गुणांची एक मोठी खणच आहे. तस्मात्, दुर्जय व युद्ध कर्मासंबंधानें अतुल अशा त्या महात्म्या रामाशीं विरोध करणे तुला योग्य नाहीं. हे शूरा, प्रेक्षा मत्सर न करिता मी काहीं तुला सांगतें. २१-२२.

ह्यास्तव, मी जी तुझ्या हिताची मोष्ट तुला सांगेन ती ऐकून घेऊन त्याप्रमाणें तूं वाग. अरे, सुग्रीवाला तूं बऱ्या विचारानें सत्वर यौधराज्याचा अभिषेक कर, २३

विग्रहं मा कृया धीर भ्रात्रा राजन्यवीयसा ।	
अहं हि ते क्षम मन्ये तेन रामेण सौहृदम्	२४
सुग्रीवेण च संप्रीतिं वैरमुत्सृज्य दुरतः ।	
लालनीयो हि ते भ्राता यवीयानेष धानरः	२५
तत्र या सन्निहस्थो या सर्वथा बन्धुरेव ते ।	
न हि तेन मम बन्धुं मुवि पश्यामि कंचन	२६
दानमानादिसत्कारैः कुरुष्व प्रत्यनन्तरम् ।	
धैरमेतत्समुत्सृज्य तय पार्श्वे स तिष्ठतु	२७
सुग्रीवो विपुलग्रीवो महायन्धुर्मतस्तथ ।	
भ्रातृसौहृदमालम्ब्य नान्या गतिरिहास्ति ते	२८
यदि ते मत्प्रियं कार्यं यदि चावैपि मां हिताम् ।	
याच्यमानः प्रियत्येन साष्टु चाप्यं कुरुष्व मे	२९

प्रसीद् पथ्यं शृणु जल्पितं हि मे न रोपमेवानुविधातुमर्हसि ।

हे धीरा राजा, कनिष्ठ भ्रात्याशीं तूं युद्ध कर्तुं नको त्या बलाढ्य रामाशीं सख्य व सुग्रीवाचे ठिकाणी प्रेम करणेच तुला योग्य आहे असें मला वाटते. ह्या कनिष्ठ भ्रात्या धानराचें तुला लालनच केले पाहिजे, २४-२५ अरे, तो दूर असला किंवा येथे असला तरी सर्वस्वी तुझा बंधुच आहे व त्याच्यासारखा तुझा बंधु ह्या भूतलावर मला कोणी आटळून नाही. २६ ह्यास्तव, ह्या वैराचा त्याग करून दान, मान इत्यादि सत्काराच्या योगानें तूं त्याला स्वाधीन करून घे; तो तुझ्या सनिध उभा राहो. २७ प्रचंड ग्रीवेनें युक्त असलेला सुग्रीव हाच मुत्स्य बंधु क्षणतुला अनुमत अमून भ्रातृप्रेमाचें अवलंबन केल्याशिवाय ह्या प्रसंगीं तूं संकटातून पार पडण्याचा दुसरा काही एक उपाय नाही. २८

तस्मान्, जर तुला माझे प्रिय कर्तव्य असेल आणि हित करणारी क्षणतुला जर तूं मला समजत असतील तर मला प्रिय असलेली गोष्ट करण्याविषयी मी प्रार्थना करित आहे त्याप्रमाणें तूं माझा उत्कृष्ट उपदेश ऐक. २९ अरे, मजवर कृपा कर आणि मी केलेला हितकारक उपदेश ऐकून घे. माझ्यावर रागावणे

क्षमो हि ते कोशलराजसूनुना न विग्रहः शक्रसमानतेजसा १०
 तदा हि तारा हितमेव वाप्यं तं चालिनं पथ्यमिदं वभापे ।
 न रोचते तद्वचनं हितस्य कालाभिपन्नस्य विनाशकाले ३१
 इत्यार्षे धीमश्रा० बाल्मी० आदि० किष्किन्धाकाण्डे पञ्चदशः सर्गः । १५ । [६४४]

षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

तामेवं ब्रुवतीं तारां ताराधिपतिमाननाम् ।
 वाली निर्भर्त्सयामास वचनं चेदमवधीत् १
 गर्जतोऽस्य सुसंरम्भं धातुः शश्रोर्धिशेषतः ।
 मर्षयिष्यामि केनापि कारणेन घटानने २
 अधर्षितानां शूराणां समरेष्वनिवर्तिनाम् ।
 धर्षणामर्षणं भ्रूहि मरणादतिरिचयं ३
 सोढुं न च समर्थोऽहं युद्धकामस्य संयुगे ।
 सुग्रीवस्य च संरम्भं ह्रीनग्रीवस्य गर्जितम् ४

तुला योग्य नाही. खरोखर कोशलदेशाधिपतीच्या इद्रतुल्य तेजस्वी पुत्राशी युद्ध
 करणे तुला योग्य नाही. ” ३० असो. ह्याप्रमाणे त्या वालीला तारेनें हितावह व
 पथ्यकारक असा उपदेश केला असताही मृत्यूनें प्राप्तलेल्या त्या वालीचा विनाश-
 काल आला असल्यामुळे त्याला तो उपदेश रुचला नाहीं. ३१

ह्याप्रमाणे महामुनिव. र्त्माकिप्रणीत श्रीरामायणसंस्कृत आदिकाव्यातील

किष्किन्धाकाण्डावैकी पंधरावा सर्ग समाप्त झाला ॥ १५ ॥

ताराधिपति चंद्रासारख्या आह्लादकारक मुखाने युक्त असलेली ती तारा ह्याप्र-
 माणे उपदेश करित असताना वाली निर्भर्त्सना करून तिला झणाला १ “ हे
 सुंदरि, गर्जना करित अश्लेष्ट्या ह्या धात्याची आणि विशेषतः शत्रूची ही गडबड
 सहन करण्याचे मला काय कारण आहे. ? २ हे मित्र्ये, ज्यान्वावर कधी कोणी
 घाल केलेली नाही आणि युद्धामध्ये जे कधी परावृत्त होत नाहीत अशा शूर
 लोकाना कोणी आह्वान केले असताना ते निमृष्टयें सहन करणे हे मरणापेक्षाही
 अधिक दुःखदायक आहे. ३ संग्रामामध्ये युद्धाची इच्छा घरणा-चा व भूवणर-
 हित कंठाने युक्त असलेल्या सुग्रीवाची गर्जना व उद्दटपण्या सहन करण्यास मी

न च कार्या विपादस्ते राघवं प्रति मत्कृते ।	
धर्मज्ञस्य कृतमथ कथं पापं करिष्यति	५
निवर्तस्य सह स्त्रीभिः कथं भूयोऽनुगच्छसि ।	
सौहृदं दर्शितं तावन्मयि भक्तिस्त्वया कृता	६
प्रतियोत्स्याम्यहं गत्वा सुग्रीवं जहि संध्रमम् ।	
वृषं चास्य विनेष्यामि न च प्राणैर्वियोक्ष्यते	७
अहं ह्याजिस्थितस्यास्य करिष्यामि यदीप्सितम् ।	
वृक्षैर्मुष्टिप्रहारैश्च पीडितः प्रतियास्यति	८
न मे गर्हितमायस्तं सहिष्यति दुरात्मवान् ।	
कृतं तारे सहायत्वं दर्शितं सौहृदं मयि	९
शापितासि मम प्राणैर्निवर्तस्य जनेन च ।	
अलं जित्वा निवर्तिष्ये तमहं धातरं रणे	१०
तं तु तारा परिष्वज्य धालिनं प्रियधात्रिनी ।	
चकार रुदती मन्दं दक्षिणा सा प्रदक्षिणाम्	११

समर्थ नाही. ४ रामासंबंधाने तूं माह्याकरितां मुळीच दुःखी व्हीकं नको. कारण. धर्मवेत्ता व कृतज्ञ जो राम तो पाप कसे करील. ? ५

आता इतर क्रिया बरोबर तूं परत जा. फिरून फिरून कशाकरिता तूं माह्या मार्गोभाग येत आहेस ? तूं आपले प्रेम दर्शून माझे ठिकाणी असलेली भक्ति प्रकट केलीस (ही पुरे आहे.) ६ मी सुग्रीवाकडे जाऊन त्याच्याशी युद्ध करीन आणि त्याचा गर्व नाहीसा करीन तूं मय बाळगूं नको; तो काही माह्या हातून प्राणाला मुक्कार नाही. ७ सारांश, संग्रामामध्ये स्थित असलेल्या ह्या सुग्रीवाची व्यवस्था मी तुझ्या इच्छेप्रमाणेच करीन म्हणजे वृक्ष आणि मुष्टिप्रहार ह्यांनी ताडित व्हीऊन तो परत जाईल. ८ त्या दुष्टाला माझा गर्व आणि दड प्रयत्न सद्दन होणार नाही. हे तारे, तूं मला मदत केली असून माझे ठिकाणी आपले प्रेमही दर्शविले आहेस. ९ ह्यान्व, इतर क्रियासद्वर्तमान तूं परत जा; माह्या प्राणाची तुला शपथ आहे. ह्या भ्रात्याचा संग्रामामध्ये केवळ पूर्ण पराजय करूनच मी परत फिरेन. १० ह्यानेंनर वालीला प्रिय मापण करणाऱ्या तारेनें आलिं. गन दिलें आणि स्वभावानें सरळ असून इतें इतें रडत असलेल्या त्या तारेनें

ततः स्वस्त्ययनं कृत्वा मन्त्रविद्विजयैषिणी ।	
अन्तःपुरं सह स्त्रिभिः प्रविष्टा शोकमोहिता	१२
प्रविष्टायां तु तारायां सह स्त्रिभिः स्वमालयम् ।	
नगर्या निर्ययौ क्रुद्धो महासर्प इध श्वसन्	१३
स निःश्वस्य महारोषो वाली परमवेगवान् ।	
सर्धतश्चारयन्टांष्ट्रि शत्रुदशनकाह्वया	१४
स ददर्श ततः श्रोमान्सुग्रीवं हेमपिद्मगलम् ।	
सुसंघातमवष्टब्धं दीप्यमानमिधानलम्	१५
तं स दृष्ट्वा महाबाहुः सुग्रीवं पर्यधस्थितम् ।	
गाढं परिदधे वासो घाली परमकोपनः	१६
स घाली गाढसंघातो मुष्टिमुद्यम्य वीर्यवान् ।	
सुग्रीवमेधाभिमुखो ययौ योद्धुं कृतक्षणः	१७
श्लिष्टं मुष्टिं समुद्यम्य सरब्धतरमागतः ।	

शाला प्रदक्षिण'ही केली. ११

तदनंतर भर्त्याच्या विजयाची इच्छा करणाऱ्या त्या मंत्रवेत्त्या तारेने वालीचे स्वस्त्ययन केले आणि नंतर शोकाकुल होऊन त्रियसहवर्तमान ती अंतःपुरामध्ये निघून गेली. १२ इकडे तारा त्रियासहवर्तमान स्वस्थानी प्रविष्ट झाल्यावर क्रुद्ध झालेल्या महाभुर्जगाप्रमाणे सुस्कारे टाकीत टाकीत वाली नगराच्या बाहेर पडला. १३ व प्रचंड क्रोधाने आणि पराश्रुष्ट्या बेगाने युक्त असलेला तो वाली सुस्कारे टाकून शत्रु दृष्टी पडावा ह्या हेतूने चोर्होकडे दृष्टि फेकू लागला. १४ तेव्हा त्या वैभवशाली वालीने सुग्रीवाला अवलोकन केले. त्या सुग्रीवाचा वर्ण सुवर्णासारखा पिवळा होता, कंबर बाधून तो तयार होता, युद्धाच्या इच्छेने तो रणभूमीमध्ये धैर्यने उभा राहिलेला होता आणि अग्नीप्रमाणे तो देदीप्यमान दिसत होता, १५

असा रणभूमीमध्ये युद्धाकरितां स्थित असलेल्या त्या सुग्रीवाप्रत अवलोकन करून महाकोपी व महापराक्रमी वालीने आपले वस्त्र घट्ट केले. १६ आणि वस्त्र आवळून युद्धाकरितां तयार झालेला तो वीर्यवान् वाली मूढ उगारून सुग्रीवाचे संमुख गेला. १७ तेव्हा सुवर्णमाला धारण केलेल्या वालीला उद्देशून सुग्रीवही

सुप्रायोऽपि समुद्दिश्य वालिन हेममालिनम्	१८
त चाली क्रोधनाप्राक्ष सुप्रावं रणकोविदम् ।	
थापतन्त महावेगमित् चञ्चनमग्रधीत्	१९
एष मुष्टिमहान्प्रदो गाढः सुनियताङ्गुलिः ।	
मया चगाधिमुक्तस्ते प्राणानादाय याम्यति	२०
एवमुक्तस्तु सुप्राव क्रुद्धो वालिनमग्रधीत् ।	
तत्र चंप हरप्र्राणांमुष्टि पततु मूर्धनि	२१
ताहितस्तेन तं क्रुद्धः समभिप्रभ्य वेगतः ।	
अभयच्छ्रेणितोद्गारो सार्पाह इव पतत	२२
सुप्रावेण तु नि शङ्क सालमुन्पात्र्य तेजसा ।	
गात्रेष्वभिहतो चालो यजेणत्र महागिरिः	२३
स तु दृक्षेण निर्मग्नः सालताडगविह्वलः ।	
गुरुमारमराप्रान्ता नो समार्थेव सागरे	२४

घट बटलेगी मूठ उगाहन वालिनेग अधिक्च जीराजोराने त्यायाकडे गेला
 अथता १८ समामानिपुग आगि क्रोधामुळे डोळे लाल झालेला हा सुप्राव मोठ्या-
 वेगाने आपल्या अगावर घावून येत आहे हे अवलोकून रून्न वाली म्हणाला
 १९ " मोठे वागली जुद्धन घट आवळले-या त्या प्रचट मुठीचा मी वेगाने प्रहार
 केला अथता तो तुझे प्राण घेतऱ्यावाचून रहाणार नाही " २० ह्याप्रमाणे
 वालिने मापग केले असता सुप्राव क्रुद्ध होऊन त्याला म्हणाला " ही माफी मूठ
 तुझे प्राण हरण करणाकारिता तुझ्या मन्तकावर पडो " २१

नंतर वालीने वेगवेगाने त्या क्रुद्ध सुप्रावावरचळ देऊन चला लाटा केले
 अथता तो सुप्राव रक्षाच्या शुद्धाचा टर्बू लागल्यामुळे क्षय्यानी युक्त अष्टनेच्या
 पर्वताप्रमाणे दिम् लागला २२ तथापि सुप्रावाने नि शक्यो जीराजोराने एक
 सालाभ्य उपटून वालाच्या शरीरावर मारिला असता तो वाली बलाचा प्रहार
 झालेल्या महापर्वताप्रमाणे शोभू लागला २३ आणि वृक्षाचा योगाने बेरीष
 झालेला व अनिश्चय ओझे लाडलेली नीका त्याप्रमाणे आतील व्यापान्याच्या
 ताप्यासहवर्तमान समुद्रमध्ये बुडू लागते त्याप्रमाणे-सावृक्षाचा ताडाने विह्वल

तौ भीमबलविक्रान्तौ सुपर्णसमवेगितौ ।	
प्रयुद्धौ घोरवपुषौ चन्द्रसूर्याविवाम्बरे	२५
परस्परममित्रघ्नौ छिद्रान्वेषणतत्परौ ।	
ततोवर्धत वाली तु बलवीर्यसमान्वितः	२६
सूर्यपुत्रो महावीर्यः सुग्रीवः परिहीयत ।	
घालिना भग्नदर्पस्तु सुग्रीवो मन्दविक्रमः	२७
घालिनं प्रति सामर्थ्यं दर्शयामास राघवम् ।	
वृक्षैः सशास्त्रैः शिखरैर्वज्रकोटिनिभैर्नखैः	२८
मुष्टिभिर्जानुभिः पद्भिर्बाहुभिक्ष पुनः पुनः ।	
तयोयुद्धममूढोरं वृत्रवासद्ययोरिव	२९
तौ शोणिताक्ता युध्येतां वानरौ वनचारिणौ ।	
मेघाविध महाशब्दस्तज्जमानौ परस्परम्	३०
हीयमानमथापद्यात्सुग्रीवं वानरेश्वरम् ।	
प्रेक्षमाणं दिशश्चैव राघवः स मुहुर्मुहुः	३१

झालेला तो वाली मनामर्थ्ये खचू लागला. २४ भयंकर बल, प्रचंड पराक्रम, गरुडासारिखा वेग व घोर शरीर युक्त असलेले ते शत्रुघातक बालिसुग्रीव एकमेकांचे छिद्र पहाण्याविषयी दक्ष राहून निकराने युद्ध करू लागले असता आकाशामध्ये चंद्रसूर्य युद्ध करीत आहेत की काय असे दिसू लागले. तदनंतर, बल व वीर्य ह्यानी युक्त असलेल्या वालीची सराशी होऊं लागली २५, २६ आणि महावीर्यवान् सूर्यपुत्र सुग्रीवाचा पराभव होऊं लागला. तेव्हा वालीने गर्व नाहोसा केल्यामुळे पराज्जमातही कर्मी झालेला सुग्रीव २७ बालेवर क्रुद्ध झाला आणि आपला उतरता पाया आहे असे तो रामाला दर्शवू लागला. नंतर शाखासहवर्तमान वृक्ष, पर्वतशिखरे, वज्रप्रहार, नखे २८, मुष्टि, गुट्टे, लाया व बाहु ह्यांच्या त्या उभयतामध्ये वृत्रासुर आणि इंद्र ह्यांच्या युद्धाप्रमाणे घोर युद्ध झाले. २९

साराश, रक्षाने माखलेले ते उभयतां वनचर वानर मेघाप्रमाणे मोठमोठ्या गर्जना करून एकमेकाळ दटावीत दटावीत युद्ध करू लागले. ३० इतक्यांत वानरराज सुग्रीवाचा पराभव होऊन तो वारंवार इकडे तिकडे पहात आहे

ततो रामो महातेजा आर्तं दृष्ट्वा हरीश्वरम् ।	
स शरं धीक्षते वीरो बालिनो वधकाङ्क्षया	३२
ततो घनुषि संघाय शरमाशोविपोपमम् ।	.
पूरयामास तच्चापं कालचक्रमिवान्तकः	३३
तस्य ज्यातलघोषेण प्रस्ताः पत्ररथेश्वराः ।	
प्रदुद्रुवुर्मृगाश्चैव युगान्त इव मोहिताः	३४
युक्तस्तु वज्रनिर्घोषः प्रदीप्ताशनिसंनिभः ।	
राघवेण महाबाणो बालिवक्षसि पातितः	३५
ततस्तेन महातेजा धीर्ययुक्तः कपीश्वरः ।	
येगेनाभिहतो बाली निपपात महीतले	३६
इन्द्रध्वज इवोद्भूतः पौर्णमास्यां महीतले ।	
आश्वयुजसमये मासि गतसत्त्वो विचेतनः	३७
घाप्पसंरुद्धकण्ठस्तु बाली चार्तस्वरः शनैः	३८

अर्तं रामाच्या दृष्टोन्पतीस आले ३१. तेव्हा वानरराज सुग्रीव भयभीत झाला आहे असे अवलोकन करितासुग्रीव तो महातेजस्वी वीर राम बालीचा वध करण्याच्या इच्छेने बाण पाहू लागला ३२ आणि नंतर सर्पासारिला एक प्राणनाशक बाण घनुष्याला लावून मृत्युच कालचक्राचे आकषण करित आहे ही काम अशा रीतीने त्याने ते घनुष्य तागिले असता ३३ स्वान्या प्रलंबेच्या टणकाराने मोठमोठे पक्षी व भृग व्रस्त व प्रलयकालप्रमाणे मोहित होऊन धाडू लागले. ३४

इतक्यात वज्रासारख्या गर्जनेने युक्त आणि उज्ज्वल विद्युत्नेसमान तेजस्वी क्षत्रा रामाने मोडिलेला प्रबंड बाण बालीच्या वधःस्थलावर पडला ३५ व त्या बाणाचा वेगाने तडाका बघला असता तो महातेजस्वी वीरवान वानरराज बाली उमारलेला इन्द्रध्वज त्रसव समाप्त झाल्यानंतर आश्विनमासातील पौर्णिमेचे दिवशी ज्याप्रमाणे भूतलावर पडतो त्याप्रमाणे मरणोन्मुख व निश्चेष्ट होऊन भूतलावर पडला ३६, ३७ आणि पडता अशुंनी कंठ दाटून आलेला तो बाली भयभीत होऊन हलकें हलकें रडू लागला. ३८ सारास, मुखासमीप बाली

नरोत्तम काल इवान्तकोपम शरोत्तम काञ्चनरूपभासितम् ।
 ससजं दीप्त तममित्रमर्दन सधूममग्निं मुखतो यथा हरः ३९
 अथोक्षित शोणिततोयविघ्नवै प्रपुष्पिताशोक इवाचलोद्गत ।
 विचेतनो वासवसूनुराहवे प्रभाशितेन्द्रध्वजवत्क्षितिगत ४०
 इत्याद्य श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदि० कृष्णिन्धाकाण्डे षोडश सर्ग १६ [५९१]

सप्तदश सर्ग ।

ततः शरेणाभिहतो रामेण रणककंश ।
 पपात सहसा घाली निकृत्त इव पादप- १
 स भूमौ न्यस्तसर्वाङ्गस्तप्तकाञ्चनभूषण ।
 अपतद्देवराजस्य मुक्तरश्मिरिय ध्वज २
 अस्मिन्निपतिते भूमौ हर्ष्यक्षाणां गणेश्वरे ।
 नष्टचन्द्रमिव व्योम न व्यराजत मेदिनी ३

असलेल्या ललाटस्थ नेत्रान्या योगाने अकराने सोडिलेला सधूम अमिच कीं
 काय अशा रीतीने सुवर्णभूषणाने झळकत असलेला तो शत्रुघातक, नृत्युतुल्य व
 देदीप्यमान उत्कृष्ट बाण कालाप्रमाणे दिसेत असलेल्या पुरुषश्रेष्ठ रामाने सोडिला
 असता ३९ रफरप जलघातानीं सिंचित झालेला तो इद्रपुत्र घाली पर्वतावर
 उगवलेल्या प्रफुल्लित अशोक वृक्षाप्रमाणे दिसू लागला आणि उरसव समाप्त
 झाल्यानंतर खाली उतरलेल्या इन्द्रध्वजाप्रमाणे तो वाली निधेष्ट होऊन समरा-
 गणामध्ये भूतलावर पडला ४०

ह्याप्रमाणे महाभुविवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसहस्रक आदिकाव्यातीक

कृष्णिन्धाकाण्डापैर्वी सोळावा सर्ग समाप्त झाला ॥ १६ ॥

तदनंतर रणामध्ये प्रतिपक्ष्याला भयावह असलेला वाली रामान्वय हातून
 बाणाने ताडित झाला असता तोडिलेल्या वृक्षाप्रमाणे एकाएकी खाली पडला १
 चाराश, उज्ज्वल सुवर्णभूषणानीं शुभ्र असलेला तो वाली ताणून धरलेल्या
 दोऱ्या सोडिल्यावर ज्याप्रमाणे इद्रध्वज खाली पडतो त्याप्रमाणे भूमीवर सपशेल
 पडला २ व वानरसमाज आणि अस्वलाचा समुदाय ह्यांचा तो अधिपति भूमी-
 वर पडला असता भूमि चंद्ररहित आकाशाप्रमाणे शोभेनाशी झाली ३

भूमौ निपातितस्यापि तस्य देहं महात्मनः ।	
न श्रीजंहाति न प्राणा न तेजो न पराक्रमः	४
शक्रदत्ता घरा माला काञ्चनी रत्नभूषिता ।	
दधार हरिमुखस्य प्राणांस्तेजः श्रियं च सा-	५
स तथा मालया वीरो ह्यमया हरियूथपः ।	
सध्यानुगतपर्यन्तः पयोधर इधामवत्	६
तस्य माला च देहश्च मर्मघाती च यः शरः ।	
त्रिधेव रचिता लक्ष्मीः पतितस्यापि शोभते	७
तद्वत् तस्य धीरस्य स्वर्गमार्गप्रभावनम् ।	
रामयाणासनश्लिष्यमाघहृत्परमां गतिम्	८
तं तथा पतितं सहस्ये अतार्चिपमिवानलम् ।	
ययातिमिध पुण्यान्ते देवलोकाद्बिहच्युतम्	९
आदित्यमिध कालेन युगान्ते भुवि पातितम् ।	
महेन्द्रमिध दुर्धर्षमुपेन्द्रमिध दुःसहम्	१०
महेन्द्रपुत्रं पतितं घालिन हेममालिनम् ।	

परंतु, तो महारामा भूमीवर पडला असताही काति, तेज, पराक्रम व प्राण त्याच्या देहाला सोडून गेले नाहीत. ४ कारण, इंद्राने दिलेल्या रत्नभूषित व उन्कूट सुवर्णमालेने त्या वानरश्रेष्ठाने तेज, काति व प्राण धारण केले होते ५ आणि त्या सुवर्णमालेच्या योगाने तो वानरसेनाचे रक्षण करणारा वीर वाली संध्याकाळच्या आरक्तवर्णप्रकाशाने ज्याच्या कडा युक्त झालेल्या आहेत अशा मेघाप्रमाणे दिसू लागला. ६ माराश, तो खाली पडला असतानाही त्याची माला, देह आणि मर्मघाती बाण ह्या तीन ठिकाणी निभागून राहिल्यासारखी काति शोभू लागली ७ आणि रामाच्या घनुष्यापासून सुटलेल्या त्या स्वर्गमार्गदर्शक बाणाने त्या वीराला उत्कृष्ट गति दिली. ८ अगो. प्रतिपक्ष्यानी चाल करून आग्यास इंद्रा-सारखा अशक्य, विष्णूसारखा दुःसह आणि सुवर्णमाला, विशाल वक्षस्थल, दोघे बाहू, रज्ज्वल मुख व पीतवर्ण नेत्र ह्यानी युक्त असलेला इंद्रपुत्र वाली प्वाला-रहित अर्मीप्रमाणे, पुण्यक्षय झाला असता देवलोकापासून च्युत झालेल्या ययाती प्रमाणे अथवा प्रलयसमयी कालाने भूतलावर पाडिलेल्या सूर्याप्रमाणे समरागणा-

व्यूढोरस्कं मद्वावाहुं दोसास्यं हरिलोचनम्	११
लक्ष्मणानुचरो रामो ददर्शोपसृसर्पं च ।	
ते तथा पतितं वीरं गतार्चिपमिधानलम्	१२
यहुमान्यं च तं वीरं घोरिष्यमाणं शनैरिव ।	
उपयाती महार्वायीं भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ	१३
तं दृष्ट्वा शयधं चालो लक्ष्मणं च महाबलम् ।	
अत्रवीरपरुषं वाक्यं प्रथितं धर्मसहितम्	१४
स भूमावल्पतेजोसुनिहतो नष्टचेतनः ।	
अर्थसहितया वाचा गर्वितं रणगर्वितम्	१५
पराङ्मुखवधं कृत्वा कोऽत्र प्राप्तस्त्वया गुण ।	
यदहं युद्धसंरुधस्त्यफृते निधनं गतं	१६
कुलीनं सत्त्वसपन्नस्तेजस्वी चरितम् त ।	
रामं करुणवेदीं च प्रजानां च हिते रतः	१७
सानुकोशो महोत्साहः समयज्ञो दृढव्रतः ।	

मध्ये पदलेला ९, १०, ११

अत्रलोकनं करितासर्गो लक्ष्मणरूपं अनुवायाने युक्तं असलेला राम
ल्ला-याजबळ गेला तात्पर्य, उवालादित झाले-या अर्ज प्रमाणे तेथे
पदलेला व हळू हळू एकडे तिकडे पहात असले या त्या वाराला बहुमान
देऊन महावीर्यावान् भ्राते रामलक्ष्मण त्याच्यासमीप गेले १२, १३ तेव्हा बाणाचा
प्रहार झाल्यामुळे तेज व प्राण क्षीण होऊन भूधोवर निश्चेष्ट पदलेला तो वाली
रणाविषयी गर्व चढलेल्या परंतु, विनयसपन्न व धर्मयुक्त असलेल्या रामाला
आणि महाबलाढ्य लक्ष्मणाला अवलोकून करून अर्थगरीपूर्ण वागणें कठीर भाषण
करू लागला. १४, १५ (तो म्हणाला) “ अरे, युद्धाकारता मा दुष्टावावर
क्षुब्ध झालो असताना युद्ध्याकरिता मी प्राणाला मुकलो आहे तेव्हा मी तुझ्या
समुख नसताना माझा वध करून तू कोणता वरं पुरुषार्थ संपादन केलास ? १६

अरे, राम कुलीन, सत्त्वशाल, तेजस्वा, व्रतस्थ, परदुःख जाणणारा, प्रजेच्या
हिताविषयी तत्पर, दयाळू, मोठा, व साहवान्, कालवेळ बाणणारा आणि स्वीका
रिलेले मत नेटाने चालविणारा असा आहे म्हणून सर्व प्राणी पृथ्वीवर तुझे

इत्येतत्सर्वभूतानि कथयन्ति यशो भुवि	१८
दमः शमः क्षमा धर्मो घृतिः सत्त्व पराक्रमः ।	
पार्थिवानां गुणा राजन्दण्डश्चाप्यपकारिषु	१९
तान्गुणान्संप्रधायार्थाहमग्रयं चाभिजनं तव ।	
तारया प्रतिपिद्धः सन्सुग्रीवेण समागत-	२०
न मामन्येन सरब्धं प्रमत्त वेदुर्गृहसि ।	
इति ते बुद्धिरुत्पन्ना धभृचादर्शने तव	२१
स त्वां विनिहतात्मानं धर्मध्वजमधार्मिकम् ।	
जाने पापसमाचारं तृणै कूपमिवावृतम्	२२
मतां वेपथरं पापं प्रच्छन्नमिध पावकम् ।	
नाहं त्वामभिजानामि धमच्छन्नमिसंवृतम्	२३
विषये वा पुरे वा ते यदा पापं करोम्यहम् ।	
न च त्वामवजानेहं कस्मात्त्वं हंस्यक्लिष्टिपम्	२४
फलमूलाशनं नित्यं यानरं वनगोचरम् ।	

कीर्ति सागत असतात १७, १८ हे राजा, दम, शांति, क्षमा, धर्म, धैर्य, सत्त्व, पराक्रम आणि उपद्रव देशांयाना दड हे राजाचे गुण आहेत. १९ तेव्हा ते गुण तुझ्यापार्शी आहेत आणि तुझे कुण मोठे आहे असे समजून तारेने निषेध केला असतानाही मी सुग्रीवार्शी यऊन भिडलो. २० साराश, मी दुसऱ्याशी भिडलो असता आणि धनावध असता तू मला वेध करणार नाहीस असे तुझ्या-संबंधाने तू दृष्टी पडण्याचे पूर्वी मला वाटले होते २१ परंतु, तू तृणानी धान्छादित झालल्या कूपाप्रमाणे धर्माचे ढोंग करून लोकांचा घात करणारा असा दुराचारी, अधर्मानुप्र ब धात्मघातकी आहेस असे मला आता कटून आले. २२ अरे, धर्माच्या म्पान व्याप्त होऊन सज्जनाचा वेध धारण करणारा तू वस्तुतः पापी असून शुभ अमाप्रमाणे घात करणारा आहेस हे पूर्वी मझ्या लक्ष्यात आले नाही २३ तुझ्या देशामध्ये अथवा नगरामध्ये मी जर काही पाप केले नाही आणि तुझी खवळा सुद्धा जर केली नाही तर मज निरपराध्याचा तू कशा-करिता वध केला आहेस? २४ अरे, नेहमी फलमूलावर उपजीविका करणारा असा

मामिहाप्रतियुध्यन्तमन्येन च समागतम् त्वं नराधिपते पुत्रः प्रतीतः प्रियदर्शनः ।	२५
लिङ्गमप्यास्ति ते राजन्दृश्यते धर्मसंहितम् कः क्षत्रियकुले जातः श्रुतवाघ्रष्टसंशयः ।	२६
धर्मलिङ्गप्रतिच्छन्नः क्रूर कर्म समाचरेत् त्वं राघवकुले जातो धर्मवानिति विश्रुतः ।	२७
अभय्यो भय्यरूपेण किमर्थं परिधायसे सामदानं क्षमा धर्मः सत्यं धृतिपराक्रमौ ।	२८
पार्थिवानां गुणा राजन्दृष्ट्वाप्यपकारिषु ख्यं यत्तवरा राम मृगा मूलफलाशिनः ।	२९
एषा प्रकृतिरस्माकं पुरुषस्त्वं नरेश्वर भूमिर्द्विरण्यं रूपं च निग्रहे कारणानि च ।	३०
तत्र कस्ते वने लोभो मदीयेषु फलेषु वा	३१

मी वानर दुष्टाशी युद्ध करित नसून दुस्तन्वाशी भिडलो असताना तूं कशाकरिता माझा वध केलास. ? २५ अरे, तूं राजपुत्र असून दिवण्यात मोठा मनोहर व विश्वास्तू आहेस आणि, हे राजा, (जटा व बन्कळें) हे धर्माचे चिह्नी दुष्ट्या ठिकाणीं दृष्टी पडत आहे २६ अरे, क्षत्रियकुलामध्ये उत्पन्न झालेला आणि बहुश्रुत असल्यामुळे धर्माविषयी कसलाही संशय न राहिलेला असा कोण धरें धर्माचे कातडे पावहून क्रूर कर्म करण्यास प्रवृत्त होईल ? २७

अरे, राघवकुलामध्ये उत्पन्न झालेला तूं धर्मवान् म्हणून जरी प्रसिद्ध असलास तरी हलकट आहेस. तेव्हा नम्रवेष धारण करून तूं कशाकरिता भटकत आहेस ? २८ हे राजा, साम, दान, क्षमा, धर्म, सत्य, धैर्य, पराक्रम आणि अपकार करणाऱ्यांना दंड हे राजाचे गुण आहेत २९ रामा, फलमूजंवर उप-जोविका करून वनामध्ये संचार करणारे आम्ही मृग आहोत आणि (वनामध्ये संचार करणे व फलमूलावर उपजोविका करणे) हा आमचा स्वभावच आहे आणि, हे राजा, तूं तर पुरुष आहेस ३०

सारास, मनुष्याने एकाद्याचा निग्रह करण्याला भूमे, सुवर्ण आणि स्त्रीरूप ही कारणे होत असतात तेव्हा वनसंघर्षाने अथवा मादया उपजोविकच्या फला-

नयश्च विनयश्चोमौ निग्रहानुग्रहावपि ।	
राजवृत्तिरसंकार्णा न नृपाः कामवृत्तयः	३२
त्व तु कामप्रधानश्च कोपनश्चानवास्यतः ।	
राजवृत्तेषु संकीर्णः शरासनपरायणः	३३
न तेस्यपचितिधर्मे नाथे बुद्धिरवस्थिता ।	
इन्द्रियैः कामवृत्त-सन्कृष्यसे मनुजेश्वर	३४
हृत्या शणेन काकुत्स्थ मामिहानपराधिनम् ।	
किं वक्ष्यसि सता मध्ये कर्म कृत्वा जुगुप्सितम्	३५
राजहा ब्रह्महा गोघ्नश्चोरः प्राणिवधे रतः ।	
नास्तकः परियेत्ता च सर्वे निरयगामिनः	३६
सूचकश्च कदयश्च मित्रघ्नो गुरुतल्पगः ।	
लोकं पापात्मनामेते गच्छन्ते नात्र संशयः	३७
आधार्यं चर्म मे सद्मी रोमाण्यस्थि च वर्जितम् ।	
अभक्ष्याणि च मांसानि त्यद्विधैर्धर्मचारिभिः	३८

संबंधाने तुला कसला लोभ उत्पन्न झाला आहे ? ३१ न्याय, विनय आणि निग्रह व अनुग्रह हे गुण राजाचे वर्तनात अवश्य असल्यामुळे राजाची वागणूक कधीही थोटाळ्याची नसते. शारास, राजे स्वेच्छाचारी नसतात. ३२ परंतु, तूं (धर्म व अर्थ ह्याची पर्वा बाळगणारा नसून) मुख्यतः कामाच्याच मार्गे लागलेला, क्रोधशील, अव्यवस्थित, बाण सोडण्याविषयीच तत्पर आणि राजनीतिसंबंधाने अनियमित आहेस. ३३ हे राजा, धर्माविषयी तुझी पूज्य बुद्धि नाही आणि अर्थाकडेही तूसे लक्ष्य नाही. तूं कामी असल्यामुळे इंद्रियाधीन झालेला आहेस. ३४

हे कुतूहलुलोत्पन्ना रामा, मज निरपराधाचा बाणाने वध करून म्हणजे अर्थात नियम कर्म करून तूं सज्जनानांमध्ये काय बरें सागशील. ? ३५ अरे, राजपातकी, ब्रह्मपातकी, गोपातकी, चोर, प्राण्यांच्या वधाविषयी तत्पर, नास्तिक आणि ज्येष्ठ प्राण्याचे पूर्वी विवाह करणारा हे सर्व नरकाळा जाणारे आहेत. ३६ चहाडसोर, कृपण, मित्रघातकी आणि गुरुपत्नीची रत होणारा स्थाना, पाण्याना प्राप्त होणारा लोक प्राप्त होत असतो ह्यात संशय नाही. ३७ अरे, माझे चर्म सज्जन धारण करीत नसून माझे केश व अस्थिही सज्जनानीं वर्ज्य केलेल्या आहेत आणि तुझ्यासारखे धर्मनिष्ठ माझे माणही भक्षण करीत नाहीत. ३८

पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या ब्रह्मक्षत्रेण राघव ।	
शल्यकः श्वाविधो गोघा शशः कूर्मश्चः पञ्चम	३९
धर्मं चास्थि च मे राम न स्पृशन्ति मनीषिण ।	
अभक्ष्याणि च मांसानि सोऽहं पञ्चनखो हतः	४०
तारया चाक्यमुक्तोऽहं सत्यं सर्वज्ञया हितम् ।	
तदतिक्रम्य मोहेन कालस्य वशमागत	४१
त्वया नाथेन काकुत्स्थ न सनाथा वसुधरा ।	
प्रमदा शीलसंपूर्णा पत्येव च विधर्मणा	४२
शठो नैकातिकः क्षुद्रो मिथ्याप्रक्षितमानसः ।	
कथं दशरथेन त्वं जातः पापो महात्मना	४३
छिन्नचारिड्यकक्ष्येण सतां धर्मातिवर्तिना ।	
त्यक्तधर्माङ्कुशेनाह निहतो रामदास्तिना	४४

हे राघवा, शल्यक, श्वाविध, गोघा, शश आणि पाचवा कूर्म हे पाचच पाच नखांच्या प्राण्यांपैकी प्राण्य व क्षत्रिय यांचे भक्ष्य आहेत ३९ तारपर्य, मादया चर्माला व अस्थीला ज्ञानी लोक स्पर्शही करित नसून मासे मासही त्यांना अभक्ष्यच आहे; असे असतानाही मज पाचनखी प्राण्यांचा तू वध केलास ४० अरे, सर्वज्ञ तारेने सत्य व हितकारक असा उपदेश मला केला असतानाही मेराहाने त्याची पूर्वा न करिता मी कालाच्या तावडीत सापडलों. ४१ अधर्माचारी पतीच्या योगाने जशी सुशील स्त्री वस्तुतः सनाथ होत नाही तशी ही पृथ्वी, हे ककुत्स्थकुलोत्पन्ना रामा, तू नाथ असल्यामुळे वस्तुतः सनाथ झालेली नाही ४२

अरे, महात्म्या दशरथापासून जठ, उपद्रवी, क्षुद्र आणि मज विनयवपन्न आहे असे खोटेच दर्शविणारा तू पापी कसा रे उत्पन्न झालास ! ४३ सज्जनच्या धर्माचे आतिव्रमण करणाऱ्या, सद्वर्तनरूप मर्यादा नाहीशी करणाऱ्या आणि धर्मरूप अंकुशाला न जुमानणाऱ्या गमरूप हर्ताने माझा वध केला आहे. ४४

अशुभं चाप्ययुक्तं च सतां चैव विगर्हितम् ।	
वक्ष्यसे चेदंशं कृत्वा सद्भिः सह समागतः	४१
उदासीनेषु योस्मासु विक्रमोय प्रकाशितः ।	
अपकारिषु ते राम नैवं पश्यामि विक्रमम्	४३
दृश्यमानस्तु युध्येथा मया युधि नृपात्मज ।	
अद्य वयस्वतं द्वेष पश्येस्त्वं निहतो मया	४७
त्वयादृश्येन तु रणे निहतोहं दुरासदः ।	
प्रसुप्तः पद्मोनेव नरः पापघ्नं गत	४८
सुप्रीयाप्रियकामेन यदहं निहतस्त्वथा ।	
मामेष यदि पूर्वं त्वमेतदर्थमचोदयः ।	
मौथिलीमहमेकाह्वा तवै चानीतवान्भवे.	४९
राक्षसं च दुरात्मानं तव भार्यापहारिणम् ।	
कण्ठे घृत्वा प्रदद्यां ते निहतं रावण रणे	५०

अरे, अशुभ, अशोच्य आणि सज्जनानी निन्दित अशा प्रकारचे हे कर्म कल्प सज्जनाची गाठ पडली असता तू त्यांना काय बरे सांगणाल ? ४५ हे रामा, आम्ही उदासीन असताना तू आमचे ठिकाणी हा आपला पराक्रम गाजविला आहेस, परंतु, तुम्हा अत्राघ करणाऱ्यांचे ठिकाणी (अर्थात् तुम्ही भार्या हरण करणाऱ्या राक्षसांचे ठिकाणी) तू अशा प्रकारचा पराक्रम करणाल असे मला वाटत नाही. ४६

हे रामजुना, समरागगामाचे माझ्या दृष्टी पडून जर तू माझ्याशी युद्ध केले असतेस तर आज माझ्या हातून वध पावण्यामुळे वामदेवाचेच दर्शन घेण्याची तुला पाळी आली असती. ४७ परंतु, प्रत्यक्ष युद्धाच्या अजिंक्य असलेल्या माझा अदृश्य असलेला सर्प ज्याप्रमाणे निद्रिभं झालेल्या पापी मनुष्याचा वध करितो त्याप्रमाणे संप्र मामाचे अदृश्य राहून तू माझा वध केणस ४८ अरे, सुप्रीवाच हातून आपले, प्रिय करून घेण्याच्या इच्छेने तू माझा वध केला आहेस; परंतु, ही गोष्ट जर तू मला पूर्वीच सांगतास तर एका दिवसात मी मथिलोला तुझ्याकडे आणून, दिली असती ४९ आणि तुझ्या भायेंचा अपहार करणारा दुरात्मा रावणसंभ्रामामाचे गरळाला बाधून मी जिवंत तुझ्या हवाली केला असता. ५०

व्यस्तां सागरतोये वा पाताले वापि मैथिलीम् ।

आनयेयं तदादेशच्छ्वेतामश्वतरामिव ५१

युक्तं यत्प्राप्नुयाद्राज्यं सुप्रोक्तं स्वर्गते मयि ।

अयुक्तं यदधर्मेण त्वयाहं निहतो रणे ५२

काममेवंविधो लोक कालेन विनियुज्यते ।

क्षमं चेद्भवतो प्राप्तमुत्तरं साधु चिन्त्यताम् ५३

इत्येवमुक्त्वा परिशुक्लवक्त्रः शरामिघाताद्ब्यथितो महात्मा ।

समीक्ष्य रामं रविसंनिकाशं तूर्णो धर्मो घानरराजसूनुः ५४

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे आदिकाण्डे किष्किन्धाकाण्डे सप्तदशः सर्गः ॥१७॥ [०३८]

अष्टादशः सर्गः ।

इत्युक्तं प्रथितं घातयं धर्माधिसहितं हितम् ।

पश्यं वालिना रामो निहतेन विवेतसा १

अरे, श्वेतवर्ण खेचरीवि रूप धारण केलेली युति मधुकेटभदैत्यानी पातालागम्ये
नेली अष्टादशी ज्योतिषाणें हयग्रीवानें पुनरपि ती भूतलावर आणिली त्याप्रमाणें
समुद्राच्या उदकामध्ये जरी सीतेला रावणानें नेऊन ठेविली असती तरी मी
तुझ्या आज्ञेनें मिला परत आणून दिली असती. ५१ अरे, मी स्वर्गाला गेल्या-
नंतर सुग्रीवाला राज्य प्राप्त व्हावें हें योग्य आहे. परंतु, रणामध्ये तूं माझा
अधर्मानें बघ केलास हें मात्र अवोभय आहे. ५२ अरे, अशा प्रकारचा प्राणी
कोणाही झाला तरी त्याला मृत्यु हा वाक्याचाच असतो; परंतु, पुढें मागें तुला
राज्य प्राप्त झाल्यावर माझ्या वधासंबंधानें तुला लोकांनी प्रभू केला असता त्या
प्रश्नाचें तुला योग्य उत्तर काय देतां येईल ह्याचा तूं चांगला विचार. ” ५३
असो. बाणाच्या प्रहारामुळें विह्वल होऊन तोंड कोरवें पडलेला तो महात्मा
घानरराजपुत्र वाली ह्याप्रमाणें बोलून व रवितुल्य रामाला अवलोकन करून स्वस्थ
राहिला. ५४

ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाण्ड्यातील

किष्किन्धाकाण्डाधैर्मो सत्तरावाः सर्ग समाप्त झाला ॥ १७ ॥

वस्तुतः कठोर परंतु दिसण्यात हितावह, विनययुक्त आणि धर्म व अर्थ ह्यांना
धरून असलेले भाषण मूर्च्छित झालेल्या समूर्ध्व वालीनें रामाला अनुलक्षून केले. १

तं निष्प्रममिवाहित्यं मुक्ततोयमिवाभ्युदम् ।	
उक्तवाक्यं हरिश्रेष्ठमुपशान्तमिवानलम्	२
धर्मार्थगुणसंपन्नं हरीश्वरमनुत्तमम् ।	
अधिक्षिप्तस्तदा राम-पश्चाद्वालिनमग्रवीत्	३
धर्ममर्थं च कामं च समयं चापि लौकिकम् ।	
अविज्ञाय कथं वाल्यान्ग्रामिहाद्य विगर्हसे	४
अपृष्ट्वा बुद्धिसंपन्नान्वृद्धानाचार्यसंमतान् ।	
सौम्यं वानरचापल्यात्स्वं मां वक्तुमिहेच्छसि	५
इक्ष्वाकूणामियं भूमिः सशैलवनकानना ।	
मृगपक्षिमनुष्याणां निग्रहानुग्रहेष्वपि	६
तां पालयति धर्मात्मा भरतः सत्यवानुजुः ।	
धर्मकामार्थतत्त्वज्ञो निग्रहानुग्रहे रतः	७
नयश्च धिनयश्चोभौ यस्मिन्सत्यं च सुस्थितम् ।	

तेन्हा निस्तेज सूर्याप्रमाणे, वृष्टि केलेल्या मेघाप्रमाणे अथवा विसलेल्या अग्नी-
प्रमाणे दिसत असलेला तो वानरराज सर्वोत्कृष्ट वाली रामाची निंदा करून स्वस्थ
बसला असता धर्म व अर्थ ह्या गुणांनी युक्त असलेले भाषण रामाने त्याच्याशी
केले. २, ३ (ते म्हणाले) "धर्म, अर्थ, काम आणि लौकिक व्यवहार जाणिल्या-
शिवाय तूं मूर्खपणामुळे आज माझी कां बरे येथे निंदा करित आहेस ? ४ हे
वानरा, आचार्य झणून संमत असलेल्या ज्ञानवान् वृद्धाना व विचारिता तूं चप-
लतेमुळे माझ्याशी अशा प्रकारचे सौम्य भाषण बोलण्याचे मनामध्ये आणिलेस;
(परंतु, हे तुझे भाषण योग्य नाही). ५ कारण, मनुने पर्वत, वने व अरण्ये
ह्यासह वर्तमान ही भूमि इक्ष्वाकुवंशजाना दिलेली असून पशू, पक्षी व मनुष्ये ह्याच्या-
वर अनुग्रह आणि ह्याचा निग्रह करण्याचा अधिकारही त्याने दिलेला आहे ६ व
त्याचप्रमाणे दुष्टाचा निग्रह व सज्जनांवर अनुग्रह करण्याविषयी तत्पर, धर्म, अर्थ
व, काम ह्यांचे तत्त्व जाणणारा, सत्यनिष्ठ, सरळ आणि धर्मात्मा भरत ह्या पृथ्वीचे
परिपालन करित आहे. ७

न्याय, नियम, सत्य आणि पराक्रम ही त्या भरताचे ठिगणी अक्षय असल्याचे

विक्रमश्च यथा दृष्ट स राजा देशकालवित्	८
तस्य धर्मकृतादेशां वयमन्ये च पार्थिवा ।	
चरामो वसुधां कृत्स्नां धर्मसन्तानामिच्छतः	९
यन्मिन्नृपतिशार्दुले भरते धर्मवत्सले ।	
पालयत्याखिलां पृथ्वीं कश्चरेद्धर्मविप्रियम्	१०
ते वयं मार्गविभ्रष्टं स्वधर्मं परमे स्थिताः ।	
भरताज्ञां पुरस्कृत्य चिन्तयामो यथाविधि	११
एव तु सक्लिष्टधर्मश्च कर्मणा च विगर्हितः ।	
कामतन्त्रप्रधानश्च न स्थितो राजघर्मनि	१२
ज्येष्ठो भ्राता पिता चापि यश्च विद्यां प्रयच्छति ।	
नयन्ते पितरो ज्ञेया धर्मं च पार्थि वर्तिनः	१३
यवीयानारमनः पुत्रः शिष्यश्चापि गुणोदितः ।	
पुत्रवत्ते त्रयस्त्रिन्त्या धर्मक्षैवात्र कारणम्	१४
सूक्ष्मः परमविज्ञेयः सतां धर्मः प्लवङ्गम ।	

अनुभवसिद्ध आदे व देश आणि काल जाणणारा तो भरत साप्रत सर्व पृथ्वीचा राजा आहे ८ धर्मसंरक्षणार्थ ज्याने आमची व इतरही राजांचा योजना केलेली आहे व आम्हीही धर्म वृद्धांची इच्छा घेउन संपूर्ण पृथ्वीवर संचार करित आहोत. ९ अरे, तो धर्मवत्सल नृपश्रेष्ठ भरत संपूर्ण पृथ्वीचे परिपालन करित असताना धर्मनाश करण्यास कोण अरे उद्युक्त होईल ? १०

साराच, सर्वोत्कृष्ट अशा स्वधर्माविषयी तरपर असलेले ते आम्ही भरताची आज्ञा शिरसा मान्य म्हणूना सोडून जात असलेल्याचा यथायोग्य विचार करित असतो ११ आणि तू तर कृतीने लोकनिदेश पात्र, कामाच्याच मार्गे लागलेला, धर्मवचक आहेस व हाणूनच राजमागाला अनुसहून चालतही नाहीस. १२ अरे, ज्येष्ठ भ्राता, पिता आणि जो विद्या देतो तो हे तीन धर्ममागनि चालणाऱ्याचे पिते आहेत असे समजले पाहिजे. १३ त्याचप्रमाणे कनिष्ठ भ्राता, औरस पुत्र व शुर्गी शिष्य ह्या तिघाना पुत्रांप्रमाणेच समजले पाहिजे आणि धर्म हेच त्यांचे कारण होय. १४ हे धानरा, सजेजनाचा धर्म सूक्ष्म अस-यासुद्धे तो

हृदिस्थ सर्वभूतानामात्मा वेद शुमाशुभम्	१५
चपलश्चपलैः सार्धं वानरैरकृतात्मभि ।	'
जात्यन्य इव जात्यन्धैर्मन्त्रयन्प्रेक्षसे तु किम्	१६
अहं तु व्यक्ततामस्य वचनम्य ध्रवीमि ते ।	
न हि मा केवल रोपात्त्व विगर्हितुमर्हसि	१७
तदेतत्कारण पश्य यदर्थं त्व मया हत ।	
भ्रातुर्वर्तसि भार्यायां त्यक्त्वा धर्मं सनातनम्	१८
अस्य त्व घरमाणस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ।	
रुमायां वर्तसे कामास्नुपाया पापकर्मकृत्	१९
तद्व्यतीतस्य ते धर्मात्कामवृत्तस्य वानर ।	
भातृभार्याभिपक्षेऽस्मिन्दण्डोयं प्रतिपादित	२०
न हि लोकविरुद्धस्य लोकवृत्तादपेयुषः ।	
दण्डादन्यत्रपश्यामि निग्रह हरियूथप	२१

इतराना समजण्यास अत्यंत अशक्य आहे फक्त प्राणिमात्रांच्या हृदयामध्ये वास करणारा परमात्मा मात्र प्राण्यांचे पापपुण्य जाणीत आहे १५

साराश, एकाद्या जन्मापाने दुसऱ्या जन्माचाबरोबर एकादा वस्तु अवलोकन करण्यास उद्युक्त व्हावे त्याप्रमाणे स्वभावतः चपल असलेला तू तुझ्यासारख्या चपल व अशिक्षित वानरासहवर्तमान खलबत करणारा आहेस, तेव्हा तुला धर्म सोडून समजणार ? १६ हे भाषण मा तुला स्पष्ट करून सांगतो, केवळ रागाने माझी निंदा करणे तुला योग्य नाही १७ मी तुझा कष्टाकरिता वध केला ह्याच कारण लक्ष्यात आण अरे, सनातन धर्माचा त्याग करून तू आपल्या भ्रात्याच्या भावनेचा अभिलाष धरलेला आहेस १९ साराश, हा महात्मा सुग्रीव इयात असता ना धस्तुत तुला अनुपेप्रमाणे असलेली जी त्याची भार्या रुमा तिचा अभिलाष तू करीत आहेस आणि झगून अर्पातूच तू पापकर्म करणार आहेस १९ तेव्हा, हे वानरा, धर्माला सोडून स्वेच्छाचाराने वागत असलेल्या तुला ह्या भ्रातृभार्याप-भोगरूप पातकावद्दल मी वा दड केलेला आहे २०

हे वानरसेनानायक, लोकमर्यादा सोडून अगद्विरुद्ध वर्तन करणाऱ्या तुझा निग्रह वधदहावांचून दुसऱ्या रीतिने करणे मला बरोबर दिसत नाही २१

न च ते मर्षये पापं क्षत्रियोऽहं कुलोद्भूतः ।	
औरसां भगिनीं वापि भार्यां वाप्यनुजस्य यः	२२
प्रचरेत् नरः कामाक्षस्य दण्डो वधः स्मृतः ।	
भरतस्तु महीपालो वयं त्वादेशवर्तिनः	२३
त्वं च धर्मादतिक्रान्तः कथं शक्यमपेक्षितुम् ।	
गुरुधर्मव्यतिक्रान्तं प्राज्ञो धर्मेन पालयन् ।	
भरतः कामयुक्तानां निग्रहे पर्यवस्थितः	२४
वयं तु भरतादेशवर्धिं कृत्वा हरीश्वर ।	
स्थद्विधाभिभङ्गमर्यादानिप्रहीतुं ध्यवस्थिताः	२५
सुग्रीवेण च मे सरयं लक्ष्मणेन यथा तथा ।	
दारराज्यनिमित्तं च निःश्रेयसकरः स मे	२६
प्रतिष्ठा च मया दत्ता तदा वानरसंनिधौ ।	
प्रतिष्ठा च कथं शक्या मद्विधेनानवेक्षितुम्	२७

तात्पर्यं, मी कुलीन क्षत्रिय असल्यामुळे तुझ्या पापाची कधीही उपेक्षा करणार नाही. कन्येची, भगिनीची अथवा कनिष्ठ भ्रात्याच्या भाषेची जो २२ पुरुष विषयवासनेने रत होतो त्याला वध हाच दंड शास्त्रामध्ये सांगितला आहे. अरे, भरत पृथ्वीचे परिपालन करणारा असून आहोती त्याच्या आज्ञेप्रमाणे वागणारे आहोत २३ आणि तू तर धर्माचे अतिक्रमण केलेले आहेस. तेव्हा थेट जो धर्म त्यापासून भ्रष्ट झालेल्या तुझी उपेक्षा आमच्या हातून होणे कसे बरे शक्य होईल ? राजनीति जाणणारा भरत धर्माने वागणाऱ्याचे परिपालन धर्मानेच करीत असून कामाच्याच मार्गे लागलेल्याचा निग्रह करण्याविषयी तत्पर असतो २४ आणि, हे वानराज, आम्हीही भरताचे आज्ञा शिरसा मान्य करीत असून मर्यादा सोडून वागणाऱ्या तुझ्यासारख्यांचा निग्रह करण्याविषयी उद्युक्त आहोत. २५ शिवाय, लक्ष्मणाप्रमाणे सुग्रीवाची माझे सरय्य आहे आणि भार्या व राज्य प्राप्त होण्याकरिता त्याने माझे हित करण्याविषयी प्रतिज्ञा केलेली असून २६ मीही वानरासमक्ष त्याच्या मनाप्रमाणे वागण्याचे त्याला वचन दिलेले आहे. तेव्हा दिलेले वचन न पाळणे माझ्यासारख्यांच्या हातून कसे बरे शक्य होईल ? २७

तदेभिः कारणैः सर्वमहद्भिर्धर्मसंश्रितैः ।	
शासनं तव यशुकं तद्भवाननुमन्यताम्	२८
संघंथा धर्मं इत्येव त्रष्टव्यस्तव निग्रहं ।	
घयस्यस्योपकृतव्यं धर्ममेवानुपदयता	२९
शक्यं त्वयापि तत्कार्यं धर्ममेवानुवर्तता	३०
थ्यते मनुना गीतौ श्लोकी चारित्रवत्सलौ ।	
गृहीतौ धर्मकुशलैस्तथा तच्चरितं मया	३१
राजमि वृत्तदण्डाच्च कृत्वा पापानि मानवाः ।	
निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा	३२
शासनाद्वापि मोक्षाद्वा स्तेनः पापात्प्रमुच्यते ।	
राजा त्वदासन्पापस्य तदवाप्नोति किलियपम्	३३
आर्येण मम मान्धात्रा व्यसनं घोरमीप्सितम् ।	
धर्मणेन कृते पापे यथा पापं कृतं त्वया	३४

तस्मात्, हीं सर्वे कारणे महत्वाची व घमोला अनुसन्ध असन्यामुळे तुला जें योग्य शासन केलें आहे तें तुला मान्य असावें. २८ तुझा जी मीं निग्रह केला हा सर्वस्वी धर्मच झाला आहे असें तूं समज. धर्मकडे दृष्टि देऊन वागणान्यानें मित्रावर उपकार केलाच पाहिजे. २९ तूं जर धर्माला अनुसन्ध वागणारा असतास तर मीं जी गोष्ट केली ती तूंही केली असतोस. (तात्पर्य, ज्याप्रमाणें मीं तुला शासन केलें आहे त्याप्रमाणें तूंही अशा प्रकारचें पातक करणाऱ्याला केलें असतोस.) ३० सद्वर्तनप्रतिपालक असे दोन श्लोक मनूनी सांगितलेले माझ्या ऐकण्यात आहेत. ते धर्मनिष्ठानां स्वीकारिलेले असून तुझा वध करण्यात मींही त्यांना अनुसन्धच वर्तन केलेले आहे. ३१ पुरुषाच्या हातून पातकें झालीं असता राजानीं त्यांना दंड केला ह्मणजे ते निःपाप होतात आणि पुण्यवान् सज्जनाप्रमाणें ते स्वर्गला जातात. ३२

राजाला विदित झाल्यानंतर त्यानें शासन केव्हास अथवा सोहून दिव्यास पातकी पातकापामून मुक्त होतो; परंतु, पापी पुरुषाला शासन न करणाऱ्या राजाला मात्र त्याचें पातक लागतें. ३३ माघाता ह्या नावाच्या माझ्या पूर्वजनेंही तुझ्यासारखें एका बौद्ध यतीनें पातक केलें असता त्याला योग्य असलेला

अन्यैरपि कृतं पापं प्रमत्तैर्वसुधाधिपैः ।	
प्रायश्चित्तं च कुर्वन्ति तेन तच्छाम्यते रजः	३५
तदल परितापेन धर्मतः परिकल्पितः ।	
वधो वानरशार्दूल न वयं स्ववशे स्थिताः	३६
शृणु चाप्यपरं भूयः कारणं हरिपुङ्गव ।	
तच्छ्रुत्वा हि महर्षीर न मन्युं कर्तुमर्हसि	३७
न मे तत्र मनस्तापो न मन्युर्हरिपुङ्गव ।	
घागुरामिश्च पार्श्वश्च कूटैश्च विविधैर्नराः	३८
प्रतिच्छन्नाश्च दृश्याश्च गृह्णन्ति सुबहून्मृगान् ।	
प्रधाचितान्वा यित्रस्ताभिस्रग्धानतिविष्टितान्	३९
प्रमत्तानप्रमत्तान्वा नरा मांसाशिनो भृशम् ।	
विद्वयन्ति विमुखांश्चापि न च दोषोऽत्र विद्यते	४०

असाच भयंकर दंड केलेला होता ३४ आणि त्याचप्रमाणे महमत झालेल्या पुरुषांनी केलेल्या पापाबद्दल इतरही भूपालांनी असाच दंड केलेला आहे. पापी लोक (पक्षात्ताप झाला असता) आपल्या पातकाच्या क्षालनार्थ तुसरया राज-दडावरच अवलंबून रहात असून धर्मशास्त्राविहित प्रायश्चित्तही करीत असतात आणि त्याच्या योगाने त्यांचे पातक नाहीसे होत असते. ३५

तस्मात्, तुम्हा सत्ताप भाठा पुरे. हे वानरश्रेष्ठा, धर्मानेच तुम्हा वध झालेला आहे आणि आम्ही स्वतः नसून धर्माधीन आहोत ३६ असो. हे वानर भेष्ठा, तुम्हा वधाचे आणखीही एक कारण मी सांगतो तें श्रवण कर. हे वीरा, तें महत्त्वाचे कारण श्रवण केल्यानंतर माझ्यावर क्रोध करणे तुला योग्य होणार नाही. ३७ तुम्हा परोक्ष रीतिने वध केल्याबद्दल माझ्या मनाला पक्षात्तापही झालेला नाही आणि क्रोध हेहा माझ्या हातून तुम्हा वध होण्याचे कारण नाही. लोक दृश्य अथवा शुभ राहून आळ्यानी अथवा कष्टयुक्त उपायानी पुष्कळ मृग धरीत असतात ३८ आणि मृग घावत असताना, त्रस्त झाले असताना, विश्वासाने स्वस्थ बसले असताना, शृंगाने निकरणे युद्ध करीत असताना आणि तसेच गैरसावध अथवा सावध असताना किंवा पराङ्मुखही असताना मास भक्षक पुरुष पानाच्या आळ लपून अथवा उपर रीतिने त्यांना वध करित असतात.

यान्ति राजर्षयश्चात्र मृगयां घर्मकोविदाः ।	
तस्मात्स्ये निहतो युद्धे मया वाणेन वानर ।	
अयुध्वन्प्रतियुध्यन्वा यस्माच्छास्यामृगो ह्यसि	४१
दुर्लभस्य च घर्मस्य जीवितस्य शुभस्य च ।	
राजानो वानरश्रेष्ठ प्रदातारो न संशयः	४२
ताश्च हिंस्यान्न चाक्रोशेन्नाक्षिपेन्नाप्रियं वदेत् ।	
द्वेषा मानुषरूपेण चरन्त्येते महातले	४३
त्यं तु घर्ममविज्ञाय केवलं रोपमाप्स्यितः ।	
घिदृषयासि मां घर्मं पितृपैतामहे स्थितम्	४४
एवमुक्तस्तु रामेण वाली प्रत्यथितो भृशम् ।	
न दोषं राघवे दध्यौ घर्मोधिगतनिश्चयः	४५
प्रत्युधाच ततो रामं प्राञ्जलिवर्निरेश्वरः ।	

तात्पर्यं, कोणत्यादीं रीतिनें मृगाचा वध करप्याला दोष नाही. ३५-४०

धर्मवेत्ते राजर्षि मृगयेला जात असतात हे मृग वध निर्दोष अमण्याला प्रमाण आहे आणि म्हणूनच तू प्रतिपक्ष्याशी युद्ध करात अमून माझ्याशी जरा युद्ध करीत नव्हतास तरी शास्त्रामृग असल्यामुळे, हे वानरा, मी तुझा युद्धामध्ये वाणाने वध केला आहे. ४१ हे वानर श्रेष्ठा, प्रजेला राजेच दुर्लभ घर्म, जीवित आणि अयुदय यात करून देणारे आहेत त्यात संशय नाही. ४२ त्या राजांची (संभ्रामावाचून) हिंसा करू नये, निंदा करू नये, त्याचा अवमान करू नये आणि त्यांना अप्रिय असलेलीही गोष्ट करू नये. कारण, हे देवच मनुष्य रूपाने भूतलावर संचार करीत असतात. ४३ तू घर्मोधिपयी मुठीच अज्ञानी असताना केवल क्रुद्ध होऊन मज वाडवडीलापासून चालत आलेल्या घर्माने बागणाऱ्याला दूषण देत आहेस. " ४४ ह्याप्रमाणे रामाने सांगितले असता वाली (रामाला विनाकारण दोष लाविल्याबद्दल) अत्यंत दुःखित झाला आणि घर्म कोणता या विषयी लाला निश्चिन ज्ञान झाल्यामुळे रामाचे ठिकाणी दोषारोप करप्याचे त्याने पुनरपि मनामध्ये आगिले नाही. ४५

तदनंतर वानराधिपति वाली हात जोडून रामाला म्हणाला " हे प्रस्य श्रेष्ठा,

यस्वमात्थ नरश्रेष्ठ तत्तथैव न संशयः	४६
प्रतिवक्तुं प्ररुणे हि नापकृष्टस्तु शकनुयात्	४७
यद्युक्तं मया पूर्वं प्रमादाद्वाक्यमाप्रियम् ।	
तत्रापि श्लु मां दोषं कर्तुं नार्हसि राघव	४८
त्वं हि दृष्टार्थतत्त्वज्ञः प्रजानां च हिते रतः ।	
कायंकारणसिद्धौ च प्रसन्ना बुद्धिरव्यया	४९
मामप्यवगतं धर्माद्यतिक्रान्तपुरस्कृतम् ।	
धर्मसंहितया वाचा धर्मह परिपालय	५०
वाष्पसंरुद्धकण्ठस्तु वाली सार्तरयः शनैः ।	
उवाच राम संप्रेक्ष्य पद्मलज्ज इव द्विषः	५१
न घात्मानमह शोचे न तारां नापि बान्धवान् ।	
यथा पुत्रं गुणज्येष्ठमद्भुतं कनकाङ्गदम्	५२
स ममादर्शनाक्षीनो घात्यात्प्रभृति लालितः ।	

नृ ऋणतोस त्याप्रमाणेच आहे त्यात संशय नाही. ४६ कारण, श्रेष्ठ रथा पुढें निकृष्ट उतर देण्यास समर्थ होणार नाही. ४७ प्रमाद मुळें मी जें पूर्वी आपणाभा अप्रिय असें भाषण केले त्याबद्दल, हे राघवा, आपण मला दोष देऊ नका. ४८ कारण, आपण धर्मादिकांचे तत्त्व स्थापुभवानें जाणणारे असून प्रजेच्या कल्याणाविषयी दक्ष अग्रात माणि कार्ये कोणते व कारण कोणते त्या गोष्टींचा निधम करण्या-मध्ये आपले अतःकरण निशेव व निर्मल आहे. ४९ तस्मात्, धर्मातिक्रमण करणाऱ्यांमध्ये अप्रगण्य द्रवून प्रसिद्ध असलेल्या माझे धर्मयुक्त उपदेशानें, हे धर्मज्ञ, आपण परिपालन करा. " ५०

असे म्हणता म्हणता वालीचा कंठ अश्रूंनी दाहून आला आणि चिखलात रतलेल्या हृषीप्रमाणे काही मुचेगसे छालेला तो वाली रामाकडे पाहून रडत रडत हळू हळू लोकां म्हणाला, ५१ " उवाचमात्रे सुवर्णकाहुभूषणाभी मुक्त आणि गुणीनी शीरेष्ठ असा अमदनामक पुत्रावरल मला वाईट वाटत आहे त्याप्रमाणे स्वतः संबंभां वाटत नाही; तारेऋतीही मी दुःख करीत नाही व बांधवां-विषयीही मला विषाद होत नाही. ५२ बालपणापासून मी त्याचें लालन के-

तटाक इव पीताम्बुरुपशोषं गमिष्यति	५३
वालश्चाकृतबुद्धिश्च एकपुत्रश्च मे प्रियः ।	
तारेयो राम भवता रक्षणीयो महाबलः	५४
सुग्रीवे चाङ्गदे चैव विधत्स्व मतिमुत्तमाम् ।	
एवं हि गोप्ता च शास्ता च कार्याकार्यविधा स्थितः ५५	
या ते नरपते वृत्तिमरते लक्ष्मणे च या ।	
सुग्रीवे चाङ्गदे राजंस्तां चिन्तयितुमर्हसि	५६
महोपकृतदोषां तां यथा तारां तपस्विनीम् ।	
सुग्रीवो नाशमन्येत तथावस्थानुमर्हसि	५७
स्यया ह्यनुगृहीतेन शक्यं राज्यमुपासितुम् ।	
त्वद्वशे वर्तमानेन तव चिन्तानुवर्तिना	५८
शक्यं द्वियं चार्जयितुं घसुर्धा चापि शासितुम् ।	
स्यत्तोऽहं घघमाकाङ्क्षन्वार्यमाणोऽपि तारया	५९

अक्षयामुळे मी दिशेनासा शाश्वत तो अंगद दीन होऊन उडक संपून गेलेल्या तडागाप्रमाणे शुक्र होऊन जाईल. ५३ तस्मात्, हे रामा, बाल आणि बुद्धीने ही पोक नसलेला असा जो माझा तारेचे ठिचणी झालेला एडलता एक महाबलवान् व प्रिय पुत्र अंगद त्याचें आपण रक्षण करा. ५४

सारांश, सुग्रीवाविषयी आणि त्याचप्रमाणे अंगदाविषयी आपलें मन चांगलें असू या कारण, कर्तव्य केन्याबद्दल रक्षण आणि अकार्य केन्याबद्दल घासन करणारेही आपणच ठरलेले आहात. ५५ हे प्रजाधिपते राजा, भरत आणि लक्ष्मण यांच्याशी नशी आपली वागणूक आहे तशीच सुग्रीव आणि अंगद ह्यांच्याशी ठरण्याचें मनामध्ये असाचें ५६ आणि माईया अपराधामुळे अपराधी ठरलेल्या त्या विचान्या तारेचा सुग्रीव अपमान न करील अशा रीतिने आपण व्यवस्था ठेवावी. ५७

तुमच्या अर्धीन राहून तुमच्या मनाप्रमाणे वागणारा जो तुमच्या मज्जेतला असेल त्याला राज्य चालविणे, ५८ स्वर्ग प्राप्ति होणे आणि पृथ्वीचें परिपालन करणे ह्या गोष्टी शक्य आहेत. तुमच्या हातून वध व्हावा ह्या इच्छेने तारा

सुग्रीवेण सह भ्रात्रा द्वन्द्वयुद्धमुपागतः ।	
इत्युफ्त्वा धानरो रामं विरराम हरोश्वरः	६०
स तमाश्वासयद्रामो घालिनं व्यक्तदर्शनम् ।	
साधुसमतया चाचा धर्मतत्त्वार्थयुक्तया	६१
न वयं भयता चिन्त्या नाप्यात्मा हरिसत्तम ।	
यय भयद्विष्टेपेण धर्मतः कृतनिश्चयाः	६२
दण्डेय यः पातयेद्दण्ड दण्ड्यो यश्चापि दण्ड्यते ।	
कार्यकारणसिद्धार्थाबुभौ तौ नायसीदतः	६३
तद्भवान्दण्डसंयोगादस्माद्विगतरुद्धर्मपः ।	
गतः क्वां प्रकृतिं धर्म्यां दण्डदिष्टेन यत्तमना	६४
त्यज शोक च मोहं च भयं च हृदये स्थितम् ।	
त्यया विधानं ह्येवमथ न शक्यमतिवर्तितुम्	६५
यथा तद्व्यद्गदो नित्यं वर्तते धानरेश्वर ।	

'नका नको' म्हणत असताही, ५९ आला सुग्रीवासहवर्तमान भी द्वन्द्वयुद्ध केले. ' इतके रामाला घागून धानरराज घाली स्वध वसला असता ६० ज्ञान प्राप्त झाले-
ल्या त्या घालीचे सज्जनांना संमत आणि धर्म तत्त्वविषयक अर्थाने युक्त अशा
वाग्याने रामानी सत्वन केले. ६१ (ते झगले) " हे धानर भेट्या, तुला आम्हा-
विषयी अपवा स्वतःविषयी काळजी करण्याचे कारण नाही. धर्मशास्त्रासंबंधाने
मुझ्यपेक्षा आम्ही कार्यकार्य निश्चय करणात अधिक प्रवीण आहोत, ६२ जो
अपराध्याला दंड करितो आणि ज्या अपराध्याला दंड होतो ते दोषेही दंडास
पात्र असणे आणि दंड करविणे ह्यांच्या योगाने परलोकप्राप्तोचे साधन प्राप्त करून
देण असण्यामुळे दानि पावते नाहीत ६३

तस्मान्, हा बध्ना दंड तुला प्राप्त झाल्यामुळे तू पापारहित होऊन दंड-
बोधक शास्त्रोक्त मार्गाने आपल्या धर्माला अनुसरून असलेल्या शुद्ध स्वभावापत
प्राप्त झाला आहेस. ६४ ह्याप्रकार, अंत करणातोल मय, शोक व मोह ह्यांचा तू
त्याग कर. हे धानर भेट्या, प्राकृतकर्मांमुळे जे होयार ते तुला टाळिनां वेगे शक्य
नाही. ६५ हे धानर राजा, अगद उवाप्रमाणे नेहमी तुझ्याशी वागतो त्याच-

तथा वर्तेत सुग्रीवे मयि चापि न संशयः ६६

स तस्य चाक्यं मधुरं महात्मनः समाहितं धर्मपथानुऽवर्तितम् ।

निशम्य रामस्य रणावमर्दिनो वचः सुयुक्तं निजगाद् वानरः ६७

शराभितप्तेन धिचेतसा मया प्रभापितस्त्वं यदज्ञानता विभो ।

इदं महेन्द्रोपमर्भीमविक्रम प्रसादितस्त्व क्षम मे हरीश्वर ६८

इत्याप्यं श्रीमद्रा० वाल्मी० आदि० किष्किन्धाकाण्डे अष्टादश. सर्गः ॥१८॥ [८०६]

एकोनविंशः सर्गः ।

नृ वानरमहाराजः शयानः शरपीडितः ।

प्रत्युक्तो हेतुमद्वाक्यैर्नोत्तरं प्रतिपद्यत

अहमभिः परिभिन्नाङ्गः पादपैराहतो भृशम्

रामबाणेन चाक्रान्तो जीवितान्ते मुमोह सः

तं भार्या बाणमोक्षेण रामदत्तेन संयुगे ।

हतं प्लवगशार्दूलं तारा शुश्राव वालिनम्

प्रमाणे सुग्रीवाशी व माहवाशीही बाणेल ह्यात संशय नाही. " ६६ ह्याप्रमाणे रणामध्ये प्रतिपक्षचा नाश करणाऱ्या त्या महात्म्या रामाचे धर्ममार्गाला अनुसरून असलेले मधुर व विचारयुक्त भाषण श्रवण करून वानर वालीनेही रामाशी योग्य भाषण केले की, ६७ "हे प्रभो, हे व नरराज, हे इंद्रतुल्यमर्कपरारुमी रामा, बाणाने संतप्त झाल्यामुळे काही सुचेनासे होऊन अज्ञानाने मी जे हे आपणाला उद्देशून भाषण केले त्याबद्दल मला क्षमा असावी; मजवर कुश होण्याविषयी मी आपली प्रार्थना केली आहे. " ६८

ह्याप्रमाणे महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यातील

किष्किन्धाकाण्डापैर्वी अठरावा सर्ग समाप्त झाल्य ॥ १८ ॥

राम बाणाने व्यथित झाल्यामुळे मृतलावरे पडलेल्या त्या वानराच्या सार्वभौम राजाला सहेतुक भाषणांनी उत्तर मिळाले असता त्याने काही एक प्रत्युत्तर दिले नाही. १ नंतर पाषाणांनी शरीर फुटून गेलेल्या, वृक्षानी अत्यंत ताडित झालेल्या आणि राम बाणाने जर्जर झालेला तो वाली प्राण-प्रयाणसमयी मूर्च्छित झाला. २ तेव्हा रामाने सोडलेल्या बाणाने वानरश्रेष्ठ वालीचा युद्धामध्ये वध

सा सपुत्राप्रियं ध्रुत्वा वधं भर्तुः सुदारुणम् ।	
निष्पपात भृशं तस्माद्बुद्धिग्रा गिरिकन्दरात्	४
ये त्वद्गदपरिवारा वानरा हि महाबलाः ।	
ते सकामुकमालोक्य रामं वस्ताः प्रदुद्रुवुः	५
सा ददर्श ततस्त्रिस्तान्हरीनापततो द्रुतंम् ।	
यूथादिव परिभ्रष्टान्मृगांश्चिहतयूथपान्	६
तानुवाच समासाद्य दुःखितान्दुःखिता सती ।	
रामवित्रासितान्सर्वाननुवद्वानिवेषुभिः	७
वानरा राजर्षिहस्य यस्य यूयं पुरःसराः ।	
तं विहाय सुविप्रस्ताः कस्माद्भवत दुर्गताः	८
राज्यहेतोः स चेज्जाता भ्रात्रा क्रूरेण पातितः	
रामेण प्रसृतैर्दुरान्मार्गैर्दूरपातिभिः	९

साला हें तारें श्रवण केलें ३ आणि भर्तांचा वध हें अत्यंत भयंकर अश्रिय वर्तमान धवण करिताक्षणीं ती तारा आपल्या पुत्रासहवर्तमान अत्यंत उद्विग्न होऊन त्या पर्वतगुहाहूप किष्किंधानगरापासून बाहेर निघाली ४ व अंगदाभोंवतीं जे बलाढ्य वानर होते तेही धनुष्य धारण केलेल्या रामाला अवलोकन करिताक्षणीं भयभीत होऊन पळू लागले. ५

तेव्हां समानरक्षकाचा वध होऊन कळपासून दूर झालेल्या शृगाप्रमाणें भयभीत होऊन सत्वर पळून सुटलेल्या त्या वानरांना तिनें अवलोकन केलें ६ आणि जसे व्हडो रामाचे बाणच मागे लागले आहेत वीं काय अशा रीतिनें भयभीत होऊन दुःखित झालेल्या त्या वानरांसर्वांचे गेल्यावर ती दुःखातुल्य झालेली सार्धां तारा त्यांना म्हणाली, ७ " हे वानरहो, ज्या भ्रष्ट राजाच्या पुढें तुम्ही पळणारे आहात त्याला सोडून तुम्ही संकटग्रस्त सापडल्यामुळे अत्यंत भयभीत होऊन वसाकरिता पळत आहात ? ८ लावून वेध करणाऱ्या व दूर उभे राहून रामाने सोडिलेल्या बाणांनीं जर क्रूर धारवा सुप्रक्षिप्त रागशस्त्रांनीं रवा भ्रात्याचा वध केला असेल तर पळून काय नपयोग ! (त्याच्या सेवेनें व तुमचा निभार सायत्याग आहे) " ९ हे वानरपतींचे भाषण धरून बेशावर

कापिपत्न्या वचः श्रुत्वा कपयः कामरूपिणः ।	
प्राप्तकालमविश्लिष्टमूर्चुर्वचनमद्गनाम्	१०
जीवपुत्रे निवर्तस्वं पुत्रं रक्षस्व चाद्गदम् ।	
अन्तको रामरूपेण हत्वा नयति वालिनम्	११
क्षिप्रान्वृक्षान्समाविध्य त्रिपुलाश्च तथा शिलाः ।	
घाटीं वज्रसमैर्वाणैर्द्वेणैव निपातिनः	१२
अभिमृतमिदं सर्वं विद्रुतं वानरं बलम् ।	
व्यास्निग्लवगशादुल्लेहते शक्रसम्प्रभे	१३
रक्षयतां नगरीं शूरैरद्गदश्वाभीषिष्यताम् ।	
पदस्यं घालिनः पुत्रं मज्जिष्यन्ति प्लवंगमाः	१४
अथवा रुचितं स्थानमिह ते रुचिरानने ।	
आविशन्ति च दुर्गाणि क्षिप्रमद्यैव वानराः	१५
अभार्यां सहभार्याश्च संत्यज वनचारिणः ।	

यद्येष्ट रूप धारण करणारे वानर समर्थोचित अशा, स्पष्ट शब्दानां त्या श्रीला म्हणाले, १० " हे पुत्रवति शिष्ये, तूं परत पीर आणि आपल्या अंगदनामक पुत्राचे रक्षण कर. रामरूपाने अंतरुच वालीला मास्त्र (वमसदनी) नेत आहे. ११

वेगवेगाने जाणाऱ्या वृक्षानी व प्रबंध शिलानी वालीने प्रतिपक्षाला वेध केला अमूनही वज्रतुल्य बाणाच्या योगाने त्याचा वध झाला आहे आणि तो वज्रानेच झाला आहे की काय असे मला वाटत आहे. १२ साप्रत परामत्र पावलेले हे सर्व वानर सैन्य पळत सुटले आहे. सन्धातू, तेजाने इंद्रतुल्य असलेला हा वानरराज वध पावला असताना १३ शूर वानरांच्या योगाने नगरीचे रक्षण करून अंगदाला अभियेक करावा. कारण, वालीचा पुत्र राज्यावर बसला असता वानर त्याची, हे सुंदर मुखाने युक्त राजपत्नि, हे स्थान जरी तुला आवडत असले तरी सेवा करू लागतील. १४ अथवा, वानर आजच किष्किंधा नगरातील दुर्गम-स्थानामध्ये प्रवेश करतात. १५ ते प्राविष्ट झाले असता अपरनाक आणि सपानीक असे जे दुसरे वनचर वानर येथे आहेत तेही त्याच्या मागोमाग प्रवेश

लुब्धेभ्यो विप्रलुब्धेभ्यस्तेभ्यो नः सुमहद्भयम्	१६
अल्पान्तरगतानां तु श्रुत्वा वचनमद्गता ।	
आत्मनः प्रतिरूपं सा यभाप्य चारुहासिनी	१७
पुत्रेण मम किं कार्यं राज्येनापि किमात्मना ।	
कापिसिद्धे महाभागो तस्मिन्मर्तरि नश्यति	१८
पादमूलं गमिष्यामि तस्यैवाह महात्मनः ।	
योऽसौ रामप्रयुक्तेन शरेण विनिपातितः	१९
एवमुक्त्वा प्रदुद्राव रुदती शोकमूर्च्छिता ।	
शिरश्चोरश्च बाहुभ्यां दुःखेन समभिप्रती	२०
सा म्रजन्ती ददर्शाथ पतिं निपातितं भुवि ।	
हन्तारं घानरेन्द्राणां समरेष्वनियतिनाम्	२१
क्षेतारं पर्यतेन्द्राणां यज्ञाणामिव वासवम् ।	
महायातसमाधिष्टं महामेघौघनि स्वनम्	२२

करितोक्त भागि त्या राज्यउब्ध व पूर्वी आमचे हानून फसले गेलेल्या सुप्रीर पक्षीय वानपासून आम्हांला फाच मोठे भय प्राप्त होईल." १६

हे समीपच असलच्या वानशीने भायण धवण केव्हावर मनोहर हास्याने युक्त असलेली ती वानशी भार्या तारा आणुंगला योग्य असे भायण वरुं कायली. १७ (ती म्हणाली) " हे महाभयवान् वानश्रेष्ठ भर्ता मृग्यु पावला असताना पुत्राशी, राज्याशी अथवा स्वतः रथा देहाशी तरी मला काय कर्तव्य आहे ? १८ जो हा माता भर्ता राजाने खोडिलेला बागाच्या शेगाने सुप्रीराने संग्रामा-मध्ये पाडिला आहे रथा मदासल्या भार्याच्याच पायांशी मी जाते. " १९

शक्रतुल्यपराक्रान्तं वृष्ट्वोपरतं घनम् ।	
नदन्तं नदन्तां मीमं शूरं शूरेण पातितम् ॥	
शार्दूलेनामिपस्यार्ये मृगराजमिवाहतम्	२३
अर्चितं सर्वलोकस्य सपताकं सवेदिकम् ।	
नागहेतोः सुपर्णेन चैत्यमुन्मथितं यथा	२४
अथष्टभ्यावतिष्ठन्तं ददशं घनुरुर्जितम् ।	
रामं रामानुजं चैव भक्तुंश्चैव तथानुजम् ।	२५
तानतीत्य समासाद्य भर्तारं निहतं रणे ।	
समीक्ष्य व्यथिता भूमौ संधान्ता निपपात ह	२६
सुमेघ पुनरुत्थाय आर्यपुत्रेति धादिनी ।	
रुरीद् सा पातं दृष्ट्वा संघीतं मृत्युदामभिः	२७
तामवेक्ष्य तु सुग्रीवः क्रोशन्तीं कुररीमिध ।	

ईद्रतुल्यपराक्रमी, जलवृष्टि करून घात झालेल्या मेषाप्रमाणे स्वस्थ राहिलेला, गर्जना करणाऱ्या बौद्ध्यांमध्ये भयंकर गर्जना करणारा शूर, मांसाकरिता व्याघ्राने मारिलेल्या मोठ्या मृगाप्रमाणे शूराच्या हातून वध पावलेला, २३ सर्व लोकांना पूज्य आणि आत असलेले सर्व भक्षण करण्याकरिता गरूडाने स्थानासहवर्तमान, उद्विष्ट करून टाकिलेल्या मार्गावरील वाळ्याप्रमाणे प्वजासहवर्तमान, रामाने उलथून पाडिलेला असा आपला भर्ता तिने अवलोकन केल्यावर २४ धैर्य घहन हातामध्ये प्रचंड घनुंध्य धारण करणाऱ्या रामाला, लक्ष्मणाला आणि त्याचप्रमाणे मर्याच्या कनिष्ठ भ्रात्यालाही तिने अवलोकन केले. २५

नंतर त्यांना पाहून पुढे गेल्यावर रणामध्ये वध पावून पडलेल्या भर्तासमीप ती आली आणि त्याला पडाताऱ्या दुःखाकुल व मूर्च्छित होऊन ती भूमीवर पडली. २६ तदनंतर झोपेतून उठलेल्या स्त्रीप्रमाणे पुनरपि सावध झाल्यावर मृत्युपाशांनी बद्ध झालेल्या पतीला अवलोकन करून "हे आर्यपुत्रा" असे म्हणत म्हणत ती रडू लागली. २७ तेव्हा कुररीप्रमाणे आनोश करित असलेल्या

विपादमगमत्कष्टं दृष्ट्वा चाङ्गदमागतम् १८
 इत्यार्यं श्रीमद्रा० वाल्मी० आदि० किष्किन्धाकाण्डे एकोविंशः सर्गः ॥१९॥ [८३४]
 विंशः सर्गः ॥ २० ॥

रामचापविस्फेन शरेणान्तकरणेन तम् ।
 दृष्ट्वा विनिहतं भूमौ तारा ताराधिपानना १
 सा समासाद्य भर्तारं पर्यन्वजत मामिनी ।
 इषुणाभिहतं दृष्ट्वा घालिनं कुञ्जरोपमम् २
 घान्नरं पर्वतेन्द्राभं शोकसंतप्तमानसा ।
 तारा तरुमियोन्मूलं पर्यदेक्ष्यतासुरा ३
 रणे दारुणाविक्रान्त प्रवीर प्लुषतां वर ।
 किमिवानीं पुरोभागामद्य त्वं नाभिभापसे ४
 उचिष्ट हरिशार्दूल भजस्व शयनोत्तमम् ।
 नैयंविधाः शेरते हि भूमौ नृपतिसत्तमाः ५

पारैला भाणि जषळ आलेल्या अंगदाला अवलोकन करून सुग्रीवाला मोठें दुःख झालें. ५८

ह्याप्रमाणें महासुनिवांनीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिनाम्यातील

किष्किन्धाकाण्डापैकीं एकोविंशोऽथ सर्ग समाप्त झाला. ॥ १९ ॥

शंदासारिण्या आहादकारकें मुखानें युक्त असलेल्या तारेनें रामाच्या धनुष्या-
 पाहून छुटलेल्या प्राणघातक बाणाच्या योगानें भूमीवर बध पावून पडलेल्या
 वालीला अवलोकन केलें. १ नंतर राजासारिखा धिप्पाड असलेला तो वाली
 बाणाच्या योगानें बध पावलेला पाहून ती श्री स्या मर्त्याच्या समीप गेली आणि
 रयाला बडकडून भेटली. २ तदनंतर, शोकानें मन संतप्त झालेली ती तारा
 दुःसाजुल होऊन महापर्वताप्रमाणें दिगणाच्या आणि उचटून पडलेल्या वृक्षा-
 प्रमाणें समरांगणात पडलेल्या रथा वानररक्षरितां शोक बळ लायली. ३ (ती म्हणाली)

“ हे रणामध्ये भयंकर पराक्रम करणाऱ्या महावीरा, हे घान्नरघेष्टा, सांपत मीं
 मर्यादेचे अतिप्रमण केलें आहे असें समजून तूं माझ्याशीं आपण करीत नाहीं
 काय ? ४ हे वानरघेष्टा, उठ आणि उचट्ट घन्नेवर दायन कर. धरे, तुझ्या
 शारिखें नृपगेष भूमीवर क्षयन करित नाहींत. ५

अर्ताव खलु ते कान्ता वसुधा वसुधाधिप ।	
गतासुरपि तां गात्रैर्मा विहाय निपेवसे	६
व्यक्तमद्य त्वया वीर धर्मतः संप्रवर्तता ।	
किष्किन्धेव पुरी रम्या स्वर्गमार्गे विनिर्मिता	७
यान्यस्माभिस्त्वया सार्धं वनेषु मधुगन्धिषु ।	
विहृतानि त्वया काले तेषामुपरमं कृतः	८
निरानन्दा निराशाहं निमग्ना शोकसागरे ।	
त्वयि पञ्चत्वमापन्ने महायूथपयूथपे	९
हृदयं सुस्थितं मह्यं दृष्ट्वा निपतितं भुवि ।	
यद्वा शोकाभिस्तप्तं स्फुटतेऽद्य सहस्रधा	१०
सुग्रीधस्य त्वया भार्या हता स च विवासितः ।	
यत्तत्तस्य त्वया द्युष्टिः प्राप्तेर्यं लूयगाधिप	११
निःश्रेयसपरा मोहात्त्वया चाहं विगर्हिता ।	

हे पृथ्वीपते, पृथ्वी तुला सरोवर अतिशयच प्रिय आहे. कारण, तूं साप्रत गतप्राण झाला असूनही मला सोडून तिचेव आपल्या अवयवाच्या योगाने सेवन करीत आहेस. ६ हे वीरा, धर्माने युद्ध करून तूं आज स्वर्गसाधनभूत रणभूमीमध्ये किष्किंधानगरीप्रमाणे दुसरी एक रम्यनगरी निर्माण केली आहेस. (असे नसेल तर किष्किंधानगरी सोडून तूं येथे कशाकरिता शयन करीत आहेस.) ७ मधुगंधाने युक्त असलेल्या वनामध्ये आमच्यासहवर्तमान ज्या तू कोठा केव्यास त्याची ह्या बेटी तू परिसमाप्तिच केली आहेस. ८ मोठमोठ्या वानरसेनानायकांच्याही समुदायाचे संरक्षण करणारा तूं शत्रु पावल्यामुळे मी आनंदशून्य व निराश होऊन शोकसागरामध्ये अगदी मग्न झाले आहे. ९ सरोवर माझे हृदय पारच नळकट आहे. कारण भूमाविर पडलेल्या तुला अवलोकन करूनही शोकसंतप्त होऊन त्याचे अद्यापि हजारों तुकडे तुकडे होऊन जात नाहीत. १०

हे वानरराज, सुम्रावाच्या भार्येचा अपहार करून त्याला जें तूं हारून लाविलेस त्याचे हें फल आज तुला प्राप्त झाले आहे. ११ हे वानरराजा, तुझ्या हिताची इच्छा धरून व तुझ्या कल्याणाविषयी तत्पर राहून मी तुला हिताची

यैषाम्युयं हितं चाक्यं घानरेन्द्रं हितैषिणी	१२
रूपयौवनदृष्टानां दक्षिणानां च मानद् ।	
नूनमप्सरसामार्यं चित्तानि प्रमायेष्यसि	१३
कालो निःसंशयो नूनं जीवितान्तकरस्तव ।	
बलाघेनात्रपद्मोसि सुग्रीवस्यावशो वशी	१४
मस्थाने बालिने हत्वा युध्यमानं परेण च ।	
न सतप्यति काकुत्स्थ कृत्या कर्म सुगर्हितम्	१५
धैर्यं शोकसतापं कृपणाकृपणा सती ।	
अदुःप्रोपाचिता पूर्वं धर्तयिष्याम्यनाथयत्	१६
लालितश्चाङ्गदो वीरः सुकुमारः सुखोचितः ।	
वत्स्यते कामधर्यां मे पितृव्ये क्रोधमूर्च्छिते	१७
कुठ्व पितरं पुत्र सुदृष्टं धर्मवत्सलम् ।	
दुर्लभं दर्शनं तस्य तव घटस भाविष्यति	१८

गोष्ठ भागिनी असतानाही मोहाने तू माझी निदा केलेस १२ हे मानी वानर-
राजा, हे भार्या, सौंदर्य आणि वीरानां गर्विष्ठ झालेला चतुर अस्तरांबी अत-
कलें खरोखर तू दुःख करून टाकशील १३ खरोखर तुझा जीविताना अंत
करणारा हा कालच नि संशय प्राप्त झाला आहे आणि म्हणूनच दुःखाना
आपला ताऱ्यांत ठेवणाराही तू त्या कालाच्या योगाने निरुपाय होऊन सुग्रीवा-
च्या तावडीत सांपडलास. १४ अरे, बाली दुःखवाशी युद्ध करित असताना
त्याचा वध करून म्हणने भार्या अशंत निघ कर्म करूनही कडुस्थकुलातेपत्र
रामाला पक्षात्प होत नाही हे अवगण्य आहे. १५

पूर्वी मला कधी दुःख भोगण्याचा प्रसंग आला नसूनही साप्रत अशंत
दैन्यावरुपेस पांचलेल्या मला अनाथाप्रमाणे राहून व शोकसतापांतच दिवस
काढण्याचा प्रसंग आला आहे. १६ सुकुमार, मुखाचीच संवय असलेला आणि
मी भाड केलेला हा वीर अगद क्रोधवर्तण झालेल्या सुलक्षणापाशी कोणत्या स्थिती
माये राहिल १७ हे पुत्रा, आपल्या धर्मव सत विवाता एकदा पांगले पाहून
ये. कारण, हे व सा, आता रवाने दर्शन तुला दुर्लभ होईल. १८ (हे वानरराजा)

समाश्र्वासय पुत्रं त्वं संदेशं संदिशस्व मे ।
 मूर्ध्नि चैनं समाघ्राय प्रवासं प्रस्थितो ह्यसि १९
 रामेण हि महत्कर्म कृतं त्वामभिनिघ्नता ।
 आनृप्यं तु गतं तस्य सुग्रीवस्य प्रतिश्रवणे २०
 सकामो भव सुग्रीव रुमां त्वं प्रतिपत्स्यसे ।
 भुङ्क्ष्य राज्यमनुद्धिन्न शस्तो भ्राता रिपुस्तव २१
 किं मामेधं प्रलपतीं प्रियां त्वं नाभिभाषसे ।
 इमाः पश्य धरा यद्भवो भार्यास्ते धानरेभ्यः २२
 तस्या विलापितं श्रुत्वा धानर्या सस्यतश्च ताः ।
 परितृह्याद्गदं दीना दुःखार्ताः प्रतियुक्नुः २३

किमद्गदं साद्गदधीरयाहो विहाय यातोऽसि चिरं प्रवासम् ।
 न युक्तमेधं गुणसंनिहृष्टं विहाय पुत्र प्रियचारुधेयम् २४

तू आता प्रवासाला निघाला आहेस. ह्यास्तव, माझ्या पुत्राचें सात्वन कर आणि कर्तव्याचा उपदेश कर १९ तुम्हा वध करून रामानें तर मोठेंच कर्म केलें आहे; कारण, सुग्रीवाशीं केलेल्या प्रतिशेर्षवंधानें तो आता त्याचा अनृप्या झाला आहे. २०

हे सुग्रीवा, आता तुझे मनोरथ परिपूर्ण होईल दे; तुला आता, रुमा प्राप्त होईल तूं निःशरुपणें राज्याचा उपभोग घे. कारण, तुम्हा शत्रु जो तुम्हा भ्राता त्याचा भ्राता वध झाला आहे २१ हे, वानरराजा, ह्याप्रमाणें मी तुम्हा प्रिया विलाप करित अवतानाहीं तूं माझ्याशीं का बरें भाषण करित नाहींस ? येथें आलेल्या ह्या आपत्त्या अनेक श्रेष्ठ भार्याकडे तरी पहा. " २२ हा तिचा विलाप श्रवण केल्यावर चोहोंकडून तेंचें जुळलेल्या दीन व दुःखाकुल वानरजिवा अंगदाला कवटाळून धरून आनोश करू लागल्या. २३ (नंतर तारा म्हणाली) " भूषणांनीं भूषित व वीरघातक बाहूनीं युक्त असलेल्या वानरराजा, अंगदाला सोडून तूं का बरें दारुण प्रवासाला निघाला आहेस ? अरे, प्रिय व मनोहर रूप धारण करित असून गुणानींही तुझ्याधारिणा असलेल्या पुत्राला सोडून देऊन ह्याप्रमाणें निघून जाणें तुला योग्य नाहीं. २४

यद्यप्रियं किञ्चिदसंप्रधार्य कृतं मया स्यात्तव दीर्घबाहो ।

क्षमस्व मे तद्वरिवंशनाथ ब्रजामि भूर्धातव वीर पादौ २५

तथा तु तारा करुणं रुदन्ती भर्तुः समीपे सह वानरीभिः ।

द्व्यवस्यत प्रायमनिन्द्यवर्णा उपोषवेष्टुं भुवि यत्र चाली २६

इत्यर्थे श्रीमद्रामा० वाल्मी० आदि० किञ्चिन्धाकाण्डे विशः सर्गः ॥२०॥ [८६०]

एकविंश सर्गः ।

ततो निपतितान् नारां च्युतान् तारामिवाभ्वरात् ।

शनैरश्वसयामास हनूमान्हरियुथपः १

गुणदोषकृत जन्तुः स्वकर्म फलहेतुकम् ।

अव्यग्रस्तद्व्याप्तौ सर्वे प्रेत्य शुभाशुभम् २

शोच्या शोचसि कं शोच्यं दीनं दीनाऽनुकम्पसे ।

कश्चि कस्यानुशोच्योऽस्ति देहेऽसिन्धुदुदुषोपमे ३

हे महापराक्रमी वानरसेनाधिपते, अविचारिते माझ्या हातून जर काही आपल्या मर्जाविरुद्ध गोष्ट घडली असेल तर आपण मला क्षमा करा; हे वीर, मी आपल्या चरणां मस्तक ठेविते. " २५ व्याप्रमाणे वानरीसद्वर्तमान भरथांचे समीप दीन स्वर्णने तारा रोदन करू लागली आणि उत्कृष्ट कांतीने युक्त असलेल्या त्या तारेने ज्या भूमीवर वाली पडला होता त्या भूमीसमीप असलेल्या भूमीवर अजप्रवृण न करिता प्राण सोडण्याचा निश्चय केला. २६

व्याप्रमाणे महाभूमिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यातील

किञ्चिन्धाकाण्डोपैर्की विधावा सर्ग समाप्त इत्या ॥ २० ॥

तदनंतर आकाशातून च्युत झालेल्या तारेप्रमाणे भूमीवर पडलेल्या त्या तारेचे वानरसेनाधिपते हनूमान् हलकें हलकें सात्वतन करू लागला १ (तो म्हणाला) " गुणदोषामुळे जे प्राण्याच्या हातून स्वर्गनरकादि फलसाधनरूप कर्म घडलेले असते त्यांचे सर्व बरे-वाईट फल मरणानंतर स्वस्थ असलेल्या त्या प्राण्याला प्राप्त होते. २ वास्तविक तूं शोचनीय असतोना शोचनीय अशा दुष्ट्या कोणा-करिता शोक करित आदेश आणि स्वतःच दीन असून दुष्ट्या कोणा दीनाकरिता तुला कळवळा येत आहे ? दुष्टवृद्ध्याप्रमाणे असलेला हा देह नाहीसा झाल्यावर सरोवर कोण बरे कोणाच्या शोकास पात्र होणार आहे ? ३ तूं पुत्रवतीने का

अह्गदस्तु कुमारोऽयं द्रष्टव्यो जयिपुत्रया ।	
शायत्यां च विधेयानि समर्थान्यस्य चिन्तय	४
जानास्यनियतामेवं भूतानामागतं गतिम् ।	
तस्माच्छुभं हि कर्तव्यं पण्डिते नेह लौकिकम्	५
यस्मिन्हरिसहस्राणि शतानि नियुतानि च ।	
घतंयन्ति कृताशानि सोऽयं दिष्टान्तमागतः	६
यद्यं न्यायदृष्टार्थः सामदानक्षमापरः ।	
गतो घर्मजितां भूमिं नैनं शोचितुमहंसि	७
सर्थे च हरिशार्दूलाः पुत्रध्यायं तयाङ्गदः ।	
ह्युक्षपानिराज्यं च त्वत्सनायमनिन्दिते	८
तायिमौ शोकसंतप्तौ शनैः प्रेरय मामिनि ।	
त्वया परिगृहीतोऽयमह्गदः शास्तु मेदिनीम्	९

कुमार अह्गदकडे पाहून ह्या वालीच्या मरणोत्तरसमयी कोणती वृत्त्ये करण्याचे योग्य आहेत ह्याचा विचार केला पाहिजे. ४ प्राण्यांचे जन्ममरण ह्याप्रमाणे अनियमित असण्याचे तुला विदितच आहे. तस्मान्, हे समकक्ष राजपति, ह्या प्रमंणी लौकिकी रोदन वगैरे न करितां मर्त्याला परलोकीं मुखावह होणारे अे काही असेल तेंच तुला केलें पाहिजे. ५

जो भिक्त असताना दोकडों, हजारों, लाखों वानरांची मनाप्रमाणे नपत्रीविका चालत असे तो आज मृत्यु पावला आहे. ६ ज्याअर्थी ह्याने नीतिशास्त्ररूप तत्त्वाला अनुसरून राज्य चालविले आहे आणि ज्याअर्थी साम, दान व क्षमा- ह्यांविषयी तत्पर राहूनच इतर वानराशी हा वागत असे, त्याअर्थी धर्मनिं पृथ्वी भिक्षणाच्या राजाचे म्यान ह्याला प्राप्त होईल, ह्याच्याविषयी शोक करण्याचे तुला कारण नाहीं. ७ निदोष राजपति, सर्व वानरधेठ हानुजा पुत्र अंगद आणि वानर च ऋक्षगण ह्यांचा अधिपति जो वाली त्याचें राज्य हीं सर्व तुझ्यामुळेच मनाप होणारी आहेत. ८ तस्मान्, हे राजपति, शोकाकुल झालेन्दा ह्या उभयना चुलत्या-पुतण्यांना वं उत्तरकार्य करण्याची अनुज्ञा दे आणि तूं हातीं धरलेन्दा ह्या अंगदाला पृथ्वांचे परिपालन करूं दे. ९

संततिश्च यथा दृष्टा कृत्यं यच्चापि सांप्रतम् ।	
राक्षस्तत्क्रियतां सर्वमेव कालस्य निश्चयः	१०
संस्कार्यो हरिराजस्तु बहूदश्याभिपिच्यताम् ।	
सिंहासनगतं पुत्रं पश्यन्ती शान्तिमेध्यासि	११
सा तस्य यत्नन श्रुत्वा भर्तृव्यसनयोदिता ।	
अब्रवीदुत्तरं तारा हनूमन्तमवास्थितम्	१२
अहगदप्रतिरूपाणां पुत्राणामेकतः शतम् ।	
हस्तस्याप्यस्य वीरस्य गात्रसन्लेषणं वरम्	१३
न चाह हरिराजस्य प्रभवाम्पहगदस्य वा ।	
पितृव्यस्तस्य सुग्रीवः सर्वकार्येष्वनन्तरः	१४
न ह्येव बुद्धिरास्थेया हनूमन्नहद प्रति ।	
पिता हि यन्धुः पुत्रस्य न माता हरिसत्तम	१५

शास्त्रामध्ये संततीके जे कर्तव्य सांगितले आहे आणि राजासंबंधाने जे कर्तव्य काणे श्रम्या प्राप्त झाले आहे ते सर्व केले पाहिजे. (शोक करीत बसण्यात काही अर्थ नाही.) कालाने अवश्य घटणाऱ्या गोष्ट ही, झालेली आहे. १० तस्मात्, वानराज वालीके उत्तरकार्ये होऊन अंगदाला राज्याभिषेक झाला पाहिजे म्हणजे आपल्या पुत्राला सिंहासनावर बसलेला पाहून तुझ्या मनाला संस्थता वाटेल. " ११ हे श्रावणे भाषण श्रवण केन्नावर पतिमरणाने दुःखित झालेली तारा समीप उभ्या असलेल्या हनुमानाला म्हणाली १२ " अगदाशरिखे हीम-पुत्र एका बाजूला पाहून वग पावलेल्वा ह्या वीराभ्या देहाला आलिंगन देणे हे जर दुसऱ्या बाजूला घातले (आणि सुखाची तुलना करून पाहिली) तर वध पवलेल्वाही ह्या वीराभ्या देहाला आलिंगन देणेच मला वास्तु सुखावह आहे. १३ आता वानराज्यालाही मी योग्य नाही आणि अगदाचीही मी मालकीण नाही. सांप्रत सर्वे गोष्टीविषयी त्यांना पिता सुग्रीवच त्यांना माझ्यापेक्षा बळक आहे. १४

हे हनुमन्, अंगदाला मी अभिषेक करावा असा विचार तू मनामर्चेई। आणुं नवोस. धारण, हे वानरश्रेष्ठा, पितृदुन्य असलेला सुग्रीवच माझ्या पुत्राला सुख देण्याविषयी अधिकारी आहे; मज मातेचा अधिकार नाही. १५ सारांस

न हि मम हरिराजसंश्रयात्क्षमतरमस्ति परत्र चेह वा ।
 अमिमुखहतवीरसेवित शयनमिदं मम सेवितुं क्षमम् १६
 इत्यार्षे श्रीमद्रामा० बाल्मी० आदि० किष्किन्वाकाण्डे एकविंशः सर्गः ॥२१॥ [८७६]
 द्वाविंश सर्गः ।

वीक्षमाणस्तु मन्दासुः सर्वतो मन्दमुच्छ्रंसन् ।
 आदावेव तु सुग्रीव ददर्शानुजमप्रतः १
 तं प्राप्तविजयं घाली सुग्रीव प्लवगेश्वरम् ।
 आभाष्य व्यकया घाचा सन्नहमिदमग्रयात् ०
 सुग्रीव दोषेण न मां गन्तुमर्हसि किन्दिषपात् ।
 कृष्यमाण भविष्येण बुद्धिमोहेन मां बलात् ३
 युगपाद्विहितं तात न मन्ये सुन्नमाययो ।
 सौहार्दं भ्रातृयुक्तं हि तदिदं ज्ञातमन्यथा ४
 प्रतिपद्य त्वमद्यैव राज्यमेपां धनैरुसाम् ।

वानरराज घालीच्या आश्रयापेक्षा इहलोकीं अथवा परलोकीं अधिक योग्य असे
 मला कधीही नाही. सुंप्रामामध्ये परवृत्त न होता वच पावलेल्या ह्या वीराने
 स्वीकारिलेल्या ह्या शत्रूंचेच सेवन करणे मला योग्य आहे. १६

ह्याप्रमाणे महासुनिवात्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंहक आदिकाव्यातील

किष्किन्वाकाण्डापैकी एकविंशत्वा सर्ग समाप्त झाला ॥ २१ ॥

सर्वप्रकारे सुमर्यु होऊन इत्के इत्के श्वासोच्छ्वास करणारा घाली इकडे तिकडे
 पाहू लागला असता प्रथमतः कनिष्ठ भ्राता सुग्रीवच त्याच्या दृष्टी पडला. १
 तेव्हा विजयी झालेल्या ह्या वानरराज सुग्रीवालाला हांक मारून तो स्पष्ट वाणीने
 प्रेमपूर्वक झाला असे म्हणाला २ "हे सुग्रीवा, तू मला दोष लावू नकोस.
 कारण, प्राक्तन कर्मांच्या प्रभावामुळे अवश्य होणाऱ्या बुद्धिभ्रमाच्या तावडीत मी
 माझे इच्छेविरुद्ध सापटल्यामुळे अद्या गोष्टी घडून आल्या. ३ वा सुग्रीवा, अपणा
 उभयताना एवढेच सुख होणे आपल्या नशाबाई, निहिलेलेंच नव्हते असे मला
 घाटते आणि म्हणूनच आपल्या ह्या बंधुविषयक प्रेमाचा परिणाम विपरीत
 झाला असे मी समजत आहे. ४ आता ह्या दनचर वानराच्या राज्याचा तू

मामप्यद्यैव गच्छन्तं विद्धि वैवस्वतक्षयम्	५
जीवितं च हि राज्यं च श्रियं च विपुलां तथा ।	
प्रजहाम्येष वै तूर्णमहं चागर्हितं यशः	६
अस्यां त्वहमवस्थायां वीर वक्ष्यामि यद्वचः ।	
यद्यप्यसुकरं राजन्कतुमेव त्वमहांसि	७
सुखार्हं सुखसंबृद्धं बालमेनमबालिशम् ।	
बाष्पपूर्णमुखं पश्य भूमौ पतितमद्गदम्	८
मम प्राणैः प्रियतरं पुत्रं पुत्रमिवीरसम् ।	
मया हीनमहीनार्थं सर्वतः परिणाल्य	९
त्वमप्यस्य पिता दाता परित्राता च सर्वशः ।	
भयंभयदक्षैव यथाहं सुवनेश्वर	१०
एष तारात्मजः धीर्मांस्त्वया तुस्यपराक्रमः ।	
रक्षसां च घघे तेषामप्रतस्ते भविष्यति	११
अनुरूपाणि कर्माणि विक्रम्य बलवाघ्रणे ।	

आजच खीकार कर आणि मीही आजच यमसदनीं जात आहे असें समज. ५

जीवित, राज्य, विपुल संपत्ति आणि निष्कलंक यश ह्या सर्वांचा त्याग करून हा मी सत्वर चालता होत आहे. ६ हे वीरा राजा, ह्या अवस्थेमध्ये जे काही मी तुला सांगत आहे ते जरी करण्यास कठीण असले तरीही तू कर. ७ सुखाला पात्र, सुखामध्ये वाढलेला आणि बाल असूनही बुद्धीने बालिश नसलेला हा अंगद अर्धूनीं मुख ग्याप्त होऊन भूमीवर पडलेला तू अवलोकन कर ८ आणि प्राणपेन्नाही मला अधिक प्रिय असलेल्या परंतु मी सोडिलेल्या ह्या माझ्या गुणसंपन्न पुत्राचे तू औरस पुत्राप्रमाणे सर्वप्रकारे परिपालन कर. ९ हे वानर-राजा, माझ्याप्रमाणे तूच आतां ह्याचा पिता, दाता, परित्राता आणि भय प्राप्त झाले असतां सर्वप्रकारे अमय देणारा आहेस. १०

तारेपासून झालेला ॥ माझा वैभवचाला पुत्र पराक्रमामध्ये तुझी बरोबरी करणारा आहे. तेव्हा रामाशी विरोध धरणाऱ्या राक्षसाचा वध करण्यावयवी हा तुझ्या पुढे होईल. ११ ॥ बलाढ्य, तर्क व तेजस्वी तारापुत्र संप्रामामध्ये पराक्रम

करिष्यत्येष तारेयस्तेजस्वी तरुणोऽङ्गद	१२
सुपेणदुहिता चेत्यमर्थसूक्ष्मविनिश्चये ।	
औत्पातिके च विप्रिधे सर्वत परिनिष्ठिता	१३
यदेषा साध्मिति ग्यात्कार्ये तन्मुक्तसशयम् ।	
न हि तारामत किञ्चिदन्यथा परिवर्तते	१४
राघवस्य च ते कार्ये कर्तव्यमविशङ्कया ।	
स्यादघमो ह्यकरणे त्वा च हिंस्यादमानित	१५
इमा च मालामाघत्स्व दिव्यां सुप्रीष काञ्चनीम् ।	
उदारं ध्रा स्थिता ह्यस्या सप्रजह्यान्मृते मयि	१६
इत्येवमुक्त सुप्रीषो घालिना भ्रातृभौहृदात् ।	
हर्षं त्यक्त्या पुनर्दानो प्रहृष्टस्त इवोडुगद्	१७
तद्वालिवचनाच्छ्रान्तः कुचंन्युकमतन्वित ।	
जग्राह सोऽभ्यनुधातो माला ता चैव काञ्चनीम्	१८
ता माला काञ्चनीं दत्त्वा दृष्ट्वा चैवात्मजं स्थितम् ।	

कम्पन आपन्वाला अनुरूप अशी कर्मे करील १२ ही सुपगकन्या ताराहा सूक्ष्म गौर्षीचा निर्णय करण्याविषयी आणि नानाप्रकारचीं सङ्केत प्राप्त झाली असता त्यातून पर पदव्याचे उपाय जागण्याविषयी सर्व प्रकारे अतिशयच समर्थ आहे १३ ही जे स्वागले म्हणेल ते तू नि सशय करित जा तारेने योग्य ठरविलेगी कोणताही गोष्ट विपरीत होत नाही १४ रघुवरागमाचेंही जे काही कार्य कर्तव्य असेल ते तू नि शक्ये कर ते न करण्यत तुझा अघर्म होणार असून त्याचा अपमान झाल्यामुळे तूच ही तो घब करील १५

हे सुप्रीषा, ही दिव्य सुवर्णमाला तू घारण कर कारण, हिचे ठिकाणी अम लेली प्रशस्त जयश्री मी मृत झाल्यावर दिला सोडून जाईल " १६ ह्याप्रमाणे भ्रातृप्रेमामुळे वालीने सुप्रीषाला सांगितले असता हर्षाच त्याच कम्पन पुनरपि प्रहण लागलेल्या चद्राप्रमाणे दीन झाला १७ वालीच्या त्या मापगामुळे सुप्रीषाच्या मनातीत वैरबुद्धि नाहोद्या झाली व त्याने केलेल्या योग्य उपदेशाप्रमाणे लक्षपूर्वक वागण्याचें मनात घेऊन वालीच्या अनुनेने त्याने ती सुवर्णमाला स्वीकारिली १८ असो सुप्रीषाला ती सुवर्णमाला देऊन व तें असेल्ल्या

संसिद्धः प्रेत्यमावाय स्नेहादद्भुतमब्रवीत् देशकालौ भजस्वाद्य क्षममाणः प्रियाप्रिये ।	१९
सुखदुःखसहः काले सुप्रीववशगो भव यया हि त्वं महाबाहो लालितः सततं मया ।	२०
न तथा धर्तमानं त्वां सुप्रीवो बहु मन्यते मास्याऽमिधैर्गतं गच्छेर्मा शत्रुभिररिदम ।	२१
भर्तुरर्थपरो दान्तः सुप्रीववशगो भव न स्वातिप्रणयः कार्यः कर्तव्योऽप्रणयश्च ते ।	२२
उभयं हि महादोषं तस्मादन्तरद्वयमव इत्युक्त्वाथ विवृत्तासु शरसंपोडितो भृशम् ।	२३
विवृत्तैर्दशनैर्मैर्मैर्भूषोःक्रान्तजीवितः ततो विचुकुशुस्तत्र धानरा हतयूपपाः ।	२४

आप्या पुत्राकडे पाहून मरणाविषयी निश्चित झालेला तो वाली प्रेमाने अंग-
दाला म्हागाला १९ “ देशकालाकडे लक्ष्य देऊन प्रिय व अप्रिय प्रकार सहन
करून आणि प्रसंग अवता सुखदुःख सोसून तुं आजपासून सुप्रीववा मरताने
वागत जा. २०

हे महापताकमी पुत्रा, मी ज्याप्रमाणे नेहमी तुझे सालन केले त्याप्रमाणे जर
तुं वागू लागलास तर सुप्रीव तुला विशेषशी पर्वा करणार नाही. २१ हे शत्रुदमना,
ह्यांच्या अनुपकान्दारी अथवा ह्यांच्या शत्रुंशी कधीही सख्य न करितां त्रितंद्रिय
व स्वामी सुप्रीवाच्या कार्याविषयी तत्पर राहून तूं नेहमी त्यांच्या मर्जाप्रमाणे
वागत जा. २२ ह्यांच्याशी तूं आते लग्नपणाही करूनकोस, व उदासपणानेही वागू
नकोस. कारण, ही दोन्हीही मोठी अनर्थावह आहेत. तस्मात्, तूं मध्यम मार्गाकडे
लक्ष्य देऊन वागत जा ” २३ ह्याप्रमाणे अंगदाला सांगितल्यावर रामबाणामुळे
अतिशयच व्यथित झालेला तो वाली बोल्ले फिरवूं लायला आणि भयंकर असे आपले
दांत वासून गतप्राण झाला. २४

तेव्हा सेनानायक वच पावल्यामुळे वानर आक्रोश करू लागले आणि तेथे

परिदेवयमानास्ते सर्वे प्लवगसत्तमाः	२५
किष्किन्धा ह्यद्य शून्या च स्वर्गते धानरेश्वरे ।	
उद्यानानि च शून्यानि पर्वताः काननानि च	२६
इते प्लवगशार्दूले निष्प्रमा धानराः कृताः	२७
येन दत्तं महद्युद्धं गन्धर्वस्य महात्मनः ।	
गोलमस्य महाबाहोर्दश वर्षाणि पञ्च च	२८
नैर रात्री न दिवसे तद्युद्धमुपशाम्यनि ।	
ततः षोडशमे वर्षे गोलमो विनिपातितः	२९
तं हत्वा दुर्घिनीतं तु वालीं दंष्ट्राकरालयान् ।	
सर्वामयक्रोऽस्माकं कथमेव निपातितः	३०

इते ॥ धरि प्लवगाधिपे तदा वनचरास्तत्र न शर्म लेभिरे ।
 घनेचराः सिंहयुते महाघने यथा हि गावो निहत्ये गथां पतौ ३१
 ततश्चु नारा द्यसनाण्यप्युता मृनस्य भर्तृर्घदनं नमीक्ष्य सा ।

असलेले ते सर्वही धानरश्रेष्ठ शाक कर्क लागले. २५ (ने म्हणाले) “ धानरराज
 वाली स्वर्गाला जातातर्गी आज ही किष्किन्धा नगरी, उपवने, पर्वत व अरण्यां हीं
 सर्व शून्य दिसत आहेत २६ आणि धानरश्रेष्ठ वालीचा वध झाल्यामुळे आम्ही
 सर्व धानर निरतेज झालो आहो. २७ अहो, महात्म्या व महापराक्रमी गोलम
 गंधर्वाची जवाने पंधरा वर्षपर्यंत रात्री अथवा दिवसा मुळीच न थाबता मोठे युद्ध
 केले आणि सोळावे वर्षी गोलमाचा वध केला २८, २९ आणि त्या दुष्ट गंधर्वांचा
 वध केल्यावर दंष्ट्राच्या योगाने भयंकर दिसणाऱ्या ज्या वालीने आम्हासवधि
 भय नाहीसे केले त्याच ह्या वालीचा आज कसा वध झाला ? ” ३०

अर्थात्. गाईच्या अधिपतीचा वध झाला असता ज्याप्रमाणे वनात संचार
 करणाऱ्या गाईना सिंहयुक्त महावनामध्ये स्वस्थता वाटत नाही त्याचप्रमाणे
 धानरराज वीर वालीचा वध झाल्यावर (वध करणाऱ्या रामचंद्राने युक्त अस्त्र-
 ऐत्या) त्या वनामध्ये धानराना स्वस्थता वाटत नाही झाली ३१ आणि ह्याप्रमाणे
 वाली गतप्राय झाल्यानंतर दुःखसागरांत निमग्न झालेल्या तारेने मर्यांशा
 मुखाकडे पाहून त्याला कवचाळून धरिले व महारुसाच्या आथशला असलेली

जगाम भूमिं परिरम्य वालिनं मयाद्रुमं छिन्नामिवाक्षिता लता ३२
इत्यार्षे श्रीमद्रा० वाल्मी० आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे द्वाविंशः सर्गः ॥२२॥ [५०८]

त्रयोविंशः सर्गः ।

ततः समुपजिघ्रन्ती कपिराजस्य तन्मुखम् ।	
पतिं लोकधृता तारा मृतं वचनमध्वर्वात्	१
शेषे स्वं विषमे दुःखमकृत्वा वचनं मम ।	
उपलोपचिते वीर सुदुःखे वसुधातले	२
मत्तः प्रियतरा नूनं वानरेन्द्र मही तव ।	
शेषे हि तां परिष्वज्य मां च न प्रतिभापसे	३
सुग्रीवस्य वशं प्राप्तो विधिरेव भवत्यहो ।	
सुग्रीव एव विक्रांतो वीर साहसिकप्रिय	४
ऋक्षवानरमुख्यास्त्वां शलिनं पयुंपासते ।	
तेषां विलपितं कृच्छ्रमद्गदस्य च शोचतः ॥	
मम चेमा गिरः श्रुत्वा किं त्वं न प्रतिबुध्यसे	५

लता ज्याप्रमाणे ती वृक्ष पुद्गल पडला असता भूमीवर पडते त्याप्रमाणे ती
भूमीवर पडला. ३२

ह्याप्रमाणे महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीरामायणसंस्कृत आदिकाव्यातील

किष्किन्धाकाण्डपैरे श्रीरामायणस्य समाप्तं शाला ॥ २२ ॥

तदनंतर वानरराज वाल्मीकिं तं मुखं हुं गीतं हुंगीतं ती जगद्विख्यात तारा आपल्या
मृत पतीला म्हणाली १ "हे वीरा, माझ्या सावण्याप्रमाणे न वागल्यामुळे
विषम पाषाणांनी व्याप्त आणि म्हणूनच अलंते दुःखदायक अशा ह्या भूतलावर
तूं दुःखाने शयन करीत आहेस. २ हे वानरराजा, सरोश्वर पृथ्वीचे तुला माझ्या-
पेक्षा जास्त प्रिय आहे. कारण, तिला कवटाकून धरून तूं शयन करीत आहेस
आणि माझ्याशी तुसतें भाषणही करीत नाहीस. ३ हे वीरा, हे साहसप्रिया, हा
रामरूप विधाताच सुग्रीवाचे अधीन शाला आहे ! तस्मात्, सुग्रीवालाच पराक्रमी
समजले पाहिजे. ४ मोठमोठ्या अस्वलनीं व वानरांनीं तुज बलाढ्याची सेवा
केलेली आहे तेव्हा त्याचा व शोक करणाऱ्या अंगदचा दुःसह विलाप आणि
माझे हे शब्द श्रवण करून तू का बरे जागा होत नाहीस ! ५

इदं तद्वीरशयनं तत्र शेषे हतो युधि।	
शायिता निहता यत्र त्वयैव रिपवः पुरा	६
विशुद्धसत्त्वाभिजन प्रिययुद्ध मम प्रिय।	
मामनायां विहायैकां गतस्त्वमसि मानद्	७
गुराय न प्रदानन्या कन्या खलु विपश्चिता।	
शूरमार्यां हतां पश्य सद्यो मां विधयां कृताम्	८
मममग्नश्च मे मानो भग्ना मे शाश्वती गतिः।	
मगाधे च निमग्नाऽस्मि विपुले शोकसागरे	९
ममस्तारमयं नूनमिदं मे हृदयं दृढम्।	
मर्तारं निहत दृष्ट्वा यद्गाद्य शतघा कृतम्	१०
दुहृद्यैव च मर्ता च प्रकृत्या च मम प्रियः।	
प्रहारे च पराक्रान्तः शूरः पञ्चत्वमागतः	११
पतिहीना तु या नारी फामं भवतु पुत्रिणी।	

या ठिकणी तूच आपल्या घट्टूचा वध करून त्यांना निजविलेस तीच ही वीरघण्या होय आणि त्याच शय्येवर तू आज युद्धामध्ये वध पावून घयन करीत आहेस. ६ हे युद्धप्रिया, मी तुला प्रिय असून तू शुद्ध सत्त्विक कुलामध्ये उत्पन्न झालेला आहेस ऐह्य. हे मान्या, मला एकटीला अनाथ सोडून देऊन तू गेलास हे बरं काय? ७ खरोखर विचारी पुरुषाने आपली कन्या शूणला कधीही देऊ नये. पहा, मी शूरमार्यां असल्यामुळे एकाएकी मला वैपव्य येऊन माझा घात झालेला आहे. ८ आज माझे मानमान्यता नाहीची होऊन माझ्या घाश्वत मुन्वाचीही परिश्रमाति झाली आहे आणि अगाध अशा मोठ्या शोकसागरामध्ये मी दुहून गेले आहे. ९ खरोखर हे माझे बळकट हृदय अमोघ पापणाचेच केलेले आहे; कारण, वध पावलेल्या मर्ताराला पाटूनही थांबे आज शोकडों तुकडे झालेले नाहीत १०

ममवाचन च मला प्रिय असलेला हा माझा मित्ररूप मर्ता शूर असून शत्रूला प्रहार करण्याविषयी पराक्रमी असतानाही वध पावला. ११ पतिहीन झालेली स्त्री खूनाल पुत्रवती असो किंवा तिच्याजकळ घनयान्याची सम्यग्दि असो. ज्ञानी

धनधान्यसमृद्धाऽपि विषयेत्युच्यते वृधैः	११
स्वगात्रप्रभवे वीर शोषे रुधिरमण्डले ।	
कृमिरागपरित्तोमे स्वकीये शयने यथा	१३
रेणुशोणितसंवीतं गात्रं तव समन्ततः ।	
परिरब्धुं न शक्नोमि भुजाभ्यां प्लवगर्वम	१४
कृतकृत्योऽद्य सुप्रोवो वैरेऽस्मिन्नतिदारुणे ।	
यस्य राम विमुक्तेन हृतमेकेषुणा भयम्	१५
शरेण हृदि लग्नं गात्रसस्पर्शने तव ।	
वार्यामि त्वां निरीक्षन्ती स्थयि पञ्चत्वमागते	१६
उद्वर्षहं शरं नोलस्तस्य गात्रगतं तदा ।	
गिरिगङ्गरसंलीनं क्षीप्तमाशीषिपं यथा	१७
तस्य निष्कृष्यमाणस्य बाणस्यापि वभौ शुतिः ।	
अस्तमस्तकसंनद्धरश्मेर्दिनकरादिव	१८

श्लोक तिला विषया अर्थे दृष्टतात. ११ हे वीरा, ईश्वरोपप्रभृति कौटकासारिला रंगीत पलंगपोस जिच्यावर अंघरिला आहे अशा स्वतःच्या शय्येवर ज्याप्रमाणे तू शयन करीत होतास त्याप्रमाणे स्वतःच्याच शरीरापासून उत्पन्न झालेल्या ह्या रक्ताच्या धारकायात तू शयन करीत आहेस. १३ हे वानरथेष्टा, धूल आणि रक्त हार्तीनी शोडोकरून घ्यात झालेल्या ह्या तुझ्या शरीराला मला हातांनी आलिंगन देता येत नाही. १४ त्या अतिभयंकर बैरामध्ये सुप्रोव आज कृतकृत्य झाला. कारण, रामाने शोडलेल्या एका बाणाच्या योगाने आज त्याचे भय नाहीसे झाले. १५

तू मृत्यु पावल्यामुळे तुझ्या मुखाकडे निरखून पहात असलेल्या मला तुझ्या हृदयामध्ये खिळून राहिलेल्या बाणामुळे तुझ्या शरीराला आलिंगन देता येत नाही. १६ हे तित्ते मावण भ्रक्व केल्यावर तेथे असलेल्या नीलाने पर्वताच्या गुहेमध्ये लीन होऊन राहिलेल्या देदीप्यमान सर्पाप्रमाणे न्याच्या शरीरामध्ये खिळून राहिलेला तो बाण बाहेर काढिला. १७ (तो बाण रक्ताने भरला असल्यामुळे) बाहेर निघताना त्याचे तेज अस्ताचल शीं किरणे सयुक्त झालेल्या

पेतुः श्वतजघारास्तु व्रणेभ्यस्तस्य सर्वशः ।

ताम्रगैरिकसंपृका धारा इव घराधरात् १९

अवकीर्णं विमाजन्तीं भर्तारं रणरेणुना ।

अस्त्रंतयनजैः शूर सिपेचास्त्रसंमाहतम् २०^f

रुधिरोक्षिनसर्वाङ्गं दृष्ट्वा विनिहतं पतिम् ।

उवाच तारा पिद्वाक्ष पुत्रमद्भगदमद्भगना २१

अयस्यां पश्चिमां पश्य पितु पुत्र सुदारुणाम् ।

सप्तसक्तस्य वैरस्य गतोऽन्त पापकर्मणा २२

बालसूर्योऽज्ज्वलतनुं प्रयातुं यमसादनम् ।

अभिधादय राजान पितरं पुत्र मानदम् २३

पृथमुक्तः समुत्थाय जग्राह चरणी पितु ।

भुजाभ्यां पीनवृत्ताभ्यामद्भुदोऽहमिति ब्रुवन् २४

अभिधादयमान त्वामद्भगद त्वं यथा पुरा ।

सूर्यप्रमाणं दिप्तं लागले, १८ व त्याच्या शरीराला झालेल्या जखमातून सर्व बाजूंनी रक्ताचे प्रवाह ताम्र व गैरिक या धातूंनी युक्त लक्षा पर्वतावरील जल-धाराप्रमाणे वाहू लागले. १९

नंतर रणभूमीतील धुळीने व्याप्त झालेल्या भर्तारच्या देहावरील धूळ झाडू लागलेल्या ताराने रामबाणाने वध पावलेल्या त्या शूराला खोळयातील कधुनी स्नान घातले २० आणि सर्वांगवर रक्ताचा सडा होऊन मरून पडलेल्या पतीला अवलोकन करून विग्नवर्ण नेत्रांनी युक्त असलेल्या अंगदनामक पुत्राला ती तारा स्त्री म्हणली, २१ " हे पुत्रा, अत्यंत भयंकर अशी ही पित्याची शेवटली अवस्था अवलोकन कर. प्राक्तन, पापकर्मांमुळे उत्पन्न झालेल्या वैराचा अंत झाला. २२ हे पुत्रा, बालसूर्यप्रमाणे उज्ज्वल शरीराने युक्त असलेल्या या आपल्या यमशत्रूनाला गेलेल्या वानरराज मान्य पित्याला अभिवंदन कर. " २३ ह्याप्रमाणे ताराने सांगितले असता अंगद उठला आणि " मी अंगद आहे " असे म्हणत म्हणत त्याने आपल्या पुष्ट व वरुल हातांनी पित्याचे चरण थरिले २४

तेऽक्ष (ताली माहीच बोलत नाही असे पाहून तारा म्हणाली) " अंगद

दीर्घायुर्भव पुत्रेति किमर्थं नामिमापसे	२५
अहं पुत्रसहाया त्वामुपासे गतचेतनम् ।	
सिंहेन पातितं सद्यो गौः सवत्सेव गोवृषम्	२६
इष्ट्वा सङ्ग्रामयज्ञेन रामप्रहरणाम्भसा ।	
तस्मिन्नयभृथे ज्ञातः कथं पत्न्या मया विना	२७
या दत्ता देवराजेन तव तुष्टेन संयुगे ।	
शातकौर्मर्मां प्रियां मालां तां ते पश्यामि नेह किम्	२८
राज्यधर्मानं जहाति त्वां गतासुमपि मानद् ।	
सूर्यस्यावर्तमानस्य शैलराजमिच प्रभा	२९

न मे वचः पथ्यमिदं त्वया कृतं न चास्मि शक्ता हि निवारणे तव ।
हता सपुत्रास्मि हतेन सयुगे सह त्वया श्रीर्विजहाति मामपि ३०
इत्यासं श्रीमद्रा० वाल्मी० आदि० किञ्चिन्धाकाण्डे त्रयोविंश सर्गः ॥ २३ ॥ [१३८]

आपणाला अभिवंदन करीत असताना आपण पूर्वीप्रमाणें त्याला " हे पुत्रा,
दीर्घायु हो " असा आशीर्वाद का बरें देत नाही ? २५ सिंहानें एकाएकी
माहून टाकिलेल्या वृषमाचें समीप स्थित असलेल्या सवत्से गार्हप्रमाणें मी
पुत्राला घेऊन गतप्राण झालेल्या आपल्या शेजारी उभी आहे. २६ आपण
संप्रामयाग करून त्या अवमृथामध्वें रामबाणरूप उदकानें मज पत्नीशिवाय कसे
बरें स्नान केलें ? २७ देवराज इंद्रानें युद्धामध्ये संतुष्ट होऊन जी प्रिय पुवर्ण-
माला आपणाला दिली होती ती माझ्या कां बरें दृष्टी पडत नाही ? २८ अस्ता-
चलास जाणाव्या सूर्याची प्रभा ज्याप्रमाणें त्या पर्वतराजाला सोडून जात
नाहीं त्याप्रमाणें, हे मान्य, आपण गतप्राण झाला असूनही आपले ठिकाणीं
असलेले राजतेज आपणाला सोडून अद्यापि गेलें नाही. २९

माझे तें दितकारक माषण आपण ऐकिलें नाहीं आणि म्हणूनच आपलें निवा-
रण करण्यास मी समर्थ झालें नाही. त्यास्तव, युद्धामध्वें आपला वध झाल्यामुळें
मामाही पुत्रासहवर्तमान घात झाला असून ही राजलक्ष्मी आपणाबरोबर माझाही
त्याग करीत आहे. ३०

ह्याप्रमाणें महाभूमिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यातील

किञ्चिन्धाकाण्डपैकीं त्रयोविंश सर्ग समाप्त झाला ॥ २३ ॥

चतुर्विंश सर्ग ।

तामाशुभेगेन दुरात्तदेन त्वभिप्लुतां शोकमहार्णवेन ।
 पश्यंस्तदा चाल्यनुजस्तरस्वी भ्रातृबंधेनाप्रतिमेन तेपे १
 स वाष्पपूर्णेन मुखेन पश्यन्क्षणेन निर्विण्णमना मनस्वी ।
 जगाम रामस्य शनेः समीप भृत्यैर्वृत सपरिदूयमान २
 स तं समासाद्य शूर्द्धात्चापमुदात्तमाशीविपतुल्यराणम् ।
 यशस्विन लक्षणलक्षिताङ्गमवास्थिन रात्रवमित्युवाच ३
 यथा प्रतिज्ञातमिदं नरेन्द्र कृत स्वया दृष्टफल च कर्म ।
 ममाद्य भोगेषु नरेन्द्रसूनो मनो निवृत्त हतजीविनेन ४
 अस्यां माहिष्यां तु भृशं रुदत्यां पुरेऽतिविशोशति दुःप्रतप्ते ।
 हते नृपे सशयितेऽङ्गदे च न राम राज्ये रमते मनो मे ५
 क्रोधादमर्षादतिप्रिप्रधर्षाङ्गातुर्वधो मेऽनुमत पुरस्तात् ।

अति वेगवान्, दुस्तर, व प्रचंड शोकसागरामध्ये मम झालेल्या तारेला अवलोकन केल्यावर बलाढ्य सुम्राबाला आपल्याला अयोग्य अशा भ्रातृबंधाचे दुःख होऊ लागले १. मुख अधूनीं भरून गेले आणि मनाला खेद वाटून दासानों पारवेष्टित आणि शोक करित असलेला तो विचारी सुग्रीव क्षणभर तिच्याकडे पाहून हलके रामासमीप गेला २ आणि राजाचिह्ने व सर्पतुल्य भयंकर बाण ह्यानी युक्त असून हातामध्ये धनुष्य धारण केलेल्या आणि तेथे स्थित असलेल्या यशस्वी व उदार रामाकडे गेल्यावर तो त्याला म्हणाला ३ “ हे राजा, प्रतिज्ञा केल्याप्रमाणे तू हे दृष्ट फलाने युक्त असलेले कर्म केले आहेस, परंतु, हे राजपुत्रा जीवितही व्यर्थ झालेल्या माझे मन भोग्य वस्तूपासून आज पराट्टत झाले आहे ४ हे रामा ही राजपत्नी अतिशय रडत असल्यामुळे, किष्किंधानगर दुःख--सतप्त होऊन अतिशय आक्राश करित असल्यामुळे आणि राजाचा वध झाल्या-कारणाने अगदाचे जावितही पितृवियोगाने अशायिन झाल्याचे दिसत असल्यामुळे राज्याचे ठिकाणी माझे मन रमत नाही. ५

हे इंद्राकुवशराजश्रेष्ठा, भ्रात्यान माझा अतिशयच परामव केला असल्या-कारणाने माझामुळे व असहिष्णुतेमुळे पूर्वी मला त्याचा वध होणे बरे वाटले

इते त्विदानीं हरियूथपेऽस्मिन्सुतीक्ष्णमिद्वक्त्रकुवर प्रतप्त्ये ६
 श्रेयोऽद्य मन्ये मम शैलमुख्ये तस्मिन्नि चासध्विरमृष्यमूके ।
 यथा तथा वर्तयत स्वकृत्या नेम निहत्य त्रिदिवस्य लाभ ७
 न त्वा जिघासामि चरोते यन्मामथ महात्मा मतिमानुवाच ।
 तस्यैव तद्राम वचोऽनुरूपमिदं वचः कर्म च मेऽनुरूपम् ८
 भ्राता कथं नाम मया गुणस्य भ्रातुर्वधं राम विरोचयेत् ।
 राज्यस्य दुःखस्य च वीर सारविचिन्तयन्कामपुरस्कृतोऽपि ९
 वधो हि मे मतो नासौस्वमाहात्म्यव्यतिक्रमात् ।
 ममासीद्बुद्धिदौरात्म्यात्प्राणहारी व्यतिक्रम १०
 द्रुमशाखावभ्रयोऽहं मुहूर्तं परिनिष्टमन् ।
 सान्स्वायेत्वा एतनेनोक्तो न पुन कर्तुमहंसि ११

होते परंतु, हा वानरसेनानायक वध पावल्यावर आता मला अत्यंत दुःख होता आहे ६ खेनाताला उचित असे वर्तन ठेवून कशाही रातीने वर्तन ठरण्याचा प्रस्न आला तरी त्या ऋष्यमूकनामक श्रेष्ठ पर्वतावर वास्तव्य करणे आज श्रेयस्कर आहे असे मला वाटते परंतु त्याचा वध करून स्वर्ग प्राप्त झाला तरी तो नको ७ " मा तुम्हा यात करणार माहीं तू चालता हो " असे जे ह्या विचारी महात्मा मला म्हणाला तू याचे म्हणजे त्वालाच योग्य असून, हे रामा, हे माझे वधरूप, कर्म व तो वध घडवून आणणारे भाषण मात्र मलाच योग्य आहे ८

काण्ठा भ्राता जरी किताही विषयल्पट झाला असला तरी, हे वीरा रामा राज्यप्राप्तीचे मुळ आणि भ्रातृवधामुळे होणारे दुःख ह्याचा सारासार विचार करू लागल्यावर गुणवान् भ्रात्याचा वध करणे माझ्याप्रमाणे त्याला कसे धरू शकेल ? ९ स्वतःचा अपकीर्ति होण्याचा प्रसंग येईल, ह्या भयामुळे वालीला माझा वध आभिमन नव्हता तरी माझी बुद्धि दुष्ट असल्यामुळे माझ्या हातून मान हा भ्रात्याचे प्राण जाण्यास कारणीभूत होणारा अन्याय झालेला आहे १० वृद्धशाखेचा तडाका असल्यामुळे गलाबन करण्याचा प्रसंग येऊन मी जेव्हा तुझ्या नावाने एक मुहूर्तभर आकाश करात बसलो तेव्हा " तू असे फिहन करू, नकोस " एवढेच ह्या वालाने सात्वन्धुवक मला सांगितले ११

भ्रातृत्वमार्यभावश्च धर्मश्चानेन रक्षितः ।

मया क्रोधश्च कामश्च कपित्वं च प्रदर्शितम् १२

आचिन्तनायं परिवर्जनीयमनाप्सनीयं स्वनवेश्मणीयम् ।

प्राप्तोऽस्मि पाप्मानमिदं वयस्य भ्रातुर्वंधात्वाप्स्वधादिवेन्द्रः १३

पाप्मानमिन्द्रस्य मही जलं च वृक्षाश्च कामं जगृहुः स्त्रियश्च ।

कां नाम पाप्मानमिमं सहेतुशाखाभृगस्य प्रतिपत्तुमिच्छन् १४

नाहर्हामि संग्राममिमं प्रजानां न यौवराज्यं कुत एव राज्यम् ।

अधर्मयुक्तं कुलनाशयुक्तमेवंविधं राघव कर्म कृत्वा १५

पापस्य कर्ताऽस्मि विगर्हितस्य क्षुद्रस्य लोकापकृतस्य लोके ।

शोको महान्मामभिवर्ततेऽयं घृष्टैर्यथा निम्नमिधाम्बुवेगः १६

सौदूर्यघातापरगात्रबालः संतापहस्ताक्षिशिरोविषाणः ।

एनोमयो मामभिहस्ति हन्ती दृष्टो नदीकूलमिव प्रमुद्गः १७

सारांश, वंशुव, मेठेगगा आणि घर्म ही ह्यानें पाळिली व मी मात्र कामा
क्रोध व वानरस्वभाव हीं दर्शविलीं. १२ हे मित्रा, विश्वरूपाचा वय केन्यामुळे
जसें इंद्राला पातक प्राप्त झालें तसें त्रिवार करण्यास, मनामध्यें आगावयाम
आणि अवलोकन करण्यासही अयोम्य अर्थ हें पातक भ्रात्याच्या वधामुळे मला
प्राप्त झालें आहे. १३ इंद्राचें पातक पृथ्वी, उदक, वृक्ष आणि स्त्रिया ह्यानीं,
गुणाल स्वाकारिलें; परंतु, हें वानराचें पातक घेण्याची-कोणाला इच्छा आहे
आणि तें घेण्यास समर्थ तरी कोण आहे ? १४ हे राघवा, कुलाचा नाश
ज्याच्या योगानें होईल अशा प्रकारचें हें धर्मविरुद्ध कर्म माझ्या हातून घड-
ल्यामुळे मी प्रजेच्या संमानास अवघा यौवराज्यासही पात्र नाहीं, तेव्हां मी
राज्याला पात्र कोटून होणार ? १५

इहलोकीं निंय व परलोकींही परमार्थाच्या आढ वेगारें आणि क्षुद्र प्राण्याला
योग्य असलेलें पातक माझ्या हातून घडलें असल्यामुळे पर्जन्यवृष्टीच्या उदकाचा
प्रवाह जसा समस्त प्रदेश व्याप्त करून टाकितो तसा हा प्रचंड शोक मला
व्याप्तून टाकीत आहे १६. सहोदर भ्रात्याचा वध होव जयाचे दुसरे अवयव व
वेद्य आहेत आणि संताप हेंच ज्याचें दोषें; सौंद, मस्तक व दात आहेत अशा
हा पापमय प्रचंड हाति मदमत्त होऊन नदीच्या तीराप्रमाणें मला घडकां मारीत

अंहो वतेद नृवराविषहं निवर्तते मे हृदि साधु वृत्तम् ।
 अग्नौ विवर्णं परितप्यमान किञ्च यथा राघव जातरूपम् १८
 महाबलानां हरियूथपानामिदं कुलं राघव मन्त्रिमित्तम् ।
 अस्याङ्गदस्थापि च शोकतापादर्घ्यस्थितप्राणमितीव मन्ये १९
 सुत सुलभ्य सुजन सुवश्य कुतस्तु पुत्रः सदृशोऽह्मदेन ।
 न चापि विद्येत स वीर देशो यस्मिन्मवेत्सोऽदरसतिकर्षः २०
 अद्याङ्गदो वीरवरो न जीवेज्जीवेत् माता परिपालनार्थम् ।
 धिना तु पुत्रं परितापकीनां सा नैव जीवेदिति निश्चितं मे २१
 सोऽहं प्रवेक्ष्याम्यतिदीप्तमग्निं भ्रात्रा च पुत्रेण च सत्यमिच्छन् ।
 इमे विचेक्ष्यन्ति हरिप्रवीराः सीतां निदेशे परिवर्तमाना २२
 कृत्वां तु ते सेत्स्यति कार्यमेतन्मर्यप्यतीते मनुजेन्द्रपुत्र ।

आहे १७ हे पुरुषश्रेष्ठा राघवा, निस्तेज आणि म्हणूनच अमीमध्ये तापत पातलेले हुवर्ण असें मळ नाहीसा करून दारिद्र्य तसें हे माझ्या मनाला लागून राहिलेले दुःसह पातक माझे जन्मतारजित पुण्य नाहीसे करीत आहे १८ हे राघवा, महाबलांश्व वीरसेनाधिपतींचे हे कुल माझ्याकरिता आणि ह्या भगदाच्या शोकतापामुळे अर्धवट मेल्यासारखे झाले आहे असें मला वाटते १९

पित्याला पुत्रांमनकापासून तारणारा सज्जन आणि पित्याच्या आज्ञेत वागणारा असा भगदा सारखा पुत्र प्राप्त होणे मुलभ नाही आणि, हे वीर, जेथे सहोदर भ्रात्याची गाठ पडेल असा कोणता प्रदेशही येथे विद्यमान नाही २० हा श्रेष्ठ वीर भगद आज जिवंत राहिल असें मला वाटत नाही, तथापि हा जर जिवंत राहिला तर त्याचे परिपालन करण्याकरिता त्याची माताही जिवंत राहिल, परंतु, शोकामुळे दौन झालेली ही तारा पुत्रावांचून मात्र जिवंत रहागा रच नाही असें मला निश्चित वाटत आहे २१ तस्मात्, भ्रात्याशी व पुत्राशी सख्य व्हावे एतदर्थं मी अत्यंत प्रदात जन्मामध्ये प्रवृत्त वरिती. हे श्रेष्ठ वीर तुझ्या आज्ञेमध्ये वागणारे आहेत व हे सीतेचा शोध लावितील २२ हे राजपुत्रा, मी परलोकी गेल्यावरही हे तुझे संपूर्ण अर्थ सिद्धीस आईल ह्यास्तव, हे रामा,

कुलस्य हन्तारमजीवनाद्धं रामानुजानां हि कृतागसं माम् ०३
 इत्येवमार्तस्य रघुप्रवीरः श्रुत्वा चचौ चालिजघन्यजस्य ।
 संजातयाप्यः पर्यारहन्ता रामो मुहूर्ते विमना चभूव ०४
 तस्मिन्क्षणेऽमीक्षणमेवक्षमाणः क्षितिक्षमावान्भुवनस्य गोप्ता ।
 रामो गदन्तीं व्यसने निमग्नानां समुत्सुकः सोऽथ ददर्श ताराम् ०५
 नां चारुनेत्रां कापिमहनायां पानिं भ्रमाश्लिष्य तदा शयानाम् ।
 उत्थापयामासुरदीनसत्त्रां मन्त्रिप्रधानाः कपिराजपत्नीम् ०६
 सा धिस्फुरन्ती परिरभ्यमाणा भक्तुः समीपाद्दर्शयमाना ।
 ददर्श रामं शरत्पाशपाणिं स्थनेजसा सूर्यमिव ज्वलन्तम् ०७
 सुमंभृतं पार्थिवलक्षणैश्च तं चारुनेत्रं मृगशायनेषु ।
 अदृष्टपूर्वं पुरुषप्रधानमयं स काकुत्स्थ इति प्रजज्ञे ०८

कुलपातकी आदि दृष्ट्वा च त्रिरंशु रदाण्यास अयोग्य अशा मत्र पात्याला तू
 (अग्निवेशेन कथयति ३०) अनुज्ञा द. " २३

प्राप्तमार्गे बालीचा कनिष्ठ भ्राता जो मुग्धीह त्याने दुःखित होऊन केडेले
 भायग धरग केन्यावर धनुष्यांशु वरिनाशक रघुवीर रानाच्याही नेत्रामध्ये
 अश्रु आले अणि शयभर त्याला काही मुचेन घेही झाले. २४ तो त्याच वेळी
 दुःनामध्ये मग मन्त्रांमुळे रोदन करणारी तारा, अत्यंत उत्सुक, वारंवार इकडे
 निकडे पदागान्या, जगत्यालक व पृथ्वीगारिच्या क्षमाशील रामाच्या दृष्टी
 पडली. २५ मुंदर नेत्रांनी युक्त असलेली ती वानराधिपतीची ग्नामिनी व वानर-
 गत्र बालीचा उदार पत्नी पतीला कडाडून भूमिावर पडली अश्यां धेठ मंत्र्यानी
 तिला उठविलें २६.

तेव्हा मर्यादा कडाडून वाहरितां तडफडत असलेल्या त्या तारिला ते सुलभ
 मुग्ध मंत्री मर्यादायुक्त दूर नेऊं लागले अश्यांना स्वतःच्या तेजांने सूर्यासारिता
 प्रकाशमान होत असलेला राम हातामध्ये धनुष्यांशु घेतलेला तिने अवलोकन
 केला २७ व रात्रलक्ष्मणीनी संपन्न, मनोहर नेत्रांनी युक्त आणि पूर्वी कधीच
 पाहण्यांत न आलेला अशा तो पुरुषधेठ अवलोकन केल्याबरोबर हा काकुत्स्थ आढे
 असे त्या मृगनयनेने पडे जाविलें २८ व अनेक ती संकटांत सांपडल्यामुळे दुःखित

तस्येन्द्रकल्पस्य दुरासदस्य महानुभावस्य समीपमार्या ।
 आर्तातितूर्णं व्यसनं प्रपन्ना जगाम तारा परिवेहलन्ती २९
 त सा समासाद्य विशुद्धसत्त्वं शोकेन सध्रान्तशरीरभावा ।
 मनस्विनी शक्यमुवाच तारा राम रणेत्कर्षणलब्धलक्ष्मम् ३०
 स्वमप्रमेयश्च दुरासदश्च जितेन्द्रियश्चोत्तमधर्मकश्च ।
 अक्षीणकीर्तिश्च विचक्षणश्च क्षिणिस्रमावांक्षतजोपमाशुः ३१
 स्वमात्तयाणासनयाणपाणिर्महाबलः सहननोपपन्नः ।
 मनुष्यदेहाभ्युदय विहाय दिव्येन देहाभ्युदयेन युक्तः ३२
 येनैव याणेन हतः शियो मे तेनैव याणेन हि मा जहदि ।
 हता गमिष्यामि समीपमस्य न मां चिना वीर रमेत घाली ३३
 स्वर्गेऽपि पद्मामलपद्मनेत्र समेत्य संप्रक्ष्य च मामपश्यन् ।
 नहोप उच्चावचताम्रचूडा विचित्रधेपाप्सरसोऽभजिष्यत् ३४

झालेली कुलीन तारा विवळत विवळत त्या इद्रतुल्य व अर्जिक्य अशा महापरा-
 क्रमी रामाचे समीप गेली २९ आणि शोकामुळे देह मानावर नसलेली ती विचारी
 तारा शुद्ध अंत करणाने युक्तच संप्राप्तात लक्ष्यभेद करण्याविषयी सर्वांपैकी अधिक
 भशा त्या रामापाशी जाऊन म्हणाली २० “ आरक्षवर्गजेत्रानीं युक्त असलेला तूं
 मोनिजनानाही प्राप्त होण्यास अशक्य आहेस, जितेंद्रिय असेस, उत्कृष्ट धर्माने
 चालणारा आहेस, तुझे ज्ञान हाणे दुर्घट आहे, तुला कीर्ति कधीही क्षण
 हाणारी नाही व तूं पृथ्वीप्रमाणे क्षमाशील असून ज्ञानी आहेस. २१

हातामध्यें धनुर्धारण केलेला तूं महाबलाध्य असून तुझे शरीरही बाधे-
 सूत आहे व तुझ्याचपामून वध पावलेला वालो मनुष्य-देहामध्यें प्राप्त होणाऱ्या
 सुखाचा त्यास करून दिव्य देहाने प्राप्त होणाऱ्या सुखाचा उपभोग घेत आहे-
 ३२ ह्यास्तव, हे वीरा, ज्या बाणाच्या योगाने माझ्या प्रिय पतीचा वध झाला
 त्याच बाणाच्या योगाने तूं माझा वध कर म्हणजे मी वध होताअपणो त्याचे
 समीप जाईन; त्या बालीला माझ्यावाचून चैन पडावयाचे नाही. ३३ हे
 निर्मलकमलप ाक्षा रामा, सर्गामध्येंही बानाप्रकारच्या रक्तपुष्पाचे गजरे मस्त-
 कानध्यें पाहून अद्भुत वेष धारण केलेल्या अप्सराचा जरी त्यात्म समागम झाला
 तरी तो मला पाहू लागेल आणि मी त्याच्या दृष्टी पडले नाही म्हणजे त्या अप्सरा-

स्वर्गेऽपि शोकं च विवर्णतां च मया विना प्राप्स्यति वीर वाली ।
 रम्ये नगेन्द्रस्य तटावकाशे विदेद्वकन्याराहितो यथा त्वम् ३५
 त्वं येत्थ तावद्वनिताविहीनः प्राप्नोति दुःखं पुरुषः कुमारः ।
 तत्त्वं प्रजानञ्जहि मां न वाली दुःखं ममादर्शनं भजेत ३६
 यंच्चापि मन्येत भवान्महात्मा स्त्रीघातदोषस्तु भवेद्य नह्यम् ।
 आत्मेयमस्येति हि मां जाहि त्वं न स्त्रीविघ्नः स्यान्मनुजेन्द्रपुत्र ३७
 शास्त्रप्रयोगाद्विविधाञ्च घेदादनन्यरूपाः पुरुषस्य दाराः ।
 दारप्रधानाद्धि न दानमन्यत्प्रदृश्यते ज्ञानवर्ता हि लोके ३८
 त्वं चापि मां तस्य मम प्रियस्य प्रदास्यसे धर्मभवेद्य वीर ।
 अनेन दानेन न लप्स्यसे त्वमधर्मयोगं मम वीरघातात् ३९

बाही तो उपमोग घेणार नाही. ३४

साराष्ट्र, हे वीर, ज्याप्रमाणे सीतेचा विरह झाल्यामुळे श्रुत्यनूकपर्वतच्या-
 तटासमीप अमलेच्या रम्य प्रदेशामध्येही तू शोचकूल व निस्तेज झाला आहेस
 त्याप्रमाणे तो वाली स्वर्गामध्ये माझा विरह झाल्यामुळे शोचप्रसन्न व निस्तेज
 होईल ३५. तारपर्व, स्त्रीचा वियोग झाला असता तरण पुण्याला वसें दुःख
 होतं हे तू तर जागत आहेस. तम्बान्, हे लक्ष्यात आणून तू माझा वध कर
 म्हणजे माझ्या विरहामुळे वालीला दुःख होणार नाही. ३६ हे राजपुत्रा, आप-
 णाला स्त्रीवधाचा दोष लागेल असें जर तुज महाम्याला वाटत असेल तर तें ही
 बरोबर नाही. ही वालीचा आर्याव आहे असें समजून तू माझा वध कर
 म्हणजे स्त्रीदृष्टीचा दोष तुला लागणार नाही. ३७ अरे, शास्त्राविहित अनुष्ठानाचा
 पतीसहवर्तमान अधिकार असल्यामुळे आणि स्त्री हा पतीचा अर्धा आत्मा
 आहे अशा अनेक श्रुति असल्यामुळे स्त्री वस्तुतः पुरुषाद्वय मित्र नाही.
 शिवाय स्त्री दानाधारिणें दुसरे दानही ज्ञानवानांच्या दृष्टीनें ह्या जगतामध्ये
 नाही. ३८

ह्यामूव तंही धर्माकडे लक्ष्य देऊन मला त्या माझ्या प्रियेचे स्थापन कर.
 कारण, हे वीर, तुझ्या हातून हे दान झालें म्हणजे माझ्या पतीच्या वधाचे
 तुला पातक लागणार नाही. ३९ मी अनाथ व दुःखाकूल झालें असून साप्रत

आर्तामनाथामपनीयमानामेवंगतां नार्हासि मामहन्तुम् ४०
 अहं हि मातङ्गविलासगामिना प्लवंगमानामृपभेण धीमता ।
 विना वराहोत्तमहेममालिना चिर न शक्यामि नरेन्द्र जीवितुम् ४१
 इत्येवमुक्तस्तु विभुमंहात्मा तारां समाश्वस्य हितं वभाषे ।
 मा वीरभार्ये विभक्तिं कुरुष्व लोको हि सर्वो विहितो विधात्रा ४२
 तं चैष सर्वं सुखदुःखयोगं लोकोऽवधीत्तेन कृतं विधात्रा ।
 प्रयोऽपि लोका विहितं विधान नातिक्रमन्ते वशगा हि तस्य ४३
 प्रीतिं परां प्राप्स्यसि तां तथैव पुत्रश्च ते प्राप्स्यति यौवराज्यम् ।
 धात्रा विधानं विहितं तथैव न शूरपत्न्यः परिदेवयन्ति ४४

मला आपले पतीपासून हे श्रेष्ठ मंत्री दूर नेत आहेत तेव्हा अशा अवस्थेमध्ये
 असलेल्या माझा वध न करणे तुला योग्य नाही, ४० गजाप्रमाणे विलासी गतीने
 युक्त, श्रेष्ठाना योग्य अशी उरकृष्ट सुवर्णमाला धारण करणारा आणि वानरामध्ये
 श्रेष्ठ असा जो माझा विचारी पति घालो त्याच्यावाचून, हे राजपुत्रा, मी फार
 दिवस जिवंत रहा यास समर्थ नाही " ४१

ह्याप्रमाणे तारेने विनीत केली असता तिचे सात्वत कर्तृ तौ महात्मा प्रभु
 राम तिच्याशी हितावह भाषण करू लागला. (सो म्हणाला) " हे वीरपत्नि, न,
 असें भलते सलने मनामध्ये आणू नकोस. हे सर्व जगत् विधात्याने निर्माण केले
 असून ४२ लाना अे गावे लागणारे हे सर्व सुखदुःखही त्या विधात्यानेच केले
 आहे असें लौक म्हणत असतात आणि म्हणूनच त्रैलोक्यातीलही प्राणी त्याच्या
 अधीन असून त्याने जे ठरविले असेल ते टाळण्यास समर्थ होत नाहीत ४३.
 तुझ्या पुत्राला यौवराज्य प्राप्त होईल आणि ते प्राप्त झाले म्हणजे तुलाही पहि-
 त्याप्रमाणेच पराक्रांतेचा आनंद होईल. (हे राजपत्नि,) शूराच्या क्रिया कधी
 शोक करीत बसत नाहीत. ही जी गोष्ट ज्ञात्री ती तशीच वदवयाची म्हणून
 विधात्याने ठरविले होते " ४४ ह्याप्रमाणे त्या महात्म्या सन्तुष्टापन महाप्रभावी

आश्वसिता तेन महात्मना तु प्रभावयुक्तेन परन्तपेन ।

सा वीरपत्नी ध्वनता मुखेन सुवेपरूपा विरराम तारा ४५

इत्यार्षे श्रीमद्रामे वाल्मीकीय आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे चतुर्विंशः सर्गः ॥२४॥

: पञ्चविंशः सर्गः ।

स सुग्रीवे च तारां च साङ्गदां सहलक्ष्मणः ।

समानशोकः काकुत्स्थः सान्त्वयन्निदमन्नवीत् १

न शोकपरितापेन श्रेयसा युज्यते मृतः ।

यद्ग्रानन्तरं कार्यं तत्समाधातुमर्हथ २

लोकवृत्तमनुष्ठेयं कृतं यो याप्पमोक्षणम् ।

न कालाद्गुत्तरं किञ्चित्परं कर्म उपासितुम् ३

नियतिः कारणं लोको नियतिः कर्मसाधनम् ।

नियतिः सर्वभूतानां नियोगेष्विह कारणम् ४

रामाने तिवे सांख्यन केले असता नःकृष्ट वेप व ह्यानी युक्त असलेली ती तारा आपले मुखे असलेले तोंड बंद करून स्वस्थ राहिली. ४५.

ह्याप्रमाणे महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंस्कृत आदिकाव्यातील किष्किन्धाकाण्डावर्षिके चोविंशत्वा सर्ग समाप्त झाला ॥ २४ ॥

लक्ष्मणासहवर्तमान असलेला तो ककुत्स्थकुलोत्पन्न राम त्यांच्याचप्रमाणे शोक करू लागला आणि सुग्रीवाचे व अंगदासहवर्तमान तारेचे सांख्यन करण्याकरिता म्हणाला ' ' शोकसंतापामुळे मृताला कधीही सुगति प्राप्त होत नाही. तस्मान् आता ह्यानंतर जे काही कर्तव्य असेल ते तुझी करा. २. लोकव्यवहाराप्रमाणे- ही वागलेच पाहिजे आणि त्याचप्रमाणे तुम्ही अधुदा डाळिलेतच; परंतु, (आता मरणानंतर जे काही कर्तव्य असेल ते करा.) वेळ निघून गेली म्हणजे कोणतेही सत्कर्म करिता येत नाही ३. जगतामध्ये कालावरच सर्व कांही अवलंबून असून कर्मही कालावरच साध्य होत असतात आणि त्याचप्रमाणे धर्माचा अधिकार असलेल्या प्राण्यांना विहित असलेले जे ज्योतिष्टोमादिक थाग ते होण्यालाही काळच कारण आहे ४. कोणतेही कर्म कालाचा आश्रय असल्यावाचून कोणालाही

न कर्ता कस्यचित्कश्चिन्नियोगे नापि चेश्वरः ।	
स्वभावे वर्तते लोकस्तस्य कालः परायणम्	५
न कालः कालमत्येति न कालः परिहीयते ।	
स्वभावं च समासाद्य न किञ्चिदतिवर्तते	६
न कालस्यास्ति बन्धुत्वं न हेतुर्न पराक्रमः ।	
न मित्रज्ञातिसंबन्ध- कारणं नात्मनो यशः	७
किं तु कालपरीणामो द्रष्टव्यः साधु पश्यता ।	
धर्मश्चार्थश्च कामश्च कालक्रमसमाहिताः	८
इतः स्वां प्रकृतिं घाली गतः प्राप्तः क्रियाफलम् ।	
सामदानार्थसंयोगैः पवित्रं पुत्रगेश्वरः	९

करितां येत नाही व कालाचा आधार असल्यावाचून विहित कर्म करण्यालाही पुरुष समर्थ होत नाही. लोकेश्वर हा प्राक्तन कर्मावर अवलंबून आहे आणि त्या कर्माला कालाचाच मुख्य आधार आहे. ५.

कालामुळे अवश्य घडणाऱ्या गोष्टी घडण्याला कधी कालातिक्रमण होत नाही व त्या कधी आधीही घडून येत नाहीत. सराश, प्राक्तन कर्माच्या कवा-
ल्यात सापडलेल्या कोणत्याही प्राण्याला अवश्य घडणारी गोष्ट टाळता येत नाही ६. त्या कालस्वरूप ईश्वराचे ठिकाणी कोणत्याही विषयी पक्षपात नाही, तो टाळण्याकरिता कोणताही उपाय चालत नाही, त्याच्यापुढे कसल्याही पराक्रमा-
ची मात्रा चालत नाही, मित्र आणि ज्ञातिसंबंध त्याचाही काही उपयोग होत नाही आणि तो भगवान् काल कोणाच्या इच्छेप्रमाणेही वागणारा नाही ७. सुख-
दुःखादि प्राप्त होणे हे सर्व कालाधीन असलेल्या आपआपल्या कर्मांचेच फल आहे असे विवेकी पुरुषाने मनांत आणावे. कारण, धर्म, अर्थ आणि काम हे काला-
ला अनुसरूनच प्राप्त होत असतात ८. साम व दान छान्नी संपादन केलेल्या ऐश्वर्याच्या योगाने वानरराज वालीला शुभ कर्मांचे फल जसे राज्याचा उपभोग तो इश्लोभी प्राप्त झाला होता आणि सांप्रतही त्याला स्वकर्मांचेच फल प्राप्त झाले आहे. ९

स्वधर्मस्य च संयोगाज्जितस्तेन महात्मना ।	
स्वर्गः परिगृहीतश्च प्राणानपरिरक्षता	१०
एषा च नियतिः श्रेष्ठा यां गतो हरियूथपः ।	
तदलं परितापेन प्राप्तकालमुपास्यताम्	११
वचनान्ते तु रामस्य लक्ष्मणः परवीरहा ।	
अवदत्प्रथितं वाक्यं सुग्रीवं गतचेतसम्	१२
कुरु त्वमस्य सुग्रीवं प्रतकार्यमनन्तरम् ।	
ताराङ्गदाभ्यां सहितो वालिनो दहनं प्रति	१३
समाज्ञापय काष्ठानि शुष्काणि च वह्नि च ।	
चन्दनानि च दिव्यानि वालिसंस्कारकारणात्	१४
समाध्यासय दीनं त्वमद्भुवं दीनचंतसम् ।	
मा भूर्धालिशाबुद्धिस्तव त्वदधीनमिदं पुरम्	१५
अद्भुदस्त्वानयेन्माल्यं वस्त्राणि विविधानि च ।	
घृतं तैलमधो गन्धान्यञ्चात्र समनन्तरम्	१६

शाराश, स्वधर्मासुक्ते त्या महारम्याने इहलोकी स्वर्ग संपादन करून ठेविला होता आणि साप्रत सुदामध्ये प्राणाला मुक्त्वामुक्ते त्याला तो प्राप्तही झाला आहे १०. ही कालकृत व्यवस्था अपरिहार्य आहे आणि तीच दानरसेनाधिपति पालीला प्राप्त झाली आहे. तस्मात्, आता शोक पुरे झाला, समयाला उचित अर्थे जें कर्म तें आता होऊं या ” ११. हें रामाचें भाषण संपल्यावर शत्रुपक्षीय धारणाशरु लक्ष्मण देहभानावर नसलेल्या सुग्रीवाला विनयपूर्वक म्हणाला १२ “ हे सुग्रीवा, मरणानंतर कर्तव्य असें ह्या वालीचें औष्वर्दोदिके कर्म तें तूं कर आणि तारा य अंगद ह्यांसहवर्तमान तूं पालीला दहन करण्याच्या उद्योगाला लाग १३.

वालीचा संस्कार करण्याकरिता तूं पुष्कळ शुष्क काष्ठे व दिव्य चंदन जम-विण्याची आज्ञा कर १४ व मनामध्ये खिन्न झालेल्या ह्या दीन अंगदाचें तूं सात्वत कर. असा पोरकट विचार मनांत आणूं नको; हें किष्किन्धा नगर तुझ्या अधीन आहे १५. पुष्पे, ननाप्रकारची वस्त्रे, घृत, तेल, सुगंधद्रव्ये आणि इतरही आवश्यक साहित्य हीं सर्व अंगद घेऊन येईल १६. हे तारा, सरस्व

त्वं तार शिबिकां शीघ्रमादायागच्छ संभ्रमात् ।	
त्वरा गुणवती युक्ता ह्यस्मिन्काले विशेषतः	१७
सर्ज्जामवन्तु प्लवगाः शिबिकावाहनोचिताः ।	
समर्था बालिनश्चैव निर्हरिष्यन्ति बालिनम्	१८
एवमुक्त्या तु सुग्रीवं सुमित्रानन्दवर्धनः ।	
तस्थौ भ्रातृसमीपस्थो लक्ष्मणः पंरवीरहा	१९
लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा तारः संभ्रान्तमानसः ।	
प्रविवेश गुहां शीघ्रं शिबिकासक्तमानसः	२०
भादाय शिबिकां तारः स तु पर्यापतत्पुनः ।	
घानरै रुह्यमानां तां शूरेरुह्यहनोचितैः	२१
दिव्यां भद्रासनयुतां शिबिकां स्यन्दनोपमाम् ।	
पक्षिकर्मभिराचित्रां द्रुमकर्मविभूषिताम्	२२
आचितां चित्रपर्त्ताभिः सुनिधिष्ठां समन्ततः ।	
विमानमिव सिद्धानां जालवृत्तायनायुताम्	२३

लग्नगीने जा. कारण, तेवढी पालखी घेऊन ये. ह्याप्रसंगी योग्य त्वराच फाय-
देशीर होगारी भाडे १७. पालखी वाहून नेण्याचा सराव असलेले समर्थ व
बलाढ्य वानर तयार होऊं या; म्हणजे ते, वालीला घेऊन जातील " १८.
सुमित्रेचा आनंद बर्द्धिगत करणारा व शत्रुपक्षीय वीराचा घात करणारा
लक्ष्मण सुग्रीवाला ह्याप्रमाणे सांगून आपल्या भ्रात्यासमीप उभा राहिला १९.

नंतर लक्ष्मणाचे भाषण श्रवण केल्यावर अंतःकरणाची घादल उडून गेलेला
तार पालखी आणण्याचा उद्देश मनांत धरून सत्वर गुहेमध्ये गेला २० आणि
पालखी घेऊन परत फिरला. वहाण्याचा सराव असलेले शूर वानर ती पालखी
घेऊन घेत होते २१; ती दिव्य शिबिका रगासारिखी असून राजाला उचित
अशा मोठ्या मू-यवान् आसनाने ती युक्त होती; तिच्या आसमताद्द्वारा, पक्ष्याच
चित्रे काढिलेली होती; वृक्षाच्या चित्राने तिला शोभा आणिलेली होती २२
पायदळाच्या चित्राने ती व्यात झालेली होते, सर्व बाजंनी तिची रचना-उत्तम-
प्रकारे केलेली होती; जाल्या व खिडक्या ह्यांनी युक्त असून ती सिद्धाच्य

सुनियुक्तां विशालां च सुकृतां शिल्पिभिः कृताम् ।	
दारुपर्वतकोपेतां चारुकर्मपरिप्लुताम्	२४
चराभरणद्वारैश्च चित्रमाल्योपशोमिताम् ।	
गुहागहनसच्छुभ्रां रक्तचन्दनभूषिताम्	२५
पुष्पाद्वयैः समभिच्छुभ्रा पद्ममालाभिरेव च ।	
तरुणादित्यधर्णाभिर्घाजमानाभिरावृताम्	२६
ईदृशीं शिथिकां दृष्ट्वा रामो लक्ष्मणमवधीत् ।	
क्षिप्रं विनीयनां घालीं प्रेतकार्यं विधीयताम्	२७
ततो घालिनमुद्यम्य सुग्रीवः शिथिकां तदा ।	
आरोपयत् विक्रोशघ्नङ्गदेन सहैव तु	२८
अत्रोप्य शिथिकां चैव घालिनं गतजीवितम् ।	
अलंकारैश्च त्रिचिधैर्माल्यैर्वस्त्रैश्च भूषितम्	२९
आज्ञापयत्तदा राजा सुग्रीवः सुवर्गेश्वर ।	

विमानाप्रमाणे दिक्षत होती २३. तिन्ध्या रचनेची योजना फार उत्कृष्ट होती, ती विशाल असून कारागिरांनी उत्तम प्रकारे बनविलेली होती, काष्ठनिर्मित काष्ठपरतानांनी ती युक्त होती; मोहक असे काम तिन्ध्यावर केलेले होते २४; उत्कृष्ट भूषण व माळा ह्यांनी ती संपन्न असून चित्रविचित्र पुष्पांच्या योगाने सुशोभित केलेली होती, वर पित्ररी घालून ती आच्छादित केलेली होती; आरक्षणार्थ चंदनाने ती भूषित केलेली होती २५. पुष्पसमुदायांनी ती व्याप्त झालेली होती आणि पारुसूर्याकारिणा ज्याचा वर्ण अशा उत्कृष्ट फमलमालांनी ती आच्छादित झालेली होती २६.

अशा प्रकारची शिथिका अवलोकून कर्ण राम लक्ष्मणाला म्हणाला " घालीला सत्वर न्या आणि त्याचा और्ध्वदेहिक संस्कार करा " २७ ह्या प्रमाणे रामाने सांगितल्यानंतर अगदाशुवर्तमान आशुश करीत असलेल्या सुग्रीवाने घालीला उचलून पालखीत ठेविले २८ आणि मत्प्रण झालेल्या घालीला नानाप्रकारांच्या अलंकारांनी, पुष्पांनी व वस्त्रांनी भूषित करून पालखीत ठेवल्यानंतर २९ " नदीच्या तीराजवळ ह्याचे और्ध्वदेहिक कर्म करा " म्हणून

और्ध्वदेहिकमार्थस्य क्रियतामनुकूलतः	३०
विधाणयन्तो रत्नानि विविधानि बहूनि च ।	
अप्रतः प्लवगा यान्तु शिविका तदनन्तरम्	३१
राज्ञामृद्धिविशेषा हि दृश्यन्ते भुवि यादृशा ।	
सादृशैरिह कुर्वन्तु वानरा भर्तृसत्क्रियाम्	३२.
तादृशं बालिनः क्षिप्रं प्राकुर्वन्तौर्ध्वदेहिकम् ।	
अङ्गदं परिरभ्याशु तारप्रभृतयस्तथा	३३
क्रोशन्तः प्रययुः सर्वे वानरा हतवाग्धवाः ।	
ततः प्रणिहिताः सर्वा वानर्योऽस्य वशानुगाः	३४
बुभ्रुशुर्थीरथीरेति भूयः क्रोशन्ति ता-प्रियम् ।	
ताराप्रभृतयः सर्वा वानर्यो हतवाग्धवाः	३५
अनुजगमुश्च भर्तारं क्रोशन्यः कवणस्थनाः ।	
तासां रुदितशब्देन घानरीणां वनान्तरे	३६

स्या वानरराज सुग्रीवाने आज्ञा केली ३०.१ * तदनंतर, नानाप्रकारची असंख्य रत्ने उभळीत उघळीत वानरानी पुढे जावे आणि त्याच्या मागून पालखी जावी ३१

सारांश, त्या भूतलावर राजाच्या संपत्ति ज्या प्रकारच्या दृष्टीस पडतात त्या प्रकारच्या संपत्तीच्या योगाने वानरानी राजाचे क्रियाकर्म करावे, ३२ अशीही त्याने आणखी आज्ञा केल्यावर वानरानी बालीचा तशी प्रकारचा और्ध्वदेहिक संस्कार सत्वर केला. नंतर बंधुवध झालेले ताराप्रभृति सर्व ही वानर भगदाला सत्वर बवटाकुन आक्रोश करीत करीत बालीकडे बालसे झाले. तदनंतर बालीचे अधोने असलेल्या सर्व वानरत्रिया एकत्र जमल्या, ३३, ३४

* आणि " हे वीरा, हे वीरा, " असे म्हणून त्या आपल्या प्रिय पतीविषयी अधिकच आक्रोश व शोक करू लागल्या ज पतिवध झालेल्या ताराप्रभृति सर्वही वानरत्रिया ३५ बंधेगस्वराने आक्रोश करीत करीत भर्ताचे मागोमाग चालल्या तेव्हा त्या वानरत्रियाच्या रोदनखणण्या योगाने वनामध्ये ३६ (प्रतिध्वनि

वनानि गिरयश्चैव विक्रोशन्तीव सर्वतः ।	
पुलिने गिरिनद्यास्तु विविक्ते जलसंवृते	३७
चितां चक्रुः सुबहवो वानरा वनचारिणः ।	
अवरोप्य तनः स्कन्धाच्छिविकां वानरोत्तमाः	३८
तस्युरेकान्तमाश्रित्य सर्वे शोकपरायणाः ।	
ततस्तारा पतिं दृष्ट्वा शिविकातलशायिनम्	३९
आरोप्याङ्गे शिरस्तस्य विललाप सुदुःखिता ।	
हा वानरमहाराज हा नाथ मम यत्सल	४०
हा महार्ह महाबाहो हा मम प्रिय पश्य माम् ।	
जनं न पश्यसीमं त्वं कस्माच्छोकाभिपीडितम्	४१
प्रहृष्टमिह ते वक्ष्ये गतासोरपि मानम् ।	
अस्तार्कसमघर्षं च दृश्यते जीवतो यथा	४२
एव त्वां रामरूपेण कालः कर्षति वानर ।	

निघूँ लागल्यामुळे) वृक्षसमुदाय आगे पर्वत चौहोकडून आनीशच करी-
 आदित की काय अमा भाग होळ लागला. पर्वतावरून वनात वेगान्या एका
 नदीच्या निर्जन व जलानें परिपूर्ण अशा वाळवंटावर ३७ असंख्य वनचर वान-
 रानी चिता तयार केली. नंतर श्रेष्ठ श्रेष्ठ वानरानी आपल्या खांद्यावरून पांखी
 खाली उतरिली ३८ आणि शोकाकुल झालेले ते सर्व वानर एकात मथलावा
 आश्रय कल्प उभे राहिले. नंतर पालसांत पडलेल्या पतीला अवलोकून करिता
 धर्णीच तारेला ३९ अखत दुःख झाले आणि त्या वालीचें मस्तक आपल्या मांडोवर
 ठेवून ती विलाप करूं लागली कीं, “ हे मजवर प्रेम करणाऱ्या वानरमहाराजा,
 हे नाथा, ४० हे महामान्य, हे महापराक्रमी, हे माझ्या प्रिया, माझ्याकडे पहा.
 अरे, शोकानें व्याप्त झालेल्या ह्या स्त्रियांकडे तूं का बरें पहात नाहींस ? ४१

हे मान्य, गतप्राण झालेल्याही तुझे मुख जिवंत अवलेल्या पुढ्याप्रमाणे
 आनंदित व अस्ताचलाला गेलेल्या सूर्याप्रमाणें आरक्तवर्ण दिसत आहे ४२ हे
 वानरा, रामान्या रूपांनं हा कालच तुला (परलोकी) ओढून नेत आहे आणि

येन स्म विधवाः सर्वाः कृता एकेषुणा रणे	४३
इमास्तास्तव राजेन्द्र वानर्योऽप्युवगास्तव ।	
पादैर्विकृष्टमध्वानमागताः किं न बुध्यसे	४४
तवेष्टा ननु चैवेमा मार्याश्चन्द्रनिभाननाः ।	।
इदानीं नेक्षसे कस्मात्सुश्रोवं म्लवगेश्वर	४५
पते हि सचिवा राजस्तारप्रभृतयस्तव ।	
पुरवासिजनश्चाऽयं पार्यार्य विपीदति	४६
विस्मर्जयैतान्साचेवान्यथापुरमारिदम् ।	
ततः क्रीडामहे सर्वा घनेषु मदनोत्कटा	४७
एव विलपतीं तारां पतिशोकपरीकृताम् ।	
उत्थापयन्ति स्म तदा वानर्यं शोककशिताः	४८
सुग्रीवेण ततः सार्धं सोऽद्गदः पितरं रुदन् ।	
वितामरिपयामास शोकेनाभिप्लुतेन्द्रियः	४९

रणामध्ये एकाच बाणाच्या योगाने (तुझा वध करून) याने आझा सर्वांना विधवा करून टाकिल्या आहेत. ४३ हे राजाधिराज, ज्यांना उज्या मारितां येत नाहीत अशा त्या ह्या तुझ्या वानरस्त्रिवा तुझ्याकरिता पायाने चालत चालत घारच दूर आल्या आहेत हे तुझ्या गावीं सुद्धा कसे येत नाही ? ४४. खरोखर चंद्रासारिल्या आ हादकारक मुखानीं युक्त असलेल्या ह्या तुझ्या प्रिय मार्या आहेत, परंतु, हे वानराधिपते, तूं साश्रत ह्याच्याकडे अथवा सुग्रीवाकडे का बरे पहात नाहीस ? ४५.

हे राजा, हे तुझे तार प्रभृति मंत्री आले आहेत आणि हे नगरवासी लोक तुझ्याभोवतीं गराडा देऊन खेद करीत आहेत. ४६ तस्मात्, हे शत्रुदमना, तूं ह्या मंत्र्यांना जाण्याची अनुज्ञा दे द्वाणजे उत्कट कामवासनेने युक्त झालेल्या आझी सर्वही पूर्वाप्रमाणे (तुझ्यासहवर्तमान) वनामध्ये क्रीडा करू " ४७. ह्याप्रमाणे पतीच्या शोकाने व्याप्त झालेली तारा विलाप करीत पडली असता शोकाकुल झालेल्या वानरस्त्रियानीं तिला चठविले. ४८ तदनंतर शोकाने ज्याचे अंतःकरण प्रसन्न झाले असे अशा त्या अंगदाने रडत रडत आपल्या त्या पिलाला

ततोऽग्निं विधिवद्त्वा सोपसव्यं चकार ह ।
 पितरं दीर्घमध्वानं प्रस्थितं व्याकुलेन्द्रियः ५०.
 संस्कृत्य वालिनं तं तु विधिषट्श्रवणपर्यमाः ।
 आजग्मुर्दकं कर्तुं नदीं शुभजलां शिवाम् ५१
 ततस्ते सहितास्तत्र अद्भुतं स्थाप्य चाप्रत ।
 सुप्रीवतारासहिता-सिपिचुर्वानरा जलम् ५२
 सुप्रीवेषेय दीनेन दीनो भूत्वा महायलः ।
 समानशोकः काकुत्स्थः प्रेतकार्याण्यकारयत् ५३

ततोऽथ तं वालिनमग्न्यपौरुष प्रकाशमिष्ट्वाकुचरेपुणा हतम् ।
 प्रदीप्य दीप्ताग्निं समौजसं तदा सलक्ष्मणं राममुपेयिषान्हृदिः ५४
 इत्यार्षे श्रीमद्रामा०वाल्मी०आदि०किष्किन्धाकाण्डे पञ्चविंशः सर्गः ॥२५॥ [१०३७]

सुप्रीवाच्या साहाय्याने चितवर ठेविले. ४९ तदनंतर यथाविधि अग्नि देऊन अंतः
 करणामध्ये व्याकुल झालेल्या त्या अंगदाने फारच दूर मार्गाला लागलेल्या
 आपल्या पिलाला एक उलटी प्रदक्षिणा केली. ५० व त्या वालीचा यथाविधि
 संस्कार करून त्याला उदक देण्याकरिता श्रेष्ठ श्रेष्ठ वानर शुभजलांनी युक्त अस-
 लेल्या पवित्र नदीवर गेले. ५१

तदनंतर अंगदाला पुढे करून सुप्रीव आणि तारा त्यासहवर्तमान तेथे एकत्र
 जुळलेल्या वानरांनी वालीच्या नावाने पाणी सोडिले. ५२ तेन्ना दीन सुप्रीवा
 प्रमाणे दीन होऊन त्याच्याचप्रमाणे शोक करू लागलेल्या महाबलाढ्य ककुत्स्थ-
 कुलोत्पन्न रामाने वालीचे और्ध्वदेहिक संस्कार करविले. ५३ असे तदनंतर
 इक्ष्वाकुवंशजश्रेष्ठ रामाच्या याणाने उघडपणे वध पावलेल्या त्या महापराक्रमी
 व प्रदीप्त अग्नीप्रमाणे तेजस्वी असलेल्या वालीचे दहन करून सुप्रीव वानर लक्ष्म-
 णासहवर्तमान असलेल्या रामासमोप गेला. ५४

ह्याप्रमाणे महागुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंस्कृत आदिकाव्यातील
 किष्किन्धाकाण्डापर्यन्त पंचविंशोऽर्ग समाप्तः ॥ २५ ॥

षड्विंश सर्गः ।

तत शोकाभिसंतप्त सुग्रीव क्लिन्नवाससम् ।	
शाखामृगमहामात्राः परिचार्योपतास्थिरे	१
अभिगम्य महाबाहु राममङ्गिष्ठकारिणम् ।	
स्थिता प्राञ्जलयः सर्वे पितामहमिवर्षयः	२
ततः काञ्चनशैलाभस्तरुणार्कनिमाननः ।	
अग्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यं हनूमान्मारुतात्मजः	३
भयप्रसादात्काकुत्स्थ पितृपैतामह महत् ।	
वानराणां सुदंशूणां सपन्नबलशालिनाम्	४
महात्मनां सुदुष्पाप प्राप्त राज्यमिदं प्रभो ।	
भवता समनुज्ञात प्रविश्य नगरं शुभम्	५
सविधास्यति कार्याणि सर्वाणि ससुहृद्व्रण ।	
स्नातोऽय विविधैर्गन्धैरौषधैश्च यथाविधि	६
अर्चयिष्यति भाल्यैश्च रत्नैश्च त्वां विशेषत ।	
इमां गिरिगुहां रम्यामभिगन्तु त्वमर्हसि	७

तदनंतर, आर्द्र पक्षानें युक्त व शोकसतप्त झालेल्या सुग्रीवाभोंवतीं गराडा देऊन वानर सेनेचे अधिपति उभे राहिले १ आणि ब्रह्मदेवासभोप जाऊन उभे राहणाऱ्या ऋषीप्रमाणें महापराक्रमी व सरळ रीतीनें वायणान्या रामापाहो जाऊन ते सर्वही हात जोडून उभे राहिले २ तदनंतर बालसूर्याप्रमाणें आरक्तवर्ण मुखानें युक्त व सुवर्णाचा पर्वतच कीं काय बसा धिप्पाड असलेला वायुपुत्र हनूमान् हात जोडून हाणाला ३ “ उत्तम दष्टू आणि समृद्ध बल ह्यानीं युक्त असलेल्या महारम्या वानराना प्राप्त होण्यास अतिदुर्घट असलेले हे वाडवडिलापासून चालत आलेले प्रचंड राज्ञ, हे ककुत्स्थकुलोत्पन्न प्रभो, आपल्या प्रसादासुळे प्राप्त झाले आहे. आता आपली अनुज्ञा झाल्यावर शुभ नगरामध्ये प्रवेश करून, ४-५

सुग्रीव सुहृद्व्रणासहवर्तमान सर्वे कार्ये उत्तम टाडील आणि स्नान करून ही नानाप्रकारचे सुगंध औषधि, पुष्पे आणि रत्नें ह्याच्या योगानें विशेषेवरून तुजें यथाविधि पूजन करील. ह्यास्तव, ह्या पर्वताच्या रमणीय मुद्देमध्ये तू जा ६-७

कुरुष्व स्वामिसंबन्धं वानरान्संप्रहृष्य ।	
एवमुक्तो हनुमता राघवः परवीरहा	८
प्रत्युवाच हनुमन्तं बुद्धिमान्वान्यकोविदः ।	
चतुर्दश समाः सोम्य ग्राम वा यदि वा पुरम्	९
न प्रवेक्ष्यामि हनुमन्पितुर्निर्देशपारगः ।	
सुसमृद्धां गुदां दिव्यां सुग्रीवो वानरर्षभः	१०
प्रधिष्टो विधिवद्दीरः क्षिप्र राज्येऽभिपिच्यताम् ।	
एवमुक्त्वा हनुमन्तं रामः सुग्रीवमब्रवीत्	११
धृत्तज्ञो धृत्तसंपन्नमुदारबलविक्रमम् ।	
इममप्यङ्गद वीर यौवराज्येऽभिपेचय	१२
ज्येष्ठस्य हि सुतो ज्येष्ठः सदृशो विक्रमेण च ।	
अङ्गदोऽयमर्दानात्मा यौवराज्यस्य भाजनम्	१३
पूर्वोऽयं वार्षिको मासः श्रावणः सलिलागमः ।	
प्रवृत्ता सौम्य चत्वारो मासा वार्षिकसंज्ञिताः	१४

व स्वामी ह्या नात्यानि सुग्रीवाचा वानराधीं संबध घडवून आणून तूं त्यांना आनंद दे ” . ह्याप्रमाणे हनुमानाने सांगितले अशा शुभपक्षावधीरनाशक आणि संभाषण करण्यामध्ये निपुण असलेला बुद्धिमान् राम हनुमानाला झणाला “ हे दिनवसपन्न हनुमाना, वीदा वर्षे संपूर्ण होईपर्यंत मी ग्रामातमध्ये अथवा नगरा-मध्ये प्रवेश करणार नाही. कारण, मी पिशाची आज्ञा घेवटास नेणारा आहे. ह्यास्तव, ह्या वानरश्रेष्ठ वीर सुग्रीवाने अत्यंत समृद्ध अशा दिव्य गुहेमध्ये प्रवेश करावा आणि ह्यालाच सत्वर यथाविधि राज्याभिषेक व्हावा ” . ह्याप्रमाणे हनुमानाला सांगितल्यानंतर सदाचार जाणणारा राम सदाचारसपन्न आणि महा-बलाढ्य व महापराक्रमी अशा हनुमानाला झणाला “ ह्या वीर अंगदालाही यौवराज्याचा अभिषेक करीव ८-१२.

कारण, हा उदारबुद्धि अगद ज्येष्ठ जो वाली त्याचा ज्येष्ठ पुत्र असून पराक्रमाने त्याची बरोबरी करणारा आहे आणि झणूनच यौवराज्यला पात्र आहे. १३ हे दिनव-सपन्ना, हे वर्षाकालाचे चार माहिने आहेत; पैकीं पर्जन्यानं युक्त असा हा वर्षाकाल-संबंधी श्रावणमास दोन ऋतूपैकीं पहिल्याच ऋतूंतला आहे. १४ तस्मात्, हा

नायमुद्योगसमयः प्रविश त्वं पुरीं शुभाम् ।	
आसिन्वत्स्याम्यहं सौम्य पर्वते सहलक्ष्मणः	१५
इयं गिरिगुहा रम्या विशाला युक्तमारुता ।	
प्रभृतसलिला सौम्य प्रभृतकमलोत्पला	१६
कार्तिके समनुप्राप्ते त्वं रावणवधे यत ।	
एष नः समयः सौम्य प्रविश त्वं स्वमालयम्	१७
अभिषिञ्चस्व राज्ये च सुहृद्ः संप्रहर्षय ।	
इति रामाभ्यनुज्ञातः सुग्रीवो धनिरवभः	१८
प्रविवेश पुरीं रम्यां किष्किन्धां घालिपालिताम् ।	
तं वानरसहस्राणि प्रविष्टं वानरेश्वरम्	
अभिचार्य प्रविष्टानि सर्वतः प्लवंगेश्वरम् ।	१९
ततः प्रकृतयः सर्वा दृष्ट्वा हरिगणेश्वरम्	
प्रणम्य मूर्धा पतिता यसुधायां समाहिताः ।	२०
सुग्रीवः प्रकृतीः सर्वाः संभाष्योत्थाप्य धीर्यवान्	

उद्योगाचा समय नव्हे, तूं शुभ नगरीमध्ये प्रवेश कर आणि, हे विनयसंपन्न, मी लक्ष्मणासहवर्तमान तोंपर्यंत ह्या पर्वतावर वास्तव्य करीन १५ हे विनयी सुग्रीवा, ही पर्वतार्ची गुहा रमणीय, विशाल व हवाशीर असून कमलपुष्पाची आणि उदकाची हिच्यामध्ये समृद्धि आहे. (तेव्हा मी ह्या गुहेमध्ये वास्तव्य करीन) १६. कार्तिके लागल्यावर तूं रावणाच्या वधाविषयी बत्न कर, हा आपला संकेत ठरला आहे. अता हे नम्र सुग्रीवा, तूं स्वस्थानापत जा, १७

संगदाली शैवराज्याचा अभिषेक कर आणि सुहृदांना आनंद दे. ” ह्याप्रमाणे रामाने अनुज्ञा दिल्यावर वानरश्रेष्ठ सुग्रीव १८ वालीने रक्षण वेलेल्या रमणीय किष्किंधानगरीमध्ये प्रविष्ट झाला आणि तो वानराधिपति सुग्रीव प्रविष्ट झाल्यावर हजारों वानर १९ त्या वानरराजाच्या मागोंमाग प्रविष्ट झाले आणि सर्व बाजूंनी त्याच्या भोंवती लभे राहिले. नंतर सर्व मंत्र्यांनी २० वानरगणाधिपति सुग्रीवाला अवलोकन करिताक्षणीं मस्तकानें प्रणाम करून पृथ्वीवर घाटाग

भ्रातुरन्तः पुरं सौम्यं प्रविवेश महाबलः ।	२१
प्रविष्टं भीमविक्रान्तं सुग्रीवं वानरपंमम्	
अभ्यापिञ्चन्त सुहृदः सहस्राक्षमिवामराः ।	२२
तस्य पाण्डुरमाजहुश्छत्र हेमपरिष्कृतम्	२३
शुक्ले च बालव्यजने हेमदण्डे यशस्करे ।	
यथा रत्नानि सर्वाणि सर्व्वीजौपधानि च	२४
सक्षीराणां च वृक्षाणां प्ररोहान्कुसुमानि च ।	
शुक्लानि चैव धन्वाणि श्वेतं चैवाऽनुलेपनम्	२५
सुगन्धीनि च माध्यानि स्थलजान्यम्बुजानि च ।	
चन्दनानि च दिव्यानि गन्धांश्च विविधान्यहूर्क-	२६
अक्षतं जातरूपं च प्रियद्गुमघुसर्पिणी ।	
दाधि चर्मं च धैयाद्यं परार्घ्यौ चाप्युपानहौ	२७
समालम्भनमादाय गोरोचनं मनःशिलाम् ।	
आजग्मुस्तत्र मुदिता घराः कन्याश्च पौडश	२८

नमस्कार घातला. तद्वा स्वस्थ अतःकरणे युक्त असलेनश त्या मन्थाना उठवून व त्याच्याशी संभाषण करून तो वर्षावान् २१ व महाबलाच्या सुग्रीव भ्रातृव्या घात अंत-पुरामध्ये प्रविष्ट झाला. व तो भयंकर पराक्रम करणारा वानरश्रेष्ठ सुग्रीव प्रविष्ट झाल्यावर २२ इत्याला अभिषेक करणाऱ्या देवाप्रमाणे सुहृदानां त्याला अभिषेक केला. सुवर्णाचे ज्योवर काम केलेले आहे असे श्वेत छत्र वानरांनी त्याच्याकडे आणिले २३.

आणि त्याचप्रमाणे सुवर्णदंडानी युक्त व बघरकारक अशा शुभ्र चैन्या, सर्व प्रकारची रत्ने, सर्व प्रकारची बाजे, औषधी २४ व चिकित्सा वृक्षाच्या पारंभ्या, पुष्पे, शुभ्र वस्त्रे, श्वेतवर्ण अनुलेपने, २५ सुगंधी पुष्पे, भूमीवर येणारी कमले दिव्य चंदन, नानाप्रकारची पुष्कळ सुगंधी द्रव्ये, २६ अक्षत, सुवर्ण, वाघटी, मध, तूप, दही, व्याघ्रचर्म आणि उत्कृष्ट पादुका हे सामानही ते घेऊन आले २७ आणि गोरोचन व मनशीळ हे अनुलेपनद्रव्य वरोवर घेऊन अनिदित झालेल्या सोळा श्रेष्ठ कन्याही तेथे आल्या. २८ तदनंतर त्यांनी वानरश्रेष्ठ सुग्रीवाला यथा-

ततस्ते वानरश्रेष्ठमभिषेक्तुं यथाविधि ।	
रत्नेर्वस्त्रैश्च भक्ष्यैश्च तोषयित्वा द्विजर्षभान्	२९
तत कुशपरिस्तीर्णं सभिद्धं जातवेदसम् ।	
मन्त्रपूतेन हृदिषा हुत्वा मन्त्रविदो जना-	३०
ततो हेमप्रतिष्ठाने वरास्तरणसवृते ।	
प्रासादशिखरे रम्ये चित्रमाल्योपशोभिते	३१
प्राङ्मुख विधिवन्मन्त्रैः स्थापयित्वा वरासने ।	
नदीनदेभ्यः सहस्रं तीर्थेभ्यश्च समन्तत	३२
आहृत्य च समुद्रेभ्यः सर्वेभ्यो वानरर्षभाः ।	
अप्रः कनककुम्भेषु निधाय घिमल जलम्	३३
शुभेर्ऋषभशृङ्गैश्च कलशैश्चैव काञ्चनैः ।	
शास्त्रदृष्टेन विधिना महर्षिविहितेन च	३४
गजो गवाक्षो गवय शरभो गन्धमादन ।	
मैन्दश्च द्विविदश्चैव हनूमाञ्जाम्बवांस्तथा	३५
अभ्यपिञ्चन्त सुग्रीव प्रसन्नेन सुगन्धिना ।	
सलिलेन सहस्राक्ष घसवो वासव यथा	३६

विधि अभिषेक करण्यकरिता नानाप्रकारच्या वस्त्रांनी व भक्ष्य पदार्थांनी द्विजश्रेष्ठ सुतुष्ट केले, २९ दर्भाची परिस्तरणें घालून प्रज्वलित केलेल्या आग्निमूर्ते मन्त्रवेत्त्या लोकांनी समत्रक आज्यचा होम केला ३०

राजवाक्यातील हेमप्रतिष्ठान नावाच्या रम्य, उत्कृष्ट आस्तरणें घातलेल्या आणि चित्रविचित्र पुष्पांनी सुशोभित केलेल्या गच्चीवर ३१ एक श्रेष्ठ आसन घालून त्यावर सुग्रीवाला मन्त्र म्हणून यथाविधि प्राङ्मुख बसविलें, नद्या व नद आणि आसमताद्गागी असलेली तीर्थे ह्यापासून उदक आणून ३२ आणि त्याचप्रमाणें सर्व समुद्रापासूनही निर्मल अल आणून वानरश्रेष्ठानी सुवर्णकुसामध्वे ठेविलें ३३ आणि अष्टवसूनी उषाप्रमाणे सहस्रनयन इद्राला अभिषेक केला त्याप्रमाणें धैलाची पवित्र शिमें व सुदर्णकलश ह्यामध्ये तें निर्मल व सुगंधी उदक घालून महर्षींनी सांगितल्याप्रमाणें शास्त्रोक्त पद्धतीने गज, गवाक्ष, गवय, शरभ, गंधमादन, मैन्द, द्विविद, हनुमान आणि जायवान् ह्यांची सुग्रीवाला अभिषेक केला, ३४-३६

अभिषेके तु सुग्रीवे सर्वे वानरपुङ्गवाः ।
 प्रचुरुशुर्महात्मानो ह्यष्टाः शतसहस्रशः ३७
 रामस्य तु वचः कुर्वन्सुग्रीवो वानरेश्वरः ।
 अङ्गदं संपरिष्वज्य यौवराज्येऽभ्यपेचयत् ३८
 अङ्गदे चाभिषेके तु सानुकोशाः प्लवंगमाः ।
 साधु साध्विति सुग्रीवं महात्मानो ह्यपूजयन् ३९
 रामं चैव महात्मानं लक्ष्मणं च पुनः पुनः ।
 प्रीताश्च तुप्रयुः सर्वे तादृशे तत्र धर्तिनि ४०
 हृष्टपुष्टजनाकीर्णा पताकाध्वजशोभिता ।
 यभूव नगरी रम्या किष्किन्धागिरिगह्वरे ४१

निवेद्य रामाय तदा महात्मने महाभिषेकं कपिवाहिनीपतिः ।

इमां च भार्यामुपलभ्य धीर्यवानवाप राज्यं त्रिदशधिपो यथा ४०
 इत्यार्षे श्रीमद्रा० वाम्नी० आदि० किष्किन्धाकाण्डे पङ्क्तिशः सर्गः ॥२६॥ [१०७९]

व ह्याप्रमाणे सुग्रीवाला अभिषेक ज्ञात्वावर सर्वही शैकरीं, हजारों महात्म
 वानरश्रेष्ठ आनंदित होऊन गर्वना करूं लागले. ३७

नंतर रामाची आज्ञा ऐवढास नेभ्याकरिता वानराधिपति सुग्रीवाने अंगदाला
 आलिंगन देऊन त्याला यौवराज्याचा अभिषेक केला ३८ आणि ह्याप्रमाणे
 अंगदाला यौवराज्याचा अभिषेक ज्ञाला असता महात्म्या सदय वानरांनी
 " शाबास, शाबास " झणून सुग्रीवाची प्रशंसा केली ३९ आणि तशा प्रकारचे
 वर्तमान त्या किष्किंधानगरीत घडल्यामुळे सर्वही संतुष्ट होऊन माहात्म्या रामाची
 व सुग्रीवाची वारंवार स्तुति करूं लागले ४० व पर्वताच्या गुहेमध्ये असलेली
 आणि पताका व ध्वज ह्यानी सुशोभित झालेली ती रमणीय किष्किंधानगरी तुष्ट
 व पुष्ट जनांनी ज्यास दिसूं लागली. ४१ असो, ह्याप्रमाणे झालेल्या महाभिषेकाचे
 वर्तमान महात्म्या रामाला निवेदन करून आणि आपली भार्या इमा प्राप्त करून
 घेऊन देवराज्याचा स्वीकार करणाऱ्या इंद्राप्रमाणे त्या वानरसेनाधिपति वीरवान्
 सुग्रीवाने वानरराज्याचा स्वीकार केला. ४२

ह्याप्रमाणे महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंस्कृत आदिकाव्यातील

किष्किंधाकाण्डापूर्वी सव्विसावा सर्ग समाप्त झाला ॥ २६ ॥

सप्तविंशः सर्गः ।

अभिषिक्ते तु सुग्रीवे प्रविष्टे वानरे गुहाम् ।	
आजगाम सह भ्रात्रा रामः प्रस्रवणं गिरिम्	१
शार्दूलमृगसंपुष्टं सिद्धैर्मांजरिवृतम् ।	
नानागुल्मलतागूढं बहुपादपसंकुलम्	२
ऋक्षचानरगोपुच्छैर्मांजरिश्च निषेधितम् ।	
मेघराशिनिभं शैलं नित्यं शुचिकरं शिवम्	३
तस्य शैलस्य शिखरे महतीमायता गुहाम् ।	
प्रत्यगृह्यत चासायं रामः सौमित्रिणा सह	४
कृत्वा च समयं रामः सुग्रीवेण सहानघः ।	
कालयुक्तं महद्भाष्यमुवाच रघुनन्दनः	५
विनीतं भ्रातरं भ्राता लक्ष्मणं लक्ष्मिवर्धनम् ।	
इयं गिरिगुहा रम्या विशाला युक्तमारुता	६
अस्यां वत्स्याम सौमित्रे वर्षरात्रमरिदम ।	

सुग्रीव गुहेमध्ये प्रविष्ट होऊन त्याला राज्याभिषेक झाल्यावर भ्रात्यासह वर्तमान राम प्रस्रवण पर्वतावर आले. १ तो पर्वत व्याघ्र व मृग ह्यानी नादित झालेला होता, भयंकर गर्जना करणाऱ्या सिंहानी व्याघ्र झालेला होता, नाना-प्रकारच्या झाडरांनी व वेळींनी तो अगदी झाकला गेलेला होता, अनेक वृक्षांनी तो गजबजलेला होता. २ ऋक्ष, वानर, गोपुच्छ व मांजर ह्यानी त्याचा आध्रय केलेला होता, मेघसमुदायाप्रमाणे तो पर्वत दिसत होता आणि सर्वदा कल्याणकारक व पुण्यवर्धक असा होता. ३ त्या पर्वताच्या शिखरावर एक मोठी विस्तीर्ण गुहा वास्तव्य करण्याकरिता लक्ष्मणासहवर्तमान रामाने स्वीकारिली. ४

सुग्रीवाशी बेट केल्यावर निष्ठाप रघुनंदन राम विनयसंपन्न आणि लक्ष्मीवर्धक अशा आपल्या भ्रात्या लक्ष्मणाशी समयोचित व भारदस्त भाषण करुं लागला. (तो म्हणाला) “ ही पर्वताची गुहा रमणीय, विशाल व दबाशीर आहे ५, ६. तिसाठी, हे रघुनंदना लक्ष्मणा, पर्जन्यकाल संपेपर्यंत आपण ह्या गुहेमध्ये वास्तव्य

गिरिशृङ्गमिदं रम्यमुत्तमं पार्थिवात्मज	७
श्वेताभिः कृष्णताम्राभिः शिलाभिरुपशोभितम् ।	
नानाधातुसमाकीर्णं नदीदुर्गसंयुतम्	८
विविधैर्वृक्षपर्णैश्च चारु चित्रलतायुतम् ।	
नानाविहगसंघुष्टं मयूरवरनादितम्	९
मालतीकुन्दगुल्मैश्च सिन्दुवारैः शिरीषकैः ।	
कदम्भार्जुनसर्जैश्च पुष्पितैरुपशोभितम्	१०
इयं च नलिनी रम्या फुल्लपङ्कजमण्डिता ।	
नातिदूरे गुहाया नौ भविष्यति नृपात्मज	११
प्रागुदफप्रवणे देशे गुहा साधु भविष्यति ।	
पश्चाद्यैवोन्नता सौम्य निघातेयं भविष्यति	१२
गुहाद्वारे च सौमित्रे शिला समतला शिवा ।	
कृष्णा चैवायता चैव भिन्नाञ्जनचयोपमा	१३

कलं. हे राजपुत्रा, हैं पर्वतशिखर रमणीय व उत्कृष्ट असून ७ श्वेतवर्ण, कृष्णवर्ण आणि ताम्रवर्ण शिलानीं हैं भूषित झालेले आहे; हैं नानाप्रकारच्या धातूनी व्याप्त झालेले आहे; नदीसंबंधी बेडक ह्या ठिकाणी आहेत; ८ नाना-प्रकारच्या वृक्षसमुदायांनीं हैं सुंदर दिसत आहे; चित्रविचित्र लतांनीं हैं युक्त आहे; अनेक प्रकारच्या पक्षाचा येथें ऋलविलाट चाललेला आहे; उत्कृष्ट मयुरा (च्या शब्दां) नीं हैं नादित झालेले आहे ९ आणि मालतीचीं व कुंदीचीं झाकरीं, निर्गुडी, शिरस व प्रफुल्लित कळस, अर्जुनसादक आणि घाल ह्या वृक्षांनीं हैं सुशोभित झालेले आहे. १०

हे राजपुत्रा, प्रफुल्लित कमळांच्या योगानें भूषित झालेले हे रमणीय शरोवर आपल्या गुहेपासून फारसे लांब नसेल; ११ ईशान्येच्या वाजूस सखल असलेल्या प्रदेशावर असलेली ही गुहा सुप्रसाधनच होईल आणि, हे विनयसंपन्न लक्ष्मणा, पश्चिमेच्या वाजूनें किंचित् पट्ट असलेली ही गुहा निवाऱ्याचीही असेल. १२ हे लक्ष्मणा, गुहेच्या दाराचीं पसरलेल्या कज्जलपर्वताप्रमाणें विस्तृत, कृष्णवर्ण, सपाट व गुखावद् अशी एक शिळा आहे. १३ वा लक्ष्मणा, आकारानें विदांण

गिरिशृङ्गमिदं तात पश्य चोत्तरतः शुभम् ।	
मिथ्याञ्जनचयाकारमम्भोधरमिवोदितम्	१४
दाक्षिणस्यामपि दिशि स्थित श्वेतामिवाम्बरम् ।	
कैलासशिखरप्रख्यं नानाधातुविराजितम्	१५
प्राचीनवाहिनीं चैव नदीं भृशमकर्दमाम् ।	
गुहायाः परतः पश्य त्रिकूटे जाह्नवीमिव	१६
चन्दमस्तिलकैः सालैस्तमालैरतिमुक्तकैः ।	
पद्मकैः सरलैश्चैव अशोकैश्चैव शोभिताम्	१७
घान्तीरैस्तिमिदैश्चैव बकुलैः केतकैरपि ।	
हिन्तालैस्तिनिशैर्नोपिवैतसैः कृतमालकैः	१८
नीरजैः शोभिता भाति नानारूपैस्ततस्ततः ।	
वसनाभरणोपेतौ प्रमदेवाभ्यलंकृता	१९
शतशः पक्षिसङ्घैश्च नानानादविनादिता ।	
एकैकमनुरक्तैश्च चक्रघाकैरलंकृता	२०

शालेन्या कञ्जलपर्वतासारिखे दिसत असून आभाशात आलेल्या ढगाप्रमाणे भासणारे असे हे शुभ पर्वतशिखर उत्तरेच्या बाजूला तू अवलोकन कर १४ आणि त्याचप्रमाणे दाक्षिण दिशेस असलेले दुसरे एक शिखर तू पहा. नानाप्रकारच्या धातूनी श्लक्ष्ण असलेले आणि श्वेत बलासारिखे भासमान होत असलेले हे शिखर कैलासशिखराची बरोबरी करणारे आहे. १५

त्रिकूटाचलावर असलेल्या जाह्नवी (तुल्य मंटाकिनी) प्रमाणे अत्यंत निर्मल अशी पूर्ववाहिनी नदी युद्धेसमोवती असलेली तू अवलोकन कर. १६ चंदन, विळगा, साल, तमाल, कस्तुरी, मोगरा, पद्मक, सरल आणि अशोक ह्यांच्या योगाने ही सुशोभित झालेली आहे; १७ देवनळ, तिमिद, बकुल, केतक, हिंताळ, तिवस, कळब, वेग आणि भाहवा १८ अशा अनेक प्रकारच्या तोरावरील वृक्षानी सुशोभित असल्यामुळे ही वन्ये व भूपर्णे ह्यांनी युक्त व अलंकार धारण केलेल्या ह्येप्रमाणे दिसत आहे. १९ शकडों पक्षिगणामुळे नानाप्रकारच्या ध्वनींनी ही नगदित झालेली असून परस्परावर प्रेम करणाऱ्या चक्रघाक पद्यांच्या योगाने ही भूषित झालेली आहे. २०

पुलिनैरतिरम्यैश्च हंससारससेविता ।	
प्रहसन्त्येव भाल्येषा नानारत्नसमान्विता	२१
क्वचिन्नीलोत्पलैश्छन्ना भाति रक्तोत्पलैः क्वचित् ।	
क्वचिदाभाति शुक्लैश्च दिव्यैः कुमुदकुड्मलैः	२२
पारिप्लव्यशतैर्जुष्टा चर्दिक्रीञ्चिनादिता ।	
रमणीया नदी सौम्या मुनिसहयनिषेविता	२३
पद्म्य चन्दनवृक्षाणां पङ्क्ती सुसुचरा इय ।	
फल्गुमानां च दृश्यन्ते मनसैवोदिताः समम्	२४
अहा सुरमणीयोऽयं देशः शशुनिपूदन ।	
दृढ रंस्याद्य सौमित्रे साध्यत्र निवसावहे	२५
इतश्च नातिदूरे सा किष्किन्धा चित्रकानना ।	
सुग्रीवस्य पुरी रम्या भविष्यति नृपारमज	२६
गीतवादित्रनिर्घोषः भूयते जयता वर ।	

अत्यंत रमणीय वाळवंटांनीही युक्त असून हंस व सारस पक्ष्यांनी हिचा आश्रय केलेला आहे आणि नानाप्रकारच्या रत्नांनी युक्त असलेली ही नदी हाम्य करीत अमन्यासारखी दिसत आहे; २१ कोठे कोठे नीलकमलांनी, कोठे कोठे आरकमलांनी व कांहीं ठिकाणी श्वेतवर्ण व दिव्यकमलकलिकांनी ही आच्छदित झाल्यासारखा दिसत आहे २२ आणि शेकडो जलचर पक्ष्यांनी व मुनिगणांनी आश्रय केलेली ही सौम्य व रमणीय नदी मयूर आणि त्रैलोक्य पक्ष्यांच्या योगाने नादित झालेली आहे. २३ चंदनवृक्षांच्या अत्यंत रमणीय रागा तू अवलोकन कर आणि मनाप्रमाणे उमवलेल्या अशा ज्या ह्या कुमुद वृक्षांच्या रागा दिसत पाहिले त्याही तू पदा २४ हे शशुनाशका, हा प्रदेश अत्यंत रमणीय आहे; आपणाला येथे करमणूक होईल आणि ह्यागूनच, हे लक्ष्मणा, आपण सुशाल येथे वास्तव्य करू. २५

हे राजपुत्रा, अद्भुत वनांनी युक्त असलेली ही सुग्रीवाची रमणीय किष्किन्धा-नगरी येथून पार लाव नाही. २६ कारण, हे विजयिथ्रेष्टा, मृदंग आणि आडंबर

नदतां वानराणां च मृदङ्गाडम्बरैः सह	२७
लब्ध्वा भार्याकपिधरः प्राप्य राज्यं सुहृद्वतः ।	
ध्रुवं नन्दति सुग्रीवः संप्राप्य महतीं श्रियम्	२८
इत्युक्त्वा न्यवसत्तत्र राघवः सहलक्ष्मणः ।	
बहुदृश्यदरीकुञ्जे तस्मिन्प्रसन्नवणे गिरौ	२९
सुसुखे हि बहुद्रव्ये तस्मिन्नि धरणीधरे ।	
वसतस्तस्य रामस्य रतिरल्पापि नाभवत्	३०
हतां हि भार्यां स्मरतः प्राणेभ्योऽपि गिरीयसीम् ।	
उदयाभ्युदितं दृष्ट्वा शशाङ्कं स विशेषतः	३१
आविशेश न तं निद्रा निशासु शयनं गतम् ।	
तत्समुत्थेन शोकेन बाष्पोपहतचेतनम्	३२
तं शोचमानं काकुत्स्थं नित्यं शोकपरायणम् ।	

ह्यासह वर्तमान गायनोपयुक्त वाद्यांवा व गर्जना करित असलेल्या वानरावा च्वनि येथे ऐकू घेत आहे. २७ ह्यावहून भार्या प्राप्त होऊन वानरश्रेष्ठ सुग्रीवाला राज्य-ही मिळाले आहे आणि प्रचंड ऐश्वर्य प्राप्त झाल्यामुळे सुहृदानीं परिवेष्टित असलेला तो सुग्रीव निःसंशय आनंद करित आहे ” २८. ह्याप्रमाणे बोलून तो रघुवंशज राम अनेक उरकृष्ट वस्तूनीं भरलेल्या दऱ्या व कुंजवनें ज्यावर आहेत अशा ह्या प्रसन्नवण पर्वतावर लक्ष्मणासहवर्तमान वास्तव्य करू लागला; २९ परंतु, अत्यंत सुखावह आणि सुखसाधनभूत अनेक इंध्यांनीं युक्त असलेल्या ह्या पर्वतावर वास्तव्य करित असलेल्या रामाचें चित्तरंजन यत्किंचित्ही झालें नाहीं. ३०

कारण, विशेषतः उदयाचलावर आलेला चंद्र दृष्टी पडला अस्ता प्राणा-पेक्षाही अधिक प्रिय असलेली जी रावणाने नेलेली भार्या तिचें स्मरण होत असल्यामुळे ३१ रात्रीं शय्येवर पडला असतांना त्याला कर्षाही निद्रा येत नसे आणि ह्या वियोगजन्य शोकांमुळे नेत्र अध्रुनीं भरून येऊन त्याच्या मनाला मुर्छाच-पिन पडत नसे. ३२ तेव्हा, नेहमीं दुःखपरायण होऊन शोक करित असलेल्या

तुल्यदुःखोत्रथाङ्गाता लक्ष्मणोऽनुनयं वचः	३३
अलं वीर व्यथां गत्वा न त्व शोचितुमर्हसि ।	
शोचतो ह्यवमानन्ति सर्वायां विदितं हि ते	३४
मनान्क्रियापरो लोके भवान्देवपरायणः ।	
आस्तिको घमंशीलश्च व्यवसायी च राघव	३५
न ह्यन्यसितः शत्रुं राक्षसं तं विशेषतः ।	
समर्थस्त्वं रणे हन्तु विक्रमे जिह्वाकारिणम्	३६
समुन्मूलय शोकं त्वं व्यवसायं प्यिरीकुट ।	
ततः सपरिवारं तं राक्षसं हन्तुमर्हसि	३७
पृथिवीमपि काकुत्स्थ ससागरवनाचलाम् ।	
परिवर्तयितुं शकः किं पुनस्तं हि रावणम्	३८
शरत्कालं प्रतीक्षस्व प्रावृद्धालोऽयमागतः ।	
तत सराष्ट्रं सगणं रावण तं घधिष्यासि	३९

ककुत्स्थकुलोत्पन्न रामाला समदुःखी प्राता लक्ष्मण नम्रगणनें झगाला ३३ "हे वीर, आतां हें दुःख करणे पुरे झाले, तुझ्यासारख्याला शोक करणे हें प्रशस्त नाही. कारण, शोक करीत असलेल्या पुरुषाचे सर्वही मनोरथ जागण्या जागोच रहातात हें तुला विदितच आहे. ३४ हे राघवराज रामा, तूं जगतामध्ये उद्योगतत्पर, देवद्वार्याय बाहिलेला, आस्तिक, घमंशील आणि व्यवसायी झालून प्रसिद्ध आहेस ३५ आणि पणम दर्शयित्वाचें स्थान जो संग्राम त्यामध्ये विशेषतः कपटाचें अवलंबन करणाऱ्या त्या शत्रू रावणाचा वध करण्यास तूं उद्योगशील बनव्यावाचून समर्थ होणार नाहीस ३६

तन्मात्र, शोक सोडून देऊन तूं आता एकसारखा उद्योग सुरू ठेव, झगत्रे तूं त्या राक्षसाचा सपरिवार वध करण्यास समर्थ होशील. ३७ इतकेंच नव्हे, परंतु, हे ककुत्स्थकुलोत्पन्ना रामा, (तूं उद्योगाचें अवलंबन केल्यावर) असुद्ध, वने व पर्वत ह्यासहवर्तमान पृथ्वीदी उद्योगीपालयी करण्यास तूं समर्थ होशील, मग त्या रावणाचा वध करण्यास तूं समर्थ होशील ह्याविषयां संशय तो कसला ? ३८ आग्रत हा पर्वतकाल आलेला आहे. ह्यास्तव, शरद्वतु येईपर्यंत वाट पहा. शरद्वतु प्राप्त झाल्यावर तूं राष्ट्र व परिवार ह्यासहवर्तमान रावणाचा वध करशील. ३९

अहं तु खलु ते वीर्यं प्रसुप्तं प्रतिबोधये ।	
दीप्तिराहुतिभिः काले मसच्छन्नभिवानलम्	४०
लक्ष्मणस्य हि तद्दान्यं प्रतिपूज्य हितं शुभम् ।	
राघवः सुहृद् स्निग्धमिदं वचनमबधोव	४१
वाच्यं यदनुरक्तेन स्निग्धेन च हितेन च ।	
सत्यविक्रमयुक्तेन तदुक्तं लक्ष्मण स्वया	४२
एष शोकः परित्यक्तः सर्वकार्यावसादकः ।	
धिक्रमेण प्रतिहत तेजः प्रोत्साहयाम्यहम्	४३
शरत्कालं प्रतीक्षिष्ये स्थितोऽस्मि वचने तव ।	
सुग्रीवस्य नदीनां च प्रसादमनुपालयन्	४४
उपकारेण वीरस्तु प्रतिकारेण युज्यते ।	
अकृतज्ञो प्रतिकृतो हन्ति सर्ववर्ता मनः	४५

अस्मान्मध्ये आच्छादित होऊन राहिलेल्या अग्नीला योग्य वेळीं उद्दीपक आहु-
तीच्या योगानें ज्याप्रमाणें होमकालीं ऋत्विज प्रदीप्त करितात त्याचप्रमाणें तुल्ल
ठिकारणीं निद्रित असलेलें हें वीर्य खरोखर मी जागृत करित आहे. " ४०
ह्याप्रमाणें त्या लक्ष्मणाच्या हितकारक व शुभ भावणाला मान देऊन रघुवंशज
राम शुद्ध अंतःकरणानें युक्त असलेल्या भ्रातृवत्कल लक्ष्मणाला ह्यागला ४१
" अनुरक्त, केहयुक्त, हितकारक आणि अमोक्षपराक्रमी अंशां भ्रात्यानें जें काहीं
सांगण्यासारिलें आहे तें, हे लक्ष्मणा तूं भांगितलें आहेस. ४२ ह्यास्तव, सर्व
कार्यांचा नाश करणारा हा शोक मी सोडून दिला असून पराक्रमधर्मवीं अंकुठित
अललें नैसर्गिक तेज मी आताः वृद्धिंगन करितों. ४२ मी तुझ्या सांगण्याप्रमाणें
वागण्यास तयार झालों असून सुग्रीवाचें मन शांत होण्याची आणि नद्याचें उदक
निर्मल होण्याची ह्यागजे अर्थाच शरदत्त्वी वाट पहात आहे. ४४

कोणी उपकार केला असता वीर पुरुष त्याच्यावर प्रत्युपकार अवश्य करीतच
असतो. कारण, दुसऱ्याचा उपकार झाला असतां जो कृतघ्न वदून त्याच्यावर
प्रत्युपकार करीत नाही त्याची उपकार करणाऱ्या सामर्थ्यवानाशीं मैत्री रहात

तदेव युक्तं प्राणिघाय लक्ष्मणः कृताञ्जलिस्तत्प्रतिपूज्य भाषितम् ।

उवाच रामं स्वभिरामदर्शनं प्रदर्शयन्दर्शनमात्मनः शुभम् ४६

यथोक्तमेतत्तत्र सर्वमीप्सितं नरेन्द्र कर्ता न चिरात्तु वानरः ।

शरत्प्रतीक्षः क्षमतामिमं भवाञ्जलप्रपातं रिपुनिग्रहे धृतः ४७

नियम्य कोपं परिपाल्यतां शरत्क्षमस्य मासांश्चतुरो मया सह ।

यसाचलेऽस्मिन्मृगराजसेविते संवर्तयञ्छत्रुवेध समर्थः ४८

इत्यार्षे श्रीमद्रामो घात्मो आदि किष्किन्धा सप्तविंश सर्गः ॥२७॥ [११२७]

अष्टाविंश सर्गः ।

स तदा घालिनं हृत्वा सुग्रीवमभिपिच्य च ।

वसन्माख्यवतः पृष्ठे रामो लक्ष्मणमवधीत् १

अयं स कालः संप्राप्तः समयोऽथ जलागमः ।

संपश्य त्वं नमो मेघं संपृत गिरिसंनिभैः २

नाहीं " ४५. ह्याप्रमाणे रामाने केलेल्या भाषणाला मान देऊन आणि तेच

योग्य आहे असा विचार करून लक्ष्मणाने हात जोडिले आणि आपला छुविचार

रामाला दर्शविण्याच्या उद्देशाने तो मनोहर मुद्देने युक्त असलेल्या रामाला झगला

४६ " हे राजा, त्रुझ्या झगण्याप्रमाणे हा तुझा सर्वही मनोरथ सुग्रीव वानर

रथकरच दोवटास नेईल. शत्रूचा निग्रह करण्याविषयी, आपला निधम झालेला

आहे, तथापि, शरदतुपर्वत वाट पहा झगजे अर्थात् ॥ पर्वत्यकाल संपेपर्यंत

धीर धर. ४७ सारास, क्रोध आवरून धर, शरदतुची वाट पहा, वर्षाकालाचे हे

चार महिने लौटे पर्यंत धीर धर आणि शत्रूचा वध करण्याविषयी समर्थ अस-

लेला तू शरदतुपर्वत कालक्षेत्र करित करीत सिंहानी आश्रय केलेल्या ह्या पर्वतावर

माझ्यासहवर्तमान वास्तव्य कर. ४८

ह्याप्रमाणे महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यातील

किष्किन्धाकाण्डापर्यंत सत्ताविसावा सर्ग समाप्त झाला ॥ २७॥

बालीचा वध करून सुग्रीवाला अभियंक्त केल्यानंतर मान्यवान् पर्वतावर

वास्तव्य करीत असलेला राम लक्ष्मणाला झगला १. " तो हा काल झगजे

वर्षांस्तु साप्रत प्राप्त झाला आहे, कारण, पर्वतप्राय मेघानीं व्याप्त झालेले आकाश

१९ (म. रा.)

नवमासघृतं गर्भं भास्करस्य गमस्तिभिः ।	
पत्न्या रसं समुद्राणां द्यौः प्रसूते रसायनम् ३	३
शक्यमभ्यरमारहा मेघसोपानपादिक्रिभिः ।	
कुटजालुं नमालाभिरलंकर्तुं दिवाकर- ।	४
संध्यारागोत्थितैस्ताम्रैरन्तेष्वपि च पाण्डुभिः ।	
स्निग्धैरभ्रपटच्छेदैर्वद्विषणमिषाम्यरम् ५	५
मंदमारुतानि-श्यासं संध्याबंदनरञ्जितम् ।	
आपाण्डुजलदं भाति कामानुरामिवाभ्रम् ६	६
एषा घर्मपरिक्लिष्टा नववारिपरिप्लुता ।	
सीतेषु शोरुसंतप्ता मही धार्ष्णिं विमुञ्चति ७	७
मेघोदरविनिमुक्ताः कर्पूरदलशीतलाः ।	
शक्यमञ्जलिभिः पातुं यता केतुगंधिनः ८	८

तु अवलोकन कर. २ सूर्यान्वा किरणाच्या योगाने समुद्रोदक शोषून घेऊन (क्रांतिप्रवृत्ति) नऊ महिनेपर्यंत धारण केलेला व रसायनाप्रमाणे लोकांच्या जीवनास कारण होणारा जलरूप गर्भ आकाशरूप ठीक टाकून देत आहे. ३ नेपथ्य जिन्दाच्या समुदायानी आकाशावर उडून जाऊन कुडे आणि अर्जुनदृष्ट पाह्या म लाच्या योगाने सर्याला भयित करणे शक्य आहे (अग्ने वाटते) ४.

एष फुल्लजुनः शैलः केतकैरभिवासितः ।	
सुग्रीव इव शांतिरिधाराभिरभिषिच्यते	९
मेघकृष्णाजिनधरा धारा यज्ञोपवीतिनः ।	
मारुतापूरितगुहाः प्रार्घाता इव पर्वताः	१०
कशाभिरिव ह्रैमीभिर्विद्युद्भिरभिताडितम् ।	
अन्तस्तनितनिर्घोषं सवेदनमिवाम्बरम्	११
नीलमेघाश्रिता विद्युत्स्फुरन्ती प्रतिभाति मे ।	
स्फुरन्ती रावणस्याङ्गे घेदेहीव तपस्विनी	१२
इमास्ता मन्मथघतां हिताः प्रनिहता दिशः ।	
अनुलिप्ता इव घनैर्नष्टप्रहनिशाकराः	१३
एचिद्वाप्यामिसंरुद्धान्यर्पागमसमुत्सुकान् ।	
कुटजान्पद्म सौमित्रे पुष्पितान्गिरिसानुषु ।	
मम शोकाभिभूतस्य कामसंदीपनान्स्थितान्	१४

प्रफुल्लित अर्जुनवृक्षानीं युक्त व केतकवृक्षाच्या योगानें सुगंधयुक्त झालेल्या ह्या पर्वताला शत्रूचा नाश झालेल्या सुग्रीवाप्रमाणें जलधारानीं अभिषेक होत आहे. ९ मेघरूप कृष्णाजिन आणि पर्जन्यधारारूप यज्ञोपवीत धारण करणारे हे पर्वत वायु प्रपूरित गुहांनीं युक्त झाल्यामुळे अन्धधन मुळ केलेल्या विशाध्याप्रमाणें भासत आहेत. १० पीतवर्ण विद्युत्घतांनीं ताडित झालेले हें आकाश अंतर्गत मेघगर्जनारूप ध्वनीनें युक्त झाल्यामुळे, सोन्याच्या चातुकांनीं ताडित झाल्याकारणानें अंतस्थ वेदना सौशील असलेल्या उत्कृष्ट अन्धाप्रमाणें भासत आहे. ११ नील मेघाचा आश्रय करून स्फुरण पावणारी ही विद्युत्ता रावणाच्या अंकावर तडफड करणाऱ्या विचान्या सीतेप्रमाणें मला भासत आहे. १२

कामशांतिमाधनरूप स्त्रियांनीं युक्त असलेल्या पुष्पांना सुखकर होणाऱ्या ह्या पुंद झालेल्या दिशा मेघांनीं व्याप्त झाल्या असल्यामुळे ज्ञातील प्रद व चंद्र हे दिसेनामे झाले आहेत. १३ हे रज्जमणा, जमिनीतून निघणाऱ्या वाफांनीं व्याप्त, प्रफुल्लित, पर्जन्यकाल प्राप्त झाल्यामुळे आनंदित आणि मज शोकप्रस्ताचे ठिकाणीं कामोदीपन करणारे कुटजवृक्ष कोठे कोठे पर्वताशिखरानर असलेले तूं अचलान्न

रज प्रशान्त सहिमोघ वायुनिंदाघदोषप्रसरा प्रशान्ता ।
 स्थिता हि यात्रा चसुधाधिपाना प्रवासिनो यान्ति नरा स्वदेशान् १५
 सप्रस्थिता मानसवासलुब्धा प्रियान्जिता सप्रतिचक्रवाका ।
 अभीक्ष्णवर्षोदकविक्षतेषु यानानि मार्गेषु न सपतन्ति १६
 क्वचित्प्रकाश क्वचिदप्रकाश नभ प्रकीर्णांशुधर विभाति ।
 क्वचित्क्वचित्पर्वतसनिरुद्ध रूप यथा शान्तमहार्णवस्य १७
 ध्यामिधित सज्जकदम्बपुष्पेर्नभ जल पर्वतधातुताम्रम् ।
 मयूरनेकाभिरनुप्रयात शैलापगा शीघ्रतर वहन्ति १८
 रसाकुल पदपदसनिकाश प्रमुञ्चते जम्बुफल प्रकामम् ।
 धनेकघर्ण पधनाद्यधूत भूमौ पतत्याम्रफल विपङ्गम् १९
 विद्युत्पताका सयलाकमाला शैलेन्द्रकृटाहृतिसनिकाशा ।

कर १४ साप्रत वातावरणातील धूल न हींशा शास्त्री आहे, वायु शातल झाका
 आहे प्राग्मन्तूतील उष्णताप्रभृति दोषांचा प्रसार नाहीसा व्हावा आहे, राजा
 ध्या खाण्या बंद झाल्या आहेत प्रवासी लोक स्वदेशास जात आहेत १५
 मानससराबराबर धालून्य करण्यविषयी उमुक्त असलेले व भार्यांनी मुक्त झालेले
 चक्रवाक पक्षी साप्रत मानससराबराकडे निघाले आहेत व एकसारख्या पर्जे याच्या
 उदकाने विषहून गेलेल्या मार्गावरून रथादि याने चालेनाशी झाली
 आहेत १६

शात झालेल्या महासागरांचे रूप ज्याप्रमाणे काठे काठे पवतानीं व्याप्त
 झालेले त्याच प्रमाणे ज्यात इड्ड तिकड मेघ पसरले आहेत असें हें आकाश
 काठे उज्ज्वल आणि काठे प्रकाशाहृत दिसेत आहे १७ शाल व कदव ह्यांच्या
 पुष्पांनी मिश्रित व पर्वतावरील धातूच्या यामाने ताम्रवर्ण असें नव न उदक
 पर्वतावरील नद्या फारच सत्वर वाहून नेत आहेत आणि त्या शाघ्र जाणा या
 उदकाबरोबरच मयूरपक्ष्यांचा ध्वनि लाव जात आहे १८ अमराप्रमाणे कृष्णवर्ण
 झालेलीं जांभळें बनचर यथष्ट खात आहेत आणि नानाप्रकारच्या वर्णानीं युक्त
 झालेलीं पारपक आम्रफळे व याचा घडा लयताक्षणा भूमीवर पडत आहेत
 १९ विद्युत्तरूप पतासनीं व बगल्यांच्या रागांनीं युक्त असून महापवतांच्या

गजान्ति मेघा. सुमुदीर्णनादा मत्ता गजेन्द्रा इव संयुगस्याः २०
 वर्षोदकाप्यायितशाद्वलानि प्रवृत्तनृचोत्सववर्हिणानि ।
 घनानि निवृष्ट्यलार्हकानि पश्यापराहेत्यधिकं विभ्रान्ति २१
 समुद्रहन्तः सलिलातिमारं चलाकिनो चारिधरा नदन्तः ।
 महत्सु शृङ्गेषु महीधराणां विथम्य विथम्य पुनः प्रयान्ति २२
 मेघाभिकामा परिसंपतन्ती समोदिता भाति वलाकपद्विक्तः ।
 घाताघधृता वरपीण्डरीकी लम्बेष माला रुचिराश्वरस्य २३
 बालेन्द्रगोपान्तरचिप्रितेन विभाति भूमिर्नवशाद्वलेन ।
 गात्रानुपृक्तेन शुरुप्रमेण नाराय लाक्षोक्षितकम्यलेन २४
 निद्रा शनैः केशयमभ्युपैति द्रुतं नदी सागरमभ्युपैति ।
 दृष्टा वलाका घनमभ्युपैति कान्ता सकामा प्रियमभ्युपैति २५

शिखराप्रमाणे दिसत असलेले मेघ समरागणामध्ये स्थित असलेल्या मत्त गजेन्द्रा-
 प्रमाणे उच्चसराने गर्जना करीत आहेत. २०

पर्जन्याच्या उदकामुळे ज्यातील तृण उर्दिगत झाले आहे, ज्याच्यातील मयूर
 पक्षी वृक्षरूप रत्नाह करण्यास प्रवृत्त झाले आहेत आणि ज्यामध्ये मेघानी
 अतिशय दृष्टि केलेली आहे अशी अपराहकाली पारच शोभू लागणारी वने
 अवलोकन कर. २१ बगळ्यांनीं शुक्र, गर्जना करणारे व उदकाचे प्रचंड ओझे
 वाहून नेणारे मेघ पर्वताच्या मोठमोठ्या शिखरांवर वारंवार विधाति घेत घेन
 जात आहेत. २२ गर्भधारणेकरिता मेघाची दृष्टा घट्ट आकाशामध्ये संचार
 करणारी आणि झणूनच आनंदित झालेली ही बगळ्यांचो मालका मनोहर आका-
 शाला घातलेली व वायूने हलत असलेली श्वेत कमलाची दीर्घ माळाच की काय
 अशी मासत आहे. २३ लहान लहान इद्रगोपवृत्तक कांटकांनीं मधून मधून
 चित्रविचित्र झालेल्या हिरव्या गार गवताने युक्त झालेली भूमि लाक्षाबिंदुयुक्त
 अशी पोपटी रंगाची शालजोडी अंगासरशी पाघट्टन बसलेल्या स्त्रीप्रमाणे दिसत
 आहे २४

निद्रा हळू हळू केशवाकडे जात आहे, नदी सागराकडे सत्वर चालली आहे,
 आनंदित झालेली बगळ्याची रांग मेघाकडे निघाली आहे आणि कामवाचना
 रत्नघ झालेली स्त्री आपल्या प्रियाकडे गमन करीत आहे. २५ वनप्रदेशामध्ये

जाता वनान्ता शिखिसुप्रनृत्ता जाताः कदम्बाः सकदम्बशाखा ।
जाता घृषा गोषु समानकामा जाता महीं सस्यवनाभिरामा २६
वहन्ति वपन्ति नदन्ति भ्रान्ति ध्यायन्ति नृत्यन्ति समाश्वसन्ति ।
नद्यो घना मत्तगजा वनान्ताः प्रियाविहीनाः शिखिनः प्लवंगमाः २७
प्रहर्षिताः केतकिपुष्पगन्धमाघ्राय मत्ता वननिघ्नरेषु ।
प्रपातशब्दाकुलिता गजेन्द्राः सार्धं मयूरैः समदा नदग्ति २८
धारानिपातैरभिहस्यमानाः कदम्बशाखासु विलम्बमानाः ।
क्षणार्जितं पुष्परसावगाहं अनैर्महं पदचरणास्त्यजन्ति २९
अङ्गारचूर्णोत्करसन्निकाशैः फलैः सुपर्याप्तरसैः समृद्धैः ।
जम्बूद्रुमाणां प्राथिभान्ति शाखा निपीयमाना इव पट्यव्यै ३०

मयूर पक्ष्याणां वृत्तं मुरुं शालीं आह्वेत. कदंबवृक्ष प्रफुल्लित शाखानां युक्त शालेले
आह्वेत. कोमवापना उत्पन्न शालेल्या गार्धविवयो बैल ही त्याच्याचसारिले सकाम
शाले आह्वेत आणि पिकांमुळे व वनामुळे भूमि मनोहर बनली आहे. २६ नद्या
वाहू लागल्या आहेत, मेघांनी वर्षाव सुरू केला आहे, मत्तगजांनी गर्जना करण्यास
सुरवात केली आहे, वनप्रदेशामध्ये शोभा देत चालली आहे, प्रिय स्त्रियांचा वियोग
शालेले प्रति चित्ताग्रत झोळ लागले आहेत, मयूरपक्षी वृत्त करण्यास प्रवृत्त झाले
आहेत आणि (सुग्रीवाला राउव प्राप्त झाल्याकारणाने) वानरांनाही धीर मेळ
लागला आहे. २७

केतकीपुष्पाच्या वास घेऊन आर्नदित झालेले आणि धवधशगरवा ध्वनींनी
गोंधळून गेलेले मोठे मोठे मत्त गजे मयूरपक्ष्यासहवर्तमान वनातील जलप्रवाहा-
मध्ये गर्जना करीत आहेत. २८ जळधारांनी ताडित होत असलेल्या व कदंब
वृक्षाच्या शाखांवर लोंबत असलेल्या मृंगाचा सरसाहामुळे प्राप्त व पुष्परसाच्या
आस्वादाने रुद्विगत झालेल्या मद हळू हळू कमी होत आहे. २९ कृष्णवर्ण राखे-
च्या पूंजक्यांप्रमाणे दिसत असलेली आणि रवने मरलेली टपोरी फळे जंबुवृक्षा-
च्या शाखाना लटकलेली आहेत आणि त्यामुळे शाखातील रस शोषून घेण्या
करिता मृगसमुदायच ठिकठिकाणी त्यांना लगतून राहिलेले आहेत असे दिसत
आहे. ३०

तडित्पताकामिरलंकृतानामुदीर्णगम्भीरमहारवाणाम् ।

विमान्ति रूपाणि बलाहकानां रणोत्सुकानामिव वानराणाम् ३१

मार्गानुगः शैलधनानुसारी संप्रस्थितो मेघरथं निशम्य ।

युद्धामिकामः प्रतिनादशङ्की मत्तो गजेन्द्रः प्रतिसंनिवृत्तः ३२

क्वचित्प्रगीता इव पदपदौघैः क्वचित्प्रनृत्ता इव नीलकण्ठैः ।

क्वचित्प्रमत्ता इव वारणेन्द्रैर्विमान्यनेकाधयिणो घनान्ताः ३३

कदम्यसर्जाजुनकन्दलाद्या घनान्तभूमिर्मधुवारिपूर्णा ।

मयूरमत्ताभिरुत्प्रनृत्तैरापानभूमिप्रतिमा विमाति ३४

मुक्तासमाभं सलिलं पतद्द्वै सुनिर्मलं पत्रपुटेषु लज्जम् ।

हृष्टा विचर्णच्छदना विहंगाः सुरेन्द्रदत्तं क्षुपिताः पियन्ति ३५

विद्युत्कारूप पताकानीं विभूषित आणि मोठ्या गंभीर गर्जनेने युक्त असलेल्या मेघांच्या मुद्रा युद्धाला उत्सुक झालेल्या वानराच्या मुद्राप्रमाणे दिसत आहेत. ३१ पर्यतावरील वनामध्ये संचार करणारा मत्त गजेन्द्र आपल्या मार्गाने जात असणांना मेघगर्जना वानावर आल्यामुळे कोणी प्रतिपक्षी गजानेच गर्जना केली आहे अशी शंका येऊन त्याच्याशी युद्ध करण्याकरिता परत फिरला आहे. ३२ भृंगसमुदायाच्या योगाने कोठे कोठे गायनयुक्त, मयूरपक्ष्यांच्या योगाने कोठे कोठे जसे काही नृत्य करण्यास प्रवृत्त आणि गजेन्द्रांच्या योगाने कोठे कोठे जसे काही मत्त झालेले वनप्रदेश गायन, नृत्य इत्यादि अनेक कलांनी युक्त असल्यासारखे दिसत आहेत. ३३

कट्य, शाल, अर्जुन आणि स्थलकमल ह्यांच्या पुष्पांनी समृद्ध झालेली व मधुसुल्य जलाने परिपूर्ण झालेली ही वनभूमि मयूरपक्ष्यांच्या मत्तावस्थेतील गर्जना आणि नृत्ये ह्यांच्या योगाने पानभूमिप्रमाणे भासत आहे (कारण, पानभूमीवरही पुष्पांचा सटा, मद्याची समृद्धि, मत्तजनांचा शब्द आणि नृत्य इतक्या गोष्टी हांत असतात.) ३४ पर्यन्त्यवृष्टीमुळे पल्याच्या रंगात फेरबदल झालेले नृपाक्रांत पर्झा, पडतां पडतां वृक्षांच्या पानांवर चिकटून राहिलेले आणि मोत्याप्रमाणे दिसत असलेले अत्यंत निर्मल असे इंद्रदत्त जल आनंदित होऊन पात

पट्टपादतन्त्रीमधुराभिधानं पूवंगमोदीरितकण्ठतालम् ।
 आविष्कृत मेघमृदङ्गनादैर्बनेषु संगीतमिव प्रवृत्तम् ३६
 क्वचित्प्रनृतैः क्वचिदुन्नदाद्भिः क्वचिच्च वृक्षाप्रनिपण्णकायैः ।
 व्यालम्बवर्हाभरणैर्मयूरैर्वनेषु संगीतमिव प्रवृत्तम् ३७
 स्वनैर्घनानां प्लवगाः प्रवृद्धा विह्वय निद्रां चिरसानिरुद्धाम् ।
 अनेकरूपाकृतिवर्णनादा नवाम्बुधाराभिहता नदन्ति ३८
 नद्यः समुद्राहितचक्रवाकास्तटानि क्षीर्णान्यपवाहयित्वा ।
 हस्ता नद्यप्रावृत्तपूर्णभोगाहता स्वमतीरमुपोपयन्ति ३९
 नालिषु नाला नवधारिपूर्णां मेघेषु मेघाः प्रतिभान्ति ह्रक्ताः ।

असतात ३५ वनामध्ये गादनं मुहुः शब्दाधारितं दिवस आदे, कारण, नृग
 गुजारक करीन असन्यामुळे तनुवायाच्या मधुर घनांचा भास होत आहे बेडूक
 चन्द करीन असल्यामुळे कोणी गवईच आपल्या कळातून तालसूर काढीत अस-
 ल्याधारितं भासत आहे आणि मेघाची गर्जना वःचे असल्यामुळे मृदंगवादनच
 सुटं असल्याचा भास होत आहे, ३६

मत्स्रकावरील तुरा व विसरा ह्या भूयगानी युक्त असलेले मयूरपक्षी कोठे
 कोठे वृत्त करीत असल्यामुळे, कोठे कोठे उच्चस्वराने गर्जना करीत असल्यामुळे
 आणि कोठे कोठे (प्रेक्षक द्वाऱाच की करय) वृक्षावर बसले असल्यामुळे वना-
 मध्ये संगीतच मुहुः शब्दाधारितं दिवस आहे ३७ नानाप्रकारचे आकार, वा
 व ध्वनि शानी युक्त असलेले बेडूक मेघाच्या घनानुळे फार वेळपर्यंत प्राप्त
 झालेल्या निद्रेचा त्याग करून जागे झाले आहेत आणि नदीन उदकाच्या
 धारानी ताडित झाल्यामुळे गर्जना करीत आहेत, ३८ मदमत ज्ञानेया नदीरूप
 कामातुर क्रिया आपले चक्रवाकरूप स्तन उलट करून आणि भ्रमरीकडे जाण्याला
 भाडकाठी आगत्या लटरूप वृद्ध स्त्रियांना लोढून देऊन विषयाचा उपभाग
 परिपूर्ण घेतां याचा एतदर्थ, पुण्यादि नदीनि शैले पायहन मोठ्या उत्सुकतेने
 आपल्या अनुदरूप भ्रमरीकडे जात आहेत ३९

दावाप्रीने दग्ध झालेल्या पर्वताचे ठिकाणी दावाप्रीने दग्ध झालेले पर्वत
 चिह्नून राहिले असता ते जसे मुळे खोत गेल्यामुळे जसे असल्याधारितं दिवस

दवाग्निदग्धेषु दवाग्निदग्धाः शैलेषु शैला इव वद्धमूलाः ४०

प्रमत्तसनादितवर्हिणानि सशक्रगोपाकुलशाडलानि ।

चरन्ति नीपाजुंनवासितानि गजाः सुरम्याणि वनान्तराणि ४१

नवाम्बुधाराहतकेसराणि ध्रुवं परिष्वज्य सरोरुहाणि ।

कदम्बपुष्पाणि सकेसराणि नवानि हृष्टा भ्रमराः पिवन्ति ४२

मत्ता गजेन्द्रा मुदिता गजेन्द्रा यनेषु विक्रान्तनरा मृगेन्द्राः ।

रम्या घेन्द्रा निभृता नरेन्द्राः प्रकीडितो धारिधरैः सुरेन्द्रः ४३

मेघाः समुद्रतसमुद्रनादा मद्वाजलोधेर्गगनावलम्बाः ।

नदीस्तटाकानि सरांसि वापीमंहीं च कृत्स्नामपवाहयन्ति ४४

धर्षप्रवेगा विपुलाः पतन्ति प्रयान्ति वाताः न्मसुर्दार्णवेगाः ।

तील तसे नीलमेघाचे ठिकाणी आसक झालेले व नूतन जलाने परिपूर्ण असलेले हे नीलमेघ मुळे धरून राहिल्यासारखे दिसत आहेत ४० मदमत्त झालेले मयूर-पक्षी ज्यामध्ये गर्जना करीत आहेत, इद्रगोपसङ्घक कीटजाच्या योगाने ज्यातील हिरवे गार गवत भरून गेलेले आहे आणि कदंब व अर्जुन ह्या वृक्षाच्या पुष्पांनी जी सुवासिक झालेली आहेत अशा त्या अत्यंत रमणीय वनामध्ये गर्ज संचार करीत आहेत. ४१ पर्जन्याच्या धारामुळे ज्यातील पराग झडून गेले आहेत अशा कमलपुष्पाना घट्ट धरून आनंदित झालेले भ्रमर परागयुक्त नूतन कदंब-पुष्पातील मकरंदाचे पान करीत आहेत ४२

वनामध्ये जिकडे तिकडे गजेन्द्र मत्त झालेले आहेत, मोठमोठे रुपम आनंदित झालेले आहेत, सिंह आपला पराक्रम जास्त जास्तच गाजवू लागले आहेत, मोठे मोठे पर्वत रमणीय दिसू लागले आहेत, राजे लोक, उद्योग सोडून स्वस्थ बसले आहेत आणि देवराज इंद्र मेघांच्छा योगाने क्रीडा करीत बसला आहे. ४३ समुद्राच्या गर्जनेलाही ज्यांनी मागे टाकिले आहे असे गर्जनाचा आश्रय करून राहिलेले मेघ आपल्या प्रचंड जल प्रवाहाच्या योगाने नद्या, तडाग, सरोवरे, वापी आणि ही संपूर्ण पृथ्वी जलाने परिपूर्ण करून टाकित आहेत, ४४ उदक-वर्षाव अतिशय होत आहे, वायु फारच सोसाट्यानं वाहत आहेत आणि नद्यांची

प्रनष्टकूलाः प्रवहन्ति शीघ्रं नद्यो जलं विप्रतिपन्नमार्गाः	४५
नरैर्नरेन्द्रा इव पवंतेन्द्राः सुरेन्द्रनीतैः पवनोपनीतैः ।	
यनाम्बुकुम्भैरधिपिच्यमाना रूपं श्रियं स्वामिव दर्शयन्ति	४६
यतोपगूढं गगनं न तारा न भास्करो दर्शनमभ्युपैति ।	
नर्षर्जलौघैर्घरणीं वितृप्ता तमोविलिप्ता न दिशः प्रकाशाः	४७
महान्ति कूटानि महीधराणां धाराविधौतान्याधिकं विभ्रान्ति ।	
महाप्रमाणैर्घण्डुलैः प्रपातैर्मुक्ताफलापैरेव लम्बमानैः	४८
शैलापलप्रस्खलमानवेगाः शैलोत्तमानां विपुलाः प्रपाताः ।	
गुहासु सनादितर्हिणासु हारा विकीर्यन्त इवावभ्रान्ति	४९
शीघ्रं प्रवेगा विपुलाः प्रपाता निर्घोतशृङ्गोपतला गिरीणाम् ।	
मुक्ताफलापप्रतिमाः पतन्तो महागुहोत्सङ्गतलैर्धियन्ते	५०

तीरे डासद्वन जाळन त्याचे उदक वेगाने वाहू लागले आहे व त्या नद्यांची लोकांचे मार्ग बंद पाडिले आहेत. ४५

लोक राजाना अभिषेक करू लागले असता ज्याप्रमाणे ते राजे आपल निर्मळ रूप व सौंदर्य प्रकट करितात त्याप्रमाणे दवराजाने दिलेल्या व वायूने जवळ आणिलेल्या भरा मेघोदकपरिपूर्ण कलशाच्या योगाने अभिषिक्त होत असलेले महापर्वत जसे काही आपले निर्मळ स्वरूप व सौंदर्य प्रकट करीत आहेत ४६ आकाश मेघानी व्याप्त झाले असल्यामुळे नक्षत्रे व सूर्य हे दिसनासे झाले आहेत, नूतन जल प्रवाहानी भूमे भरत गेला आहे आणि दिशा अभकाराने व्याप्त झाल्यामुळे प्रकाशरहित झाल्या आहेत. ४७ जलधाराच्या योगाने धूपून गेलेली पर्वताची प्रचंड शिखरे-तंचवध्यावरून पडत असल्यामुळे लोबणाच्या मोलाच्या हाराप्रमाणे दिसणाऱ्या मोठमोठ्या असलेल्या धबधब्याच्या योगाने फारच शोभू लागली आहेत ४८

पर्वतावरील पाषाणामुळे ठिधठेकाणी ज्याच्या वेगाला अडयळा होते आहे असे अनेक धबधबे गर्जना करणाऱ्या मयूरपक्ष्यांनी युक्त असलेल्या उत्कृष्ट पर्वताच्या गुहामध्ये जसे काही तुटून पडत असलेल्या हाराप्रमाणे दिसत आहेत. ४९ पर्वतशिखरावरील प्रदेश ज्यांनी घुवून काढिले आहेत अशा सत्वर वाहणाऱ्या व मोलाच्या हाराप्रमाणे दिसणाऱ्या पर्वतावरील असलेल्या धबधब्यांना

इमाः स्फीतगुणा घर्षाः सुग्रीवः सुखमश्नुते ।	
विजितारिः सदारश्च राज्ये महति च स्थितः	५७
अहं तु हतदारश्च राज्याञ्च महतश्च्युतः ।	
नर्दाकूलमिव फिलन्नभवसीदामि लक्ष्मण	५८
शोकश्च मम विस्तीर्णो घर्षाश्च भृशदुर्गमाः ।	
रावणश्च महाज्ज्वलन्पुरपारः प्रतिमाति मे	५९
अयात्रां चैव दृष्ट्रेमां मार्गाश्च भृशदुर्गमान् ।	
प्रणते चैव सुग्रीवे न मया किञ्चिर्शरितम्	६०
अपि चापिपरिक्लिष्टं चिराद्द्वारैः समागतम् ।	
आत्मकार्यगरीयस्त्वाद्भक्तु नेच्छामि वानरम्	६१
स्वयमेव हि विधम्य ज्ञात्वा फालमुपागतम् ।	
उपकार च सुग्रीवो वत्स्यते नांघ्र संशयः	६२

घट्टना पशुनात् कल्ल मोठया राज्यावर आरुड झालेल्या सुग्रीवाला द्या पावसाच्याप पावपाणो चागलें असल्यामुळें, पनीसहवर्तमान सुख होत असेल. ५७ परंतु, हे लक्ष्मण, झीवा अपदार झाल्यामुळें आणि मोठया राज्याला मुकावें लागलें असल्यामुळें माती मात्र भिन्न गेलेल्या नदीच्या तीराप्रमाणें देता झाली आहे ५८ माझा शोक तर पुष्कळ वृद्धिंगत झाला आहे, पर्जन्यकालाचे दिवस फारच असल्यामुळें ते पार पडणें फारच दुर्घट झालें आहे आणि प्रचंड शत्रु रावणही मला अतिक्रम्य भासत आहे. ५९

सुग्रीव जरी नम्र होऊन माझ्या आहेतची वाट पहात होता तरी सांप्रत प्रवास बंद पडल्याचें पाहून आणि मार्गही अत्यंत दुर्गम झाल्याचें अवलोकून कल्ल मी झाला (सीतेचा शोध लावण्याच्या संघर्षानें वगैरे) काहां एक सांगितलें नाहीं. ६० दिवाय, माझे कार्य थोडक्या वेळात न उरकण्याधारिणें मोठें असल्यामुळें अतिघय जेश सोसून पुष्कळ दिवसानें झीवो गाठ पडलेल्या सुग्रीव वानराला काम सांगण्याचें मी मनामध्ये आगिलें नाहीं. ६१ (पर्जन्यकाल संपेपर्यंत) विधाति घेतल्यानंतर प्राप्त झालेला प्रवासकाल स्वतःच जाणून सुग्रीव माझा उपकार जागील ह्यात संशय नाहीं. ६२ तत्सात्, हे शुभलक्षणसंपन्न लक्ष्मण,

तस्मात्कालप्रतीक्षोऽहं स्थितोऽस्मि शुभलक्षण ।

सुग्रीवस्य नदीनां च प्रसादमभिकाङ्क्षयन् ६३

उपकारेण धीरो हि प्रतीकारेण युज्यते ।

-अकृतञ्चोऽप्रतिकृतो हन्ति सत्त्वधर्ता मनः ६४

अथैशमुक्तः प्रणिधाय लक्ष्मणः कृताञ्जलिस्तत्प्रतिपूज्य भाषितम् ।

उवाच रामं स्वभिरामदशनं प्रदर्शयन्दर्शनमात्मनः शुभम् ६५

यदुक्तमेतत्तव सर्वमीप्सितं नरेन्द्र कर्ता न विराद्धरीश्वरः ।

शरत्प्रतीक्षः क्षमतामिदं भवान्जलप्रपातं रिपुनिगृहे घृतः ६६

इत्यार्षे श्रीमद्राम० वान्मी० आदि० किष्किन्धाकाण्डे अष्टाविंशः सर्गः ॥२८॥ [११९३]

सुग्रीवाचें मन स्वस्थ होऊन नद्याचें जल निर्मल होण्याची इच्छा धरणारा मी प्रथानकालाची वाट पहात राहिलों आहे. ६३

कोणी उपकार केला अमता वीर पुरुष खान्यावर प्रत्युपकार अवश्य करीतच असतो. कारण, दुसऱ्याचा उपकार झाला असता जो कुत्र बन्न खान्यावर प्रत्युपकार करीत नाही त्याची उपकार करणाऱ्या सामर्थ्यावनाशी मैत्री रहात नाही. ६४ ह्याप्रमाणें रामानी लक्ष्मणाला सांगितलें असता त्याच्या भाषणाला मान देऊन व तें लक्षात आणून लक्ष्मणानें हात ओढिले आणि आपला भुविचार दर्शविण्याच्या उद्देशानें तो लक्ष्मण मनोहर स्वरूपानें मुक्त असलेल्या रामचंद्राना झगाला. ६५ "हे राजा, ह्या क्षणव्याप्रमाणें आपला सर्व मनोरथ घोड्याच दिवसानों यानरराज सुग्रीव सिद्धीस नेईल. ह्या झरिता शत्रूचा निग्रह करण्याचा निश्चय करून आपण शरद्वृत्ती प्रतीक्षा करीत रहा आणि एवढा हा पर्वण्यकाल संपेपर्यंत धीर धरा. ६६"

ह्याप्रमाणें महामुनिवान्मीक्षिप्रणीत श्रीमद्रामायणमंजक आदिशिव्यातील

किष्किन्धाकाण्डार्पणें अष्टाविंशोऽस्य सर्गः समाप्तः ॥ २८ ॥

एकोनविंशः सर्गः ॥ २९ ॥

समोक्ष्य विमलं द्योमं गतविर्युद्धलाहकम् ।	
सारसाकुलसद्युष्टं रम्यज्योत्स्नानुलेपनम्	१
समृद्ध्यै च सुश्रीवं मन्दघमांथसंग्रहम् ।	
अत्यर्थं चासर्ता मार्गमेकान्तगतमानसम्	२
निवृत्तकार्यं सिद्धार्थं प्रमदाभिरतं सदा ।	
प्राप्तवन्तमभिप्रेतान्सर्वानिव मनोरथान्	३
स्वां च पत्नीमभिप्रेतां तारां चापि समीक्षिताम् ।	
विहरन्तमहोरात्रं कृतार्थं विगतज्वरम्	४
क्रीडन्तमिथ देवेशं गन्धर्वांस्तरसां गणैः ।	
मन्त्रियु न्यस्तकार्यं च मन्त्रिणामनवेक्षकम्	५

ज्यातील विद्युत्ता व मेष नाहोसे झाले आदेत, जेथें सारसपक्ष्याच्या समुदायाचा ध्वनि सुळ झाला आदे आणि रमणोय चंद्रिकेचा धर उजानर्ष्यें वसून राहिलेला आदे असे निर्मल आकाश अवलोकन करून हनुमान् सुग्रीवाकडे गेला. १ तेव्हा त्या सुग्रीवाचा मनोरथ परिपूर्ण झालेला होता, धर्म आणि अर्थ श्याचा संग्रह करण्याकडे त्याचे विशेषसे लक्ष्य नव्हतें, कामप्रवृत्तिरूप दुर्जन मार्गाचे अवलंबन तो अनिश्चय करीत होता, विषयभोगाला योग्य अशा एकात प्रदेशाचे ठिकाणी त्याचे चित्त अगदीं वेचून गेलेलें होतें, २ कार्यसिद्धि होऊन राज्यप्राप्तीचाही त्याचा उद्देश सिद्धीस गेलेला होता, इतकेंच नव्हे; परंतु, दुसरे ही त्याचे सर्वे इष्ट मनोरथ परिपूर्ण झालेले होते. तो सर्वदा तदण्ण प्रियाचेच ठिकाणीं रममाण होऊन राहिलेला होता. ३

योग्य व इष्ट अशी स्वतःची स्त्री व तारा त्याला प्राप्त झालेली होती, कृतवृत्त शान्यामुळे निश्चित होऊन तो महोरात्र क्रीडा करण्यामध्येच दंग झालेला होता व आणि दानूच गंधर्व व असुरा त्याच्या समुदायापद वर्तमान मांडा करीत असलेल्या देवराज इंद्राप्रमाणे तो भाग्यत होता, मंत्र्यावर त्यानें गर्व कामें मांपरिलेलीं होती, इतकेंच नव्हे, परंतु, मंत्र्याची तो कधी भेटही घेईनाशा

उच्छिन्नराज्यसंदेहं कामवृत्तमिव स्थितम् ।	
निश्चितार्थोऽर्थतत्त्वज्ञः कालधर्माविशेषवित्	६
प्रसाद्य चाफयैर्विचिचैर्हंतुमाद्भिर्मनारमैः ।	
चाफयविद्वाफयतत्त्वज्ञं हरीशं मारुतात्मजः	७
हित तथ्य च पथ्य च सामधर्मायनीतिमत् ।	
प्रणयप्रतिसयुक्तं विश्वासकृतनिश्चयम्	८
हरीश्वरमुपागम्य हनूमान्वान्यमग्रवीत्	९
राज्यं प्राप्त यशश्चैव कौली शीरभिवार्धिता ।	
मित्राणां संग्रहः शेषस्तद्भ्रवान्कर्तुमहंति	१०
यो हि मित्रेषु कालज्ञ सतत साधु वर्तते ।	
तस्य राज्यं च कीर्तिश्च प्रतापश्चापि वर्धते	११
यस्य कोशश्च दण्डश्च मित्राण्यात्मा च भूमिप ।	

झाला होता ५ आणि राज्याविषयी सर्व प्रकारची भीति नाहीशी झाली असल्या-
मुळे विषयलपट पुरुषाप्रमाणे त्याची अवस्था झालेली होती. तेव्हा भाषणाचे सार
जाणणाऱ्या वानरराज सुग्रीवाचे मन मुदसूत आणि मनोहर अशा नानाप्रकारच्या ।
भाषणांनी बळवून सर्व शास्त्रार्थाविषयी निश्चय झालेला, कोणत्याही गोष्टीचे तत्त्व
जाणणारा आणि कालाला अनुसरून असणारे विशेष धर्म जाणणारा सभाषणज्ञ
वायुपुत्र हनूमान् विनय आणि प्रम ह्यांनी सपन्न असून स्वतःचे वचन रारे
करण्याविषयी निश्चित असलेल्या वानरराज सुग्रीवाचे समीप गेला आणि तात्काल
च परिणामीही हितकारक, सत्य, साम, धर्म, अर्थ आणि नीति ह्यांनी भरलेले
भाषण रयाच्याशी करू लागला. ६-९

(तो म्हणाला) “ राज्य व यश प्राप्त झाले असून कुलपरंपरागत वैभवही
आपण वाढविले आहे. आता फक्त मित्रांचा संग्रह उरलेला आहे, ह्यास्तव,
तेवढे कार्य आपण सांप्रत करावे १० जो प्रथम जाणणारा पुरुष मित्रांशी
नेहमी चांगल्या रीताने वागतो त्याचे राज्य, कीर्ति व प्रताप ह्यांची अभिवृद्धि
होत असते ११ आणि त्याचप्रमाणे, हे भूपाला, खाजिना, सैन्य, मित्र आणि

समान्यतानि सर्वाणि स राज्यं महदश्नुते	१०
तद्भवान्वृत्तसंपन्नः स्थितः पाथि निरत्यये	
मित्रार्थमभिनीतार्थं यथावत्कर्तुमर्हति	१३
सत्यज्य सर्वकर्माणि मित्रार्थे यो न वर्तते ।	
संभ्रमाद्विहृतोत्साहः सोनर्थेऽनावरूप्यते	१४
यो हि कालव्यतीतेषु मित्रकार्येषु वर्तते ।	
स कृत्वा महतोऽप्यर्थोन्न मित्रार्थेन युज्यते	१५
तदिदं मित्रकार्यं नः कालान्तमारिन्दम ।	
क्रियतां राघवस्यैतद्वैदेह्याः परिमार्गणम्	१६
न च कालमतीतं ते निवेदयति कालयित् ।	
त्वरमाणोऽपि स प्राप्तस्तव राजन्वशानुग	१७

मन ही ज्याची एकसारखी स्थापना असतात त्याला मोठे राज्य प्राप्त होत असते १२ तस्मान्, ज्याअर्थी आपण सहाचार सपत्न असून निर्भय मार्गाचे अवलंबन करणारे आहात त्याअर्थी मित्रकारिता केलेली प्रतिज्ञा योग्य रीतीने आता आपण वेवटास न्यायी १३ कारण, सर्व कामे एका राजूला ठेवून मित्रकार्याकरिता विशेष ऋणाद घटून जो सत्वर झटत नाही ती धुकटाने घेऊन जात असतो १४.

मित्रकार्याचा वेळ निघून गेल्यावर जो ती सिद्धीस नेण्याकरिता झटनी त्याच्या हातून मोठनेठी कार्ये झाली असताही मित्रकार्ये सिद्धीस नेण्याचे फल त्यांना प्राप्त होत नाही १५. ह्यास्तव, हे अनुदमना, हे आपले मित्रकार्ये करणार्थी वेळ निघून जाणार आहे तस्मान्, सर्तिका घोष लावणे हे राघवाचे कार्य आता केले पाहिजे १६. काळ-वेळ जाणगाऱ्या व तुडवा स्थापना आलेल्या त्या राम-चंद्राना जरी स्वतःचे काम सिद्धीस नेण्याची त्वरी आहे तरी तो एकाचला ओटमून चोडणारा असल्यामुळे कार्याचा समय निघून जात असल्याविषयी एतद्वाला सूचना करणार नाहा १७.

कुलस्य हेतुः स्फीतस्य दीर्घवन्धुश्च राघवः ।

अप्रमेयप्रभावश्च स्वयं चाप्रतिमा गुणैः १८

तस्य त्वं कुरु वै कार्यं पूर्वं तेन कृतं तव ।

हरीश्वर कपिश्रेष्ठानाहापयितुमहंसि १९

न हि तावद्भवेत्कालो व्यतीतश्चोदनादृते ।

चोदितस्य हि कायंभ्य भवेत्कालव्यतिक्रमः २०

अकतुरपि कायंस्य भवान्कृतां हरीश्वर ।

किं पुनः प्रतिफलंस्ते राज्येन च घनेन च २१

शक्तिमानतिविक्रान्तो धानरक्ष्मणेश्वर ।

कर्तुं दाशरथेः प्रीतिमाहायां किं नु सज्जसे २२

कामं खलु शरैः शकः सुरासुरमहारगान् ।

रघुवंशज रामाचा प्रभाव अनुल अमून तो स्वतःही गुणानी अप्रतिम आहे. इतकेंच नव्हे; परंतु, तुझ तर तो नेहमी कायम राहणारा यंपु अमून तुझ्या मोठ्या कुलाच्या अभिरुद्धीला कारण होणाऱा आहे. १८ शिवाय, त्यानें तुमचें कार्य आधीच केलेलें आहे. हास्तव; त्याचें कार्य आपण आतां करा आणि हे वानरराज, (रामचंद्राची आज्ञा होण्याचेपूर्वी) तें सिद्धीस नेण्याविषयी धेष्ट धेष्ट वानराना आपण आज्ञा करा. १९ कार्य करण्याविषयी पुनरपि जोपर्यंत सूचना झाली नाही तोपर्यंत त्यां कार्याचा वेळ निघून गेली असें झगता येणार नाही; कार्य करण्याविषयी किंमन सूचना झाली झगजे मात्र कालातिक्रम होईल. २० हे वानरराज, अनुपकारी पुरुषाचेंही आपण कार्य करणारे आहात, मग झालीचा वध करून आणि राज्य प्राप्त करून देऊन ज्यानें आपणावर उपकार केला त्याचें कार्य आपणाला केलेच पाहिजे, हे शोणण्याची काय बरे अवश्यकता आहे ? २१.

हे वानरकुत्र्यापोंश, हे ऋक्षगणाधिपते, आपण शक्तिमान् असून अतिशय पराक्रमी आहांत तेव्हा दशरथपुत्र रामाची प्रीति संपादण्याकरिता आपण त्याच्या आज्ञेची का बरे वाट पहात आहात ? २२. खरोखर दशरथपुत्र रामचंद्र देव, देख आणि महोरम ह्या सर्वांना बाणांच्या योगानें जिंकण्याला अगदी

वशे दाशरथि कर्तुं स्वत्प्रतिष्ठामवेक्षते	२३
प्राणत्यागाविशङ्केन कृतं तेन महत्प्रियम् ।	
तस्य मार्गाम वैदेहीं पृथिव्यामपि चाम्बरे	२४
देवदानवगन्धर्वा असुराः समरुद्रणाः ।	
न च यक्षा भय तस्य कुर्युः किमिव राक्षसाः	२५
तदेव शक्तियुक्तस्य पूर्वं प्रतिकृतस्तथा ।	
रामस्यार्हसि पिङ्गेश कर्तुं सर्वात्मना प्रियम्	२६
नाधस्तादवनौ नाप्सु गतिर्नोपरि चाम्बरे ।	
फस्यचित्सज्जतेऽस्माकं कर्पाश्वर तयाश्रया	२७
तत्राज्ञापय कः किं ते कुतो वापि व्यवस्यतु ।	
हरयो ह्यप्रधृष्यास्ते सन्ति कोट्यप्रतोऽनघ	२८
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा काले साधु निरूपितम् ।	

समर्थ आडे, पातु, तो फक्त आपली प्रतिष्ठा शेवटास जाण्याची वाट पहात आडे
२३ वालीच्या वधाविषयी युक्तायुक्ततेची शंका मनामध्ये न आणिल्यानं त्याने
तुम्हा मोठा मनोरथ भिद्धीस नेता आडे, त्याकरिता आपण त्याची भाषा विदेह-
राजकन्या सीता ही पृथ्वीमध्ये दिवा आकाशामध्ये जरी असली तरी सोधून
वाहू २४

देव, दानव, गंधर्व, असुर, मरुद्रण आणि यक्ष हे (सर्व मिळूनही) लाल
भीति उत्पन्न करण्यास समर्थ नाहीत, मग राक्षसाची गोष्ट कराता पाहिले ?
२५ तस्मात्, हे वानरराजा, पूर्वीस तुझ्यावर उपकार केलेल्या आणि त्याप्रमाणे
सामर्थ्यावान् असलेल्या रामाचे तुला अगदी मनापासून प्रिय केले पाहिले २६ हे
वानराधिपते, तुम्हा तुकूम झाला असता तो बजाविण्याला आमच्यांपैकी ज्याच्या
हातून विलग होईल त्याला पाताळ, पृथ्वी, जल आणि आकाश ह्यामध्ये कोठेही
यारा मिळणार नाही २७ तस्मात् कोणी कोटून तुझे धव कराने ह्याविषयी व
आज्ञा कर. हे निर्यापा, संध्येने कोट्यापचीपेक्षाही जास्त असे अतिक्रम घात
आज तुम्हा परती आडे २८

हे कालाला उचित झालेले त्याचे भाषण धवय वरून हत्थगुणमंपन्न मग्रीवने

सुग्रीवः सत्त्वसंपन्नश्चकार मतिमुत्तमाम्	२९
संदिदेशातिमतिमात्रीलं नित्यकृनोधमम् ।	
दिक्षु सर्वासु सर्वेषां सैन्यानामुपसंग्रहे	३०
यथा सेना समग्रा मे यूथपालाश्च सर्वदाः ।	
समागच्छन्त्यसङ्गेन सेनाग्येण तथा कुरु	३१
ये त्यन्तपालाः श्लुयगाः शीघ्रगा व्यवसायिनः ।	
समानयन्तु ते शीघ्रं त्यरिताः शासनान्मम ।	
स्वयं चानन्तरं कार्यं भवानैवानुपश्यतु	३२
त्रिपञ्चरात्रादूर्ध्वं यः प्राप्नुयादिह वानरः ।	
तस्य प्राणान्तिको दण्डो नात्र कार्या विचारणा	३३

हरिश्च वृद्धानुपयातु साद्गदो भवान्ममाशमाधिहृत्य निश्चितम् ।
इति व्यवस्थां हरिपुद्गयेभ्यतो विधाय घेश्म प्रविशेद घीर्यवान् ३४
इत्यार्षे श्रीमद्राम्ना०वाल्मी०आदि०किष्किन्धाकाण्डे एकोनत्रिंशत् सर्ग ॥२९॥ [१२२७]

मनामर्ष्ये वरकृष्ट विचार आणिला २९ आणि त्या अर्थात विचारी सुग्रीवाने
नेहमी वधोगशील असलेल्या नीलाला चोहोंकडील सर्व सेना जमविश्यानिपर्यो
आज्ञा केली. ३० (तो दण्डाला) " माझ्या सर्व सेना आणि सर्वा सेनापति
विलंब न करिता मुज्य सेनाधिपतीसहवर्तमान येथे येतील अशी व्यवस्था कर.
३१ सरहर्षीचे रक्षण करणारे जे कोणी उद्योगी व शीघ्रगामी वानर असतील तेही
सत्वर माझ्या आज्ञेवरून येथे येवोन आणि नंतर काय रुग्दवाचे ह्याची तजनीज
तू स्वतःच ठर. ३२ पंधरा दिवसानंतर जो वानर येथे येईल त्याला प्राणातिक
दंड होईल टाविषयो मूर्खीच संशय घेण्याचे कारण नाही. ३३ निश्चयपूर्वक
केलेल्या ह्या माझ्या आज्ञेला अनुसरून तू अंगदासहवर्तमान वृद्ध वानांकडे
जा " . अशी व्यवस्था करून तो वानरश्रेष्ठांचा अधिपति वरियवान् सुग्रीव घरा-
मर्ष्ये गेला. ३४

ह्याप्रमाणे महाभूमिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंस्कृत अदिकीव्यातील
किष्किन्धाकाण्डापर्यन्त एकोनत्रिंशत् सर्ग समाप्त झाला ॥ २९ ॥

त्रिंश सर्ग ।

गृह प्रविष्टे सुग्रीवे विमुक्ते गगने घने ।	
वर्षरात्रे स्थितो रामः कामशोकाभिर्भीडितः	१
पाण्डुर गगन दृष्ट्वा विमलं चन्द्रमण्डलम् ।	
शारदो रजनीं चैव दृष्ट्वा ज्योत्स्नानुलेपनाम्	२
कामघृत्त च सुग्रीव नष्टां च जनकात्मजाम् ।	
दृष्ट्वा कालमतीत च मुमोह परमात्सर	३
स तु संज्ञामुपागम्य मुहूर्तान्मतिमाश्रुष ।	
मनस्थामपि धैदेहीं चिन्तयामास राघव	४
दृष्ट्वा च विमल व्योम गतविद्युद्दलाहकम् ।	
सारसारवसधुष्टं विललापार्तया गिरा	५
आसीनः पर्यतस्याग्रे हेमघातुविभूषिते ।	
शारद गगनं दृष्ट्वा जगाम मनसा प्रियाम्	६

सुग्रीव परात शिरत्यावर आणि वर्षाकाल सपूर्ण झाल्यामुळे आकाश मेघनि
मुक्त झाल्यावर इकडे पर्वतावर वास्तव्य करीत असलेला राम कामात्सर व
शोकाकुल झाला १ शुभ्रवर्ण आकाश, निर्मल चन्द्रमंडल आणि चंद्रिकारूप
अनुलेपन वानीं युक्त असलेली शरदृत्तील रात्र अवलोकन करून २ आणि त्याच
प्रमाणे सुग्रीव स्नेष्टाचारी झाला अहे, जनककन्येचा पत्ता लागत नाही व सेना
जमविण्याचीही वेळ जात बालकी आहे हे लक्षात आणून त्या अत्यंत दुःखिन
झालेल्या रामाला काही मुचेनाचे झाले ३ नंतर क्षणाभंगने मन स्वस्थ झाल्या-
वर तो रघुवराज भूपाल राम मनामध्येच वास्तव्य करणाऱ्या सीतेविषयी विता
करू लागला. ४ विदुःता व मेघ नाहीत झाल्यामुळे निर्मल आणि सारसपक्ष्याच्या
ध्वनीने नादित असे आकाश दर्शो पडतासुग्रीं आत वार्णाने तो विलाप करू
लागला. ५

सुवर्णवर्ण घातुली भूषित असलेल्या पर्वतशिखरावर तो बसला अहतात
शरदृत्तील निर्मल आकाशकडे दृष्टि जाऊन त्याला प्रियेचा आठवण झाली
(आणि तो झगला) ६ " सारसपक्ष्याप्रमाणे शब्द करणारी जी माती बाली

सारसारावसंनादैः सारसारावनादिनी ।	
याश्चऽऽमे रमते वाला साऽद्य मे रमते, कथम्	७
पुष्पितांश्चासनान्दृष्ट्वा काञ्चनानिव निमलान् ।	
कथं सा रमते वाला पश्यन्ती मामपश्यती	८
या पुरा कलहंसानां कलेन कलभाषिणी ।	
बुध्यते चारुसर्वाङ्गी साऽद्य मे रमते कथम्	९
निःस्वनं चक्रवाकानां निशम्य सहचारिणाम् ।	
पुण्डरीकयिशालाक्षी कथमेषा भविष्यति	१०
सरांसि सरितो घापी, कानमानि वनानि च ।	
तां विना मृगशाघाक्षां चरद्वाद्य सुखं लभे	११
अपि तां मद्भियोगाच्च सौकुमायांच्च भामिनीम् ।	
सुदूरं पीडयेत्कामः शरद्गुणानिरन्तरः	१२

सारसपक्षांच्या नादामुळे आध्रमामध्ये रममाण होत असे, तिचे चितरंजन आज कसे बरे होत असेल । ७. काचनपुष्पाप्रमाणे निर्मल असलेले प्रफुलित असून दृष्ट अवलोकन करून मी दृष्टी पडत नसल्यामुळे त्या बालेच्या मनाला कशी बरे करमणूक होत असेल । ८. जी मधुर भाषण करणारी सर्वांगसुंदरी माझी प्रिया पूर्वी कलहंसाच्या शब्दाने जागी होत असे ती आज कशी बरे करमणूक करून घेत असेल । ९.

मार्गसहवर्तमान संचार करणाऱ्या चक्रवाकपक्ष्याचा स्वर कानी पडला अथवा कमलाप्रमाणे विद्याल नेत्रांनी युक्त असलेल्या ह्या प्रियेची काय बरे अवस्था होईल । १० हरिणबालकाधारिखे जिचे नेत्र आदित अशा त्या प्रियेवाचून मला शरोत्तरे, नद्या, वापी, अरण्ये आणि वने दिडता दिडता प्राप्त होत नाही ११ शरदहंतूतील निर्मल आकाशप्रभृति गोष्टींमुळे एकसारखा प्रवृत्त असलेला काम मुकुमारपण आणि माझा वियोग ह्या दोन कारणामुळे त्या माझ्या स्त्रीला अतिशयच पीडा देईल " १२. इंद्रापासून उदक प्राप्त होण्याची आशा घेऊन

एवमादि नरथेष्ठो विललाप नृपात्मजः ।	
विहग इष सारङ्गः सलिलं त्रिदशेश्वरात्	१३
ततश्चञ्चुर्यंरम्येषु फलार्थी गिरिसानुषु ।	
ददशं पर्युपावृत्तो लक्ष्मीवाङ्मणोऽग्रजम्	१४
स चिंतया दुःसहया परोत विसंश्रमेकं विजने मनस्वी ।	
भ्रातृविंपादात्वारितोऽतिदीनः समीक्ष्य सौमित्रिरुवाच दीनम्	१५
किमायं कामस्य वशंगतेन किमात्मपौरुष्यपराभवेन ।	
अयं ह्यिया सहियते समाधिः किमत्र योगंन निवर्तते न	१६
क्रियाभियोगं मनसः प्रसादं समाधियोगानुगतं च कालम् ।	
सदायसामर्थ्यमर्दीनसत्यः स्वकर्महेतुं च कुरुष्व तात	१७

राहितेला तूपाकात पातकमणी ज्याप्रमाणे विलाप करीत रहातो त्याप्रमाणे, तो राजकुमार, पुरुषश्रेष्ठ राम अशा प्रकारचा विलाप करीत बसला. १३

तदनंतर रमणीय पर्वतशिखरावर फलावरितां दिहून दिहून वैभववाली लक्ष्मण परत आला असली ज्येष्ठ भ्रातृकाळे त्याची दृष्टि गेली १४ आणि भ्राता संद करित बसला आहे असे आश्चर्यन आल्यामुळे अनिदीन होऊन स्वरेचें अवलंबन घेतोला तो मुमिप्रापुत्र विचारी लक्ष्मण दुःसह चिनेनें घेरल्यामुळे काही एक सुचे-नासे होऊन व दीन होऊन निजें प्रदेशामध्ये एकाही वसलेल्या त्या रागाला अवलोकन करून दगाला १५ " हे आर्य, कामार्थीन ज्ञत्यानें आणि त्यामुळे न्यनानें पौरुष व्यर्थ ज्ञान्यानें आपले कोणते कार्य सिद्धीस आणार आहे ? घोडा मुळे हे आपले चित्तस्वाम्य नाहीसे होत आहे. अशा स्थितीमध्ये समाधीच्या योगाने कोणते ही दुःख निवृत्त होणार नाही काय ? १६.

कर्मानुष्ठान आणि मनाची प्रसन्नता ह्यांचे अवलंबन करून तूं आरला येऊ समाधियोग मध्येच घालपांत जा गति, हे रामा, धैर्य न घोटिता आरण्या पौरुषवृत्तीला कारण होणार आणि मित्रसाम करून देणार जे स्वकर्म ते तूं करीत जा. १७ हे मनुवंशाधिपते, मुझ्यामुळे सनाप शालेती जानही इतकाला प्राप

न जानकीं मानववंशनाथ त्वया सनाथा सुलभा परेण ।
 न चाग्निचूडां ज्वलितामुपेत्य न दह्यते धीर वराहं कश्चित् १८
 सलक्षणं लक्ष्मणमप्रधृष्यं स्वभावजं चान्यमुवाच रामः ।
 हितं च पथ्यं च नयप्रसक्तं ससाम भ्रमार्थसमाहितं च १९
 निःसंशयं कार्यमचेक्षितव्यं क्रियाविशेषोऽप्यनुवर्तितव्यः ।
 न तु प्रवृद्धस्य दुरासदस्य कुमार धीर्यस्य फलं च चिन्त्यम् २०
 अथ पद्मपलाशाक्षीं मैथिलीमनुचिन्तयन् ।
 उवाच लक्ष्मणं रामो मुखेन परिशुष्यता २१
 तपयित्वा सहस्राक्षः सालिलेन वसुंधराम् ।
 निर्वर्तयित्वा सस्यानि कृतकर्मा व्यथस्थित- २२
 दीर्घगम्भीरानिघोषाः शैलद्रुमपुरोगमाः ।
 विस्वज्य मलिलं मेघाः परिश्रान्ता नृपात्मज २३

होणे मुळभ नाही. कारण, हे महामान्य वीर, प्रज्वलित असलेल्या अमीच्या उबलितममीप अन्वार कोणी दग्ध होत नाही असे कधी घडत नाही " १८. याप्रमाणे लक्ष्मणाने सांगितले असता राजकुमारांनी युक्त असलेल्या त्या अजिंक्य लक्ष्मणाला राम द्वागाले " तुम्हें हे भाषण तात्काल व परिणामीही हितावह, स्वाभाविक, गजनीतीने युक्त आणि साम, धर्म आणि अर्थ ह्यानाही धरून आहे. १९

तस्मात्, तू जे कर्तव्य सांगितलेस ते तर निःसंशय केलेच पाहिजे आणि कर्मयोगाचेही अनुष्ठान केलेच पाहिजे. हे राजकुमारा, (कर्म आणि ज्ञान ह्याची परी न करिता) वृद्धिगत आणि द्वायूनच अत्यंत प्रबल झालेले जे कर्म त्याच्या फलाची अपेक्षा धरिता उभयोगाची नाही. २० तदनंतर कमलपत्राप्रमाणे विशाल नेत्रांनी युक्त असलेल्या मैथिलीचे पुनरपि स्मरण झाले असता रामाचे मुख निस्तेज झाले आणि तो लक्ष्मणाला द्वागाला २१ " उदकाने पृथ्वी तृप्त केल्यामुळे आणि घान्ये उत्पन्न केल्यामुळे इंद्र तर आपले काम आणोपून बसला आहे. २२

हे राजकुमारा, पर्वनप्रमुदाय आणि वृक्षगग ह्यांचे अवलंबन करणारे आणि दीर्घ व गभीर घोषाने युक्त असलेले मेघ जलवृष्टि करून शांत झाले आहेत. २३

नीलोत्पलदलश्यामाः श्यामीकृत्या दिशो दश ।

विमदा इव मार्तगा शान्तवेगा पयोधराः २४

जलगर्भा महामेघा कुटजाजुंनगन्धिन ।

चारित्वा विरता सौम्यवृष्टिमाता समुद्यताः २५

घनानां वानराणा च मयूराणा च लक्ष्मण ।

नादः प्रस्रवणाना च प्रशान्त सहसानघ २६

अभिवृष्टा महामेघैर्निर्मलाश्चिन्नमनव ।

अनुलिता इवाभान्ति गिरयश्चिन्नश्रीतिभि २७

शाखासु सप्तच्छदपादपानां प्रभासु ताराकनिशाकराणाम् ।

लीलासु चैशोत्तमधारणाना त्रिय विमज्याद्य शरत्प्रभुत्ता २८

सप्रत्यनेकाश्रयाचिन्नशोभा लक्ष्मी शरत्कालगुणोपपन्ना ।

सूर्याप्रहस्तप्रतियोगितेषु पद्माकरेभ्यभ्यधिकं विभाति २९

नाल कमलाख्या पाकळ्याप्रमाणे श्यामवर्ण असलले मेष दिशा श्यामवर्ण करून मंदरदिन झालेल्या गजांण्माण साप्रत वेगारहित झालेले आहेत २४ हे विनयस पल लक्ष्मणा, ज्याच्या उदरामध्ये उदक आहे असे मोठमोठे मेष आणि दुडा व अर्जुनवृक्ष हांच्या पुष्पगंधाने आणि वृष्टाने युक्त झालेल वायु वर्षाकाली प्रवृत्त झाले असताही चौहोकडे सचार करून साप्रत स्वस्थ झाल आहेत २५

साराश, हे निष्पापा लक्ष्मणा! मघ, वानर, मयूर आणि जलप्रवाह ह्यांचा ध्वनि एकाएकी बंद झाला आहे २६ अद्भुत शिखरानी युक्त असलेले पर्वत मोठमोठ्या मेघाची वृष्टि झाल्यामुळे निर्मल झाले असून चंद्रकिरणानी चौपडल्या सारिस भासत आहेत २७ सप्तपर्णवृक्षांच्या शाखा सुवंचद व तारा ह्यांच्या प्रमा आणि उत्कृष्ट गणांच्या लीला ह्यांचे ठिकाणी सौंदर्य वाटून देऊन साप्रत शरद्वृ प्रवृत्त झाला आहे २८ अनेक पदार्थांच्या आश्रय ग रक्षणी जी अद्भुत शोभा आहे अशी ही सौंदर्यलक्ष्मी साप्रत शरद्वृत्तीत गुणानी संपन्न असून सूर्या च्या पडिल्या चिऱणानी प्रफुडित झालेल्या सरोवरांचे ठिकाणी अतिशय झळकत आहे २९

सप्तच्छदानां कुसुमोपगन्धी पटुपादवृन्दैरनुगीयमानः ।	
मत्तद्विपानां पवनानुसारी दर्पे वनेष्वभ्याधिकं विभाति	३०
अभ्यागतैश्चासुविशालपक्षे- सरप्रियैः पद्मरज्जोविकीर्णैः ।	
महानदीनां पुलिनोपयातैः क्रोडन्ति हंसाः सह चक्रवाकैः	३१
मदप्रगल्भेषु च चारणेपु गवां समूहेषु च दर्पितेषु ।	
प्रसन्नतोयासु च निम्नगासु विभाति लक्ष्मीर्वहुधा विभक्ता	३२
नभः समीक्ष्याम्बुधरैर्विमुक्त विमुक्तयर्हाभरणा वनेषु ।	
प्रियास्वसक्ता धिनिवृत्तशोभा गतोत्सवा ध्यानपरा मयूराः	३३
मनोह्रगन्धैः प्रियकरनल्पैः पुष्पाग्रभाराघनताप्रशास्त्रैः ।	
सुवर्णगौरैरनयनाभिरामैरुद्द्योतितानीध वनान्तराणि	३४
प्रियान्वितानां नलिनीप्रियाणां वनप्रियाणां कुसुमोद्गतानाम् ।	

सप्तपर्णसङ्घः उक्षान्या पुष्पातील गंधाने युक्त आगि क्षणूनच वायुचें अनुकरण करणारा हा शरन्तु गुंभारव करणाच्या भृगांनी युक्त झाल्यामुळे व मत्त गजाचा मद वृद्धिगत करण्यास व जल शुष्क करण्यास उद्युक्त झाल्यामुळे शोभा देत आहे. ३० सुंदर व विशाल पक्षानी युक्त, मदनाप्रिय, कमलपरार्गानी व्याप्त व स्वतः शरीर मानसरोयरापामून आलेल्या आणि महानद्याच्या बाळवंडावर जुळलेल्या चक्रवाकपक्ष्यांसह वर्तमान हंस कीडा कगेत आहेत. ३१ नानाप्रकारांनी विभागून गेलेली सौंदर्यलक्ष्मी-मदामुळे गंभीर झालेले गज, मैदमत झालेले गोसमुदाय आणि निर्मल उदकाने युक्त झालेल्या नशा-व्याचें ठिकाणी झळकत आहे. ३२ आकाश मेघनिर्मुक्त झालेले अवलोकन करून भिष्टरूप भूषणाचा त्याग केल्यामुळे शोभारहित झालेले उत्साहशून्य मयूरपंजी प्रियाविषयी आसक्ति सोडून देऊन वनामध्ये ध्याननिष्ठ झालेले आहेत. ३३ मनोहर गंध व सुवर्णासारखा गौरवर्ण ह्यांनी युक्त असल्यामुळे दृष्टीला रमणीय मासणाच्या आणि पुष्पभाराच्या योगाने नम्र अशा दारांनी युक्त झालेल्या मोठमोठ्या सालवृक्षाच्या योगाने वने जशी काही प्रकाशित झालेली आहेत. ३४

सरोवर व वने ज्यांना प्रिय आहेत असे प्रियासहवर्तमान असलेले व पुष्पाचा

मदोत्कटानां मदलालसानां गजोत्तमानां गतयोऽद्य मन्दाः ३५
 व्यक्तं नमः शङ्खविधौतवर्णं कुशप्रवाहानि नदीजलानि ।
 वह्नारशीताः पवनाः प्रवान्ति तमोचिमुक्ताश्च दिशः प्रकाशाः ३६
 सूर्यातिपकामणनष्टपङ्का भूमिश्चिरोद्घाटितसान्द्रेणुः ।
 अन्योऽन्यचैरेण समायुतानामुद्योगकालोऽद्य नराधिपानाम् ३७
 शरद्वणाप्यायितरूपशोभाः प्रहर्षिताः पांसुसमुत्थिताङ्गाः ।
 मदोत्कटाः संप्रति युद्धलुब्धा वृषा मघां मध्यगता नदन्ति ३८
 समग्रमथा तीव्रतरानुरागा कुलान्विता मन्दगतिः करेणुः ।
 मदान्वित संपरिवार्य यान्तं वनेषु भर्तारमनुप्रयाति ३९
 स्पन्त्वा वराण्यात्मविभूषितानि वर्हाणि तीरोपगता मघीनाम् ।

सुवास पेय्यास प्रवृत्त झालेले हे श्रेष्ठ गज त्याचा मद उत्कट झाल्यामुळे विषयवा-
 सनेने युक्त झाले आहेत आणि क्षणूनच साप्रत त्याच्या गति मद झाल्या आहेत.
 ३५ पासून लच्छकीत/केलेल्या राजाप्रमाणे आराशाचा वर्ण अगदी निर्मल
 झालेला आहे, नशाधरा उदकच प्रवाह कमी झालेले आहेत, वायु कमलपुष्पा-
 च्या योगाने धंढकार वाहू लागले आहेत आणि दिशा अंधकारापासून मुक्त
 झाल्यामुळे स्वच्छ झाल्या आहेत. ३६ सूर्याचे ऊन पडू लागल्यामुळे भूमिबरील
 चिखल नारीसा झाला असून पुन्हा दिशानी तिच्यावर बटू धूल हष्टी पडत आहे
 आणि एकमेकाशी वैर बाधून राहिलेला राजाच्या चळवळीचा काल साप्रत प्रात
 झाला आहे ३७

शरद्वर्तुल गुणामुळे उदक्या स्वल्पाची शोभा वृद्धिगत झाली आहे, व
 ज्याची शरीरे धुळीने भरली आहेत असे मदमत झालेले युद्धलुब्ध बैल मोठ्या
 आनंदाने गाईच्या मध्ये डारकण्या पोटीत आहेत. ३८ कामवासना, अत्यंत प्रेम
 मंदगति आणि स्वन चा परिवार ह्यानी युक्त असलेली हत्तीण मदमत होऊन
 वनामध्ये चाललेल्या आपल्या भर्त्याला वेढून टाकून त्याच्या मागेमागे चालली
 आहे. ३९ नदीतीरावर असलेले मयूरपक्षी स्वतःचे भूवग असलेली उत्कृष्ट पिंगे
 टाकून देऊन सारसपक्ष्यांच्या चळवळीत निदा होऊं लागल्यामुळेच बी काम

निर्भत्स्यमाना इव सारसौघैः प्रयान्ति दीना विप्रता मयूराः ४०
विप्रास्य कारण्डव चक्रवाकान्महारवैर्भिन्नकटा गजेन्द्राः ।

सरःसु बुद्धाम्बुजभूषणेषु विशोम्य विशोम्य जलं पिबन्ति ४१

व्यपेतपङ्कासु सवालुकासु प्रसन्नतोयासु समोकुलासु ।

ससारसारावचिनादितासु नदीषु हंसा निपतन्ति ढृष्टाः ४२

नदीघनप्रश्नवणोदकानामतिप्रवृद्धानिलवर्हिणानाम् ।

सूयंगमानां च गतोत्सवानां ध्रुव रवाः संप्रति संप्रनष्टाः ४३

अनेकवर्णाः सुविनष्टकाया नद्योदितेष्वभ्युधरेषु नष्टाः ।

ध्रुवार्दिता घोरविषा यिलेभ्यश्चिरोपिता विप्रसरन्ति सर्पाः ४४

चञ्चन्द्रकस्पशंहर्षोन्मालिततारका ।

अहो रागवती संध्या जहातु स्वयमभ्यरम् ४५

मनामध्ये खिन्न व दीन होऊन जात आहेत. ४०

उयांच्या गंडस्थलासून मद चालला आहे असे मोठे मोठे गज आपल्या प्रबंध
गर्जनानीं कारंडव आणि चक्रवाकपक्ष्यांना घासून सोडून विक्रमिन कमानीं

युक्त असलेल्या सरोवरांमध्ये टवटून टवटून पाणी पीत आहेत. ४१ बालुका,
निर्मल उदक, गाईचे कळप आणि सारसपक्षी ह्यांनी युक्त असून सारसपक्ष्यांच्या

ध्वनिने नादित व पंकरहित झालेल्या नद्यांमध्ये हंस आनंदित होऊन धावत आहेत.
४२ नदीजल, मेघोदक, ओट्याचे पाणी, प्रबंध वायु, मयूरपक्षी व आनंद-

रहित झालेले बेटक त्यांचे ध्वनि संप्रत अगदी पूर्णपणे नाहीसे झाले आहेत. ४३
नवीन मेघ प्रकट होतांक्षणीं उपजं विकेचे साधन नाहीसे झाल्यामुळे मृगप्राय

बनलेले व मयंकर विषाने युक्त असलेले रेशीबिरंगी सर्पे पुष्कळ दिवसपर्यंत आन
राहिले असून आता विजातून बाहेर पडू लागले आहेत. ४४

मुशोभिन्न चंद्रकिरणांचा समुदाय हाच एक कोणी भियपतीचा हात व त्याचा
स्पर्श झाल्यामुळे जिला हयं झालेला आहे आणि झगूनच नक्षत्ररूप नेत्रतारका

जी दिचिचि प्रकट करू लागली आहे अशी ही रक्तवर्णरूप अनुरागाने युक्त अस-
लेली संध्यारूप कामुक स्त्री आपोआपच आत्मशरूप वखाचा त्याग करित आहे.

४५ चंद्ररूप प्रसन्न व सौम्य मुखाने, तारागणरूप उघडलेल्या मनोहर नेत्रानीं

रात्रिः शशाङ्कोदितसौम्यचक्रा तारागणोन्मोलितचारुनेत्रा ।
 ज्योत्स्नांशुकप्राचरणा विभाति नारीव शुक्लांशुकसंवृताङ्गी ४६
 विपकशालिप्रसवानि भुक्त्वा प्रहर्षिता सारसचारुपङ्क्तिः ।
 नभः समाक्रामति शीघ्रवेगा यातावधूता ग्रथितेव माला ४७
 सुतैकहसं कुमुदैरुपेतं महाहृदस्य सलिलं विभाति ।
 घनैर्विभुक्तं निशि पूर्णचन्द्रं तारागणाकीर्णामिवान्तरिक्षम् ४८
 रकीर्णहंसाकुलमेखलानां प्रबुद्धपक्षोत्पलमालिनीनाम् ।
 शप्युत्तमानामधिकाऽथ लक्ष्मीर्वराङ्गनानामिव भूषितानाम् ४९
 त्रेणुस्वरव्यञ्जितसूर्यमिश्रः प्रत्यूषफालेऽनिलसंप्रवृत्तः ।
 तंमूर्च्छितो गह्वरगोचृपाणामन्योन्यमापूरयतीव शब्दः ५०
 तवैर्नदीनां कुसुमप्रहासैव्यांधूयमानैर्मृदुमादतेन ।

आणि चंद्रिकारूप वस्त्रान युक्त असलेली रात्रि शुभ्रशेला पापरलेल्या लीप्रमाणे
 गोसत आहे. ४६ परिपक्व झालेली भाताची लंबडी याऊन आनंदित झालेली
 सारसपक्ष्याची मनोहर राग बाण्याने उडालेल्या पुष्पगुफेक मालेप्रमाणे मोठ्या
 वेगावेगाने आकाशामध्ये चालली आहे. ४७ निद्रिस्थ हंसपक्ष्यांनी व कमलानीं
 युक्त असलेले मोठ्या सरोवरातील उदक रात्री पूर्ण चंद्राने युक्त होऊन नक्षत्र-
 गणानीं घ्यात झालेल्या मेषशय्ये आकाशप्रमाणे दिसत आहे. ४८

उत्कृष्ट वापीची शोभा, भूषित झालेल्या उत्कृष्ट स्त्रियाप्रमाणे संप्रत अभिप्रेत
 आमत आहे. शरण, इच्छे तिकडे असलेले हंसपक्षी हेच त्याचे रसानी गजव-
 जून गेलेले कमलपट्टे आहेत आणि विकसित कमले हाच कमलपुष्पाच्या माला
 र्यानीं धारण केलेल्या आहेत. ४९ कोंबकसंज्ञक वेग्या घ्याने हाच एक कोगी
 स्पष्ट बाय घोष व त्याच्या योगाने मिश्र झालेले आणि प्रातःकाळीं वायुमुळे प्रवृत्त
 होऊन आशपाषाणा प्रदेश व्यापून राहिलेले पर्वतसर्वथां शुद्धाचे व र्शेताचे
 शब्द परस्पराना श्रद्धेयत करीत आहेत. ५० भंडवायुने कपित, नूतन व
 विचाररहित अशा पुष्पभरानीं युक्त आणि धुवून स्वच्छ केलेल्या शालीप्रमाणे

घोतामलक्षीमपटप्रकाशैः कूलानि काशैरुपशोभितानि	५१
चनप्रचण्डा मधुपानदाण्डा प्रियान्विताः पट्चरणाः प्रहृष्टाः ।	
घनेषु मत्ताः पवनानुयात्रां कुर्वन्ति पश्चासनरेणगौराः	५२
जलं प्रसन्नं कसुमप्रहासं क्रौञ्चस्वनं शालियनं विषकम् ।	
मृदश्च वायुर्धिमलश्च चन्द्रः शसन्ति वर्षव्यपनीतकालम्	५३
मीनोपसंदाशतमेखलानां नदीवधूनां गतयोऽद्य मन्दाः ।	
कान्तोपमुक्तालसगमिनीनां प्रभातकालेष्विय कामिनीनम्	५४
सचक्राफानि सशैथलानि काशैर्दुर्कुलरिच संवृतानि ।	
सपत्ररेखाणि सरोचनानि यधूमुखानीच नदीमुखानि	५५
प्रफुल्लराणासनचित्रितेषु प्रहृष्टपद्पादानिकृजितेषु ।	

भासगाद्या काशसङ्कट तृणाद्या योगाने नद्याची नारे मुशोभित झाली आहेत ५१ मधुपान करण्यामध्ये निपुण आणि कमलपुष्पातील व अप्रनपुष्पातील परागा-मुळे पीतवर्ण झालेले वनातील प्रचंड मृग प्रियानी युक्त असल्यामुळे आनंदित मन होऊन (गंधलोभाने) वाऱ्याच्या मार्गोमाग चालले आहेत. ५२

स्वच्छ नदीक, पुष्पविकासास व फोंच पक्ष्याचा ध्वनीने युक्त होऊन परिपक्व दशेन आलेले व्रीह्यांचे शेत, मंद वायु आणि निमल चंद्र ही परमन्यरहित असा शरत्काल प्राप्त झाल्याचे सुचवीत आहेत. ५३ प्रिय पत्नीनी उपभोग घेतल्यामुळे भ्रमस्त आळसत चालणाऱ्या कामिनी द्विवाचे वेग त्याप्रमाणे प्रभातकाली मद झालेले असतात त्याप्रमाणे मन्मथरूप कमरपत्रा दृष्टोत्पत्तीस आणू लागलेल्या नदीरूप श्रियाचे वेग साप्रत मद झालेले आहेत. ५४ चक्रवाकपक्षी व शेवळे टांनी युक्त अमून काशसङ्कट तृणांनी आच्छादित झालेली नद्याची मुखे केदारवा बर्गरे रंग लावून वर वेल्गुर्ती काढिलेल्या आणि शेर्यांनी आच्छादिलेल्या श्रिया-द्या मुखप्रमाणे दिसत आहेत. ५५

प्रदुषित कोडाटया आणि असाणे ह्याऱ्या योगाने चित्रविचित्र होऊन आनंदित नृगांच्या गुजारवाने युक्त झालेल्या वनामध्ये कामाने प्रचंड धनुष्य धारण करून त्या धारण केलेल्या धनुष्याच्या योगाने साप्रत विरही जनानादंड करणारा

गृहीतचापोद्यतदण्डचण्ड. प्रचण्डचापोऽद्य घनेषु कामः ५६,
 लोकं सुवृष्ट्या परितोषयित्वा नदीस्तटाकानि च पूरयित्वा ।
 निष्पन्नसस्यां वसुधां च कृत्वा त्यक्त्वा नभस्तोषधराः प्रनष्टाः ५७

दर्शयन्ति शरन्नद्यः पुलिनानि शनैः शनैः ।

नवसंगमसत्रीडा जघनानीव योषितः ५८

प्रसन्नसालिलाः सौम्य कुररामिविनादिताः ।

चक्रवाकगणाकीर्णां विभान्ति सालिलाशयाः ५९

अन्योन्यवद्धवैराणां जिगीषूणां नृपात्मज ।

उद्योगसमयः सौम्य पार्थिवानामुपास्थितः ६०

इयं सा प्रथमा याथा पार्थिवानां नृपात्मज ।

न च पश्यामि सुग्रीवमुद्योगं च तथाविधम् ६१

त्यानें आरंभ केला आहे. ५६ योग्य वृष्टीने लोक संतुष्ट, नद्यांची तीरे उदकांने परिपूर्ण आणि पृथ्वी धान्याने युक्त केल्यावर भेष आकाशाचा त्याग करून नाहीसे झाले आहेत. ५७ पर्तीशीं नवीनच समागम होऊं लागल्याकारणाने लज्जायुक्त झालेल्या स्त्रिया उद्याप्रकाणे हुलकें हुलकें (राज कर्मा कमी होत चालल्यामुळे एकांतस्थली पतीला) कटिप्रदेश दर्शवूं लागतात त्याप्रमाणे शरदर्तूतील नद्या हुळें हुळें आपलीं शळवटें दर्शवूं लागल्या आहेत. ५८

हे दिनयसंपन्न लक्ष्मणा, चक्रवाकपक्षाच्या समुदायानीं व्याप्त आणि कुरर-पक्षानीं नादित होऊन निर्मल जलाने युक्त झालेले जलाशय रमणीय दिसत आहेत. ५९ हे नम्र लक्ष्मणा, परस्परार्थीं वैर बाधून एकमेकांला जिंकण्याची इच्छा करणाऱ्या राजांची उद्योग करणाची वेळ प्राप्त झाली आहे. ६०

राजकुमार, राजाच्या स्वारीचा हा समय प्राप्त झाला असून सुग्रीव माझ्या दृष्टि पडत नाही आणि तथा प्रकारचा त्याचा काही उद्योगही माझ्या आदृष्ट्यांत येत नाही. ६१ असणजे, सातवण, काचन, दुपारी आणि तमाल हे पर्वतशिरारावर प्रफु-

असनाः सप्तपर्णाश्च कोचिदाराश्च पुष्पिताः ।

दृश्यन्ते बन्धुजीवाश्च दयामाश्च गिरिसानुषु ६०

हंससारसचक्राद्वैः कुररैश्च समन्ततः ।

पुलिनान्यवर्णीणानि नदीनां पश्य लक्ष्मण ६३

चत्वारो चार्पिका मासा गता वर्षशतोपमा ।

मम शोकाभितप्तस्य तथा सीतामपश्यतः ६४

चक्रवाकीय मनांरं पृष्ठतोऽनुगता वनम् ।

विपमं दण्डकारण्यमुद्यानमिदं चाङ्गना ६५

प्रियाविहीने दुःपाते हृतराज्ये विधाभिते ।

रूपां न कुर्वते राजा सुग्रीवो मयि लक्ष्मण ६६

अनाथो हृतराज्योऽयं रावणेन च धारितः ।

दीनो दूरगृहः कामी मां चैव शरणं गतः ६७

इत्येतैः कारणैः सौम्य सुग्रीवस्य दुरात्मनः ।

अहं वानरराजस्य परिभूतः परंतप । ६८

त्रित शालेचे दिसन आहेत. ६२ इष, सारस, चक्रवाक आणि कुरर ह्या पक्ष्यांच्या योगानें सर्व बाजूंनीं गजबजून गेलेलीं नद्यांचीं वाळवंटे, हे लक्ष्मणा, तू अवलोकन कर ६३ अरे, सीता दृष्टीआड झाल्यामुळें शोकाकुल झालेल्या मला पर्जन्य-कालाचे दे गेलेले चार महिने अंशूंनीं वर्षाप्रमाणें झाले आहेत. ६४ करण, ती स्त्री दंडकारण्यमंजक गहन वन उपवन आहे असें जाणून मलाच्या मार्गोमाग जाणाऱ्या चक्रवाकपक्षिणांप्रमाणें माझ्या मार्गोमाग आली होती. ६५

हे लक्ष्मणा, राज्याचा अपहार होऊन अरण्यात हाकून लाविलेल्या आणि त्यातूनही प्रियेचा वियोग झाल्यामुळें दुःखाकुल झालेल्या माझ्यावर राजा सुग्रीव दया करित नाहीं. ६६ " राज्याचा अपहार झाल्यामुळें हा अनाथ झालेला आहे, रावणानें ह्याचा अपमान केलेला आहे, ह्याचें घर दूर राहिलें आहे आणि हा विषयवामनेनें प्रश्न झाल्यामुळें दीन बनून मला शरण आला आहे " ६७, अशा प्रकारचीं कारणें दुरात्म्या वानरराज सुग्रीवाच्या मनात येत असल्यामुळे ॥ शनूना ताप देणारा असून ही माझी तो बेपर्वा करित आहे ६८ अशुभ अशुभ

स कालं परिसंख्याय सीतायाः परिमार्गणे ।	
कृतार्थः समयं कृत्वा दमंतिनांघ्रुध्यते	६९
स किष्किन्धां प्रविश्य त्वं धूहि वानरपुंगवम् ।	
मूर्खं श्राम्यसुखे सकं सुश्रीवं वचनान्मम	७०
अर्थिनामुपपन्नानां पूर्वं चाप्युपकारिणाम् ।	
आशां संश्रुत्य यो हन्ति स लोके पुरुषाधमः	७१
शुभं वा यदि वा पापं यो हि वाच्यमुदीरितम् ।	
सत्येन परिगृह्णाति स धीरः पुरुषोत्तमः	७२
कृतार्था ह्यकृतार्थानां मित्राणां न भवन्ति ये ।	
तान्मृतानपि क्रव्यादाः कृतघ्नान्नोपभुञ्जते	७३
नूनं काञ्चनपृष्ठस्य विकृष्टस्य मया रणे ।	
द्रष्टुमिच्छसि चापस्य रूपं विद्युद्गणोपमम्	७४

दिवस लोटले ह्यग्रे सीतेचा शोध लावावयाचा अशा रीतीने कालगणनापूर्वक सुप्रीवाने माझ्याशी ठगव केला असूनही कृतकृत्य झाल्यामुळे आता त्या दुष्टाला त्याची ओळख राहिलेली नाही. ६९ ह्यास्तव, तूं किष्किंधानगरीमध्ये जा आणि विषयमुलाचे ठिकाणी आसफ झालेल्या त्या मूर्ख वानरभेष्ठ सुप्रीवाला माझ्या आज्ञेने असे साग. ७०

पूर्वी ज्यानी आपल्यावर उपकार केला आहे आणि मंतर काही इच्छा परिपूर्ण होण्याच्या आशेने जे आरणाकडे आलेले आहेत त्याची इच्छा परिपूर्ण करण्याचे बंधन देऊन जो त्यांच्या आशेचा विघात करतो तो पुरुष जगतामध्ये अधम होय. ७१ तोंडातून काढिलेले धरे-वाईट भाषण जो खरे करून दाखवितो तोच धीर पुरुषामध्ये उकृष्ट होय. ७२ आपला मनोरथ सिद्धांस येला असूनही मनोरथ परेपूर्णे न झालेल्या मित्रांच्या कार्याकरिता जे झटत नाहीत ते कृतघ्न मृत झाले असता त्यांना श्रापदेही सात नाहीत. ७३ सुवर्गपृष्ठाने युक्त व प्रचंडा चढवून तालिकेच्या अशा माझ्या घनुण्याचे विदुष्यमुदायानुष्य स्वरूप संग्रामामध्ये पदाण्याचीच तुला खरोखर इच्छा झाली आहे. ७४

घोरं ज्यातलनिर्घोषं क्रुद्धस्य मम संयुगे ।	
निर्घोषमिव वज्रस्य पुनः संश्रोतुमिच्छसि	७५
काममेवंगतेष्यस्य परिहृते पराक्रमे ।	
स्वत्सहायस्य मे वीर न चिन्ता स्यान्नृपात्मज	७६
यदर्थमयमारम्भः कृतः परपुरंजय ।	
स्वमयं नाभिजानाति कृतार्थः प्लवगेश्वरः	७७
घर्षाः समयकालं तु प्रतिज्ञाय हरीश्वरः ।	
व्यतीतांश्चतुरो मासान्विहरन्नावयुष्यते	७८
सामात्यपरिपत्क्रोडन्यानमेवोपसेवते ।	
शोकदर्शनेषु नास्मासु सुग्रीवः कुरुते दयाम्	७९
उच्यतां गच्छ सुग्रीवस्तथा वीर महायल ।	
मम रोपस्य यद्रूपं ध्याञ्छेनमिदं वचः	८०
न स संकुचितः पन्था येन घाली हतो गतः ।	

संप्रामांशुं क्रुद्ध झालेल्या माझ्या पत्न्येचा वज्राच्या ध्वनीप्रमाणें भयंकर टण्टकार पुनरपि श्रवण करण्याची तुला हाव सुटली आहे. ७५ असो. हे वीरा, राजकुमारा लक्ष्मणा, इतकें झालें असून ही क्षणजे तुजें साहाय्य असलेल्या माझा पराक्रम माहीत झाला असूनही सुग्रीवाच्या मनाला त्याबद्दल काहीच दिवत वाटूं नये हे खरोखर आश्चर्य आहे. ७६ हे शत्रूममूर्खांविजयी लक्ष्मणा, ज्याच्याकरिता ही खटपट केली त्याविषयी केलेल्या प्रतिज्ञेचें या कृतकृत्य झालेल्या वानरराजाला मान राहिलें नाहीं. ७७ पावसाळा निघून गेला क्षणजे उशींगाला लागवयाचें अशी संकतविषयक घालाची प्रतिज्ञा प्रथम करूनही कांडा करण्यामध्ये दंग झालेल्या त्या वानरराजाला चार महिने लोटून गेल्याचें मान राहिलेलें नाहीं. ७८ अरे, मंत्रिमंडळासह वर्तमान कांडा करण्यांत दंग झालेला हा सुप्रसन्न मयपानच करीत बसला अडे; शोनामुळे दीन झालेल्या आझांवर तो दया करीत नाहीं. ७९ झालून, हे मंडावन्मज्ज वीरा, जा आगि माझ्या क्रोधाचें स्वरूप सुग्रीवाला निवेदन करून जाला आणखा असोही साम की, ८० “वाली वध पावून ज्या मार्गांनी गेला तो मार्ग काढी अगदीं संकुचित नाहीं (वाली जात असताना तुझाही

समये तिष्ठ सुग्रीव मा वालिपथमन्वगाः ८१

एक एव रणे चाली शरेण निहतो मया ।

त्वां तु सत्यादतिक्रान्तं हनिष्यामि सवान्धवम् ८२

यदेवं विहिते कार्ये यद्धितं पुरुषर्यम ।

तत्तद्गूढि नरश्रेष्ठ त्वरा कालव्यतिक्रमः ८३

कुरुष्व सत्यं मम वानरेश्वर प्रतिश्रुतं धर्ममवेक्ष्य शाश्वतम् ।

मा वालिनं प्रेतगतो यमक्षये त्यमद्य पश्येर्मम चोदितः शरैः ८४

स पुर्यजं तीम्राविवृद्धकोपं लालप्यमानं प्रसमीक्ष्य दीनम् ।

चकार तीम्रां मतिमुग्रतेजा हरीश्वरे मानयवशवर्धनः ८५

इत्यार्ये श्रीमद्भा० वाल्मी० आदि० किर्किन्धा० त्रिंशः सर्गः ॥३०॥ [११११]

त्याच्याबरोबर जाता येईल इतका तो मार्ग मोठा आहे.) तस्मात्, हे सुग्रीवा, आपल्या वचनाविषयी खबरदार रहा आणि वालीच्या मार्गाला जाऊ नकोस. ८१ अरे, संप्रामांमध्ये वृणाच्या योगाने वालीचा एकट्याचाच वध मी केला; परंतु तूं घट्यादाहून भ्रष्ट झाल्यामुळे मी तुझा मात्र बाधबासह वर्तमान वध करीन " ८२

हे पुरुषश्रेष्ठा लक्ष्मणा, उपास्थित झालेल्या कार्यसंबंधाने जें जें काही द्याला व आपणाला हितावह असेल ते तें तूं द्याला घाम आणि त्वरा कर. कारण, कालातिरम होत आहे. ८३ सारास, " हे वानरराजा, सनातन धर्म लक्ष्मणत आपून मला दिलेले आपले वचन खरें कर, माझ्या बाजानी विद्ध होऊन तूं आज प्रेत वरूं नकोस आणि यमाच्या घरां जाऊन वालीची भेट घेऊ नकोस " (इतके तूं सुग्रीवाला साग.) ८४ व्याप्रमाणे प्रबंड व श्रद्धिगत झालेल्या, प्रौधाने युक्त होऊन भाषण करीत असलेल्या आपल्या दान ज्येष्ठ भ्रात्याकडे पाहून मनुवंशाची कांति श्रद्धिगत करणाऱ्या महातेजस्वी लक्ष्मणाने वानरराज सुग्रीवाविषयी भर्त्सर विचार मनामध्ये आणिला ८५.

व्याप्रमाणे महाप्रुनिवाच्यांशिप्रणीत श्रीमद्भाग्यमंशुक्र आदिकाव्यांतीस

किंकिवाकादीर्की निमात्रा सर्ग समाप्त आग ॥ ३० ॥

एकत्रिंशः सर्गः ।

स कामिनं दीनमदीनसत्त्वं शोकामिपथं समुदीणंकामम् ।
 नरेन्द्रसूनुनरदेवपुत्रं रामानुजः पूर्वजमित्युवाच १
 न धानरः स्यास्पति साधुवृत्ते न मन्यते कर्मफलानुपदान् ।
 न भोक्ष्यते धानरराजलक्ष्मीं तथा हि नातिक्रमतेऽस्य बुद्धिः २
 मतिक्षयाद्गाम्यसुखेषु सकस्तथ प्रसादात्प्रतिकारबुद्धिः ।
 हतोऽग्रजं पश्यतु वीर धालिनं न राज्यमेवं विगुणस्य देयम् ३
 न धारये कोपमुदीणंघेगं निहन्मि सुग्रीवमसत्यमथ ।
 हरिप्रवीरैः सहचालिपुत्रो नरेन्द्रपुत्र्या विचर्य करोतु ॥
 तमात्तयाणासनमुत्पतन्तं निवेदितार्थं रणचण्डकोपम् ।
 उवाच रामः परवीरहन्ता स्वयीक्षितं सानुनयं च धापयम् ५

मनाचा उदार परंतु विषयाशक्त झाल्यामुळे दीन होऊन शोकेप्रसन्न झालेल्या आणि उत्कृष्ट कामवासनेने युक्त झालेल्या आपल्या राजपुत्र ज्येष्ठ भ्रात्याला तो रामाचा कनिष्ठ भ्राता राजकुमार लक्ष्मण म्हणाला, १ " वानर सज्जनाप्रमाणे घागणा नाही आणि म्हणूनच कोणाच्या पराक्रमामुळे ही (निष्कटक राज्य-भोगविषयक) फळे त्याला प्राप्त झाली आहेत हे त्याच्या गावीही नाही. तसेच, उधाअर्थां झालेलें असत्य रक्षण करणाकडे त्याचें फारसे लक्ष्य नाही त्याअर्थां वानरसंबंधी राज्यवैभवाचा उपभाग तो घेणार नाही. २ तुमच्या प्रसादामुळे विचारमूढ बनून गाम्यसुखाविषयी आसक्त झालेल्या ह्या वानराचे ठिकाणी प्रायुपकारबुद्धि राहिलेली नाही. ह्यास्तव, असत्या गुणहीनाला राज्य देणे योग्य नाही. माझ्या हातून बघ पावून आज ज्येष्ठ भ्रात्या वीर बालीशोच एाची भेट होऊ दे ३. हा अनावर झालेला कोप आवर्णन घरण्यास मी समर्थ नाही. ह्या सत्यप्रष्ट सुग्रीवाचा मी आजच बघ करणार. वानरश्रेष्ठासहवर्तमान बालिपुत्र अंगद राजपुत्र्या जानकीचा शोध लावील " ४

ह्याप्रमाणे सुग्रीवाच्या बधाची प्रतिज्ञा केल्याचें कळवून सध्यामविषयक प्रचंड शोकात्तें युक्त झालेल्या आणि धनुष्य घेऊन क्षपाटयानें चालू लागलेल्या लक्ष्मणाशी परवीरघातक राम सोबतपूर्वक व समयोचित भाषण करूं लागले. ५ (ते

न हि वै त्वद्विधो लोके पापमेवं समाचरेत् ।	
कोपमार्येण यो हन्ति स वीरः पुरुषोत्तमः	६
नेदमत्र त्वया प्राह्य साधुवृत्तेन लक्ष्मण ।	
तां प्रीतिमनुवर्तन्व्य पूर्ववृत्तं च सगतम्	७
सामोपहितया चाचा रूक्षाणि परिवर्जयन् ।	
यकुमर्हसि सुग्रीवं व्यतीतं कालपर्यये	८
सोऽप्रजेनानुशिष्टार्यो यथावत्पुरुषर्षभः ।	
प्रविधेश पुरीं धीरो लक्ष्मणः परधीरहा	९
ततः शुभमतिः प्राज्ञो भ्रातुः प्रियहिते रतः ।	
लक्ष्मणः प्रतिसंरुद्धो जगाम भयर्न कपेः	१०
शक्रयाणासनप्रख्यं धनुः कालान्तकोपमम् ।	
प्रगृह्य गिरिशङ्गाभं मन्दरः सानुमानिव	११
यथोक्तकारी घञ्जनमुत्तरं चैव सात्तरम् ।	
दृष्ट्वास्पतिसमो बुद्ध्या मत्या रामानुजस्तदा	१२

इह्याले) " बुद्ध्यासारस्याने अशा प्रकारचे पाप करू नये. उष्कृष्ट विवेकाच्या योगाने जो कोणाचा पात करितो तोच ह्या जगतामध्ये वीर व श्रेष्ठ गुरू होय । हे लक्ष्मण, रवी सद्वर्तनी पुढ्याने ह्या प्रसंगी असे मनांमध्ये आगिता उपयोग नाही सुग्रीवाचे ठिकाणी तू पूर्वाप्रमाणेच प्रेम ठेव आणि त्याच्याशी जे आपले पूर्वी सख्य झाले आहे त्याची आठवण देव. ७ वृत्तार शब्द न उच्चारिता कालातिक्रमण होत आहे येवढेच तू सुग्रीवाला शौम्य भावेने साग " ८.

ह्याप्रमाणे उच्येष्ट भ्रातृनि यथायोग्य उद्देश केला असता शत्रुपक्षीय धीरपातक लक्ष्मण किंबहुना नगरीमध्ये गेला ९ आणि तदनन्तर भ्रात्याचे प्रिय व इष्ट लक्ष्मणाविषयी दस असलेला तो मुविचारी व समंत्रस लक्ष्मण फुडू होऊन सुग्रीवाच्या घरी गेला. १०- साराष्ट, काल व अनेक ह्याप्रमाणे मर्यदर असे ईश चापतुल्य आणि पर्वतशिखरशारिखे धनुष्य दानात घेतल्यामुळे शिखरपुक्त मंदार-पर्वतप्रमाणे दिसू लागलेला. ११ रामचंद्राच्या आज्ञेप्रमाणे बागणारा आणि बुद्धीने दृढरतीची बरोपगी करणारा तो रामचंद्राचा कनिष्ठ भ्राता लक्ष्मण भ्रात्याच्या मनोरथाचा विघात झाल्यामुळे उत्तम झालला जो घोष त्याच्यापासून निघालेला नौधार्मीने बघात झाल्याकारणाने दुःख झाला आणि आपण सुग्री-

कामक्रोधसमुत्थेन धातुः क्रोधाग्निना वृतः ।	
प्रभञ्जन इवाग्नीतः प्रययौ लक्ष्मणस्ततः	१३
सालतालाश्वकर्णांश्च तरसा पातयन्बलात् ।	
पर्यस्यन्गिरिकूटानि द्रुमानन्यांश्च वेगितः	१४
शिलाश्च शकलीकुर्वन्पद्भ्यां गज इवाशुगः ।	
दूरमेकपद्मं त्यक्त्वा ययौ कार्यवशाद्द्रुतम्	१५
तामपश्यद्वलाकीर्णां हरिराजमहापुरीम् ।	
दुर्गामिक्ष्वाकुशार्दूलः किष्किन्धां गिरिसंकटे	१६
रोषात्प्रस्फुरमाणोऽष्ट सुग्रीवं प्रति लक्ष्मणः ।	
ददर्श घानरान्मीमान्किष्किन्धायां घडिश्चरान्	१७
तं दृष्ट्वा घानराः सर्वे लक्ष्मणं पुरुषर्षभम् ।	
शैलशृङ्गाणि शतशः प्रवृद्धांश्च महीरुहान्	१८
जगृहुः कुञ्जरप्रया घानराः पर्वतान्तरे	१९

घाघी काय भाषण करावयाचें व त्याने उत्तर दिल्यानंतर त्याला पुनरपि प्रत्युत्तर काय दावयाचें ह्याचा विचार करून तो वायुसारस्यः शपाटयानें चालला. १२, १३

तो वेगवान् लक्ष्मण साल, ताल व अश्वकर्ण हे वृक्ष चालण्याच्या वेगानें उलथून पाहूं लागला, पर्वतशिखरें व इतर वृक्ष स्वसामर्थ्याने आस्ताव्यस्त कडें लागला, १४ पायांच्या योगानें शिलाचें तुकडे तुकडे कडें लागला आणि जरूरीचें काम असल्यामुळें जलद चालणाऱ्या गजाप्रमाणें एकेक टाग लाव लांब टाऊन सत्वर चालला झाला. १५ नंतर प्रवेश होण्यास दुर्भेद, सैन्यानें गजबजलेली व पर्वता-मध्ये असलेली ती घानराजाची महानगरी किष्किन्धा अवलोकून केल्यावर १६ सुग्रीवाविषयी क्रोध संपन्न झाल्यामुळें ओठ स्फुरण पाहूं लागलेल्या लक्ष्मणानें किष्किन्धेमध्ये गाढेर टिटणारे भयंकर घानर अवलोकून केले. १७ तेव्हा पर्वता-मध्ये वास्तव्य करणाऱ्या व आकारानें गजतुल्य असलेल्या त्या सर्व घानरांनीं त्या पुरुषभ्रेष्ठ लक्ष्मणाला अवलोकून करितांशुर्णां शेंकडों पर्वतशिखरें व मोठमोठे वाटलेले वृक्ष हातात घेतले. १८, १९ ह्याप्रमाणे हातामध्ये आयुधें घेतलेल्या

तान्गृहीतप्रहरणान्सर्वान्दृष्ट्वा तु लक्ष्मणः ।	
बभूव द्विगुणं क्रुद्धो वद्विन्धन इवानलः	२०
तं ते भयपरीताङ्गाः क्षुब्धं दृष्ट्वा प्लवंगमाः ।	
कालमृत्युयुगान्ताभं शतशो विद्रुता दिशः	२१
ततः सुग्रीयभवने प्रविश्य हरिपुंगवाः ।	
क्रोधमागमनं चैव लक्ष्मणस्य न्यवेदयन्	२०
तारया सहित कामी सक्तः कपिवृपस्तदा ।	
न तेषां कपिसिंहानां शुभाश्व यचनं तदा	२३
तत सच्चिषसोदृष्टा हरयो रोमहर्षणाः ।	
गिरिकुञ्जरमेघामा नगरात्रिर्ययुस्तदा	२४
नखदंष्ट्रायुधाः सर्वे वीरा विहृतदर्शनाः ।	
सर्वे शार्दूलदंष्ट्राश्च सर्वे विवृतदर्शनाः	२५

त्या सर्व वानराना अवलोकन के-यावर विपुल इंधनानी युक्त शालेत्या अग्नी-
प्रमाणे लक्ष्मण दुष्पट क्रुद्ध झाला. २० तेव्हा काल, मृत्यु अथवा युगांतकारी
संहार करण्यास उद्युक्त झालेला स्व ह्याप्रमाणे क्षुब्ध झालेत्या त्या लक्ष्मणाला
पहाताक्षणी ते वानर भीतीने लटलट कापू लागले आणि शंकरांनी बाजूनी पडून
गेले. २१ तदनंतर सुग्रीवाच्या घरी जाऊन ते वानरश्रेष्ठ लक्ष्मणाचे आंगमन व
क्रोध त्याला निवेदन करू लागले. २२ परंतु, ग्राम्यसुखाविषयी तारेसहवर्तमान
आसक्त होऊन राहिलेत्या त्या विषयलपट वानरश्रेष्ठ सुग्रीवाने त्या श्रेष्ठ वानरा-
च्या सांगण्याकडे लक्ष्य दिले नाही. २३

तदनंतर (सुग्रीवाला वर्तमान कळून त्याच्या अनुमतीने लक्ष्मणाला आग्नी
आत धेऊन येईपर्यंत दुग्धी लक्ष्मणाचा प्रवेश नगरांत होऊ देऊं नका अशी
इन्तुमान वगैरे) मंत्र्याची आज्ञा झाल्यावर आकाराने पर्वत, गज व मेघ
ह्यासारखे असलेले आणि म्दणूनच पहाणाऱ्याच्या अंगावर काटा उठविणारे ते
वानर नगरातून बाहेर पडले. २४ त्या सर्वही वीर वानरांचे स्वरूप उम असून
सर्वांच्या दाढा व्याघ्रासारख्या होत्या, नखे व दाढा ह्या स्वाभाविकच आयुधानी
ते सर्व युक्त होते आणि सर्वही आपले दांत लक्ष्मणाला दाखवू लागले होते. २५

दशनागवलाः केचित्केचिद्दशगुणोत्तराः ।
 केचिन्नागसहस्रस्य यभूवुस्तुल्यवर्चसः २३
 ततस्तैः कपिमिथ्यासां द्रुमहस्तैर्महाबलैः ।
 अपदयलक्ष्मणः क्रुद्धः किष्किन्धां तां दुरासदाम् २७
 ततस्ते हरयः सर्वे प्रकारपरिग्रान्तरात् ।
 निष्क्रम्योदग्रसत्त्वास्तु तस्युराविष्कृतं तदा २८
 सुग्रीवस्य प्रमादं च पूर्वजस्यार्थमात्मवान् ।
 द्रुमा कोपयशां वीरः पुनरेव जगाम सः २९
 स दीर्घोष्णमहोच्छ्वासः कोपसंरकलोचनः ।
 यभूय नरशाकुलः सधूम इव पावकः ३०
 याणशल्पस्फुरज्जिह्वः सायकासनभोगवान् ।
 स्वतेजोधिपसंभूतः पञ्चाऽम्य इव पद्मगः ३१
 तं दीप्तमेव कालार्तिं नागेन्द्रमिध कोपितम् ।

लापैका काहीना ददा दहा इत्यांचे नामर्थ्य अनून काही तर त्याच्याही पेक्षा
 दसपट सामर्थ्यान् हांते आणि काहींचे बल तर सहस्र यज्ञांच्या बलाची बरो-
 बरी करणारे होते. २६

असो, तदनंतर हानामध्ये रक्ष घेऊन सज्ज झालेल्या त्या महाबलाच्या वानरांनी
 घ्याप्त आणि म्हणूनच प्रवेश होण्यास अशक्य झालेली ती किष्किंधा नगरी क्रुद्ध
 लक्ष्मणाने अलोकन केरी. २७ तेव्हा ते सर्व महाबलाच्या वानरांनी कोटाच्या
 भोंवती असलेल्या खदकातून निघून उघडपणे बाहेर येऊन सभे राहिले असता
 २८ सुग्रीवाचा प्रमाद, वानरांचा अडथळा आणि ज्येष्ठ आदेशांचे कार्य त्याचा
 विचार करून तो वीर लक्ष्मण पुनरपि क्राधाधीन झाला. २९

त्याचे नेत्र कोपाने लाल झाले, तो दीर्घ, तण्य व भयंकर मुस्कारे टाकू
 लागला आणि र्यानुळे तो पुढ्यथेष्ट लक्ष्मण धूमयुक्त अग्नीप्रमाणे मासू लागला
 ३० बाणदाच्यम्प चचच जिह्वेने व चापम्प वेदोच्याने युक्त असलेला आणि
 तेजोम्य दिवाने व्याप्त झालेला तो लक्ष्मण पंचमुखी मुजंगाप्रमाणे दिमू लागला.
 ३१ तेव्हा कालार्तिप्रमाणे प्रदीप्त व नागराजाप्रमाणे क्रुद्ध झालेल्या त्या लक्ष्मणा-

समासाद्याद्गदस्त्रासाह्विपाद्मगमत्परम्	३२
सोऽद्गद् रोपताम्राक्षः सदिदेश महायज्ञा ।	
सुग्रीव कथ्यतां वत्स ममागमनमित्युत	३३
एव रामानुज प्राप्तस्त्वत्सकाशमरिंदम ।	
भ्रातुर्व्यसनसततो द्वारि तिष्ठति लक्ष्मण	३४
तस्य वाक्य यदि रुचिः क्रियता साधु वानर ।	
इत्युक्त्वा शीघ्रमागच्छ धत्स वाक्यमरिंदम	३५
लक्ष्मणस्य वच. श्रुत्वा शोकाविष्टोऽद्गदोऽग्रवीत् ।	
पितु समीपमागम्य सौमित्रिरयमागत	३६

अथाद्गदस्तस्य सुग्रीववाचा सभ्रान्तमात्र परदीनवक्ष्यः ।
निर्गत्य पूर्वं नृपतेस्तरस्त्री ततो रुमायाश्चरणां वधन्दे ३७
सगृह्य पादौ पितुरुपतेजा जग्राह मातु पुनरेव पादौ ।

ची गाठ पडल्यावर अगद भातीमळें पराकाष्ठचा दु खित झाला ३२ इतक्यांत
क्रोधानें ज्याचे नेत्र आरक्षवर्ष झाले आहेत असा तो महाकीर्तिमान् लक्ष्मण
अगदाला म्हणाला “ हे व सा, सुग्रीवाला मादया आगमनाची वधी द आणि
त्याला साग की, ३३ हे शत्रुदमना, हा रामाचा कनिष्ठ भ्राता लक्ष्मण
तुझ्याकडे आला आहे आणि ता भ्रात्याच्या दु खामुळे सतत झाला असून
दाराशी उभा आहे ३४ तेव्हा मर्जी असेल तर त्याच्या म्हणण्याप्रमाणें आपण
बागा ह्याप्रमाणें सुग्रीवाला चागल साग आणि असे सांगितल्यानंतर, हे शत्रु
दमना, वसा, तो काय सागतो तें ऐकून घेऊन तू सत्वर इकडे ये ” ३५

हे लक्ष्मणाचें भाषण ऐकून घेतल्यावर शाकाकुल झालला अगद पितृस्थानीं
असलेल्या सुग्रीवाबद्दल गेला आणि ‘ हा सुमित्रापुत्र लक्ष्मण आला आहे ’ असें
रव्याला म्हणाला ३६ साराश, लक्ष्मणाच्या त्या अत्यंत तीक्ष्णबाणामुळें मनामध्ये
गोंधळून गेलेला आणि म्हणूनच अत्यंत दीन वदन झालेला अगद तेथून
निघाला आणि श्रयम राजा सुग्रीवाचे आणि नंतर रुमेच चरण त्या वेगवान्
अगदानें वदिले ३७ तात्पर्य, पितृस्थानीं असलेल्या सुग्रीवाचे पाय धरून नंतर
त्यानें आपल्या मातेचे पाय धरिल आणि तदनंतर रुमेच्याही चरणकमली

पादौ रुमायाश्च निपीडयित्वा निवेद्यामास ततस्तर्धम् ३८	
स निद्राह्लान्तसर्गतो वानरो न विबुद्धयान् ।	
यभूत् मदमत्तश्च मदनेन च मोहित	३९
ततः किलकिला चक्रुर्लक्ष्मण प्रेक्ष्य वानराः ।	
प्रसादयन्तस्त कुर्वन् भयमोहितचेतसः	४०
ते महौघनिभ दृष्ट्वा यज्जाशानिसमखनम् ।	
सिंहनादं समं चक्रुर्लक्ष्मणस्य समीपत	४१
तेन शब्देन महता प्रत्यनुष्यत वानरः ।	
मदरिह्वलताभ्राक्षो व्याकुलं अग्निसूयण	४२
अथाङ्गुक्षयः श्रुत्या तेन च समागताः ।	
मन्त्रिणौ वानरन्दस्य समतोदारदर्शनी	४३
यक्षक्षैव प्रभावश्च मन्त्रिणां यथंमयो ।	
वक्रमुखावच प्राप्तं लक्ष्मणं तो शशसतु	४४

एतन् हीरुन त्या उग्र तेजसा अगदाने तो लक्ष्मणाचा वृत्तात निवेदन केला ३८ तथापि, निद्रेने जर्जर व व्याप्त कृष्ण नाकिल्याच्या वानराने त्याच्या कडे लक्ष्य दिले नाही कारण, तो विषयवासनेने मोहित व मदमत्त झालेला होता ३९ अगद सुप्रावाकडे येव्यानंतर इकडे त्या कुर्व लक्ष्मणाचा अवलोकन फारलाक्षणी वानर भीतीमुळे मनोमर्धे अगदी गागटन गेल आणि लक्ष्मणाची कृपा संपादन करण्याकरिता किलकिलातून कडू लागले ४०

माराश त्यांनी लक्ष्मणाचा अवलोकन केल्यावर त्याच्यासमीपच महाप्रवाहा-धारिणा आणि यज्ञ व विद्युत्ता ह्याच्याधारिणा एकदम सिंहनाद केला ४१ तेव्हा मदनाने विह्वल कृष्ण टाकल्या, आरक्षवर्ण नेत्रांनी युक्त असलेला, वार्हां मुचेनासे झालेला आणि पुष्पमाला धारण केलला तो मुष्टीव वानर त्या प्रचंड ध्वनाने दहमानावर आऊ ४२ तदनंतर वीगादाचे मापन धवण करून त्याच्याच घरोघर त्या वानरराजाचे दोन मंत्रा त्या वानरराजाकडे आले ते उभयताहा त्या युद्ध बाला समत असून उभयताचाही मति उच्छ्रुत होती ४३ तात्पर्य अर्थ व धर्म त्यासंस्थाने वार्हां बराबार्ड प्रकार राजाला कळविण्याकरिता प्राप्त झालेल्या लक्ष्मणाची त्या यज्ञ व प्रभाव ह्या नावाच्या मंत्रांनी प्रसंगा कला ४४

प्रसादयित्वा सुग्रीव वचनैः सार्थनिश्चिते ।	
आसीन पर्युपासीनौ यथा शक्रं मरुत्पतिम्	४५
सत्यसधौ महभागौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।	
मनुष्यभाव संप्राप्तौ राज्याहौ राज्यदायिनौ	४६
तयोरेको धनुष्पाणिर्द्वारि तिष्ठति लक्ष्मण ।	
यस्य भीता प्रवपन्तो नादान्मुञ्चन्ति वानराः	४७
स एव राघवभ्राता लक्ष्मणो वाक्यसाराथेः ।	
व्यवसायरथः प्राप्तस्तस्य रामस्य शासनात्	४८
अथ च तनयो राजस्ताराया दयितोऽङ्गदः ।	
लक्ष्मणेन सकाशं ते प्रेषितस्त्वरयानघ	४९
सोऽयं रोषपरीताक्षो द्वारि तिष्ठति वीर्यवान् ।	
घानराभ्वानरपते चक्षुषा निर्दहन्निव	५०
तस्य मूर्ध्ना प्रणामं त्वं सपुत्रं सहबान्धवः ।	
गच्छ शीघ्रं महाराज रोषो ह्यद्योपशाम्यताम्	५१

प्रथमतः निश्चित अर्थानि सपुत्र असलेऽपि भावणानां सुप्रावाचे मन प्रसन्न करून घेऊन मरुद्गणाधिपति इंद्राप्रमाणे बसलेल्या त्या सुग्रीवाचे समीप ते बसले (आणि म्हणाले) ४५ "त्रैलोक्याचें राज्य करण्यास पात्र असूनही तुला राज्य अर्पण करणारे, मनुष्यरूप धारण केलेले, सत्यवचनी आणि महाभावयवान् राम लक्ष्मण अण्णामध्ये आहेत ४६ व त्या उभयतारैकी एक लक्ष्मण हातामध्ये धनुष्य घेऊन क्लिष्टघानगरीच्या द्वाराशी उभा आहे आणि त्यालाच भिजून लल्लू कापू लागले वानर आरोळ्या मारीत आहेत ४७

रामाच्या आज्ञेवरून हा त्याचा भ्राता लक्ष्मण निश्चयतः रघावर आरूढ होऊन रामवचनरूप सारख्यासहवर्तमान यथे प्राप्त झाला आहे ४८ इतकेंच नव्हें, परंतु, हे निष्पापा राजा, तारचा हा त्रियपुत्र अगद लक्ष्मणानें तुझ्या समीप पाठविला आहे ४९ साराश, हे वानराधिपते, कोधानें ज्याचे नेत्र व्याप्त झालेले आहेत असा तो हा वीर्यवान् लक्ष्मण आपल्या दृष्टीच्या योगानें वानराणां दग्ध करीतच कीं काय द्वाराशी उभा आहे ५० त्याच्याकडे तू पुत्र व बाधक ह्यांसहवर्तमान उत्तर जाऊन त्याला मस्तकानें पमाण कर हे महाराजा, त्याचा

यथा हि रामो धर्मात्मा तत्कुरुष्व समाहितः ।

राजंस्तिष्ठ स्वसमये भव सत्यप्रतिश्रवः

५२

इत्यार्षे श्रीमद्राम० वाल्मी० आदि० किष्किन्धाकाण्डे एकत्रिंशः सर्गः ॥३१॥ [१३६४]

द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

अहगदस्य वच- श्रुत्वा सुग्रीवः सचिवैः सह ।

लक्ष्मणं क्रुपितं श्रुत्वा मुमोचासनमात्मवान्

१

स च तानग्रधीद्वाह्वयं निश्चित्य गुरुलाघवम् ।

मन्त्रज्ञान्मन्त्रकुशलो मन्त्रेषु परिनिष्ठितः

२

न मे दुर्ग्याहृतं किञ्चिन्नापि मे दुःस्तुष्टितम् ।

लक्ष्मणो राघवभ्राता क्रुद्धः किमिति चिन्तये

३

असुहृद्भ्रमंमामित्रैर्नित्यमन्तरदर्शिभिः ।

मम दोषानुसंभूताञ्छ्लावितो राघवानुजः

४

अत्र ताघद्यथायुद्धिः सर्वैरेव यथाविधि ।

श्लोक आजच्या आज्ञा घात होऊं दे. ५१ हे राजा, धर्मात्मा राम सांगेल त्याप्रमाणे तूं स्वस्थातःकरणपूर्वक वाग आणि स्वतः जो संकेत तूं त्याच्याशी केला आहेस त्याला धरून राहून आपली प्रतिज्ञा पारी कर. ५२

व्याप्रमाणे महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यातलि

किष्किन्धाकाण्डापैर्की एकत्रिंशो सर्ग समाप्त झाला ॥ ३१ ॥

मंत्र्यासहवर्तमान असलेला विचारी सुग्रीव अंगदाचे आपण ध्वज करून लक्ष्मण क्रुद्ध झाल्याचे ऐकिल्यावर आसनावरून सरला. १ नंतर मसलतीविषयी निपुण असलेला आणि सत्रामसलतीना धरून चालणारा तो सुग्रीव धन्या वाईद-पणाचा विचार करून त्या सल्लामसलत जाणणाऱ्या मंत्र्यांना म्हणाला २ "मी कांही अनुचित मापण केले नाही व काही अयोग्य कृत्यही माझ्यादातून झालेले नाही. तेव्हा राघवभ्राता लक्ष्मण का क्रुद्ध झाला ह्याविषयी मला विचार पडला आहे. ४ नेहमी माझे छिद्र पहाण्यास टपून बसून माझा अपकार करणाऱ्या माझ्या शत्रूंनी माझे नसते दोष खरोखर राघवाच्या कनिष्ठ भ्रात्याला सांगितले आहेत. ४ ह्यास्तव, सर्वांनाच आपल्या बुद्धीप्रमाणे योग्य विचार करून

भावस्य निश्चयस्तावद्विज्ञेयो निपुणं शनैः	५
न खल्वस्ति मम प्राप्ते लक्ष्मणात्त्रापि राघवात् ।	
मित्रं त्वस्थानकुपितं जनयत्येव संश्रमम्	६
सर्वथा सुकरं मित्रं दुष्करं प्रतिपालनम् ।	
अनित्यत्वात्तु चित्तानां प्रीतिरल्पेऽपि भिद्यते	७
अतोऽनिमित्तं त्रस्तोऽहं रामेण तु महात्मना ।	
यन्ममोपकृतं शक्यं प्रतिकर्तुं न तन्मया	८
सुप्रीयेणैवमुक्ते तु हनूमान्हरिपुङ्गवः ।	
उघाच्च स्वेन तर्केण मध्ये घानरमन्त्रिणाम्	९
सर्वथा नैतदाश्चर्यं यत्त्वं हरिगणेश्वर ।	
न विस्मरस्यद्विस्त्रब्धमुपकारं कृतं शुभम्	१०

लक्ष्मणाद्या कोपाच्च कारणं कायं ह्ये विचारपूर्वकं चांगत्या रीतीने ठाविले गादिजे. ५

वास्तविक विचार केला असता (माझ्या हातून काहीं अपराध घडल्यामुळे) लक्ष्मणापासून अथवा शत्रुवंशीज रामापासून आव मला भोती उत्पन्न झालेली नाही, मित्र, विनाकारण क्रुद्ध झाला आहे त्यामुळे मात्र मला भोति उत्पन्न झाली आहे. ६ मित्र सपादन करणे सुलभ आहे परंतु, त्याच्याची सत्य कायम राखणे मात्र सर्वप्रकारे कठीण आहे. कारण, अंतःकरणे स्थिर नसल्यामुळे शत्रूंनी अल्पस्वल्प जरी काहीं मित्राच्या कानात अगितले तरी सुद्धा उभयतातील प्रेमाला व्यत्यय येता. ७ त्यामुळे मी भयभीत झालों आहे. (रामाचा माझ्या हातून काहीं अपराध घडला असेल आणि त्यामुळे तो क्रुद्ध झाला असे समजून मी भयभीत झालों नाही. माझ्या हातून रामाचा अपराध होईल कता ?) कारण, महात्म्या रामाचे जो माझ्यावर उपकार केला आहे त्याची फेड माझ्या हातून होणे शक्य नाही. " ८

ह्याप्रमाणे सुप्रीवाने भाषण केले असता घानरश्रेष्ठ हनूपान् स्वतःच्या तर्काने घानरमंत्र्यमर्थ्ये म्हणाला ९ " हे वानरगणाधिपते, रामचंद्राने केलेला चांगला उपकार तूं विश्वासघातकीपणाने विस्मरत नाहीस हें काहीं आश्चर्य नव्हे. १० वीट

राघवेण तु वीरेण मयमुत्सृज्य दूरतः ।	
त्यत्रिप्रयार्थं हृतो बाली शक्रतुल्यपराक्रमः	११
संध्या प्रणयात्क्रुद्धो राघवो नात्र सशयः ।	
भ्रातरं सप्रहितबाहुक्ष्मण लक्ष्मिवर्धनम्	१२
त्वं प्रमत्तो न जानीषि कालं कालचिदां वर ।	
फुल्लसप्तच्छदश्यामा प्रवृत्ता तु शरच्छुभा	१३
निर्मलप्रह्वनक्षत्रा द्यौः प्रनष्टवलाहका ।	
प्रसन्नाश्च दिशः सर्वाः सरितश्च सरांसि च	१४
प्राप्तमुद्योगकालं तु नावैपि हरिपुङ्गव ।	
त्वं प्रमत्त इति व्यक्तं लक्ष्मणोऽयमिहागत-	१५
भ्रातंस्य हृतदारस्य पुरुषं पुरुषान्तरात् ।	
वचन मर्षणीयं ते राघवस्य महात्मनः	१६
कृतापराधस्य हि ते नान्यत्पश्याम्यहं क्षमम् ।	

राघवाने बालीच्या पराक्रमाची भीति यत्किंचित्ही न बाळगेता तुझे प्रिय करुणा-
करिता ईश्रतुल्यपराक्रमी बालीचा बध केला आहे. ११ ह्यावस्थेन तो राघव खास
प्रेमामुळे क्रुद्ध झाला असून त्याने आपला लक्ष्मीवर्धक भ्राता लक्ष्मण तुस्माकडे
पाठविला आहे ह्यात संशय नाही. १२ कारण, हे कालवेत्तामध्ये श्रेष्ठ, मदमत
ज्ञान्यामुळे तुला कालाचे भान राहिले नाही. प्रफुल्लित सप्तच्छदरक्षाच्या योगाने
श्यामवर्ण प्रदेशानी युक्त अक्षलेला शुभ शरद्वृत्त जवळ जवळ निघून गेल्यासारि-
खाच आहे. १३

आकाशातील मेष नाहीसे झाले असून प्रह्व व नक्षत्रे निर्मल झाली आहेत
आणि श्याचप्रमाणे सर्व दिशा, नद्या आणि सरोवरे स्वच्छ झाली आहेत. १४
हे वानरश्रेष्ठ, उद्योगसमय प्राप्त झाल्याचे तू जाणोत नाहीस तेन्ना तू मदमत
झाला आहेस असे स्पष्ट समजून हा लक्ष्मण येथे आला आहे. १५ तस्मात्,
भार्येचा अपदार झाल्यामुळे दुःखाकुल झालेल्या महात्म्या रघुवंशज गमाचे
दुःखाच्या द्वाराने झालेले हे कठोर भाषण तुला सहनच केले पाहिजे. १६
(प्रतिज्ञा केल्याप्रमाणे योग्य वेळीं हजर न राहण्याचा) तुझ्या हातून अपराध

अन्तरेणाद्भ्रजलिं बद्ध्वा लक्ष्मणस्य प्रसादनात्	१७
नियुक्तंमन्त्रिभिर्वाच्यो ह्यवश्यं पार्थिवो हितम् ।	
इत पद्य भय त्यक्त्वा घर्वाभ्यवधृतं चच	१८
आभिक्रुद्धः समर्थो हि चापमुद्यम्य राघवः ।	
सदेवासुरगन्धर्वं वशे स्थापयितुं जगत	१९
न स क्षम कोषयितुं य प्रसाद्यः पुनर्भवेत् ।	
पूर्वापकार स्मरता कृतज्ञेन विशेषतः	२०
तस्य मूर्धा प्रणम्य त्व स पुत्रः ससुहृज्जनः ।	
राजस्तिष्ठ स्वसमये भर्तुर्भयैव तद्वशे	२१

न रामरामानुजशासन त्वया कपीन्द्र युक्त मनसाप्यपोहितुम् ।

शाला असत्यामुळे हात जोडून लक्ष्मणाची कृपा संपादन करण्याशिवाय तुला गत्यंतर नाही असे मला वाटते १७

हितोपदेशाविषयी नेमिलेल्या मध्यानीं जे काही हित असेल ते राजाला अवदर सांगितले पाहिजे आणि म्हणूनच मी भय न बाळगिता निश्चित भाषण करीत आहे १८ रामाने क्रुद्ध होऊन हातामध्ये धनुष्य घेतले असता देव, असुर आणि गन्धर्व ह्यासहवर्तमान हे सर्व जगत आपल्या अधीन ठेवण्यास तो समर्थ आहे १९ ज्याची पुनरपि कृपा संपादन करण्याचा प्रसंग यावयाचा असेल त्याला काय आणणेच योग्य नाही आणि विशेषत स्वतः २० पूर्वी शालेला उपकार स्मरणाचा कृतज्ञ पुरुषाने तर ही गोष्ट करिताच उपयोगी नाही २०

ह्यास्तव, हे राजा, तू त्याला मस्तकाने प्रमाण कर आणि आपल्या सभेताला धरून राहून, भार्या ज्याप्रमाणे मर्त्याच्या अधीन होऊन राहते त्याप्रमाणे पुन व सुहृद्वरणा ह्यासहवर्तमान तू त्याच्या अधीन होऊन रहा २१ हे वानरराजा, राम आणि रामाचा कनिष्ठ भ्राता लक्ष्मण ह्यांच्या आज्ञेची अपेक्षा करण्याचे मनामध्ये आणणेहा तुला योग्य नाही, कारण, रघुवंशज लक्ष्मणामहवर्तमान

मनो हि ते ज्ञास्यति मानुषं यत्नं च राघवस्यास्य सुरेन्द्रवर्चसः ००
इत्यर्थे श्रीमद्रा० वाल्मी० आदि० किष्किन्धाकाण्डे द्वारिणः सर्गः ॥३२॥ [१३८६]

ज्यालिंशः सर्ग ।

अथ प्रतिसमादिष्टो लक्ष्मणः परवीरहा ।
प्रथिवेश गुहां रम्यां किष्किन्धां रामशासनात् १
द्वारस्था हरयस्तत्र महाकाया महाबलाः ।
यभूयुर्लक्ष्मण दृष्ट्वा स्वर्षे प्राञ्जलयः स्थिता २
नि भ्वसंतं तु तं दृष्ट्वा क्रुद्धं दशरथात्मजम् ।
यभूयुर्हरयस्तु न चैनं पर्यधारयन् ३
स ता रत्नमयीं दिव्यां श्रीमान्पुष्पितकाननाम् ।
रम्यां रत्नसमाकीर्णां ददर्श महतीं गुहाम् ४
हृष्यंप्रासादसयाधां नानारत्नोपशोभिताम् ।
सर्वकामफलैर्षृङ्क्षे पुष्पितैरुपशोभिताम् ५

असलेल्या ह्या इद्रतुल्य पराममी रामार्चे अमानुष सामर्थ्य तुह्या मनाला ठाऊक आहेच. २२

ह्याप्रमाण महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसूक्त आदिकाव्यातांल
किष्किन्धाकाण्डापर्यं बतिसावा सर्ग समाप्त झाला. ॥ ३२ ॥

तदनंतर अंगदाने परत निरोप सांगितला असता शत्रुघ्नीयवीरघातक लक्ष्मण
रामाच्या आदेशाने रमणीय अशा किष्किंधानामक नगरांमध्ये गेला १ ह्या ठिकाणी
देवडीवर असलेले धिप्पाड व महाबलाढ्य वानर लक्ष्मणाला अवलोकून करिता-
क्षणी सर्वही हात जोडून उभे राहिले २ क्रुद्ध होऊन दीर्घमुखारे टाकू लागले-
त्या ह्या दशरथपुत्र लक्ष्मणाला अवलोकून करिताक्षणी वानर भिऊन गेल्यामुळे
किष्किंधानगरांमध्ये शिरण्यास त्याला कोणीही आटकाठा केली नाही ३ तेव्हा
ह्या वैभवशाला लक्ष्मणाने प्रफुल्लित बनानी युक्त, रत्नानोंव्याप्त व उचट्ट वस्तुनीं
भरलेली अशी ती दिव्य, रमणीय व प्रचट गुहा अवलोकून केली ४ ती गुहा
नानाप्रकारच्या रत्नानोंवुशोभित झालेली होती, धनीर लोकांच्या निवासस्थानांनीं
व राजवाल्यानीं ता गजबनुन गेलेली होती आणि सर्वदा मनोरथानुरूप
पत्नी युक्त असलेल्या प्रकृतिन वृथानोंही तिला शोभा आलेली होती ५

देवगन्धर्वपुत्रैश्च वानरैः कामरूपिभिः ।	
दिव्यमाल्याम्बरधरैः शोभितां प्रियदर्शनैः	६
चन्दनागुरुपद्मानां गन्धैः सुरभिगन्धिताम् ।	
मैत्रेयाणां मधूनां च समोदितमहापथाम्	७
विन्ध्यमेरुगिरिप्रख्यैः प्रासादैर्नैकभूमिभिः ।	
द्दर्शं गिरिनद्यश्च विमलास्तत्र राघवः	८
अङ्गदस्य गृहं रम्य मैन्दस्य द्विविदस्य च ।	
गवयस्य गवाक्षस्य गजस्य शरभस्य च	९
विद्युन्मालेश्च संपातेः सूर्याक्षस्य हनूमतः ।	
वीरवाहोः सुबाहोश्च नलस्य च महात्मनः	१०
कुमुदस्य सुषेणस्य तारजाम्बवतोस्तथा ।	
दधिवक्त्रस्य नीलस्य सुपाटलसुनेत्रयो	११
पतेपां कपिमुत्पानां राजमार्गं महात्मनाम् ।	
ददर्श गृहमुख्यानि महासाराणि लक्ष्मणः	१२

दिव्य पुष्पे आणि वस्त्रे धारण करीत असल्यामुळे ज्याचे दर्शन प्रिय झालेले आहे अशा यथेष्ट रूप धारण करणाऱ्या देवपुत्र व गंधर्वपुत्र वानराच्या योगानेही ती सुशोभित झालेली होती ६ चंदन, अगुरु व पद्मक ह्यांच्या मंधामुळे आणि उसाच्या रसापासून व मोहापासून तयार केलेल्या मयसमुदायांमुळे ह्या किष्किंधानगरांत जिकडे तिकडे सुवास सुटलेला होता; आतील राजमार्गावर तर जिकडे तिकडे सुवासाचा फडेलोटच झालेला होता ७ आणि विन्ध्याबल व मेरु पर्वत ह्यासारख्या अनेक मजली उच राजवाड्यानीं ती किष्किंधा नगरी भरलेली होती. असे. प्रथमतः पर्वतावरील निर्मल नद्या रघुवशज लक्ष्मणां अवलोकन केल्या ८ व नंतर अंगदाचे रम्य गृह त्याने पाहिले. तदनंतर मैद, द्विविद, गवय, गज, शरभ, ९ विद्युन्मालि, संपाति, सूर्याक्ष, हनूमान, वीरवाहु, सुबाहु, महात्मा नल, १० कुमुद, सुषेण, तार आणि जाष्वान्, दधिवक्त्र, नील आणि सुपाटल व सुनेत्र ११ ह्याही महात्म्या वानरश्रेष्ठांनी मोठी मजवृत्त व उत्कृष्ट गृहे राजमार्गांमध्ये लक्ष्मणाने अवलोकन केला १२

पाण्डुराध्रप्रकाशानि गन्धमास्ययुतानि च ।	
प्रभृतधनधान्यानि श्रोत्रौः शोभितानि च	१३
पाण्डुरेण तु शलेन परिभितं दुरासदम् ।	
यानरेन्द्रगृहं रम्यं महेन्द्रमदनापमम्	१४
शुक्लैः प्रासादाशिरारैः कलासाशिपरोपमैः ।	
सयंकामफलैर्धूमैः पुष्पितरुपशोभितम्	१५
महेन्द्रदत्तैः श्रीमद्रिर्नीलजामृतसंनिभैः ।	
दिव्यपुष्पफलैर्धूमैः शीतच्छायमनोरमैः	१६
हरिभिः संपृतद्वारं बालिभिः शल्यपाणिभिः ।	
दिव्यमाल्याघृतं शुभ्र तप्तकाञ्चननोरणम्	१७
सुप्रीथम्य गृहं रम्यं प्राचयेत्त महायत्नः ।	
अघार्यमाणः सोमिधिमहाधूमिव भास्करः	१८

स सतकक्ष्य घर्मात्मा यानासनसमाधृताः ।	
ददर्श सुमहद्वृत्त ददर्शान्तःपुर मद्दत्	१९
हेमराजतपयंङ्कैवहुभिश्च वरासनै ।	
महार्हास्तिरणोपेतैस्तत्र तत्र समावृतम्	२०
प्रविशन्नेव सतत शुश्राव मधुरस्वनम् ।	
तन्त्रीगातसमाकीर्ण समतालपदाक्षरम्	२१
घड्डीश्च विविधाकारा रूपयौवनगर्विता ।	
त्रिय. सुग्रीवभयने ददर्श च महाबल	२२
हृष्टाभिजनसपत्नीस्तत्र मास्यकृतस्वज ।	
वरमास्यकृतव्यग्रा भूषणोत्तमभूषिता	२३
नादृप्ताज्ञाति च व्यग्राज्ञानुदात्तपरिच्छदान् ।	
सुग्रीवानुचरांश्चापि लक्षयामास लक्ष्मणः	२४

शाला १८ आणि रथ व बैठका ह्यांनी गनवूनून गेलले सात चौक ओलाडून गेल्यावर त्या महात्म्या लक्ष्मणाने फारच विस्तार व सुरक्षित असं मोठे अंत - पुर अवलोकन केले १९ त्या अंत पुरात सोन्यारुप्याचे अनेक पलंग ठिकठिकाणी ठेविलेले असून मोठमोठ्या मूल्यवान् चादरी ज्याच्यावर पसरले त्या आरेत अशी सिंहामनेदी ठिकठिकाणी ठेविलेली होती २०

अद्या प्रकाश्या त्या अंत पुरामध्ये गिरता शिरतांच ताल व शब्दातील अक्षरें ह्याचा मेळ आह असा एकमारख तेथे गुरू अवलका व विष्णुच्या स्वराने युक्त असलेला मधुर ध्वनि त्याच्या कानीं पडला २१ आणि सौंदर्याच्या व तादृश्याच्या तोन्यात असलेल्या आणि नानापकारच्या आकारानी युक्त असले त्या अनेक स्त्रिया सुग्रीवाच्या अंत पुरामध्ये त्या महाबलाचे लक्ष्मणाने अवलोकन केल्या. २२ कुलान, पुष्पनाला घारण केलेल्या, उत्कृष्ट माला गुफण्यामध्ये गडून गेले या आणि उत्तम उत्तम भूषणांनी भूषित झालेला स्त्रिया तेथे अवलोकन केल्यावर २३ अनुष्टुप् विशेष गडबडेंत नसले आणि साधारणच पोवाच व अलंकार घातले स्त्रियांचे सेवकहा लक्ष्मणाने अवलोकन केले २४

कूजितं नूपुराणां च काञ्चीनां नि स्वर्नं तथा ।	
स निशम्य ततः श्रीमान्सौमित्रिर्लज्जितोऽभवत्	२५
रोपवेगप्रकुपितः श्रुत्वा चामरणस्वनम् ।	
चकार ज्यास्वन् वीरो दिशः शब्देन पूरयन्	२६
चारित्र्येण महागहुरपहृष्टः स लक्ष्मणः ।	
तम्याधिकान्तमाश्रित्य रामकोपसमन्वितः	२७
तेन चापस्वनेनाय सुग्रीव द्रुवगाधिपः ।	
विज्ञायागमनं शस्त स चञ्चल घरासनात्	२८
अङ्गदेन यथा मह्यं पुरस्तात्प्रतिवेदितम् ।	
सुव्यक्तमेव संप्राप्त सौमित्रिर्भ्रातृवत्सलः	२९
अङ्गदेन समारयातो ज्यास्वनेन च वानरः ।	
युयुधे लक्ष्मणं प्राप्तं मुञ्च चास्योपशुष्यत	३०

तदनंतर तौरभ्याचा दुमृदुम् शब्द व कमरपट्यांचा ध्वनि कार्नी पडल्यामुळे वैभवशाली सुमित्रापुत्र लक्ष्मण लज्जित झाला २५ आणि भूयणध्वनि कानावर आल्यामुळे अधिकच रोप चढलेला तो वीर लक्ष्मण घनुष्याच्या ध्वनीने दशादिशा नादित करात करीत प्रत्यंचेचा-टणत्कार कर लागला. २६ सुग्रीवाचे हातून रामकार्भ होत नसल्याकारणाने क्रुद्ध झालेला तो महापराक्रमी लक्ष्मण सदाचार लक्ष्यात आणून अतःपुरामध्ये प्रवेश न करिता परत फिरला आणि छीननरहित अशा एका प्रदेशामध्ये (प्रत्यंचेचा टणत्कार करीत करीत) उभा राहिला २७ तेन्हा लक्ष्मणाचे आगमन झाले आहे असे त्या ध्वनीवरून वानर-राज सुग्रीवाने जाणिले आणि त्या ध्वनाने त्रस्त होऊन तो आपल्या मिहासनापासून दूर झाला २८ व " अगदाने पूर्वी मला कळविल्याप्रमाणे नि सशय हा भ्रातृवत्सल सुमित्रापुत्र लक्ष्मण प्राप्त झाला आहे (असा आपन्याशी विचार करू लागला " २९

ह्याप्रमाणे अगदाने व प्रत्यंचेच्या टणत्काराने सुग्रीवज्ञानराला मुचविले अमता लक्ष्मण प्राप्त झाला आहे असे त्याला समजले व ते समन्ताक्षणी त्याच्या तोंडचे

तत्तारां हरिश्रेष्ठ-सुग्रीवः प्रियदर्शनाम् ।	
उवाच हितमव्यग्रह्याससंभ्रान्तमानसः	३१
किं नु तत्कारणं सुभ्रु प्रकृत्या मृदुमानसः ।	
सरोप इव संप्राप्तो येनायं राघवानुजः	३२
किं पदयसि कुमारस्य रोपस्थानमनिन्दिते ।	
न खल्वकारणं कोपमाहरेन्नरपुंगवः	३३
यद्यस्य कृतमस्याभिवुंध्यसे किञ्चिदप्रियम् ।	
तद्बुद्ध्या संप्रघार्याशु क्षिप्रमेवाभिधीयताम्	३४
अथवा स्वयमेवैनं द्रष्टुमर्हसि भामिनि ।	
घचनैः सान्त्वयुकैश्च प्रसादयितुमर्हसि	३५
त्वदर्शने विशाङ्गात्मा न स्य कोपं करिष्यति ।	
न हि ह्यौषु महात्मानः क्वचित्कुर्वन्ति दारुणम्	३६

पाणी पळाले. ३०- तदनंतर भोर्तीनुकें मनाची घादल उडून गेलेला तो वानरश्रेष्ठ सुग्रीव दुसऱ्या कामाकडे गुंतून न राहता मनोहर मुद्रेने युक्त असलेल्या सारेलाला आपल्या हिताची गोष्ट विचारून लागला. ३१ (तो झगला,) " हे सुभ्रु + स्वभावतः सौम्य मनाने युक्त असलेल्या पुत्राला राग येण्याचे काय बरे कारण असावे ? हा रामाचा कनिष्ठ भ्राता लक्ष्मण कोणत्या कारणामुळे येथे कुड्ड होऊन आस्थाधारिष्ठा दिसत आहे. ? ३२

हे निर्दोष स्त्रिये, ह्या राजपुत्राच्या रोपाचे कारण तुझ्या लक्ष्यांत काम येत आहे ? खरोखर हा पुत्रश्रेष्ठ कधीही विनाकारण क्रोधाचे अवलंबन करणार नाही. ३३ ह्यास्तव, आमच्या हातून जर काही ह्याचा अपराध झाला असेल तर तो कोणता झाला आहे हे तूं विचार करून सत्वर ठरीव आणि त्याला प्रसन्न करून घेण्याचा उपायही मला सत्वर साग; ३५ अथवा, हे स्त्रिये, तूं स्वतःच त्याची भेट घेऊन सात्वत्युक्त भाषणांनी त्याची कृपा संपादन कर. ३५ कुड्ड मनाने युक्त असलेल्या हा लक्ष्मण तूं दृष्टी पडल्यावर रागावणार नाही. कारण, महात्म्ये कधीही स्त्रियावर (विनाकारण) कुड्ड होत नाहीत ३६ तूं सौम्य

त्यया सान्त्वैरुपकान्तं प्रसन्नोन्द्रियमानसम् ।

ततः कमलपत्राक्षं द्रक्ष्याम्यहमरिंदमम् ३७

सा प्रखलन्ती मदविह्वलाक्षी प्रलम्बकाञ्चीगुणहेमसूत्रा ।

सलक्षणा लक्ष्मणसंनिधानं जगाम तारा नमिताङ्गयाष्टिः ३८

स तां समीक्ष्यैव हरीशपत्नी तस्याबुदासीनतया महात्मा ।

अथाद्मुप्रोमून्मनुजेन्द्रपुत्रः स्त्रीसंनिकर्षाद्विनिवृत्तकोपः ३९

सा पानयोगाद्य निवृत्तलज्जा दृष्टिप्रसादाच्च नरेन्द्रसूनोः ।

उवाच तारा प्रणयप्रगल्भं वाक्यं महार्यं परिसान्त्वरूपम् ४०

किं कोपमूलं मनुजेन्द्रपुत्र फस्ते न संतिष्ठति वाहनिदेशे ।

क. शुक्रवृक्षं धनमापन्नं दायाग्निमासीदिति निर्विशङ्कः ४१

शब्दानां व्याख्याशी समापण कर्त्तव्यं स्यात् । ध्रुव्य झालेली इन्द्रिये व मन ही स्वस्थ केली म्हणजे मी त्या शुभ्रुदमन करणाऱ्या कमलनयन लक्ष्मणाची भेट घेईन. " ३७

ध्याप्रमाणे सुप्रीवाने सांगितले असता मद्यपानाचा मद् चडल्यामुळे जिची दृष्टि धुंद झाली आहे, जिचा कमरपटा व तो आवळणाची सोन्याची साखळी ही दोन्ही लोंबत आहेत आणि स्तनमारामुळे जिचे शरीर नम्र झालेले आहे अशी मी मुलशर्गी तारा अडगळते अडगळत लक्ष्मणामगीप गेली असता ३८ त्या धानरराजान्धा परनीला अवलीकन करितांशर्गी ती महात्मा लक्ष्मण उदासीनपणाने स्वस्थ राहिला. टतकेच नव्हे, परंतु, स्त्री जन्म आल्यामुळे कोपाचा त्याग कर्त्त ती रामपुत्र वर पाईनासा झाला. ३९ स्वतः मद्यपान केले असण्यामुळे आणि राजपुत्र लक्ष्मणाची मुद्रा प्रसन्न दिगल्यामुळे ती तारा औम्य शब्द व महत्त्वाचा अर्थ ध्यानी भरलेले आणि मंत्रां वायग करण्यास समर्थ असे भाषण (लक्ष्मणाशी) करू लागली. ४०

स तस्यां वचनं श्रुत्वा सान्त्वपूर्वमशङ्कितः ।	
भूयः प्रणयदृष्टार्थं लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत्	४२
किमयं कामवृत्तस्ते लुप्तधर्मार्थसंग्रहः ।	
मर्तां मर्तुद्वितं युक्ते न चैवमवबुध्यसे	४३
न चिन्तयति राज्याय सोऽस्माञ्छोकपरायणान् ।	
सामान्यपरिपत्तारे काममेवोपसेषते	४४
स माघांश्चतुर कृत्वा प्रमाणं प्रवगेदधर ।	
व्यतीतांस्ताम्भदोद्गो घिहरन्नावबुध्यते	४५
न हि धर्मार्थसिद्धयर्थं पानमेव प्रशस्यते ।	
पानार्थश्च कामश्च धर्मश्च परिहीयते	४६
धर्मलोपो महास्तावत्कृते ह्यप्रतिकुर्वत ।	
अर्थलोपश्च मित्रस्य नाशे गुणवतो महान्	४७
मित्रं ह्यर्थगुणश्रेष्ठं सत्यधमपरायणम् ।	

काम राखणं हा ज्यातील मुख्य उद्देश आहे असे नें तिवें सावनपूर्वक मायग
थवा केव्यावर लक्षण निर्भयपणे तिला हागावा ४२ " हे भर्तृहिताविषयी
तत्पर असणारे जिवे, धर्म व अर्थ संपादन करण्याचें सुक्रींच सोडून देऊन हा
दुष्ठा मर्तां कामाच्याच मार्गे लागलेला आहे हें तु जाणीत नाहीस काय ? ४३
हे तारे, अमाच व इतरही सभासद ह्यासहवर्तमान हा केवळ राज्याच्या स्वैर्षी
करिताच झटणारा असून कामाचेंच सेवन करित आहे व शोकातून असलेल्या
आमची गोंष्टही मनामध्ये आणीत नाही ४४

चार महिन्यांनीं वेण्याचा हानेच ठराव केला असून ते लोटून गेले तर
नदमत होऊन फ्रीडा करण्यामध्ये दग झालेल्या ह्या वानराच सुम्रीवाच्या तें
गार्वेही नाही ४५ धर्म व अर्थ सिद्धीस जाण्याकरिता क्वच मद्यपानच कहन
राहणें प्रदास्त नाही मद्यपानानुळे धर्म, अर्थ व काम ह्या सर्वांचाच न्हास होतो
४६ उपकार करणा शवर प्रयुपकार न करणें ही आघां मोठीच धर्मदाने होते
असून गुणवान् मित्राची मैत्री नाहीशी होणें ही मोठीच अर्थहानि होण आहे ४७
मित्रकार्य संपादन आणि सत्य धर्माविषयी तत्पर हे दोन गुण मित्राचे

तद्व्यं तु परित्यक्तं न तु धर्मं व्यवस्थितम् ४८

तदेवं प्रस्तुते कार्ये कार्यमस्माभिरुत्तरम् ।

तत्कार्यं कार्यतत्त्वज्ञे त्वमुदाइतुमर्हसि ४९

सा तस्य धर्मार्थसमाधियुक्तं निशम्य वाक्यं मधुरस्वभाषम् ।

तारागतार्थं मनुजेन्द्रकार्यं विश्वासयुक्तं तमुवाच भूय. ५०

न कोपकालः क्षितिपालपुत्र न चापि कोपः स्वजने विधेयः ।

त्वदर्थकामस्य जनस्य तस्य प्रमादमप्यर्हसि धीर सोढुम् ५१

कोपं कथं नाम गुणप्रकृष्टः कुमार कुर्यादपकृष्टसखे ।

कस्तथाद्विधः कोपघर्षा हि गच्छेत्सत्स्यावरुदस्तपसः प्रसृति. ५२

जानामि कोपं हरिधीरवन्धोर्जानामि कार्यस्य च कालसङ्गम् ।

जानामि कार्यं त्वयि यत्कृतं नस्तद्यापि जानामि यदत्र कार्यम् ५३

ठिकार्णी असणें अवश्य आहे; परंतु, तुझ्या मर्यानें सा दोन्ही गुणाचा त्याग केला असून मैत्रीपरिपालनरूप धर्माचिंही त्यानें अवलंबून केलेलें नाहीं. ४८

तन्मातृ, हे कार्यतत्त्वज्ञ तारे, साप्रत अर्शा गोष्ट ज्ञाली असतांना आमचें स्थानंतर कर्तव्य काय तें तूं कथन कर ” ४९. धर्म व अर्थ ग्याना धरून असलेलें आणि स्वभावतःच मधुर असलेलें त्याचें तें भाषण श्रवण केल्यावर सुप्रीवाच्या हातून मिर्दसि न गेलेलें राजकार्य शेंकटास नेष्याविषयी निश्चय करून राहिलेल्या त्या लक्ष्मणाला ती तारा पुनरपि ह्मणाली ५० “ हे राजपुत्रा, ओघाचा हा समय नव्हे आणि स्वग्रनाचे ठिकार्णी कोप करणेही योग्य नाहीं; हे धीर, तुझाच मनोरथ सिद्धीस नेष्याची इच्छा धरणाऱ्या त्या सुप्रीवाचा प्रमादही सहन करणे तुला योग्य आहे. ५१ हे राजकुमारा, गुणानीं श्रेष्ठ असलेला पुरुष शूद्र प्राण्यावर कसा बरें कोप करील ? सत्त्वगुणानें व्याप्त आणि ह्मणूनच केवळ तपाचें स्थान असलेला तुझ्यासारखा पुरुष कोण बरें क्रोधाधीन होईल ? ५२

वानरवीर सुप्रीवाचा मित्र जो राम त्याच्या क्रोधाचें कारण काय हें मी जाणित आहे; त्याचें कार्य होण्याला विलंब लागला आहे ही गोष्ट माझ्या लक्षात आहे, तूं जे आमचें कार्य केले आहेस तेंही मी समजून आहे आणि हांसंबंधानें आर्शी प्रत्युपकार काय केला पाहिजे तोही मला माहित आहे. ५३ हे पुरुषश्रेष्ठा,

तच्चापि जानामि तथाऽविषह्यं बल नरश्रेष्ठ शरीरजस्य ।

जानामि यस्मिंश्च जनेऽवबद्ध कामेन सुग्रीवमसक्तमद्य ५४

न कामतन्त्रे तव बुद्धिरस्ति त्व वै यथा मन्युवशं प्रपन्नः ।

न देशकालौ हि यथार्थधर्माववेशते कामरार्तमनुष्यः ५५

ते कामपृप्तं मम सनिरुष्ट कामाभियोगाच्च विमुक्तलज्जम् ।

क्षमस्व तावत्परधीरहन्तस्त्वङ्गातर वानरवंशनाथम् ५६

महर्षयो धर्मतपोभिरामाः कामानुकामाः प्रतिबद्धमोहाः ।

अर्थं प्रकृत्या चपलः कपिस्तु कथं न सज्जेत सुखेषु राजा ५७

इत्येधमुक्त्वा वचनं महार्थं सा वानरी लक्ष्मणमप्रमेयम् ।

पुन सखेव मदाचिह्नलाक्षी भर्तुर्हित वास्यमिदं वभाषे ५८

उद्योगस्तु चिराद्धप्तं सुग्रीवेण नरोत्तम ।

कामस्यापि विधेयेन तवार्थप्रतिसाधने ५९

कामार्ते दुःसह सामर्थ्यही मी ओळखून आहे आणि त्याचप्रमाणे साप्रत सुग्रीवाचे दुसरीकडे लक्ष्य नसून कामवासनेमुळे ती कोंगाचे ठिकाणा आसक्त होऊन राहिला आहे हेही मला ठाऊक आहे. ५४ तू क्रोधाधान झाल्याचे दिसते आहे; ह्यावरून कामाचा प्रभाव तुला माहीत नाही अशी माझा अटकळ होत आहे अरे, कामासक्त झालेल्या मनुष्याला देशकालाचे मान रहात नसून धर्म व अर्थ ह्यांचाही पर्वा रहात नाही, हे प्रसिद्ध आहे. ५५

ह्यावरून, कामार्धानतेमुळे सात्र सोडून माझ्याजवळ असणारा आणि कामाच्याच मार्गे लागणारा जो तुझा वानरवशाधिपति आता त्याला, हे शत्रुवोरनाशक लक्ष्मणा, साप्रत क्षमा कर ५६ अरे, धर्म व तपश्चर्या ह्यांचे ठिकाणांचे सर्वस्वी तत्पर राहणार महर्षिहा विषयवासनेने युक्त झाल्यामुळे स्त्रियांचे ठिकाणां मोहार्ते आसक्त होऊन राहिलेले असतात तेव्हा जातीनेच चंचल असलेला हा वानर आणि त्यातूनही राजा असताना विषयमुखाविषयी कसा बरें आसक्त होणार नाही ?" ५७ गभीर अर्थाने मरलेले असे हे माणण अतर्क्य लक्ष्मणाशी केल्यानंतर मंद चढल्यामुळे जिचे डोळे खुद झाले आहेत अशी ती वानरी भर्त्याला रिता वद असे हे खेदपूर्वक माणण पुनरपि लक्ष्मणाशी बरें लायली. ५८

(ती क्षणाजी) " हे पुरुषश्रेष्ठा, कामाचा दास होऊन राहिलेल्याही सुग्री-

आगता हि महार्वाया हरय- कामरूपिणः ।	
कोटी. शतसहस्राणि नानानगनिवासिन-	६०
तदागच्छ महवाहो चारित्रं रक्षितं त्वया ।	
अच्छलं मित्रभावेन सतां दारावलोकनम्	६१
तारया चाप्यनुज्ञातस्त्वरया चापि चोदितः ।	
प्रधिवेश महाबाहुरभ्यन्तरपरिदमः	६२
तत सुप्रीवमासीन काञ्चने परमासने ।	
महाहोस्तरणोपेते ददशांदिस्वभनिभम्	६३
द्विष्याभरणचिन्नाङ्गं दिव्यरूपं यशस्विनम् ।	
द्विष्यमास्याम्यरधरं मोहन्द्रमिष दुर्जयम्	६४

घाने तुझे कार्य मिदीस नेण्याचा उद्योग मुळं करण्याविषयी कधीच आज्ञा केलेला आहे ५९ आणि रथाप्रमाणे जानाप्रकारच्या परतारर चालव्य करणारे व यथैव रुर धारण करणारे महावीर्यवान् वानर लाखों क्रोधो आलेले आहेत. ६० तस्मात्, हे महापराक्रमी लक्ष्मणा, तू आत ये (एकाएकी अतःपुरात प्रविष्ट न होण्याने) तू आपले ग्रीव निष्कलंकपणे राखिले आहेत. कारण, (कामाविकार मनामध्यं त आणितो) मित्रतुदीनेच परदारा अवलोकन करणे हेच सज्जनाचे ग्रीव होय ” ६१

रथाप्रमाणे तारेने अनुज्ञा दिल्यामुळे आणि रामाची आज्ञा सत्वर सिद्धास नेण्याविषयी उरमुक्त झाल्यामुळे तो सश्रुदमन करणारा महापराक्रमी लक्ष्मण अंत पुरामध्यं प्रविष्ट झाला ६२ आणि आत प्रविष्ट झाल्यानंतर मोठे मूल्यवान् आन्तरण ज्यावर घातले आहे अशा सुवर्णाच्या उत्कृष्ट सिंहासनावर बसलेला सूर्यासारिखा तेजस्वी सुप्रीव त्याने अवलोकन केला ६३ दिव्य अलंकारांनी ज्याचे शगर भूषित झालेले आहे, दिव्य पुष्पे आणि वस्त्रे ज्याने धारण केलेली आहेत, ज्याच रपट्टा दिव्य आहे आणि इद्राप्रमाणे जो अक्रिय आहे असा तो यशस्वी सुप्रीव दिव्य अलंकार व माला धारण केलेल्या सगुणी स्त्रियांनी आम-मंताङ्गांनी परिवेष्टित असल्याने अवलोकन करून लक्ष्मणाचे नेत्र अधिकच धुव्य

दिव्याभरणमालाभिः प्रमदाभिः समन्ततः ।

संरुधतररक्ताक्षो बभूवान्तकसंनिभः

६५

रुमां तु वीरः परिरम्य गाढ वरासनस्थो वरहेमवर्णः ।

ददर्श सौमित्रिमदीनसस्य विशालनेत्रः स विशालनेत्रम् ६६

इत्यर्थे श्रीमद्रा० वाल्मी० आदि० किष्किन्धा० त्रयाक्षिणः सर्गः ॥३३॥ [१४५२]

चतुर्दिशः सर्गः ।

तमप्रतिहत क्रुद्ध प्रविष्टं पुरुषवर्षभम् ।

सुप्रीवो लक्ष्मणं दृष्ट्वा बभूव व्यथितेन्द्रियः

१

क्रुद्धं निःश्वसमानं तं प्रदीप्तमिव तेजसा ।

भ्रातुर्व्यसनसतसं दृष्ट्वा दशरथात्मजम्

२

उत्पपात हरिश्रेष्ठो हित्वा सौवर्णमासनम् ।

महान्महेन्द्रस्य यथा खलंकृत इव ध्वजः

३

उत्पतन्तमनूत्पेतु रुमाप्रभृतय स्त्रियः ।

व आरक्तवर्णं दिसें लागले आणि तो तर साक्षात् मृत्युप्रमाणेंच माझे लागला. ६४-६५ असे।

(तारा लक्ष्मणाला आत घेऊन आली तरी) उत्क्रुष्ट सुवर्णासारिखी क्रांति आणि विशाल नेत्र ह्यानी युक्त असलेला तो वीर सुप्रीव रमेलाज हठ आलिंगन देऊन सिंहासनावर बसला होता व त्यानें तेथूनच विशालनेत्रय महाशय लक्ष्मणाला अवलोकन केलें ६६

ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यातलि

किष्किन्धाकाडपैकीं तेदेतिमावा सर्गं समाप्तं ज्ञात्वा ॥ ३३ ॥

कोणाबाही आडकाठी न होता आत अविष्ट झालेल्या त्या पुरुषधेष्ठ क्रुद्ध लक्ष्मणाला अवलोकन करून सुप्रीवाची मनामध्यें गाळण उठून गेली १ आणि तेआनें जसा काही प्रदीप्त असून भ्रातृवाच्या दुःखानें संतप्त झाल्यामुळें सुस्कारे टाकीत असलेल्या त्या क्रुद्ध दशरथपुत्राला अवलोकन करिताक्षणी २ उत्तम प्रकारें भूषित केलेल्या प्रचंड इंद्रध्वजाप्रमाणें दिसत असलेला तो वानरधेष्ठ सुप्रीव सोन्याचे सिंहासन सोडून देऊन उठला ३ व आकाशामध्यें असलेल्या पूर्णवेशवे मागोमाग जाणाऱ्या नक्षत्रपंक्तीच कीं काय अशा त्या रुमाप्रभृति स्त्रियाही सुप्री-

सुग्रीवं गगने पूर्णं चन्द्रं तारागणा इव	४
संरक्तनयनः श्रोमान्संचचार कृताञ्जलिः ।	
यभूवावस्थितस्तत्र कल्पवृक्षो महानिव	५
रुमाद्वितीयं सुग्रीवं नारीमध्यगतं स्थितम् ।	
अब्रवील्लक्ष्मणः क्रुद्धः सतारं शशिनं यथा	६
सत्त्याभिजनसंपन्नः सानुकोशो जितेन्द्रियः ।	
कृतज्ञः सत्यवादी च राजा लोके महीयते	७
यस्तु राजा स्थितोऽधर्मं मित्राणामुपकारिणाम् ।	
मिथ्या प्रतिज्ञां कुरुते को नृशंसतरस्वतः	८
शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं तु गवानृते ।	
आत्मानं स्वजनं हन्ति पुरुषः पुरुषानृते	९

याने सिंहासनावरुन उषी टाकिताक्षणी त्याच्या मागोमाग पटापट उड्या टाकू लागल्या ४

आरक्षवर्ण नेत्रांनी युक्त असलेला तो वैभवशाली सुग्रीव सिंहासनावरुन खाली उतरताक्षणी हात जोडून लक्ष्मणाचे संमुख आला असता तो लक्ष्मण मोठ्या कल्पवृक्षाप्रमाणे तेथे तसाच उभा राहिला ५ आणि तारानी युक्त असलेल्या चंद्राप्रमाणे रमेवदेवर्तमान खियाच्या मध्ये असलेल्या सुग्रीवाला तो क्रुद्ध लक्ष्मण झणाला ६ “ सरवध्य, कुलीन, दवाकू, जितेन्द्रिय, कृतज्ञ आणि सत्यवादी असा जो राजा असल त्याची जगतामध्ये मानमान्यता होत असते. ७ जो राजा अधर्माचे अवलंबन करून राहिलेला असतो आणि सपकार करणाऱ्या मित्राशी केलेली प्रतिज्ञा शेंवटास नेत नाही त्यापेक्षा अधिक दुष्ट कोण बरें आढळणार आदे. ? ८

एका अन्धाकरिता असत्य भाषण केले असता शंभर अश्वोचा वध केल्याचे आणि एका गाईकरिता अनृत भाषण केले असता सहस्र गाईंचा वध केल्याचे पातक पुरघाला लागत असते आणि दुसऱ्या पुढ्याशी केलेली काही प्रतिज्ञा शेंवटास न नेली तर प्रतिज्ञा करणारा पुरुष स्वतःच्या व स्वजनाच्या उत्तम गतीचा

पूर्वं कृतार्थो मित्राणां न तत्प्रतिकरोति यः ।	
कृतघ्नः सर्वभूतानां स वध्यः प्लवगेश्वर	१०
गीतोऽयं ब्रह्मणा श्लोकः सर्वलोकनमस्कृतः ।	
दृष्ट्वा कृतघ्नं क्रुद्धेन तन्निबोध प्लवङ्गम	११
गोघ्नं चैव सुरापे च चौरं भग्नव्रते तथा ।	
निष्कृतिर्विहिता सद्भिः कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः	१२
अनार्यस्त्वं कृतघ्नश्च मिथ्यावादी च धानर ।	
पूर्वं कृतार्थो रामस्य न तत्प्रतिकरोषि यत्	१३
ननु नाम कृतार्थेन त्वया रामस्य धानर ।	
सीताया मार्गणे यत्नः कर्तव्यः कृतमिच्छता	१४
स त्वं ग्राम्येषु भोगेषु सक्तो मिथ्याप्रतिश्रवः ।	
न त्वां रामो विजानीते सर्पं मण्डूकराधिपम्	१५

विघात करितो ९ हे वानरराना, मित्राच्या हातून पूर्वी स्वतःचे कार्य झाले असतानाही त्यांच्यावर जो (प्रतिज्ञा केल्याप्रमाणे) प्रत्युपकार करित नाही तो कृतघ्न असून सर्व लोकांना वध्य आहे १० हे वानरा, कृतघ्नाला अवलोकन करून क्रुद्ध झालेल्या ब्रह्मदेवाने हा एक सर्व लोकांना मान्य असलेला श्लोक उच्चारिलेला आहे. ११ ' गोबध करणाऱ्याला, सुरापान करणाऱ्याला, ब्राह्मणांचे सुवर्ग हरण करणाऱ्याला आणि व्रतभंग करणाऱ्यालाही धर्मशास्त्रवेत्त्या सज्जनांनी निष्कृति सांगितलेली आहे; परंतु, कृतघ्नाला प्रायश्चित्त सांगितलेले नाही (हा तो श्लोक होय) १२

तेव्हा रामाने पूर्वी तुझे कार्य केले असताही ज्याअर्थी तू त्याची (बोलल्याप्रमाणे) केव करीत नाहीस त्याअर्थी, हे वानरा, तू दुष्ट, कृतघ्न व असत्यवादी आहेस. १३ हे वानरा, अरे, रामाच्या हातून जर तुझे कार्य झालेले आहे तर प्रत्युपकार करण्याची इच्छा घेऊन सतिचा शोध लावण्याविषयी तू यत्न करणे खगेखर अवश्य असताना १४ खोटी प्रतिज्ञा करणारा तू ग्राम्य अशा विषये-भोगांचे ठिकाणी आसक्त होऊन राहिला आहेस; परंतु, वेडूक एकदृष्याकरिता त्यान्यायारिप्ता शब्द करणाऱ्या सर्पाप्रमाणे तू बंधक आहेस ही गोष्ट रामाला ठाऊक नाही. १५

महाभागेन रामेण पापंः करुणवेदिना ।

हरीणां प्रापितो राज्य त्वं दुरान्मा महात्मना १६

कृतं चेन्नापि जानीषे राघवस्य महात्मनः ।

सद्यस्त्वं निशितैर्वाणैर्हतो द्रक्ष्यसि चालिनम् १७

न स संकुचित-पथ्या येन वाली हतो गतः ।

समये तिष्ठ सुग्रीव मा चालिपथमन्वगाः १८

न नूनमिद्व्याकुचरस्य कामुंकाच्छरांश्च तान्पश्यसि वज्रसनिमान् !

ततः सुप्तं नाम निपेयसे सुर्यो न रामकार्यं मनसाप्यप्येक्षसे १९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे श्रीमद्वाल्मीकिप्रणीतकण्डे चतुर्विंशत् सर्गः ॥३४॥ [१४७१]

अरे, तूं वास्तविक पापी व दुष्ट असूनही परदुःख जाणणाऱ्या महाभागवान् महात्म्या रामाने तुला वानरांचे राज्य प्राप्त करून दिले आहे. १६ तेव्हा महात्म्या राघवाचा उपकार जर तूं जाणणार नाहीस तर तीक्ष्ण बाणाच्या योगाने वध पावून तूं आगाच्या आताच वालीची भेट घेशील. १७ वालीवध पावून ज्या मार्गाने चालतुं झाला तो मार्ग काही अगदीच संकुचित नाही (वालीच्या बरोबर तुलाही जाता येईल इतका तो विस्तीर्ण आहे. तान्पर्य, वालीचा वध करण्याला ज्याप्रमाणे मुठ्ठीच वेळ लागला नाही त्याप्रमाणे तुझाही वध होण्याला काही वेळ लागेल ही गोष्ट तूं सोडून दे.) तस्मात्, हे सुग्रीव, तू जो संकेत केला आहेस त्याला अनुसरून बाण आणि वालीच्या मार्गाचे अवलंबन करू नकोस १८ अरे, इक्ष्वाकुवंशत्रयेष्ठ रामांचे धनुष्यापासून सुटलेले वज्रतुल्य बाण खरोखर तुझ्या दृष्टी पडले नाहीत झालूनच तूं सुखाल चैनी वनून विपयमुखाचा उपभोग घेत पडला आहेस आणि रामकार्य करण्याचे मनातही आणीत नाहीस. १९

ह्याप्रमाणे महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकण्वातील

किष्किन्धाकाण्डापर्यंत चौतिसाव्या सर्ग सनात झाला. ॥ ३४ ॥

पद्यत्रिंशः सर्गः ।

तथा ब्रुवाणं सौमित्रिं प्रदोन्तामिध तेजसा ।	
अब्रवील्लक्ष्मणं तारा ताराधिपनिभानना	१
नैव लक्ष्मण वक्तव्यो नाय परुषमर्हति ।	
हरीणामोदधरः श्रोतुं तव वक्त्राद्विशेषतः	२
नेवाकृतक्षः सुप्रीवो न शठो नापि दारुण ।	
नैवानृतकथो वीर न जिह्मश्च कपीश्वरः	३
उपकार कृत वीरो नाप्ययं विस्मृत कपि ।	
रामेण वीर सुप्रीवो यदन्यैर्दुष्कर रणे	४
रामप्रसादात्कीर्तिं च कपिराज्य च शाश्वतम् ।	
प्राप्तवानिह सुप्रीवो रुमां मां च परतप	५
सुदुःखशयितं पूर्वं प्राप्येदं सुखमुत्तमम् ।	
प्राप्तकालं न जानीते विश्वामित्रो यथा मुनिः	६

तेजानें जसा काहीं जळत असलेला तो सुप्रियापुत्र लक्ष्मण तशा शकते भाषण करित असताना चंद्रासारख्या आह्लादकारक मुखानें युक्त असलेली तारा त्याला ह्यागली १ " हे लक्ष्मणा, ह्या वानरराजाचीं वृक्षाप्रमाणे कठोर भाषण करू नकोस कठोर भाषण ऐकून घेण्याला आणि त्यातूनही विशेषतः तुझ्या मुखातून निघालेले कठोर भाषण ऐकून घेण्याला ह्या वानर नाही. २ हे वीरा, वानरराज सुप्रिय कृपण नाही, शठ नाही, क्रूर नाही, अस य भाषण करणारा नाही आणि गैर मार्गानें चालणाराही नाही ३ हे वीरा, संप्राप्तमध्यें इतराना दुर्घट असें जें कार्य रामानें केले आहे तो झालेला रामाचा उपकार ह्या वीर वानर विसरलाही नाही ४

हे शत्रुतापना लक्ष्मणा, रामाच्या प्रसादामुळेच कीर्ति, रुमा श्री आणि अक्षय वानरराज्य ह्या सुप्रीवाला इतकीं प्राप्त झालेली आहेत. ५ पूर्वा अतिशयच दुःख भोगिलेल्या ह्या सुप्रीवाला हें उत्कृष्ट सुख मिळाल्यामुळे विश्वामित्रनुनी-प्रमाणें ह्या प्राप्य सुखांत दग झाला आहे आणि ह्यापुनच ह्याला प्रतिज्ञा शेंवंगस घेण्याचा समय प्राप्त झाल्याचें मान राहिलेले नाही. ६ हे लक्ष्मणा, घृत चीनामक

घृताच्यां किल संसक्तो दश वर्षाणि लक्ष्मण ।	
अहो मन्यत धर्मात्मा विश्वामित्रो महामुनिः ॥	७
सं द्वि प्राप्तं न जानीते काल कालविदां वरः ।	
विश्वामित्रो महातेजा किं पुनर्यः पृथग्जनः ८	८
देहधर्मगतस्यास्य परिश्रान्तस्य लक्ष्मण ।	
अवितृप्तस्य कामेषु राम क्षन्तुमिदार्हति ९	९
न च रोषयश तात गन्तुमर्हसि लक्ष्मण ।	
निश्चयार्थमग्निज्ञाय सहस्र प्राकृतो यथा १०	१०
सत्त्वयुक्ता हि पुरुषास्त्वद्विधा पुरुषर्षभ ।	
अविमृश्य न रोषस्य सहसा यान्ति वश्यताम् ११	११
प्रसादये त्वां धर्मज्ञ सुप्रीवार्यं समाहिता ।	
महाप्रोपसमुत्पन्नं सरम्भस्त्यज्यतामयम् १२	१२
रुमां मां चाहगद् राज्य धनधान्यपशूनि च ।	
रामप्रियार्थं सुप्रीवस्त्यजेदिति मतिर्मम १३	१३

अम्बरेचे ठिकाणी भासक हाऊन राहिलेल्या धर्मात्म्या विश्वामित्र महामुनींना दहा वर्षे लोटलेली एका दिवसाप्रमाणे भासली ७ साराश, कालवेत्तामध्यें श्रेष्ठ असलेल्या महातेजस्वी विश्वामित्रमुनींना जर प्राप्त झालेल्या कालाचें मान राहिलें नाहीं तर जो बोलून वाटून सुर योनीतील सुप्राव त्याची अशी अवस्था झाली ह्यात आश्चर्य तें काय ? ८

हे लक्ष्मणा, विषयोपमागाविषयी तूत न झाल्यामुळे मैथुनरूप देहधर्मामध्यें गडून राहिलेल्या ह्या खिन्न सुप्रीवाला रामानें क्षमा करावी ९ वा लक्ष्मणा, सरी गोष्ट समजून न घेता ज्याप्रमाणें एकादा साधारण मनुष्य क्रोधार्थानि हे तो त्या-प्रमाणें तू क्रोधार्थानि होऊ नको १० कारण, हे पुरुषश्रेष्ठा, तुझ्यासारखे सत्त्व-गुणसंपन्न पुष्ट विचार केल्यावाचून एकाएकी क्रोधाच्या तावडीत सापडत नाहींत ११ तस्मात्, हे धर्मवेत्त्या, सुप्रावाचें द्वित करण्याविषयी उत्पर असलेली ही मी तुम्हा प्रार्थना करीत आहे ह्यास्तव, ह्या क्रोधजन्य प्रचंड क्षोभाचा तू त्याग कर. १२ रामाचें प्रिय करण्याकरिता रुमा, मी, अगद, राज्य, धन, धान्य व पशु ह्या सर्वांचाही सुप्राव त्याग करीस असें मला वाटतें १३

समानेष्यति सुग्रीवः सीतया सह राघवम् ।	
शशाङ्कमिव रोहिण्या हत्वा तं राक्षसाधमम्	१४
शतकोटिसहस्राणि लङ्कायां किल रक्षसाम् ।	
अयुतानि च पद्त्रिंशत्सहस्राणि शतानि च	१५
अहत्वा तांश्च दुर्घर्षात्राक्षसान्कामरूपिणः ।	
अशक्यं रावणं हन्तुं येन सा मैथिलो हता	१६
ते न शक्या रणे हन्तुमसहायेन लक्ष्मण ।	
रावणः क्रूरकर्मा च सुग्रीवेण विशेषतः	१७
एवमारयात्तवान्वाली स ह्यमिञ्चो हरीश्वरः ।	
आगमस्तु न मे व्यक्तं अवाप्तस्य प्रवाम्यहम्	१८
त्पत्सहायनिमित्तं हि प्रेषिता ह्यरेपुंगवाः ।	
आनेतुं वागरान्युद्धे सुबहून्ह्यरेपुंगवान्	१९
तांश्च प्रतीक्षमाणोऽयं विक्रान्तान्सुमहाबलान् ।	
राघवस्यार्थसिद्धयर्थं न निर्याति हरीश्वरः	२०

त्या राक्षसाधमाचा वध करून रोहिणीशी संगत झाल्या चंद्राप्रमाणे सुग्रीव रामाचा सीतेशी समागम करवून देईल १४ १ महापद्म, ३ लक्ष आणि ९९ हजार ६ शें (१००००,००३९९६००) राक्षस लंकेमध्ये आहेत. १५ तेव्हा त्या यथेष्ट रूप धारण करणाऱ्या अजिंक्य राक्षसांचा वध केल्यावाचून सीतेचा अशकार केलेल्या राक्षसाचा वध होणे शक्य नाही. १६ आणि, हे लक्ष्मण, त्या राक्षसाचा संग्रामांमध्ये कोणाचे साहाय्य नसेल तर रामाच्या हातून वध होणे शक्य नाही आणि रावणही क्रूरकर्मा आहे. तसाद, रामाला सुग्रीवाच्या मदतीची विशेषतः जरूर आहे. १७ ह्याप्रमाणे मला वालीने सांगितले होते; तो वानरराज माहीतगार होता. हा प्रकार मला काही पुरतासा माहित नाही. त्या बालीपासून ऐकिले असल्यामुळे मी सांगत आहे. १८

तुला साहाय्य करण्याकरिता ह्यगजे रावणाशी होणाऱ्या युद्धामध्ये तुझ्या बाजूला लक्ष्मण्य मोठे मोठे वानर आणण्याकरिता वानरश्रेष्ठ वाहेर पाठविले आहेत १९ आणि रामाचा मनोरथ परिपूर्ण व्हावा एतदर्थ त्या अत्यंत महाबलाध्य व पराक्रमी वानराची हा वानरराज सुग्रीव प्रतीक्षा करित आहे व ह्यगज

कृता सुसंस्था सौमित्रे सर्प्रावेण पुरा यथा ।

अथ तैर्वानरैः सर्वरागन्तव्यं महाबलैः २१

ऋक्षकोटिसद्वन्त्राणि गोलाद्गूलशतानि च ।

अथ त्वामुपयास्यन्ति जाहि कोपमरिदम् ।

कोट्योऽनेकास्तु काकुत्स्थ कपीनां दीप्ततेजसाम् २०

तव हि मुखमिदं निरीक्ष्य कोपात्क्षतजसमे नयने निरीक्षमाणाः ।

हरिवरचनितान यान्ति शान्तिं प्रथममयम्य हि शङ्किताःस सर्वाः २३

इत्यार्षे श्रीमद्रा० वाल्मी० आदि० किष्कि० पद्मनिश सर्गः ॥३५॥ [१४९.७]

पद्मनिशः सर्गः ।

इत्युक्तस्तारया घाफ्य प्रथितं घमंसंहितम् ।

मृदुस्वभायः सौमित्रिः प्रतिजग्राह तद्वचः १

इतक्यातच हा बाहेर पडत नाही. २० हे लक्ष्मण, मुग्धीवाते उषाप्रमाणे वानर यथे येण्याची कालमर्यादा करून ठेविली आहे त्याप्रमाणे ते सर्वही महाबलाध्य वानर आज येथे येतील. २१ हे शत्रुदमना, हजार कोट ऋक्ष आणि शेकडों गोलागूल आज तुझ्याकडे येतील; तू कोधाचा राग कर. हे ककुत्स्थकुलोपक्षा लक्ष्मणा, उज्ज्वल तेजाने युक्त असे कोट्यावधि वानर मुग्धीवाचे ताव्यात आहेत. २२

हे तूनें मुख आणि कोपामुळे रक्षाग,रिखे लाल झालेले हे तूने नेत्र दृष्टी पडल्यापासून मोठमोठ्या वानरक्रियाचीं मनं अस्वस्थ झालेली आहेत. कारण, वालीचा वधरूप जे कृत्य तुझ्या ज्येष्ठ भ्रात्याने केले आहे ते लक्षात आणून आम्ही सर्वही भयभीत झालों आहों आणि मुग्धीवाचीही तुझ्या हातून हीच अवस्था होईल कीं वाय अशो आझाला शंका वाटतआहे. २३

ह्याप्रमाणे महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणमंजुक आदिकाव्यातील

त्रिकिन्धाकाटापिर्षो पस्तिवावा सर्ग समाप्त ज्ञाला ॥ ३५ ॥

ह्याप्रमाणे तारेने घमांला अनुसरून लक्ष्मणासो विनययुक्त भाषण केने असतां स्वभावान सौम्य असलेल्या लक्ष्मणाने तिचे ते बोलणे ऐऊन घेतले १ आणि ते

तस्मिन्प्रतिगृह्णाति तु वाक्ये हरिगणेश्वर ।	
लक्ष्मणात्सुमहत्प्रास वल्लं क्लिप्तमिवात्यजत् २	२
तत कण्ठगत माल्य चित्र बहुगुण महत् ।	
धिच्छेद विमदञ्चासीत्सुग्रीवो वानरेश्वर ३	३
स लक्ष्मण भीमयलं सर्वधानरसत्तम ।	
अद्रवात्प्रथितं वाक्य सुग्रीव सप्रहर्षयन् ४	४
प्रनष्टा श्रीश्च कीर्तिश्च कपिराज्यं च शाश्वतम् ।	
रामप्रसादात्सौमित्रे पुनश्चाप्तमिदं मया ५	५
कः शक्तस्तस्य देवस्य ख्यातस्य स्वेन कर्मणा ।	
सादृशं प्रतिकुर्वीत अशेनापि नृपात्मज ६	६
सीता प्राप्स्यति धर्मात्मा घधिष्यति च राघवम् ।	
सहायमात्रेण मया राघव स्वेन तेजसा ७	७
सहायकृत्य किं तस्य येन सप्त महाद्रुमा ।	

तिचे भाषण लक्ष्मणाला मान्य झाल्वावर वानरसमूहाधिपति सुग्रीवानें, अगावरील छालें वल्ल उयाप्रमाणें टाकून देतात त्याप्रमाणें, लक्ष्मणापासून वाटत अगलेला फारच मोठी भीति टाकून दिली २ तदनंतर कठामध्ये असलेली मोठी व अनेक पदरी, अद्भुत पुष्प माला वानरराज सुग्रीवानें तोडून टाकिली व त्यामुळें त्याचा विषयमद लगच नाहीसा झाला ३ तेव्हा सर्व वानरांमध्ये श्रेष्ठ असलेल्या त्या सुग्रीवानें भयंकर शर्कारें युक्त असलेल्या त्या लक्ष्मणाला हर्ष उत्पन्न करित करीत विनययुक्त शब्दांनी भाषण केल ४

“ हे लक्ष्मणा, वीमव, कीर्ति आणि अक्षय्य वानरराज्य हे सर्व नाहीसे झालें होतें; परंतु, रामाच्या कृपेमुळें मला हे पुनरपि प्राप्त झालें ५ तेव्हा, हे राज पुमारा, स्वपराक्रमानें प्रख्यात अगलेल्या त्या देवावतारी रामाच्या उपमाराचा तशा प्रकारें फेड असात तरी करण्यास कोण समर्थ आहे ? ६ माझे एक नावाला मात्र सहाय्य त्याचा होणारे आहे, परंतु वास्तविक विचार केला असता तो धर्मात्मा रघुशत्रु राम स्वतःच्याच तेजानें रावणाचा वध करील आणि सीता प्राप्त करून घेई ७ अरे, ज्यानें पृथ्वी व जगानें सात प्रचंड इंध्र पर्वत व पृथ्वी

गिरिश्च वसुधा चैव वाणेनैकेन दारिता	८
धनुर्विस्फारयाणस्य यस्य शब्देन लक्ष्मण ।	
सशैला कम्पिता भूमिः सद्वापै- किं नु तस्य वै	९
अनुयात्रां नरेन्द्रस्य करिष्येऽहं नरर्यम ।	
गच्छतो रावणं हन्तु धैरिण सपुर-सरम्	१०
यदि किंचिदतिक्रान्तं विदधासात्प्रणयेन वा	
प्रेष्यस्य क्षमितव्यं मे न कश्चिन्नापराध्यति	११
इति तस्य घृषाणस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ।	
अभवत्तुल्यमण प्रीत प्रेम्णा चेदमुवाच ह	१२
सर्वथा हि मम भ्राता सनाथो वानरेक्षर ।	
त्यया नाथेन सुग्रीव प्रथितेन विशेषतः	१३
यस्ते प्रभावः सुग्रीव यद्य ते शौचमीदृशम् ।	
अहंस्वयं कपिराज्यस्य धियं भोक्तुमनुत्तमाम्	१४

ही विदर्शने केली लाला हुसव्याच्या साहाय्याचा खरोखर काय धरें उपयोग होणार आहे ? ८

हे लक्ष्मणा, जो धनुष्य ओढे लागला असता ज्याच्या ध्वनीने भूमि पर्वता-सहवर्तमान कंपित झाली लाला इतर उदाहृत्य करणाऱ्याची काय बरे गरज आहे ? ९ तथापि, हे पुरुषभ्रष्टा, युद्धामध्ये पुढारीपणा करणाऱ्या इतर राक्षसा-सहवर्तमान शत्रु रावणाचा वध करण्यास राजा राम निघाला ,असता त्याच्या मार्गोमाग मी येणार ११ ह्यास्तव, स्वभावाचा सौम्य आहे ह्या विश्वासांमुळे किंवा सल्लागामुळे ह्या दाभाचा जर काही अपराध झाला असेल तर तो क्षमा करावा कारण, दातून अपराध घडणारच नाही असा कोणीही नाही. ” ११

ह्याप्रमाणे तो महात्मा सुग्रीव बोलू लागला असता लक्ष्मण धनुष्ट क्षात्वा आणि प्रेमाने लाला म्हणाला १२ “ हे वानरराज सुग्रीवा, तू नाथ प्राप्त झाल्यामुळे आणि विशेषत विनयसयल नाथ प्राप्त झाल्यामुळे माझा भ्राता रामचंद्र खरोखर आज सर्व प्रकारे सनाथ झालेला आहे १३ हे सुग्रीवा, तुला प्रमान आणि अशा प्रकारचे सुखे देणे निर्मल आचरण लक्ष्यात घेतले असता तू वानरराज्याच्या अनुपम

सहायेन तु सुग्रीव त्वया रामः प्रतापवान् ।	
वधिष्यति रणे शत्रूनचिराद्वात्र संशयः ।	१५
धर्मज्ञस्य कृतज्ञस्य सद्प्रामेष्ठनिवर्तिनः ।	
वपपन्नं च युक्तं च सुग्रीव तव भाषितम्	१६
दोषज्ञः प्रतिसामर्थ्यं कोऽन्यो भाषितुमर्हति ।	
यजंयित्वा मम ज्येष्ठं त्वां च वानरसत्तम	१७
सदृशश्चासि रामेण विक्रमेण यत्नेन च ।	
सहायो दैवतैर्देवाश्चिराय हरिपुंगव	१८
किं तु शीघ्रमितो वीर निष्क्रम त्वं मया सह ।	
सान्त्वयस्व वयस्यं च भार्याहरणदुःखितम्	१९
यद्य शोकाभिभूतस्य दृष्ट्वा रामस्य भाषितम् ।	
मया त्वं पुरुषाण्युक्तस्तरक्षमस्व सखे भ्रम	२०

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे आदि० किष्कि० षट्त्रिंशः सर्गः ॥३६॥ [१५१७]

वर्मवाचा उपभोग येष्यात् योम्यव आदेस. १४ हे सुग्रीवा, तुझे साहाय्य मिळाल्यामुळे राम प्रतापी होईल आणि संग्रामामध्ये लवकर शत्रूंचा वध करील हात शंका नाही. १५

हे सुग्रीवा, धर्मज्ञ, कृतज्ञ आणि समरांगणातून परत न फिरणाऱ्या तुला हे सयुक्तिक भाषण योम्यव आदे. १६ हे वानरश्रेष्ठा, माझा ज्येष्ठ भ्राता आणि तू त्यादिवाय दुसरा, कोण थर धर्मज्ञ व पुरुष दुसऱ्यांच्या सामर्थ्याविषयी प्रशंसा करणार आहे ! १७ हे वानरश्रेष्ठा, बल व पराक्रम ह्यांनी तू रामाची बरोबरी करणार आहेस आणि देवतांनी तुला चिरकाल साहाय्यकर्ता म्हणून, रामाचे स्थायीन केलेला आहे. १८ तथापि, हे वीरा, माझ्याबरोबर तू येथून लवकर माझे नीप आणि माझे अरहात झाल्यामुळे दुःखित झालेल्या आपल्या मित्रांचे सात्वत कर व शोकातुल झालेल्या रामाचे भाषण लक्षात आणून घे जे करून शत्रू तुला उद्देशून उचलिले त्यांची, मित्रा, मला टाका कर. १९, २०

ह्याप्रमाणे रामायणिकांमधील श्रीरामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील

किष्किधाद्यापैद्यी छतिनावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशः सर्गः

पवमुक्तस्तु सुप्रीवो लक्ष्मणेन महात्मना ।	
हनुमन्तं स्थितं पार्श्वे यचनं चेदमब्रवीत्	१
महेन्द्राहिमवद्विन्ध्यकैलासाशिखरेषु च ।	
मन्दरे पाण्डुशिखरे पञ्चशैलेषु ये स्थिताः	२
तरुणादित्यवर्णेषु भ्राजमानेषु नित्यशः ।	
पर्यतेषु समुद्रान्ते पश्चिमस्यां तु ये दिशि	३
आदित्यभयने चैव गिरौ संध्याभसानिभे ।	
पद्माचलघनं भीमाः संधिता हरिपुंगवाः	४
अञ्जनाभ्युदसंकाशाः कुञ्जरेन्द्रमहोजसः ।	
अञ्जने पर्यते चैव ये घसन्ति प्लवगमाः	५
महाशैलगुहापासा वानराः फनफप्रभाः ।	
मेरुपाद्वर्गताश्चैव ये च धूम्रगिरिं श्रिताः	६
तरुणादित्यवर्णांश्च पर्यतं ये महारुणे ।	
पिपन्तो मधु मरेयं भीमवेगाः प्लवंगमाः	७

प्राप्रमाणे महात्म्या लक्ष्मणाने सुप्रीवाशी भाषण केलें असता तो सुप्रीव वीजाती असलेल्या हनुमानाला म्हणाला १ 'महेन्द्र, हिमालय, विन्ध्य व कैलास यांची गिरां आदि श्वेतवर्ण त्रिसरानी युक्त असलेला मंदर अशा पाच पर्वतांवर जें आहेत, २ बालसूर्यासारिण्या आरुषवर्ण व समुद्राच्या सीरे पश्चिम दिशेला नेहमी झटझट अगलेल्या पर्वतांचे ठिकाणी जें वास्तव्य करीत आहेत, ३ मायकाठसमयी पश्चिम दिशेस दिग्गणांवा अभ्राप्रमाणे आरुषवर्ण अमलेखा उदयाच्छतर पर्यन्त वास्तव्य आहे, पद्माचलाच्या वनाचा आश्रय करून जें मयंकर वानरश्रेष्ठ राहिलेले आहेत, ४

कार्तीने नीलमेघाप्रमाणे असून गजेंद्राप्रमाणे महाबलाध्य असलेले जें वानर अत्रनपर्वतावर रक्षण आहेत, ५ गुवर्णासारिन्ने देदीप्यमान असे जें वानर मोठ-मांज्या पर्यतांच्या गुहांमध्ये वस्ती करून राहिलेले आहेत, मेरुपर्वतासमीप जें रक्षण आहेत, धूम्रपर्वताचा ज्यर्वांनी आश्रय केलेला आहे, ६ कंतांनी बालसूर्या-सारिन्ने असून प्रचंड वेग धारण करणारे असे जें वानर मरेय मद्य पीत महारुण

वनेषु च सुरम्येषु सुगन्धिषु महत्सु च ।	
तापसाधमरम्येषु वनान्तेषु समन्ततः	८
तांस्तांस्त्वमानय क्षिप्रं पृथिव्यां सर्ववानरान् ।	
सामदानादिभिः कल्पैर्वानरैर्वैगवत्तरैः	९
प्रेषिताः प्रथमं ये च मयाज्ञाता महाजयाः ।	
स्वरणार्थं तु भूयस्त्वं संप्रेषय हरीश्वरान्	१०
ये प्रसक्ताश्च कामेषु दीर्घसूत्राश्च धानराः ।	
इहानयस्य ताञ्छीघ्रं सर्षन्निष कपीश्वरान्	११
महोभिर्दशभिर्धे च नागच्छन्ति ममाज्ञया ।	
हन्तव्यास्ते दुरात्मानो राजशासनदूषकाः	१२
शतान्यथ सहस्राणि कोट्यश्च मम शासनात् ।	
प्रयान्तु कपिसिंहानां निर्देशे मम ये स्थिताः	१३
मेघपर्वतसंकाशाश्छादयन्त इचाम्बरम् ।	
घोररूपाः कपिधेष्ठा यान्तु मच्छासनादितः	१४

पर्वताक्षर राहिले आहेत ७ आणि अत्यंत रमणीय व सुवर्धी अशा मोठमोठ्या वनांतून व तापशाच्या आश्रमामुळे मनोहर बनलेल्या वनप्रदेशांतून सर्व वाजूनी जमांनी तळ दिलेला आहे ८ अशा पृथ्वीतील ठिकठिकाणच्या सर्व वानरांना तूं, पूर्वी पाठविलेल्या वानरापेक्षा क्षिप्र गमन करणारे दुसरे वानर पाठवून आणि सामदानप्रभृति योग्य तपाय योजणाविषयी त्यांना सांगून, उत्तर येथें जमाव. ९

मोठे वेगवान् म्हणून जे मला माहीत होते ते ही प्रथम पाठविलेच आहेत. तेव्हां आतां त्यांना स्वरा करण्याकरिता तूं आज्ञाही श्रेष्ठ श्रेष्ठ वानर तिडके पाठवून दे. १० विषयोपभोगविषयी आसक्त आणि खेपट असे जे कोणी असतील त्या सर्व वानरधेष्टांना तूं उत्तर इकडे घेऊन ये. ११ दहा दिवसांत माझ्या आज्ञेप्रमाणें जे वेगार नाहीत त्या राजाशासक करणाऱ्या दुष्टांचा वधच केला पाहिजे. १२ माझ्या हुकुमात असलेले शक्य, दहारी, कोटो वानरधेष्ट माझ्या आज्ञेने चालते होऊंवा. १३

शरीरानें वेध व पर्वत वटांच्यासारिखे असल्यामुळे जातांना जसे वार्धो आवाज आण्टादन करणारे आणि दिश्यांतही भयंकर असलेले वानरधेष्ट माझ्या आज्ञेने

ते गतिश्चा गतिं गत्वा पृथिव्यां सर्ववातराः ।	
आनयन्तु हरीन्सर्वास्त्वरिताः शासनात्मम	१५
तस्य वानरराजस्य ध्रुत्वा वायुसुतो वचः ।	
दिक्षु सर्वासु चिक्रान्तान्प्रेषयामास वानरान्	१६
ते स्रष्टं विष्णुविक्रान्तं पतन्निज्योतिरध्वगाः ।	
प्रयाताः प्रहिता राज्ञा हरयस्तु क्षणेन वै	१७
ते समुद्रेषु गिरिषु वनेषु च सरःसु च ।	
वानरा वानरान्सर्वान्त्रामहेतोरधोदयन्	१८
मृत्युकालोपमस्याघां राजराजस्य वानराः ।	
सुग्रीवस्याययुः ध्रुत्वा सुग्रीवमयशङ्किताः	१९
ततस्तेऽञ्जनसंकाशा गिरेस्तस्मान्महाधलाः ।	
तिष्ठः कोट्यः लूचंगानां निर्ययुयंत्र राघवः	२०
शस्तं गच्छीत यत्राकंस्तस्मिन्निरिचरे रताः ।	
संतप्तहेमवर्णांमास्तस्मात्कोट्यो दश च्युताः	२१

येधून सर्वं चालते होळं या १४ आणि शीघ्रगति म्दणजे काय हें समजणारे ते सर्वही, वानर माझ्या आशेने येधून सर्व चालते होऊन पृथ्वीतील सर्व वानर माझ्या हुकमावरून सत्वर घेऊन येवोत. ” १५ ह्याप्रमाणे त्या वानरराज सुग्रीवाचे मायग श्रवण केल्यावर वायुपुत्र इनुमानाने सर्व दिशेस पराक्रमी वानर पाठवून दिले. १६

तेव्हां पक्षा व नक्षत्रे ह्यांच्या मार्गाने गमन करणारे असे ते राजाने पाठविलेले वानर एका क्षणत आकाशामध्ये उडून गेले १७ आणि समुद्र, पर्वत, वने आणि सरोवरे ह्या ठिकाणी जाऊन तेथील सर्वही वानराना त्या वानराना रामाकरिता सुग्रीवाकडे जमण्यास सांगितले १८ व मृत्यूची अथवा कालाचीच उन्माज्याला योग्य आढे अशा राजाधिराज सुग्रीवाची आज्ञा श्रवण करिताना त्यांचे भय चालून वानर सुग्रीवाकडे आले. १९ सारास, कधीने कडलासारखे असलेले तीन कोट महाबलाध्य वानर अंजनपर्वतापासून निघून रामाकडे आले. २० जिकडे सूर्याचा अस्त होतो त्या श्रेष्ठ पर्वताचे ठिकाणी झंझ करणारे आणि कधीने तप्त सुवर्णप्रमाणे असलेले असे दहा कोट वानर त्या अस्ताचल पर्वता-

कैलासशिखरेभ्यश्च सिद्धकेसरवर्चसाम् ।	
ततः कोटिसहस्राणि चानराणां समागमन्	२२
फलमूलेन जीवन्तो द्विमघन्तमुपाश्रिताः ।	
तेषां कोटिसहस्राणां सहस्रं समवर्तत	२३
अद्भारकसमानानां भोमानां भोमकर्मणाम् ।	
चिन्ध्याद्धानरकोटानां सहस्राण्यपतन्द्रुतम्	२४
क्षीरोद्वेलानिलयास्तमालवनयासिनः ।	
नारिकेलानामथैव तेषां संख्या न विद्यते	२५
धनेभ्यो गदरेभ्यश्च सरिद्भ्यश्च मडायलाः ।	
आगच्छद्धानरोसेना पिबन्तीष दिवाकरम्	२६
ये तु त्वरायितुं याता चानराः सर्वचानरान् ।	
ते घोरा हिमघच्छैले ददृशुस्तं महाद्रुमम्	२७
तस्मिन्निरिधरे पुण्ये यतो माहेश्वरः पुरा ।	

पासून निघाले. २१

नंतर सिद्धाच्या आयाळेप्रमाणे जशाची काति आहे असे मध्य कोटि वानर कैलासपर्वताच्या शिखरपासून आले. २२ फलमूलावर उपजीविका करून जे हिमालय पर्वताचा आध्वज करून राहिले होते असे एक संकु वानर तेथून निघाले. २३ अग्रासारखे तेजस्वी आणि पराक्रमाने व आरतानेहा मुर्धकर असे हजारों कोट वानर विष्यपर्वतापासून सत्वर निघाले. २४ क्षीरगन्धुच्या तीरी यास्तव्य करणारे, तमालवनामध्ये राहणारे आणि नारिकेलवनात वसति करणारे वानर इती आले ती संख्या करित्ता येत नाहीं. २५

सर्वदेवमनस्तोषो यमूच सुमनोरमः	२८
यन्नसिन्धुज्जातानि मूढानि च फलानि च ।	
यमूनम्बादुकल्यानि ददृशुस्तत्र वानराः	२९
तदन्नसंमत्रं दिव्यं फलमूलं मनोहरम् ।	
यः कश्चित्सद्गुदञ्जाति मासं भवति तर्पितः	३०
तानि मूढानि दिव्यानि फलानि च फलाशनाः ।	
र्थापधानि च दिव्यानि जगृहुर्हरिपुंगवाः	३१
तस्माच्च यथायतनात्पुण्याणि सुरभीणि च ।	
धानिग्युर्वानरा गन्धा सुग्रीवाप्रियकारणात्	३२
ते तु नये हरिश्चराः पृथिव्यां संवयानरान् ।	
संचादधित्वा त्वरितं यूथानां जग्मुरप्रतः	३३
ते तु तत्र मुहूर्तेन कपयः क्षीघ्रचारिणः ।	
त्रिचिन्त्र्यां त्वरया प्राप्ताः सुग्रीवो यत्र यानरः	३४
ते गृहीन्वीपर्धाः सर्धाः फलमूलं च वानराः ।	
ते प्रतिप्राहयामासुर्धचनं चेदमब्रुवन्	३५

अमा मांश्वर वन झाला व त्याच्या योगाने सर्व देवतांचे मन संतुष्ट झाले होते. २८ होमश्वाशवा यावामून उत्पन्न झालेली व अमृतामारगी मयुर असलेली मुळे व फळे वानरांनी तेथे अवलोकन केली. २९ त्या होमश्वापासून उत्पन्न झालेली दिव्य व मनोहर फळेमुळे आ कोणी एकदां गानो तो एक महिनागर तृप्त राहती. ३०

ती दिव्य मुळे व फळे आणि दिव्य औषधे फलावर तपत्रीविका करणाऱ्या यानरश्रेष्ठांनी घेतली ३१ आणि सुग्रीवाला संतुष्ट करण्य करिना त्या दक्षम्यला-पासून वानरांनी सुग्रीवाचे पुष्पेही जाऊन आणिली. ३२ नंतर पृथ्वीतील सर्व वानराना येण्याची आज्ञा करून ते सर्वही यानरश्रेष्ठ वानरांचे समुदाय येण्याचे पूर्ण सत्वर पुढे निघून आले. ३३ यानंतर, ते क्षीघ्रगामी वानर इतर वानरांना आज्ञा करून त्याबरोबर जेथे सुग्रीव होता तेथे त्रिचिन्त्रानगरांमध्यें त्वरितें एका क्षणांत निघून आले. ३४ नंतर सर्व औषधि, फळे व मुळे घेऊन आलेल्या त्या वानरांनी सुग्रीवाला ती अर्पण केली आणि ते म्हणाले ३५ " सर्व परंत, नया

सर्वे परिस्तृताः शैलाः सरितश्च वनानि च ।

पृथिव्यां वानराः सर्वे शासनापटुयान्ति ते ३६

एव ध्रुत्वा ततो हृष्टः सुग्रीवः प्लवगाधिपः ।

प्रतिजग्राह च प्रीतस्तेषां सर्वमुपायनम् ३७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीयान्तर्निघण्टोः सर्गः ॥३८॥ [१५५४]

अष्टत्रिंशः सर्गः ।

प्रतिगृह्य च तत्सर्वमुपायनमुपाहृतम् ।

घान्तरान्सान्त्वयित्वा च सर्वानिव व्यसर्जयत् १

विसर्जयित्वा स हरीन्सहस्रान्कृतकर्मणः ।

मेने कृतार्थमात्मानं राघवं च महाबलम् २

स लक्ष्मणो भीमबलं सर्ववानरसत्तमम् ।

अध्रुवीत्प्रार्थितं घाफ्यं सुग्रीवं संप्रहर्षयन् ३

किष्किन्धाया विनिष्काम यदि ते सौम्य रोचते ।

तस्य तद्वचनं ध्रुत्वा लक्ष्मणस्य सुभाषितम् ४

ए वने आसीं पुढालिस्त्री, पृथ्वीतील सर्व वानर आपल्या आज्ञेप्रमाणे हड्डे येत आहेत. " ३६ ह्याप्रमाणे त्यांचे आपण श्रवण करितांशणी वानरराज सुग्रीवाला हर्ष झाला आणि संतुष्ट होऊन त्याने त्याच्या सर्वे नजराण्याचा स्वीकार केला. ३७

ह्याप्रमाणे महासुनिवाल्मीकीप्रणीत श्रीरामायणसंज्ञक आदिकाव्यातील

किष्किंधावाडापैकी सदृतिषावा सर्ग समाप्त झाला. ॥ २७ ॥

वानरानीं आणिलेला तो सर्वे नजराणा घेऊन व त्यांचे सात्वन करून सुग्रीवांने ह्या सर्वांना (तळावर जाण्यास) निरोप दिला १ आणि पराक्रम गात्रविलेच्या ह्यारो वानराना निरोप दिल्यावर तो आपल्याला व महाबलाय रामाला हृताय मानू लागला (ह्याज्ये समयताचेंही काम झालेच असे समनुं लागला) २. नंतर प्रचंड बलाने शुक असून सर्वे वानरामध्ये श्रेष्ठ असलेल्या ह्या दिनयसंपन्न सुग्रीवाला हर्ष उत्पन्न करित करित तो लक्ष्मण म्हणाला ३ " हे दिनयसंपन्न सुग्रीवा, तुला बरे दिष्टत असल्यास किष्किंधानगरीतून तूं आता बाहेर चल. " ४ लक्ष्मणाचे उद्दिष्ट भाषण श्रवण करून व सुग्रीव अत्यंत संतुष्ट झाला आणि म्हणाला

सुग्रीव परमप्रीतो वाक्यमेतदुवाच ह ।	
एवं भवतु गच्छाम स्थेयं त्वच्छासने मया	५
तमेवमुक्त्वा सुग्रीवो लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ।	
विसर्जयामास तदा ताराद्याश्चैव योषितः	६
पद्मीत्युच्चेर्हरिवरान्सुग्रीवः समुदाहरत्	७
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा हरयः शीघ्रमाययु ।	
यद्वाञ्छन्तिपुटाः सर्वे ये स्युः स्त्रीदर्शनक्षमा	८
तानुवाच ततः प्राप्ताप्राजाकंसदशप्रभ ।	
उपस्थापयत क्षिप्रं शिथिकां मम वानराः	९
श्रुत्वा तु वचनं तस्य हरयः शीघ्रविक्रमाः ।	
समुपस्थापयामासुः शिथिकां प्रियदर्शनाम्	१०
तामुपस्थापितां दृष्ट्वा शिथिकां वानराधिपः ।	
लक्ष्मणारुह्यतां शीघ्रमिति सौमित्रिमग्रशीत्	११

“ ठीक आदे, आम्ही चलतो, भल' तुझ्या आज्ञेप्रमाणे वामलेच पाहिजे. ५ ” असे सागून शुभ लक्षणानीं युक्त असलेल्या लक्ष्मणाला आणि ताराप्रभृति स्त्रियांना सुग्रीवाने जाण्यास सांगितले ६ आणि नंतर “ इकडे या. ” अशी उच्च स्वराने त्या सुग्रीवाने मुख मुख्य वानराना हाक मारिली. ७

तेव्हा स्त्रिया दृष्टी पडण्यास ज्यांना हरकत* नव्हती असे (खासगीपैकी) जे काही वानर तेथे होते ते त्याची हाक ऐकताक्षणी लगेच हात जोडून तेथे आले असता ८ सूर्यासमान तेजस्वी सुग्रीव राजा त्या तेथे आलेल्या वानराना म्हणाला “ हे वानर हो, माझी पालखी लवकर तयार करा ” ९. ही त्याची आज्ञा श्रवण करिताक्षणी शीघ्रगामी वानरानीं दिसण्यात मनोहर असलेली पालखी तेथे आणिली १० तेव्हा ती पालखी आणिलेली पाहून “ हे लक्ष्मणा, सत्वर आरोहण कर ” असे तो वानरराज सुग्रीव लक्ष्मणाला ११ म्हणाला आणि असे

* स्त्रियांना पडदा असण्याची पद्धति अति प्राचीन कालापासून असल्याचे द्यावरून उघड होत आहे.

इत्युक्त्वा काञ्चनं यानं सुग्रीवः सूर्यसंनिभम् ।	
बहुभिर्हरिभिर्युक्तमारुरोह सलक्ष्मणः	१२
पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रियभाणेन सूर्धनि ।	
शुक्लश्च व्यालव्यजनैर्धूपमानैः समन्ततः	१३
शद्वखमेरीनिनादैश्च बन्दिभिश्चाभिनन्दितः ।	
नियंयो प्राप्य सुग्रीवो राज्यध्रियमनुत्तमाम्	१४
स धामरशतेस्ताक्ष्णैर्बहुभिः शस्त्रपाणिभिः ।	
परिकीर्णो ययौ तत्र यत्र रामो व्यवस्थितः	१५
स त देशमनुप्राप्य श्रेष्ठं रामनिषेवितम् ।	
अवातरन्महातेजाः शिबिकायाः सलक्ष्मणः	१६
आसाद्य च वतो रामं कृताञ्जलिपुटोऽभवत् ।	
कृताञ्जला स्थिते तस्मिन्वानराश्चामबंस्तथा	१७
तटाकामिष त दृष्ट्वा रामः कुङ्कुमलपङ्कजम् ।	
वानराणां महत्सैन्यं सुग्रीवे प्रीतिमानभूत्	१८

लक्ष्मणाला सगितल्यानंतर तो सुग्रीव लक्ष्मणासद्वर्तमान अनेक वानरानी युक्त अशा त्या सूर्यासारख्या तेजस्वी वाहनामध्ये आरूढ झाला १२ व गस्तकी घारण केलेले शत छत्र, समोवर्ती वारल्या जाणाऱ्या शुभ्र चवऱ्या, १३ शस्त्र व मेरी ह्यांचे ध्वनी आणि भाट ह्यांच्या योगाने आनंदित झालेला व अशा प्रकारे अनुपम राजदरबमव प्राप्त झालेला तो सुग्रीव किष्किंधानगरीतून निघाला १४ आणि हातामध्ये शस्त्रे घारण केलेल्या अनेक इहणजे शेंकडों प्रचंड वानरानी परिवेष्टिलेला तः सुग्रीव विकडे राम होता तिकडे गेला. १५

रामाने आश्रय केलेल्या त्या श्रेष्ठ प्रदेशावर आल्यनंतर तो महातेजस्वी सुग्रीव लक्ष्मणासद्वर्तमान पालखातून खाली उतरला १६ आणि रामाजवळ जाऊन हात जोडून उभा राहिला तेव्हा तो हात जोडून उभा राहिल्यावर बरोबर आलेले वानरही त्याच्याचप्रमाणे हाथ जोडून उभे राहिले. १७ कमलकलिकांनी भरून गेलेल्या तटाकाप्रमाणे वानरांचे ते प्रचंड सैन्य अवलोकन करून आणि त्या सुग्रीवालाही पाहून राम त्याच्यावर संतुष्ट झाला. १८

पादयोः पतितं मूर्धा तमुत्थाप्य हरीश्वरम् ।	
प्रेम्णा च बहुमानाच्च राघवः परिपस्वजे	१९
परिप्वज्य च धर्मात्मा निर्धादेति ततोऽवर्षात् ।	
नियण्णं तं ततो दृष्ट्वा क्षितौ रामोऽवर्षात्ततः	२०
धर्ममर्थं च कामं च काले यस्तु निषेवते ।	
विधज्य सततं वीर स राजा हरिसत्तम	२१
हित्या धर्मं तथार्थं च कामं यस्तु निषेवते ।	
स वृक्षाग्रे यथा सुतः पतितः प्रतिदुष्यते	२२
अमित्राणां वधे युक्तो मित्राणां संग्रहे रतः ।	
त्रिधनफलभोक्ता च राजा धर्मेण गुज्यते	२३
उद्योगसमयस्त्रयेण प्राप्तः शत्रुनिपूदन ।	
संचिन्त्यनां हि पिङ्गेश हरिभिः सहमन्त्रिभिः	२४
एवमुक्तस्तु सुप्रीयो रामं चक्षुनमवर्षात् ।	

नंतर चरणी मस्तक ठेविलेल्या त्या वानरराजाला उठवून बहुमानपूर्वक रामानें त्याला सप्रेम आलिंगन दिलें १९ व आलिंगन दिल्यावर " बँस " असें तो धर्मात्मा त्याला म्हणाला आणि तो जमिनीवर वमल्याचें पाहून राम त्याला म्हणाला २० " धर्म, अर्थ व काम ह्यांचे जो योग्य वेळीं नेहमीं कालविभाग-पूर्वक सेवन करितो तो, हे वानरश्रेष्ठा वीरा, (खरा) राजा होय. २१ परंतु, धर्म व अर्थ ह्यांची पर्वा न करिता जो कामाचेंच सेवन करितो तो वृक्षाग्रावर सें पी गेलेला पुरुष उधाप्रमाणें खाली पडलावर जाग्य होतो त्याप्रमाणें ऐश्वर्यापासून भ्रष्ट झाल्यानंतर चुडीवर येतो. २२

शत्रूंन्त्या वधाविषयीं तत्पर, मित्र शत्रुविष्याविषयीं दक्ष आणि धर्म, अर्थ व काम ह्या त्रिवर्गाच्याही फलाचा उपभोग घेणारा असा जो पुरुष अगेल तोच धर्मदृष्ट्या राजा होणें योग्य आहे. २३ हे शत्रुनाशक, हा उद्योगाचा समय प्राप्त झाला आहे. तेव्हा, हे वानराधिपते, तूं आपल्या वानरमंत्र्यासहवर्तमान काय तो विचार कर. " २४ ह्याप्रमाणें रामचंद्रांनीं सांगितले असता सुप्रीव त्यांना

प्रनष्टा श्रीश्च कीर्तिश्च कपिराज्यं च शाश्वतम् ॥	
त्वत्प्रसादान्महाबाहो पुनः प्राप्तामिदं मया	२५
तव देव प्रसादाच्च भ्रातृश्च जयतां वर ।	
कृतं न प्रतिकुर्याद्यः पुरुषाणां हि दूषकः	२६
एते वानरमुप्याश्च शतशः शत्रुसूदन ।	
प्राप्ताश्चादाय बलिनः पृथिव्यां सर्वधानरान्	२७
ऋक्षाश्च वानराः शूरा गोलार्ङ्गूलाश्च राघव ।	
कान्तारवनदुर्गानामभिज्ञा घोरदर्शनाः	२८
देवगन्धर्वपुत्राश्च वानराः कामरूपिणः ।	
सैः सैः परिवृताः सैन्यैर्वर्तन्ते पथि राघव	२९
शतैः शतसहस्रैश्च वर्तन्ते कोटिभिस्तथा ।	
अयुतैश्चावृता घोर शङ्कुभिश्च परंतप	३०
अर्धुदैर्बुद्धशतैर्मध्यैश्चान्त्यैश्च वानराः ।	

म्हणाला " हे पराक्रमी रामा, वैभव, कीर्ति आणि असम्य वानरराज्य हे सर्व नाहीसे झाले असूनही तुझ्या प्रसादामुळे मला पुनरपि प्राप्त झाले आहे. २५ हे देवा, हे विजयी श्रेष्ठा, तुझ्या व तुझ्या भ्रात्याच्या कृपेमुळे माझ्यावर जे उपकार झाले आहेत त्याविषयी कृतज्ञता न बाळगणारा जो असेल तोच सर्व पुरुषामध्ये धर्मनाशक समजला पाहिजे. २६ हे शत्रुनाशका, हे शंकरांचे श्रेष्ठ श्रेष्ठ वानर पृथ्वीतील सर्व बलाढ्य वानरांना घेऊन येणे आले आहेत. २७

हे राघवा, भरण्यातील आणि वनातील दुर्गम प्रदेशांचे माहीतगार व दिश-
पथात भयंकर असे हे शूर ऋक्ष, वानर व गोलार्गूळ येथे आले आहेत २८
आणि त्याचप्रमाणे, हे राघवा, यथेष्ट रूप धारण करणारे देवपुत्र व गंधर्वपुत्र
वानर आप आपल्या सैन्यांनी परिवेष्टित असल्यामुळे मार्गामध्येच तळ देऊन
आहेत. २९ हे शत्रुनाशना वीरा, वानरसेनाधिपति वानर शंभराशमराच्या,
लास्तालाखाच्या, कोटीकोटीच्या, दहा दहा हजारांच्या, शंकूशंकूच्या, कोटी-
कोटीच्या, अञ्जाअञ्जाच्या, खर्वाखर्वाच्या आणि निखर्वानिखर्वाच्या टोळ्यांना
परिवेष्टित झालेले आहेत आणि अशा सैन्यांनी परिवेष्टित झालेले सेनाधिपति

समुद्राश्च परार्धाश्च हरयो हरियूथपाः ३६

आगमिष्यन्ति ते राजन्महेन्द्रसमधिक्रमाः ।

मेघपर्वतसंकाशा मेघविन्ध्यकृतालयाः ३७

ते त्वामभिगमिष्यन्ति राक्षसं योद्धमाहवे ।

निद्वस्य राघवं युद्धे ह्यनयिष्यन्ति मौयेलीम् ३८

ततः समुयोगमवेक्ष्य वीर्यवान्हरिप्रवारस्य निदेशवर्तिनः ।

यभूव हर्षाद्दसुधाधिपात्मजः प्रमुञ्चनीलोत्पलतुस्यदर्शनः ३९

हृष्यापैथीमदा० बान्मी० आदि० किष्किन्धाकाण्डे अष्टत्रिंशः सर्गः ॥३८॥ [१५८८]

एकानचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

इति युवाणं सुप्रीवं रामो धर्मभृतां वरः ।

वाहृभ्यां संपरिष्वज्य प्रत्युवाच कृताञ्जलिम् १

यदिन्द्रो वषंते वषं न तच्चित्रं भविष्यति ।

आदित्योऽसौ सहघ्रांशुः कुर्याद्वितिमिरं नभः २

अञ्ज व महापद्म ह्या संन्यासी मोजिता येण्यासारखे अहित. ३०-३१

हे राजा, मेघ व विन्ध्य ह्यावर ठागे देऊन राहिलेले पद्मकामने इंद्राची घोरोवरी करणारे आणि शरीराने मेघ व पर्वत ह्याप्रमाणे असलेले वानर तुझ्याकडे येतील.

३९. घारांश, समरागणामध्ये रात्रसांशी युद्ध करण्याकरिता ते तुझ्याबरोबर येतील आणि युद्धात रावणाचा वध करून संतैला तुझ्याकडे आणून देतील. ३३

ह्याप्रमाणे सुप्रीवाने सांगितल्यानंतर आपल्या आक्षेपप्रमाणे वागणाऱ्या रघा वानर-श्रेष्ठ सुप्रीवाचा उपयोग अवलोकून करून वीर्यवान् रावणुमार रामाची मुद्रा हर्षामुळे विकसित झालेल्या नीलकमलाधारखी आहादकारक दिसें लागली. ३४

ह्याप्रमाणे महासुनिवात्मिकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिष्कान्यातील

किष्किंधाकाण्डांपैकी अष्टत्रिंशत्वा सर्ग समाप्त झाला ॥ ३८ ॥

ह्याप्रमाणे हात जोडून मापण करणाऱ्या सुप्रीवाला दोनही हातांनी कडकडून भेटल्यावर धर्मनिष्ठामध्ये श्रेष्ठ असलेले राम त्याला म्हणाले १ "अरे, इंद्राने जर पर्जन्यगुष्टि केली किंवा ह्या हजारां किरणांनी युक्त असलेल्या सूर्याने आकाश अ प्रकाररहित केले, चंद्राने आपल्या प्रभेच्या योगाने रात्र निर्मल करून टाकिली

चन्द्रमा रजनीं कुर्यात्प्रभया सौम्य निर्मलाम् ।
 त्वद्विधो वापि मित्राणां प्रीतिं कुर्यात्परंतप ३
 एवं त्वयि न तच्चित्रं भवेद्यत्सौम्य शोभनम् ।
 जानाम्यह त्वां सुप्रसिद्धं सततं प्रियवादिनम् ४
 त्वत्सनाथः सखे सद्गुरवे जेताऽऽसि सकलानरोन् ।
 स्वमेव मे सुहृन्मित्रं साहाय्यं कर्तुमर्हसि ५
 जहारात्माविनाशाय मैथिलीं राक्षसाधमः ।
 वञ्चयित्वा तु पौलोमीमनुह्लादो यथा शचीम् ६
 न चिरात्त वधिष्यामि रावणं निशितं शरैः ।
 पौलोम्याः पितरं हसं शतक्रतुरिवारिहा ७
 पतस्मिन्नन्तरे चैव रज समभिवर्तते ।
 उष्णतीर्थां सहस्रांशोश्छाद्यद्गणे प्रभाम् ८

किंवा, ६ विनयसंपन्न शत्रुतापना, तुझ्यासंरिख्याने मित्रावर प्रेम केलें तर मी
 काहीं आश्चर्य म्हणता येणार नाही २-३. सारास, हे विनयसंपन्न सुप्रसिद्ध,
 प्रत्युपकार करण्याकरिता तू जें हें अपिलें उत्कृष्ट भावण दाखविलें आहेस हेही काहीं
 तुझ्यासंबंधानें आश्चर्य नव्हे. सुधीश, तू नेहमी प्रिय भाषण करणारा आहेस हे
 मी जाणीत आहे. ४

हे मित्रा, तुझ्याच योगानें मी सनाथ झालों असून तुझ्याच साहाय्याने मी
 संप्रामांमध्यें सर्व शत्रूंना जिंकणार आहे व माझा सुहृद् व मित्र काय तो तुंव
 आहेस. ह्यास्तव, तूं मला साहाय्य कर. ५ शचाच्या विन्याला ससून स्वतःच्या
 नाशाकरिता पुलोमकन्या शचीचा अपहार करणाऱ्या अनुह्लादाप्रमाणें
 ज्या राक्षसाधमानें शीत हरण केलें ६ त्या रावणाचा मी, शत्रुघातक
 इंद्रानें ज्याप्रमाणें गर्वानें चढलेल्या शचीच्या पित्याचा व अनुह्लादाचा
 वध केला त्याप्रमाणें, तांहेन शणाच्या योगानें लवकरच वध करीन. ७ "असें
 रामचंद्राचें बोलणें चाललें आहे तोंच वायघूळ सुटलो आणि तिनें अंतरिक्षामध्यें
 अवलेल्या सूर्याच्या उष्ण व तात्र प्रभेला आच्छादित वहन टाकिलें. ८

दिशः पर्याकुलाश्वासंस्तमसा तेन दूषिताः ।	
धन्वा च महीं सर्वा सशैलधनकानना	१९
ततो नरेन्द्रसंकाशैस्तीक्ष्णदंष्ट्रैर्महावलैः ।	
कृत्वा संछादिता भूमिरसंख्यैः प्लवंगमैः	२०
निमेषान्तरमात्रेण ततस्तैर्हरियुथैः ।	२१
कोटीशतपरीवारैर्वानरैर्हरियुथैः	२२
नादैर्यैः पार्वतैश्च सामुद्रैश्च महाबलैः ।	
हरिभिर्मैघनिर्हादैरन्यैश्च धनयासिभिः	२३
तरुणादित्यवर्णैश्च शशिगौरैश्च वानरैः ।	
पद्मकेसरयणैश्च श्वेतैर्मकृतालयैः	२४
कोटीसहस्रैर्दशभिः श्रीमान्पारिवृतस्तदा ।	
वीरः शतवर्लनाम् वानरु प्रत्यदृश्यत	२५

इया अधाराने दिशा मरुन गेल्यामुळें ही फोंगची वती फोंगची हें समजेनासें झालें व परंत, वने आणि अरण्ये ह्यांसहवर्तमान पृथ्वीसर्व उळमळूं लागली. १ इतक्यांत तीक्ष्ण दंष्ट्रांनी युक्त व वृषत्रुत्य अशा महाबळीय अश्लेष वानरांनी सर्व भूमि व्यापून गेली. १०

नंतर एका क्षणांतच शतवली नावाचा वैभवशाली वीर वानर दृष्टी पडूं लागला. तो वानर प्रसिद्ध प्रसिद्ध वानरसेनाप्रधानांनी व सेनां कोट परिवार प्ररोध अश्लेष्या दुसऱ्याही वानरसेनाधिपति वानरांनी परिवेष्टित झालेला होता व त्याचप्रमाणे नद्या, पर्वत व समुद्र ह्या ठिकाणी वास्तव्य करणारे महाबळीय वानर मेघासारुद्धी गर्जना करणारे दुसरेही अरण्यवासी वानर त्याच्या वेदून राहिलेले होते. इतकेंच नव्हे, परंतु, दुसरेही एक निखरव वानर त्याच्याभोवती होते. त्यापैकी काहींचा वर्ण बालनूराप्रमाणे होता, काहीं चंद्रासारखे गौरवर्ण होते, काहींचा वर्ण कमलातील परागाप्रमाणे होता आणि काहीं श्वेतवर्ण असून हिमालय पर्वतानर घर करून राहिलेले होते. ११ १२ १३ १४

ततः काञ्चनशैलाभस्ताराया वीर्यवान्पिता ।	
अनेकैर्बहुसाहस्रे कोटिभिः प्रत्यदृश्यत	१५
तथापरेण कोटीना सहस्रेण समन्वित ।	
पिता रुमाया सप्राप्त सुग्रीवश्वशुरो धिभुः	१६
पद्मकसरसकाशस्तृणाकनिमानन ।	
द्युद्धिमान्वानरश्रेष्ठ सर्वगनरसत्तम	१७
अनेकैर्बहुसाहस्रेणानराणा समन्वित ।	
पिता हनुमत श्रीमान्केसरो प्रत्यदृश्यत	१८
गोलाङ्गूलमहाराजो गवाक्षो भीमयिक्रम ।	
वृत कोटिसहस्रेण यानराणामदृश्यत	१९
श्रुक्षाणा भीमयेगाना धूम्र शत्रुनिवर्हण ।	
वृत कोटिसहस्राभ्यां द्वाभ्या समभिवृतत	२०
महापलनिभर्घोरैः पनसो नाम यूथप ।	
आजगाम महावीर्यंस्तिष्ठन्निः कोटिभिर्वृत	२१

असौ शतबला वानर आत्मानतर सुवर्णपर्वतासारिखा असलेला तारेचा बलाध्य पिताही हजारों कोट वानरांनी परिवेष्टित असलेला दृष्टा पडू लागला १५ त्याचप्रमाणे दुसरे एक खर्व वानर बरोबर घेऊन स्मेचा समर्थ पिता म्हणजे सुग्रीवाचा श्वशुर प्राप्त झाला. १६ नंतर कातानि कमलपरागाप्रमाणे असलेला व पालसूर्यासारिख्या तजस्वा मुक्ताने युक्त असलेला सर्व वानरान्मध्ये उच्च आणि वानरश्रेष्ठ असा वैभवशाली द्युद्धिमान् केसरी म्हणजे हनुमानाचा पिता हजारों वानर बरोबर घेऊन आलेला दृष्टी पडू लागला १७, १८ गोलार्गूलसकृद् वानरांचा अधिपति तो मयकर पराक्रमी गवाक्ष तो एक खर्व वानरांनी परिवेष्टित असलेला दृष्टी पडला १९ नंतर प्रचंड वेग धारण करणारे दोन खर्व ऋक्ष बरोबर घेऊन शत्रुनाशक धूम्र दुहे आला २०

प्रचंड पर्वताप्रमाणे धिप्पाड असे तन् कोट मयकर वानर बरोबर घेऊन महावीर्यवान् पनसनामक वानरसेनाधिपति येथे आला २१ आकाराने नालपर्वता

नीलाञ्जनचयाकारो नीलो नामैष यूथपः ।	
अदृश्यत महाकायः कोटिभिर्दशभिर्वृतः	२२
ततः काञ्चनशैलाभो गवयो नाम यूथपः ।	
आजगाम महावीर्यः कोटिभिः पञ्चभिर्वृतः	२३
दरीमुखद्वय बलावान्यूथपोऽभ्याययी तदा ।	
घृतः फोटिसहस्रेण सुग्रीधं समचस्थितः	२४
मैत्रश्च द्विविदश्चोभायभिवपुत्रौ महायलौ ।	
कोटिकोटिसहस्रेण वानराणामदृश्यताम्	२५
गजश्च बलवान्वीरस्तिष्ठभिः कोटिभिर्वृतः	२६
धृश्वराजो महातेजा जाम्बयाग्राम नामतः ।	
कोटिभिर्दशभिर्योतः सुप्रचिस्य चक्षो स्थितः	२७
रुमणो नाम तेजस्यी विक्रान्तेर्वानरैर्वृतः ।	
आगतो बलवांस्तूर्णो फोटीशतममावृतः	२८
ततः फोटिसहस्राणां सहस्रेण शतेन च ।	
पृष्ठतोऽनुगतः प्राप्तो हरिभिर्गन्धमादनः	२९

घारिखा असलेला नीलनामक शिष्णाढ वानरसेनाधिपति दहा फाट वानरां
 परिवेष्टित असलेला दिशू नामला, २२ तदनंतर सुवर्णपर्वताप्रमाणे दिग्गत असलेला
 महावीर्यवान् गवयनामक सेनाधिपति पाच कोट वानरांसहवर्तमान तेथे आला,
 २३ नंतर एक खर्ब वानरानी परिवेष्टित असलेला दरीमुखनामक बभ्रुव्यं
 सेनाधिपति तेथे आला व सुग्रीवाजबळ येऊन उभा राहिला, २४ नंतर मैत्र व
 द्विविद हे उभयता महाप्रलाढ्य अधिर्नाकुमाराचे पुत्र एक एक खर्ब वानर
 घोरोबर येऊन तेथे आलेले दृष्टी पडू लागले, २५

ततः पद्मसहस्रेण घृत्तः शहस्रशतेन च ।	
युवराजोऽङ्गदः प्राप्तः पितुस्तुल्यपराक्रमः	३०
ततस्ताराद्युतिस्तारो द्वारिमिर्भामधिक्रमैः ।	
पञ्चभिर्हन्नि कोटीभिर्दूरतः पयंदृश्यत	३१
हन्द्रजानुः कापिर्वीरो यूथपः प्रत्यदृश्यत ।	
एकादशानां कोटीनामश्वरस्तैश्च संघृतः	३२
ततो रश्मस्वनुप्राप्तस्तक्षणादित्यसंनिभः ।	
अयुतेन घृतश्चैव सहस्रेण शतेन च	३३
ततो यूथपतिर्योरो दुर्मुखो नाम वानरः ।	
प्रत्यदृश्यत कोटीभ्यां द्वाभ्यां परिवृत्तो वली	३४
कैलासशिखराकारैर्वानरैर्भामधिक्रमैः ।	
घृतः कोटिसहस्रेण हनुमान्प्रत्यदृश्यत	३५
नलश्चापि महावीर्यः संघृतो द्रुमवासिभिः ।	
कोटीशतेन संप्राप्तः सहस्रेण शतेन च	३६

हजार पद्म व शंभर शह वानर बरोबर घेऊन पिशासारिखा पराक्रमी युवराज अंगद प्राप्त झाला. ३०

तदनंतर नक्षत्रासारिखा तेजस्वी तार भयंकर पराक्रम करणाऱ्या पाच कोट वानरासहस्रवर्तमान लावून दिवू लागला. ३१ शानी आणि वीर असा इंद्रजातु नामक सेनाधिपति नंतर दृष्टी पडू लागला; तो अकरा कोट वानरांचा अधिपति असून त्यांनी परिवेष्टित झालेला होता. ३२ तदनंतर मग्याह कालच्या सूर्याप्रमाणे प्रखर तेजाने युक्त अगलेला रंभ तेंपे आला; त्याच्याबरोबर शंभर, हजार आणि दहा हजार अशा वानरांच्या तीन टोळ्या होत्या. ३३ तदनंतर वीर घ वंजलास असा दुर्मुखनामक सेनाधिपति वानर दोन कोट वानरांनी परिवेष्टित असलेला दृष्टी पडू लागला. ३४ नंतर आकाराने कैलासशिखराप्रमाणे असलेले मयंकर पराक्रमी एक खर्व वानर बरोबर घेऊन आलेला हनुमान् दृष्टी पडला. ३५

नंतर रक्षावर वास्तव्य करणाऱ्या वानरांची एक अज्जाची, एक हजारची आणि एक शंभराची अशा तीन टोळ्या बरोबर घेऊन महावीर्यवान् नल तेंपे

ततो दरीमुखः श्रीमान्कोटिभिर्दशमिवृतः ।	
संप्राप्तोऽभिनन्दस्तस्य सुग्रीवस्य महात्मनः	३७
शरमः कुमुदां वद्विधानरो रम्म एव च ।	
एते चान्ये च बहवो वानराः कामरूपिणः	३८
आपृत्य पृथिवीं सर्वां पर्वतांश्च वनानि च ।	
यूथपाः समनुप्राप्ता येषां संख्या न विद्यते	३९
आगताश्च निविष्टाश्च पृथिव्यां सर्ववानराः ।	
आग्नवन्तः स्रुवन्तश्च गर्जन्तश्च स्रुवंगमाः ॥	
अभ्यवर्तन्त सुग्रीवं स्रुयमध्रगणा इव	४०
कुर्वाणा घट्टुदांश्च प्रकृष्टा वाहुशालिनः ।	
शिरोभिर्धानरेन्द्राय सुग्रीवाय न्यरेक्ष्यन्	४१
अपरे धानरश्रेष्ठाः सगम्य च यथोचितम् ।	
सुग्रीवेण समागम्य स्थिताः प्राञ्जलयस्तदा	४२

आला. ३६ तदनंतर ददा कोट वानरानी परियेष्टित असलेला श्रीमान् दरीमुख गर्जना करित करीत त्या महान्या सुग्रीवासमीप आला ३७ व नंतर शरम, कुमुद, वद्वि आणि रम हेही वानर तेथे आले. सारांश, हे व दुमरेही यथेष्ट रूप धारण करणारे पुढीलच सेनाभिपति वानर सर्व पृथ्वी, पर्वत व वने व्याप्त करून राहिलेले तेथे आले. त्याची तर गणनाच करिता येत नाहीं. ३८ २९ तादपर्यंत, पृथ्वीमध्ये घान्तव्य फन्त राहिलेले गर्जेही उठ्या मारणारे वानर लहान मोठ्या उठ्या टापीत टापीत व गर्जना करित करीत तेथे आले आणि मेघसमुदाय उयाप्रमाणे सूर्याला आच्छादन टाभितात त्याप्रमाणे ते सुग्रीवाच्या भोवती घराडा देऊन उभे राहिले. ४०

दूरदूरच्या प्रदेशांतून अनेक प्रकारच्या गर्जना करित आलेले परानदी वानर मस्तकें नम्र वस्त्र राजा सुग्रीवाला आपण आल्याचे निवेदन करूं लागले. ४१ दुमरं श्रेष्ठ श्रेष्ठ वानर गयायोग्य रीतिने सुग्रीवाची भेट घेऊन पर्लाहटे झाले व दुमरे वरिंदी सुग्रीवाची भेट झाल्यावर तेथेच उभे राहिले. ४२ नंतर धर्मवेत्या

सुग्रीवस्त्वरितो रामे सर्वास्तांस्त्वरितांस्तदा ।

निषेदयित्वा धर्मज्ञः स्थितः प्राञ्जलिखड्गवात् ४३

यथासुखं पर्वतनिक्षरेषु वनेषु सर्वेषु च वानरेन्द्राः ।

निवेशयित्वा विधिवद्दलानि वनं यत्नः प्रतिपत्तुमीष्टे ४४

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीयं किञ्चिद्वर्णनं एकान्तत्वात् सर्गः ॥३९॥ [१६३३]

चत्वारिंश सर्ग ।

अथ राजा समृद्धार्थः सुग्रीवः प्लवगेश्वरः ।

उवाच नरशाङ्गुलं रामं परवलाङ्गनम् १

आगता विनिविष्टाश्च धलिनः कामचारिणः ।

वानरेन्द्रा महेन्द्रामा ये महिषयवासिनः २

त इमे बहुविक्रान्तैर्धलिभिर्भूमधिक्रमैः ।

आगता वानरा घोरा दैत्यदानवसंनिभाः ३

सुग्रीवाने त्वरा करुण सत्वर आलेख्या त्या वानराची रामाला खबर दिली आणि ती जवळच हात जोडून उभा राहिला व तदनंतर “ हे वानरसेनानायकडो, पर्वत, जलप्रवाह व सर्व वने ह्या ठिकाणी योग्य रीतिने आपआपल्या सैन्याचा तळ देऊन कोण आला आणि कोण नाहीं आला हे जाणवारा असा तुमच्यामध्ये सैन्यातील खर्डा आणि खडा माहित असलेला असा कोण आहे तो मला सागा ” असे तो त्या सेनाधिपतींना विचारू लागला. ४३, ४४

ह्याप्रमाणे मक्षामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंस्कृत आदिकाव्यातील

किञ्चिधावाङ्मयैकी एकुणचाळिमावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ३९ ॥

सैन्य मुक्तविष्याचा उद्देश ज्याचा सिद्धीस गेला आहे असा तो वानराधिपति सुग्रीव राजा शत्रुसैन्यनाशक पुरुषश्रेष्ठ रामाला म्हणाला १ “ वाटेला तिकडे गमन करणारे असे जे दंष्ट्रतुल्य व बलाढ्य श्रेष्ठ श्रेष्ठ वानर माझ्या राज्यात रहाणारे आहेत ते सर्व आले असून आपआपल्या गोटामध्ये उतरले आहेत. २ इतकेच नव्हे; परंतु, अनेक वेळा पराक्रम गाजविलेले असे महापराक्रमी बलाढ्य वानर व रोबर घेऊन दैत्य व दानव ह्याप्रमाणे अयंकर असलेले ते हे वानर येथे आले

व्यातकर्मापदानाश्च बलवन्तो जितकुमाः ।	
पराक्रमेषु विख्याता व्यवसायेषु चोत्तमाः	३
पृथिव्यम्बुचरा राम नानानगनिवासिनः ।	
कांठ्योद्याश्च इमे प्राप्ता वानरास्तत्र किंकराः	५
निदेशयतिन- सर्वे सर्वे गुरुहिते स्थिताः ।	
अभिप्रेतमनुष्ठानं तत्र शक्यन्त्यरिन्दम	६
त इमे बहुसाहस्यैरेनकैवंधुविभ्रमे ।	
आगता वानरा घोरा दैत्यदानवसंनिभा-	७
यन्मन्यसे नरव्याघ्र प्राप्तकालं तदुच्यताम् ।	
त्वरसैन्यं त्वद्वशे युक्तमाज्ञापयितुमर्हसि	८
काममेधमिदं कार्यं विदितं मम तत्पतः ।	
तथापि तु यथायुक्तमाज्ञापयितुमर्हसि	९
तथा घृधानं सुग्रीधं रामो दशरथात्मजः ।	
बाहुभ्यां संपरिष्वज्य हृदं वचनमब्रवीत्	१०

आहेत. ३ युद्धामध्ये ज्याचे शौर्य गात्रलेले आहे, ज्यांना ग्लानि ठारक नाही आणि पराक्रमासंबंधाने ज्याची व्याप्ति अमून उद्योगातही जे श्रेष्ठ आहेत असे बलाश्च वानर येथे आले आहेत. ४ हे रामा, समुद्रातील बेदात राहणारे आणि त्याचप्रमाणे नानाप्रकारच्या पर्वतावरून वास्तव्य करणारे हे तुम्हे दास वानर कोटी-कोटीच्या टोळ्यांनी येथे आले आहेत. ५

हे शत्रुदमना रामा, स्वामिहिताविषयी त्वर अने हे सर्वही आज्ञेप्रमाणे वागणारे आहेत आणि तुम्हा मनोरथ सिद्धीस नेण्याला मयर्थ आहेत. ६ साराघ, दैत्य व दानव ह्यासारखे भयंकर असलेले ते हे वानर दुसरेही अनेक प्रकारचे महापराक्रमी हजारों वानर बरोबर घेऊन येथे आले आहेत. ७ तस्मान्, हे पुरुष-श्रेष्ठा, जे कार्य करण्याचा आता समय असेल त्याची आज्ञा व्हावी; हे सैन्य तुज्जे असून तुझ्या अर्थान आहे. तेन्ना ह्याला काय ती आज्ञा कर. ८ सर्तिचा शोष लावणे हे कार्य जरी खरोखर मला वास्तविक ठारक आहे तरी त्यासंबंधाने यथायोग्य जी काही आज्ञा कर्तव्य असेल ती तू कर. " ९

प्राप्तमार्गे सुग्रीव बोद्धे लागला अनन्त दत्तशत्रुन वान त्याचा हाताने क

ज्ञायतां सौम्य वैदेही यदि जीवति वा न वा ।	
स च देशो महाप्राज्ञ यस्मिन्वसति रावणः	११
अभिगम्य तु वैदेहीं निलयं रावणस्य च ।	
प्राप्तकालं विधास्यामि तस्मिन्काले सह त्वया	१२
नाहमस्मिन्प्रभुः कार्यं वानरेन्द्र न लक्ष्मणः ।	
त्वमस्य हेतुः कार्यस्य प्रभुश्च प्लवगेश्वर	१३
त्वमेवाज्ञापय विभो मम कार्यं विनिश्चयम् ।	
त्वं हि जानासि मे कार्यं मम वीर न संशयः	१४
सुहृद्द्वितीयो विक्रान्तः प्राज्ञः कालविशेषवित् ।	
भवानस्मद्विते युक्तः सुहृदात्तार्थं ऽविचमः	१५
एवमुक्तस्तु सुग्रीवो विनतं नामयूथपम् ।	
अश्रुवीद्रामसांनिध्ये लक्ष्मणस्य च धीमतः	१६
शैलार्धं मेघनिर्घोषमूर्जितं प्लवगेश्वरम् ।	

टाकून म्हणाला १० " हे विनयसंपन्न महाबुद्धिमान् सुग्रीवा, सीता जिवंत आहे किंवा नाही ह्याचा आणि रावण कोणत्या प्रदेशात राहतो ह्याचा शोध लागला पाहिजे. ११ सीतेजवळ आणि रावणाच्या निवासस्थानाकडे गेल्यावर त्याबद्दी जें वाही समयाला उचित असेल तें मी लुड्या मंदतीतें करीन. १२ हे वानरराजा, वानराना आज्ञा करण्याचें जें हे काम तूं, करण्यास मी अथवा लक्ष्मण समर्थ नाही. हे वानराधिपते, ह्या कार्याचा उपाय तूंच असून ॥ करण्यास समर्थही तूंच आहेस, १३ तेव्हां, हे प्रभो, कर्तव्यासंबंधाने झालेला माझा निश्चय काय आहे तो लक्ष्यात आणून तूंच ह्या सैन्याला आज्ञा कर. हे वीरा, तूं माझे कार्य जाणित आहेस ह्यात संशय नाहीं. १४ पराक्रमी, समंजस, विशेष प्रसंग जाणणारा, विचारी, आप्त आणि माझा उद्देश काय आहे हें सर्वोत्कृष्ट रीतिने जाणणारा आणि आमच्या हिताविषयी दक्ष असा तूं माझा दुसरा मित्र आहेस. " १५

ह्याप्रमाणें रामचंद्रानें सांगितल्यावर राम आणि बुद्धिमान् लक्ष्मण ह्यांचे समीपच असलेला सुग्रीव शरीरानें पर्वततुल्य असून मेघप्रमाणें गर्जना करणाऱ्या

सोमसूर्यानिभैः साधं वानरेवानरोत्तम	१७
देशकालनयैर्युक्तो विशः कार्यचिनिश्चये ।	
वृतः शतसहस्रेण वानराणां तरस्विनाम्	१८
अधिगच्छ विशां पूर्वां सशैलवनकाननाम् ।	
तत्र सीतां च चन्द्रह्रीं निलयं रावणस्य च	१९
मार्गध्वं गिरिदुर्गेषु वनेषु च नदीषु च ।	
नदीं भागीरथीं रम्यां सरयू कौशिकीं तथा	२०
कालिन्दीं यमुनां रम्यां यामुनं च महागिरिम् ।	
सरस्वतीं च सिन्धुं च शोण मणिनिमोदकम्	२१
महीं कालमहीं चापि शैलफाननशोभिताम् ।	
ब्रह्ममालान्विदेहांश्च मालवान्काशिकौमलान्	२२
मागधांश्च महाप्रामान्पुण्ड्रांस्त्यङ्गांस्तथैव च ।	
भूमिं च कौशकाराणां भूमिं च रजताकराम्	२३

य चद्रसूर्यासारिखे वानर वरोवर घेऊन आलस्या वानराधिपति विनतनानरु सेनापतीला म्हणाला " हे वानरश्रेष्ठां, १६, १७ देश, काल व राजनीति ह्यांनी तूं संपन्न असून काय करण्याची निश्चय झालेला आहे हॅहा तू जागीत आहेस आणि बंगवान् असे शेंकडों हजारों वानर तुझ्यावरोवर आहेत. १८

ह्याकरिता, पर्वत व अरण्ये ह्यासहबर्तमान जो काहीं पूर्व दिगेला प्रदेश आहे तिथडे तूं जा आणि तेथें पर्वतसंबंधीं दुर्गम प्रदेश, वने व नद्या नद्यांचे ठिकाणीं विदेहराजकन्या सतिचा व रावणाच्या निवासस्थानाचा शोध लाव. त्याचप्रमाणे भागीरथी नदी, रम्य अर्शा सरयू, कौशिकी, १९, २० कालिंदपर्वताशामून निपालेलीं रमणीय यमुना; यमुनेचे उगमस्थान असलेला महापर्वत कलिंद, सरस्वती, सिंधु, रत्नाप्रमाणे तेजस्वी उदकानें युक्त असलेला शोणनद २१ महीं आणि पर्वत व अरण्ये ह्यांनीं सुसोभित झालेली कालमहीं ह्या नद्या, त्याचप्रमाणे ब्रह्ममाल, विदेह, मालव, काशिकौशल, २२ मागध, महाप्राम, पुण्ड्र व अग हे देश आणि त्याचप्रमाणे रेशीम उत्पन्न करणाऱ्या किष्किन्धा वेंचें जोगवणूक होत असा प्रदेश व ज्या ठिकाणीं रुप्याच्या वनरे खाणी २३ आहेत असा प्रदेश

सर्वे च तद्विचेतव्य मृगयद्भिस्ततस्ततः ।	
रामस्य दयितां भार्या सीतां दशरथस्तुषाम्	२४
समुद्रमवगाढांश्च पर्वतान्पत्तनानि च ।	
मन्दरस्य च ये कोटि सश्रिता केचिदालयाः	२५
कर्णप्रावरणाश्चैव तथा चाप्योष्ठकर्णकाः ।	
घोरलोहमुखाश्चैव ज्वनाश्चकपादकाः	२६
अक्षया यलघन्तश्च तथैव पुरुषादका ।	
किरातात्सार्क्षणचूडाश्च हेमाभाः प्रियदर्शनाः	२७
श्याममीनाशनाश्चापि किराता द्वीपवासिनः ।	
अन्तर्जलचरा घोरा नरव्याघ्र इति स्मृताः	२८
एतेषामाश्रया सर्वे विचेया काननौकसः ।	

सुधा आक्रमण करा आणि सर्व प्रकारे शोध लावा शाराश, दशरथाची स्तुषा आणि रानाची प्रिय भार्या जी सीता तिचा शोध लावा. २४

समुद्रालोल पर्वत, राहणे आणि मंदरपर्वताचे शिखर ह्या प्रदेशाचे ठिकाणी जे गाव असलेले आहेत ते पुढी शोध २५ नंतर कर्णप्रावरण, १ ओष्ठकर्णक, २ घोर असे लोहमुख, २ वेगवान असे एकपादक २६ आणि अज्ञ अक्षय, ५ त्याचप्रमाणे मनुष्यमांसभक्षक, ज्याच्या शेडीचे बेश तीक्ष्ण आहेत आणि ज्याचा सुदा सौम्य असून काति मुवर्णासारखा आहे असे किरात, २७ अपत्र मत्स्य भक्षण करीत असलेले बेटात राहणारे किरात आणि (खालची आकृति माणसाप्रमाणे असून वरचा व्याघ्राप्रमाणे असण्यामुळे) नरव्याघ्र ह्यापुढे प्रसिद्ध असलेले भयकर जलचर प्राणी २८ ह्यांचे सर्व सिद्धस्थाने, हे अरण्यनिवासी वानरहो, पुढा शोधून काढा त्याचप्रमाणे ज्या देशाना पर्वताकडे जावे लागते,

१ वद्याप्रमाणे ज्याचे कान विशाल आहेत असे २ ओंठापर्यंत ज्याचे कान लाव लाव आहेत असे ३ लोखंडाप्रमाणे ज्याचे मुख कठीण ४ कृष्णवर्ण आहेत असे. ४ ज्यांना एकच पाय आहे असे ५ ज्यांच्या सतत्याचा कर्षादी विच्छेद होत नाही असे

गिरिभिर्द्ये च गम्यन्ते प्लवनेन प्लवनेन च	२९
यत्नवन्तो यवद्वीपं सप्तराज्योपशोभितम् ।	
सुवर्णरूप्यकद्वीपं सुवर्णकरमाण्डितम्	३०
यवद्वीपमातिक्रम्य शिशिरो नाम पर्वतः ।	
दिवं स्पृशति शृङ्गेण देवदानवसेवितः	३१
एतेषां गिरिदुर्गेषु प्रपातेषु वनेषु च ।	
मार्गध्वं सहिताः सर्वे रामपर्त्वीं यशस्विनीम्	३२
ततो रक्तजलं प्राप्य शोणाख्यं शीघ्रयाहिनम् ।	
गत्वा पारं समुद्रस्य सिद्धचारणसेवितम्	३३
तस्य तीर्थेषु रम्येषु विचित्रेषु वनेषु च ।	
रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः	३४
पर्वतप्रमवा नद्यः सुर्माभयह्रुनिष्कृताः ।	
मार्गितव्या वरीभन्तः पर्वताश्च वनानि च	३५

या ठिकाणी उज्या माहूनच जावें लागतें आणि जेथे नौका वगैरेनी जाता तेथे ते प्रदेश तुझी धुडा. २९

तुझी प्रयानशील व्हा आणि सप्तराज्याने सुशोभित झालेले यवद्वीप सुवर्णाच्या खार्गीनी भूषित झालेले सुवर्णद्वीप व रूप्यकद्वीप तुझी वृंडाहून काढा. ३० यवद्वीप ओलाहून गेलें झगजे शिशिर झगून एक पर्वत आहे. त्याची शिखरे स्वर्गमंडलापर्यंत गेली असून देवदानवांनी त्याचा आश्रय केलेला आहे. ३१

असो. ह्या द्वीपातील पर्वतसंबंधी गहन प्रदेश, कडे आणि वने ह्या ठिकाणी तुझी सर्वजण एक निश्चय करून यशस्विनी रामभार्या आहे किंवा नाहीं हें शोधून काढा. ३२ तदनंतर समुद्र ओलाहून गेल्यावर शीघ्र प्रवाहानें व आरक्तवर्ण जलानें युक्त असून सिद्धचारणांनी आश्रय केलेल्या शोणामय नदीला तुझी जा. ३३ ह्या नदीचे तीरी उताराची जी ठिकाणे आहेत तेथे असलेल्या रम्य व चित्रविचित्र वनामध्ये सांतेसहवर्तमान रावणाचा तुझी ठिकठिकाणी शोध करा. ३४ मर्याद आणि अनेक उपवनप्रदेशांनी युक्त अशा पर्वतापासून निघालेल्या नद्या, त्याचप्रमाणे तुझानी युक्त असलेले पर्वत व वने तुझी हुडका. ३५

ततः समुद्रद्वीपांश्च सुभीमान्द्रष्टुमर्हथ ।	
ऊर्मिमन्तं महारौद्रं क्रोशन्तमनिलोद्गतम् ३६	३६
तत्रासुरा महाकायाश्छायां गृह्णन्ति नित्यशः ।	
घ्नन्त्या समनुज्ञाता दीर्घकालं युभुक्षिताः ३७	३७
सं कालमेघप्रतिमं महोत्तगनिपेवितम् ।	
अभिगम्य महानादं तीर्थेनैव महोदधिम् ३८	३८
ततो रक्तजलं भीमं लोहितं नाम सागरम् ।	
गत्वा प्रेक्ष्यथ तां चैव गृह्णी कूटशात्मलीम् ३९	३९
गृहे च वैनतेयस्य नानारत्नविभूषितम् ।	
तत्र कैलाससकाशं विहितं विश्वकर्मणा ४०	४०
तत्र शैलनिभा भीमा मन्द्रेहा नाम राक्षसाः ।	
शैलशूङ्गेषु लम्बन्ते नानारूपा भयायहाः ४१	४१

तदनंतर फारच घोर अशी समुद्रातील बेटे तुम्ही अवलोकन करा. समुद्राच्या सारा आदळन असल्यामुळे जसे व्हाही एकसारखे गर्जना करीत असलेले महा भयंकर अनिलोद्गत बेट तुम्ही शोधा. ३६ त्या ठिकाणी मोठे मोठे विष्णाळ रैव्य नेहमी तेथून जाणाऱ्या प्राण्यांना छायेच्या योगाने आकर्षण करीत असतात ते नेहमी कुसुक्षितच असून ब्रह्मदेवाने त्यांना छायेच्या योगाने आकर्षण करून घेतलेले प्राणी भक्षण करण्याची अनुज्ञा दिली आहे. ३७

असो महोरगांनी आर्थेव केलेला, नीलमेघप्रमाणे दिवत असलेला आणि प्रचंड गर्जनेने युक्त असलेला तो मोठा श्लुशगर उपायानेच ओलाडून गेल्यानंतर ३८ आरक्तवर्ण जलाने युक्त अशा लोहितनामक सागराला तुम्ही जा, ह्यगजे खा ठिकाणी तो मोठा कूटशात्मलेखा (अर्थात् काळ्या धवरीचा) वृक्ष तुमच्या दृष्टी पडेल ३९ व त्याचप्रमाणे नानाप्रकारच्या रत्नांनी भूषित असे जे कैलास-पर्वतासारखे गुरुदारे गृह विश्वकर्म्याने निर्माण केले आहे सैरी तमच्या दृष्टी पडेल. ४०

तेथे मन्देह नामक पर्वततुल्य क्रूरकर्मी व भयंकर राक्षस नानाप्रकारची हरे शारण करून पर्वतशिखराचे ठिकाणी अधोमुख होऊन लोबत असतात ४१

ते पतन्ति जले नित्यं सूर्यस्योदयनं प्रति ।	
अभितताः स सूर्येण लम्बन्त स पुनः पुनः	४०
निहता चक्षतेजोभिरहन्यहानि राक्षसाः	४३
ततः पाण्डुरमेघामं क्षीरोदं नाम सागरम् ।	
गत्वा द्रक्ष्यथ दुर्घर्षा मुक्ताहारमिवोर्मिभिः	४४
तस्य मध्ये महाञ्ज्वेतो ऋपभो नाम पर्यतः ।	
दिव्यगन्धैः कुसुमितैराच्यतेश्च नर्गयंतः	४५
सरश्च राजतैः पद्मैर्ज्वलितैर्हमकेसरैः ।	
नाम्ना सुदर्शनं नाम राजहंसैः समाकुलम्	४६
विधुधाश्चारणा यक्षाः किनराश्चाप्सरोगणाः ।	
हृष्टाः समभिगच्छन्ति नलिनीं तां रिरंसवः	४७

सूर्योदयसमयीं ते नेदमीं ऊर्ध्वमुख होऊन सूर्याशीं युद्ध करूं लागतात आणि सूर्यमंडलगत प्रक्षतेजानें ते तप्त होऊन व प्रसव्हीं द्विशान्या शून्य होणारी जी अर्धशानादि कर्म ल्यांच्या सामर्थ्यानें बध पावून उदकासमर्थे पडत असतान व पुनरपि (सूर्यास्त झाल्यावर जिवंत होऊन परतशिवगचे ठिकणी) लोषकळें लागतात. ४२ ४३ तदनंतर श्वेतवर्ण मेघाप्रमाणे दिव्य असलेल्या क्षीरसागराकडे जा आणि, हे अजिनय धानरहे, लाटासुळे मोत्याच्या दारानीं भूयित झाल्याप्रमाणे भासत असलेल्या त्या सागराला तुझी अवलोकन करा ४४

त्या सागरासमर्थे ऋषभ हातून एक मोठा श्वेत पर्वत आहे. तो दिव्यगंधानीं युक्त व प्रभुक्ति असून ठिकाठिकणीं भूगदेश व्यापून राहिलेल्या वृक्षांनीं परिवेष्टित झालेला असतो. ४५ राजहंसांनीं गजबनुन गेलेले असें एक सुदर्शननामक प्रसिद्ध सरोवरही तेथे आहे व तो पौतवर्ष परागानीं युक्त असा उज्ज्वल श्वेतकमलानीं भरलेला आहे. ४६ देव, चारुण, यक्ष, निन्नर आणि अप्सराचे समुदाय आनंदित होऊन मंडा करण्याच्या उद्देशानें त्या सरोवरावर येत असतात. ४७ अशो.

धीरोदं समतिक्रम्य तदा द्रक्ष्यथ वानराः ।	
जलोदं सागरं शीघ्रं सर्वभूतभयावहम्	४८
तत्र तत्कोपजं तेज कृत हयमुखं महत् ।	
अस्याद्भूतं महावेगमोदन सचराचरम्	४९
तत्र चिकोशतां नादो भूतानां सांगरौकसाम् ।	
श्रूयते चासमर्थानां दृष्ट्वाभृद्भवामुपमम्	५०
स्वाद्भृदस्योत्तरे तीरे याजनानि त्रयोदश ।	
जातरूपशिलो नाम सुमहान्कनकप्रभः	५१
तत्र चन्द्रप्रतीकाशं पद्मगं धरणीधरम् ।	
पद्मपद्मविशालाक्षं ततो द्रक्ष्यथ वानराः	५२
आसीनं पर्वतस्याग्रे सर्वदेवनमस्कृतम् ।	
सहस्रशिरसं देवमनन्त नीलवाससम्	५३
त्रिशिराः काञ्चनः केतुस्तालस्तस्य महात्मनः ।	

धीरसागर ओलाडिल्यावर, हे वानरहो, सर्व प्राण्यांना भय उत्पन्न करणारा असा एक नेहर्मी चंचल असलेला जलसमुद्र तुमच्या दृष्टी पडेल. ४८

त्या जलसमुद्रामध्ये और्वत्रहार्षांच्या शोषापासून द्रव्यदेवानें एक घोडांच्या सुखासारिखें प्रचंड तेज कटन ठेविलें आहे. त्या तैमोरूप मुखार्चे हें अद्भुत व महावेगानें युक्त असलेलें सर्वे स्थावरजंगमात्मक जगत् प्रलयसमयीं भक्ष्य हीत असतें. ४९ वड्यामुख दृष्टीं पडतासणीं त्यात पडूं कीं काय ह्या भीतीनें आक्रोश फल लागलेल्या दुर्बल जलचर प्राण्यांचा ध्वनि कानावर येत असतो ५० शुद्ध जलसमुद्राच्या उत्तर तीरावर तेरा योजनेपर्वत लांब असलेला एक जातरूपशिल द्वापून फारच मोठा सुवर्णासारिखा तज्ज्वल पर्वत आहे. ५१ ह्या पर्वतावर चंद्रासारिखा श्वेतवर्ण व कमळपत्रापणामें विशालनेत्रांनीं युक्त असा धरणीधर नाग, हे वानरहो, तुझी अवलोकन कराल ५२ सर्व देवताना पूज्य, सहस्र मस्तकें धारण करणारा आणि नील वस्त्र परिधान करणारा तो अनंत देवपर्वताचे अग्रभागीं बसलेला असतो. ५३ त्या प्रचंड पर्वताच्या अग्रभागीं तीन खोडानीं

स्थापितः पर्यतस्यात्रे विराजति सद्यैदिकः	५३
पूर्यम्यां दिशि निर्माणं कृतं तन्निद्रशेद्वरैः ।	
ततः पर हेममयः श्रीमानुदयपर्यतः	५५
तस्य कोटिर्दिव्यं स्पृष्ट्वा शतयोजनमायता । ।	
जातरूपमयी दिव्या विराजति भवेदिका	५६
सालेस्तालेस्तमालेश्चार्णिकारेश्च पुष्पितैः ।	
जातरूपमयैर्दिव्यैः शोभते सूर्यसंनिभैः	५७
तत्र योजनाविस्तारमुच्यते दशयोजनम् ।	
शृङ्गं सीमनसं नाम जातरूपमयं ध्रुवम्	५८
तत्र पूर्वं पदं कृत्वा पुरां विष्णुस्त्रिचक्रम् ।	
द्वितीयं शिखरे मेरोश्चकार पुरुषोत्तमः	५९
उत्तरेण परिक्रम्य जम्बूद्वीपं दिवाकरः ।	
दृश्यो भवति भूपिष्ठं शिखरं तन्महोच्छ्रयम्	६०

• युक्त असा जो सुवर्णवर्ण ध्वजाप्रमाणे तालवृक्ष स्थापित केन आदे हो गालः-
पारामहवर्तमान शतकृत अणतो. ५४

स्वर्गाधिपति देवानीं पूरुं दिशेण ॥ एक-ओट्टम पक्षधारिता स्थापित
केलेल्या शंक्रप्रमाणे-पूर्व दिशेचें प्रमाण कृणून निर्माण केलेले आदे. त्याच्यापुर्वे
सुवर्णमय व मध्य असा उदयपर्वत आहे ५५ त्या पर्वताचे शोभर योजने उंच
असलेले सुवर्णमय दिव्य शिखर स्वर्गाणु स्वर्ध कर्ण, खातच्या आधारभूत
पर्वतासहवर्तमान शतकृत राहिलेले आहे ५६ व साल, नमाल, प्रफुलित दर्शिका
आणि सूर्यासारिखे उज्वल असे दुसरेही सुवर्णमय दिव्य वृक्ष दर्शनी ते शिखर
शोभन आहे ५७ त्या उदयशिखरेचा शोभर योजने उंच अन्नेच्या शिखरावर एक
योजन रूंद आणि दहा योजने उंच असे एक सीमनसनामक सुवर्णमय अंचल
शिखर आहे. ५८

पूर्वी तीन पादांनी त्रैलोक्य व्यापून आकण्याचे वेदो पुरुषभेद विद्वानां (सल
दुगी) त्या सीमनस शिखरावर पहिले पञ्चल उडून दुसरे पञ्चल मेघपर्वतान्या
शिखरावर ठेविले होने. ५९ उत्तरेच्या बाजूने बंबुद्वीपाच्या लाडून त्या अग्नि उंच
सीमनस शिखरावर गेले अथवा बंबुद्वीपाच्या लाडून त्या अग्नि उंच

तत्र खेखानसां नाम बालसित्या महर्षय ।	
प्रकाशमाना दृश्यन्त सूर्यवर्णास्तपास्विन	६१
अथ सुदर्शनो द्वीप पुरो यस्य प्रकाशत	
तस्मिंस्तेजश्च चक्षुश्च सवमाणभ्रतामपि	६२
शैलस्य तस्य पृष्ठेषु कदरेषु घनेषु च ।	
रावण सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्तत	६३
काञ्चनस्य च शलस्य सूर्यस्य च महात्मन ।	
आदिषा तेजसा सध्या पूर्वा रक्ता प्रकाशते	६४
पूषमतकृत द्वार पृथिव्या भ्रुजनस्य च ।	
सूर्यस्योदयन चैव पूर्वा ह्यथा दिगुच्यते ।	६५
तस्य शैलस्य पृष्ठेषु निहारेषु गुहाषु च ।	
रावण सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्तत	६६
तत परमगम्या स्योदिकपूर्वा त्रिदशावृता ।	
रहिता चन्द्रसूर्याभ्यामदृश्या तमसावृता	६७

होता ६० ल्या ठिकठिकणी कताने स्यासमान य तपस्वी अस खेखानसनामक
 बालसित्य महर्षि प्रकाशत असुतले दृष्टी पश्यत अश्नात ६१ ल्या-प्रापुते हे
 सुदर्शनो द्वीप-शकृत आहे व-त्या सौमणस शिशुरावर स्याथा उदय माला
 अस्तः सर्व प्राणा सतन होत भद्रंन त्याचे नेत्र प्रकाशमान हे ज्ञ लागतात ६२
 ल्या पर्वता-चा पृष्ठभागावर त्यांच्या गुहातून आगे वनातून सानमद्वर्तमान
 रविणाचा ठिकठिकणी शोध कला पाहिजे ६३ सुवर्णपर्वते आणि महामा
 सूर्य या या-तेजाने सकळीं सूर्यदेव समधी आरक्षवर्ण आलेली सूर्ये णिगा
 प्रकाशत असत ६४ सूर्योदय अवलोकन करून बाल लोकना पृथ्वामध्य प्रवेश
 करणार्थे आणि पृथ्वीताळ-ले काना नक्षलोकामध्य प्रवेश करण्ये हे उदयगिर
 द्वार पूर्वा कलेले आहे ह्यानळे हिला पूषादगा ह्यनत असतात ६५ ल्या उदया
 चलाच पृष्ठभाग उत्तप्रवाह आणि गुहा ह्याम रें शवणासद्वर्तमान नवा
 ठिकठिकणी शोध कला पाहिजे ६६ त्याच्यापुत्र देवतानी व्याप्त साने-या ल्या
 पूर्व दिशेन जाता यथा-ना- कारण तेथ चन्द्रसूर्यांचा प्रान्त नसल्यानेक ती
 अघकाराने न्यात आगेन अदृश्य असते ८७

शैलेषु तेषु सर्वेषु क्रन्दरेषु नदीषु च ।	
ये च नोक्ता मया हे शा विचेया तेषु जानकी	६८
पतावहानरः शपथं गन्तुं वानरपुंगवाः ।	
अभास्करममर्यादं न जानीमस्ततः परम्	६९
सभिगम्य तु वैदेहीं मिलयं रावणस्य च ।	
मासे पूर्णे निवर्तध्वमुदयं प्राप्य पर्वतम्	७०
ऊर्ध्वं माम्नाम्र घस्तव्यं वसन्धर्ष्यो भवेन्मम ।	
सिद्धार्था. संनिवर्तध्वमधिगम्य च मैथिलीम्	७१
अत्रेन्द्रकान्तां वनपण्डमाण्डिनां दिशं चरित्वा निपुणेन वानराः ।	
अद्याप्य सीतां रघुवशाजप्रियां ततो निवृत्ताः सुखिनो भविष्यथ ७२	
इत्यापे धीमद्रा० वनमा० आदि० किष्किन्धाकाण्डे खन्धारिणः सर्गः ॥४०॥ [१७०४]	

असौ. ते सर्वे पर्वत, गुहा आणि नद्या ह्यामध्ये व मी. उभाचा उल्लेख केला नाही अनेही जे काही प्रदेश राहिले असतील त्यामध्ये जानकी शोधिली पाहिजे, ६८ हे वानरश्रेष्ठही, येथपर्यंत वानरांचे गमन होणे शक्य आहे. मर्यादा प्रकाश ज्या ठिकाणी नाही आणि जेथे रुमली मर्यादा नाही असा त्याच्या पुटला प्रदेश आग्राला ठाऊक नाही. ६९ रावणाच्या वसतिस्थानामध्ये जाऊन व सीतेची भेट घेऊन तुम्हा एका महिन्धान उदयपर्वतावर जाऊन परत फिरा. ७० महिन्धापेक्षा जास्त वेळपर्यंत बाहेर राहता उपयोगी नाही; जो राहिल त्याचा माझ्या हातून वध होईल. त्याकरिता सीतेचा शोध लावून झणजे अर्थात् कार्य-सिद्धि करून घुन्नी इतक्या सुदोळ परत फिरा. ७१ घारंश, हे वानरही, वनप्रदक्षार्थी भूपित अशा इन्द्रप्रिय पूर्वे दिशेमध्ये चातुर्थीने सकार करून व रघुवशाच रामाची प्रिया सीता प्राप्त करून घेऊन तुम्ही परत फिरा आणि सुखी व्हा. ७२.

श्राप्रमाणे महामुनिवार्मन्विप्रणीत श्रीमद्रामायणसंस्कृत आदिकांशातील किष्किन्धाकाण्डाची च लिखाणा सर्ग समाप्त झाला. ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

ततः प्रस्थाप्य सुग्रीवस्तन्महद्वानरं यलम् ।	
दक्षिणां प्रेषयामास वानरानभिलाक्षितान्	१
नीलमग्निस्रुतं चैव हनूमन्तं च घानरम् ।	
पितामहस्रुतं चैव जाम्बवन्तं महौजसम्	२
सुहोत्रं च शरारिं च शरगुल्मं तथैव च ।	
गजं गवाक्षं गवयं सुपेणं वृषभं तथा	३
मैन्दं च द्विविदं चैव सुपेणं गन्धमादनम् ।	
उल्कामुपमनङ्गं च हुताशनसुतावुमी	४
अङ्गदममुखान्वारान्वारः कपिगणेश्वरः ।	
वेगविक्रमसपन्नान्संदिदेश विशेषवित्	५
तेषामग्रेसरं चैव बृहद्वलमथाङ्गदम् ।	
विधाय हरिर्वीराणामादिशदक्षिणां दिशम्	६
ये केचन समुद्देशास्तस्यादिशि सुदुर्गमाः ।	
कपीशः कपिमुख्यानां स तेषां समुदाहरत्	७
सहस्रशिरसं विन्ध्यं नानाद्रुमलतायुतम् ।	

ह्याप्रमाणे ते प्रचंड वानरसेन्य पूर्वं दिशेन पाठवित्यान्तर सुग्रीवाने कार्यं करण्यस समर्थ क्षणून उल्लेखे असे वानर दक्षिण दिशेन पाठविले. १ अग्निपुत्र नील, हनूमान् वानर, महाबलद्वय ब्रह्मपुत्र जाववान्, २ सुहोत्र, शरारि, शर-गुल्म, गज, गवाक्ष, गवय, सुपेण, वृषभ, ३ मैन्द, द्विविद, दुम्नरा सुपेण, गंध-मादन, अग्निपुत्र उल्कामुख्य व अनंग ४ आणि महावेगवान् व महापराक्रमी असे अंगदप्रभृति वीर दशवण्याला योग्य असे विशेष प्रदेश आपणान्या वानरगणा-धिपति वीर सुग्रीवाने पाठविले ५ आणि महाबलद्वय अंगदाला त्या वानर वीरांचा अप्रणी नरून त्यांना दक्षिण दिशेस जाण्यास सांगितले ६ आणि त्या दिशेस ७ काहीं अत्यंत दुर्गम प्रदेश अहेत ते सर्गे त्या वानराधिपतीने त्या वानरश्रेष्ठाना सांगून दिले. ७

(तो दणाला) “ हजारां शिखरानां आणि नानाप्रकारच्या वृक्षानां व

नर्मदां च नदीं रम्यां महोरगानिपेक्षिताम्	८
ततो गोदावरीं रम्यां कृष्णवेणीं महानदीम् ।	
मेखलानुत्कलांश्चैव दशार्णनगराण्यपि ॥	
आश्रवन्तीमघन्तीं च सर्वमेवानुपश्यत	९
विदर्भानृष्टिकांश्चैव रम्यान्माहिषकानपि ।	
तथा मत्स्यकालिङ्गांश्च कौशिकांश्च समन्ततः	१०
अन्वीक्ष्य दण्डकारण्यं सपर्यतनदीगुहाम् ।	
नदीं गोदावरीं चैव सर्वमेवानुपश्यत	११
तथैवान्ध्रांश्च पुण्ड्रांश्च चोलान्पाण्ड्यांश्च केरलान् ।	
अयोमुखश्च गन्तव्यः पर्यतो धातुमण्डितः	१२
पिचित्रशिखरः श्रीमांश्चिप्रपुष्पितकाननः ।	
सुचन्दनवनोद्देशो मार्गितव्यां महागिरिः	१३
ततस्तामापगां दिव्यां प्रसन्नसालिलाशयाम् ।	
तत्र द्रक्ष्यथ कावेरीं विहृतामप्सरोगणैः	१४

कतानीं युक्त अमलेला विंध्यादि, महोरगानीं आश्रय केलेली रमणीय नर्मदा नदी, ८ रम्य गोदावरी, महानदी, कृष्णवेणी, मेखल व उत्कल देश, दशार्ण-देशातील शहरें, आश्रवती आणि अवंती हीं सर्व तुम्ही पहा. ९ विदर्भ, प्राष्टिक, रम्य माहिषर, मत्स्य, कलिङ्ग आणि कौशिक हेही देश सर्व वाजुनीं तुम्ही धुंडून काढा. १० पर्यत, नद्या व गुहा ह्यांसहवर्तमान दंडकारण्य व गोदावरी नदी सोबून तुम्ही सर्व काही हुडका. ११

त्याचप्रमाणें आश्र, पुंड्र, चोल, पाण्ड्य आणि केरल, हे देश धुंडून काढा. धातुनीं भूपित असलेल्या अयोमुख पर्वतावढी गेलें पाहिजे १२ आणि अद्भुत शिखरें, मनोहर व प्रफुलित वने आणि उत्कृष्ट चंदनवृक्षाच्या वनानीं संपन्न अमलेले प्रदेश ह्यानीं युक्त असलेला तो भव्य महापर्वत शोधून काढिला पाहिजे. १३ तदनंतर निर्मल जलाशयांनीं जीं युक्त आहेत आणि अप्सरांचे समुदाय जिचे ठिकाणीं मंडा करीत असतात ती दिव्य कावेरी नदी तुम्ही

तस्यासीन नगस्याग्रे मलयस्य महाजसः ।	
द्रक्ष्यथादित्यसंकाशमगस्त्यमृपिसत्तमम्	१५
ततस्तेनाऽभ्यनुज्ञाताः प्रसन्नेन महात्मना ।	
ताम्रपर्णां ब्राह्मजुष्टां तरिष्यथ महानदीम्	१६
सा चन्दनवनैश्चित्रे प्रच्छन्नद्वीपचारिणी ।	
कान्तेषु युधती कान्तं समुद्रमवगाहते	१७
ततो हेममयं दिव्यं मुक्कामाणिभिभूषितम् ।	
युक्त कवाटं पाण्ड्यानां गता द्रक्ष्यथ वानराः	१८
ततः समुद्रमासाद्य संप्रधार्यायंनिश्चयम् ।	
अगस्त्येनान्तरे तत्र सागरे विनिर्वाशत	१९
चित्रनानानग श्रीमान्महेन्द्रः पयंतोत्तमः ।	
जातरूपमय श्रीमानवगाढो महाशंखम्	२०
नानाविधैर्नगैः फुल्लैस्ताभिश्चोपशोभितम् ।	

अवलोकन कराल १४ त्या महातेजस्वी मन्त्रपर्वताद्या अप्रमार्गी सूर्यतुल्य
श्राविश्रेष्ठ अगस्त्य बघलेले तुष्टी पहा १५ आणि त्या सुप्रसन्न महाभ्यासी
अनुज्ञा क्षाप्त्यावर मकरानी युक्त अघलेली महानदी ताम्रपर्णा तुष्टी तरून जा १६
त्रिदशतील बेटे व उदक अद्भुत चन्दनवनानी आच्छादित झालेली आहेत अशा
ती ताम्रपर्णा नदी, वज्रादिकांनी शरीर आच्छादिलेली तरुणी छी ज्याप्रमाणे
आपल्या प्रियपतीला आलिंगन देते त्याप्रमाणे, समुद्राचा आलिंगन देत
आहे १७

तरूनतः मोठे व रजे ह्यानी मूषित केलेले व किऱ्याला जखडलेले असे पाश्च
देगाचे सुवर्णमय दिव्य द्वार तुष्टी अवलोकन करा १८ नंतर समुद्रापाशी येण्यावर
तो तरून जाणव निपयी तुष्टी आपऱ्या सामर्थ्याचा विचार करूया काय ते करा त्या
समुद्रामध्ये अगस्त्यमुनींनी श्रेष्ठ पर्वत महेन्द्र स्थापित केलेला आहे अद्भुत शिरां
व वृक्ष ह्यांनी युक्त अश्वत्थ ती सुंदर व मय्य पर्वत सुवर्णमय असून त्याची एक
बाजू समुद्रात गलेली आहे. १९, २०

नानाप्रकारच्या प्रफुलित वृक्षांनी व लक्ष्मीं मुद्योभिन, श्रेष्ठ श्रेष्ठ देव, ऋषि

देवर्षिपक्षप्रचरैरप्सरोग्भिश्च शोभितम्	११
सिद्धचारणसहघैश्च प्रकीर्णं सुमनोरमम् ।	
तमुपैति सहस्राक्षः सदा पर्यसु पर्यसु	१०
द्वीपस्तस्यापरे पारे शतयोजनविस्तृतः ।	
अगम्यो मानुषैर्दातस्तं मार्गं च्यं समन्ततः	१३
तत्र सर्वात्मना सीना मार्गितव्या विशेषतः ।	
स हि देशस्तु यध्यम्य रायणस्य दुरात्मनः	१४
राक्षसाधिपतेर्वासः सहस्राक्षसमपृतेः ।	
दक्षिणस्य समुद्रस्य मध्ये तस्य तु राक्षसा	१५
अङ्गारकेति विख्याता छायाभाक्षिप्य भोजनी ।	
एवं नि संशयान्कृत्वा संशयाघ्नएलंशयाः	१६
मृगयथ्यं नरेन्द्रम्य पत्नीमामिततेजसः ।	
तमतिक्रम्य लक्ष्मीचान्समुद्रे शतयोजने	१७

आणि यक्ष व अप्सरा ह्याच्या योगाने शोभायुक्त २१ आणि सिद्ध व चारण ह्यांच्या समुदायांनी गजबजलेला असा जो अथेत मनोहर महोदरपरत त्यावर नेहमी प्रत्येक वर्षादेवती इंद्र येत असतो. २२ त्याच्या पश्चिम तीराला मनुष्यांनी जाण्यास असाक्य असे एक उज्ज्वल बेट शंभर योजने विस्तृत आहे ते सर्व बाजूंनी शोधून काढा. २३ तेथे सर्व प्रकाराने विशेषरून तुझी संतिवा शोध लाविला पाहिजे. कारण, तेजाने इंद्रतुल्य अगलेला जो दुरात्मा राजाशाधिराति वध्य राया त्याचे तो प्रदेश निवासस्थान आहे. दक्षिणसमुद्रामध्ये त्या राजाचा एक राक्षसी आहे. २४ २५

तो अंगारका ह्या नांवाने विख्यात असून वरून जाणाऱ्या प्राण्यांना श्वाली पडलेल्या त्याच्या छायेच्या योगाने ओहून घेऊन खात असते. ह्याप्रमाणे जेथे जेथे मिळून होता असण्याचा संशय आहे ते सर्व देश घुंडाटून नि.संशय केव्हापर ती आहे तिचा नाई ह्याचा वद्य तो तुझी निधय रत्न २६ आणि तेथे नाई असे ठरल्यानंतर ह्या मंडलेजम्बी राजाच्या पत्नीचा ते लंका बेट ओलांडून तुझी शोध लावा. ह्या बेटाच्या पलीकडे शंभर योजने समुद्रप्रदेश आक्रमण केव्हावर सिद्ध व

गिरेः पुष्पितको नाम सिद्धवारणसेवितः ।	
चन्द्रसूर्याशुसकाश सागराम्बुसमाश्रयः	१८
भ्राजते विपुलैः शृङ्गैरभ्यरं विलिखन्निव ।	
तस्यैकं काञ्चनं शृङ्गं सेवते यं दिवाकरः	२१
न तं कृतघ्नाः पश्यन्ति न नृशंसा न नास्तिकाः ।	
प्रणम्य शिरसा शैलं त विमार्गथ वानराः	२०
तमतिक्रम्य दुर्धर्षं सूर्यपाश्र्वात् पर्वतः ।	
बन्धना बुधिंगाहेन योजनानि चतुर्दश	२१
ततस्तमप्यतिक्रम्य वैद्युतो नाम पर्वतः ।	
सर्वकामफलैर्वृक्षैः सर्वकालमनोहरैः	२२
तत्र भ्रुस्त्वा घराद्वाणि मूलानि च फलानि च ।	
मधूनि पीत्वा जुष्टानि परं गच्छत वानराः	२३
तत्र नेत्रमनः कान्तः कुञ्जरो नाम पर्वतः ।	
अगस्त्यमघने यत्र निर्मितं विश्वकर्मणा	२४

वारण ह्यती आश्रय केलेला असा एक पुष्पितक नावाचा सुंदर पर्वत तुम्हाला लागेल. त्याची प्रमा चंद्रसूर्याच्या किरणाप्रमाणे असून समुद्राच्या उदकाचा स्थाला अश्रय आहे २७, २८ आणि आपल्या विपुल शिखरांच्या योगाने आकाश विदीर्ण करितच की काय तो सुरूकम राहिलेला आहे. त्या पर्वताच्या ज्या एका सुवर्णशिखरासमीप सूर्य नेत्रांनी असणे २९ ते शिखर कृतघ्न, दुष्ट व नास्तिक ह्यांच्या दृष्टीही पडत नाही. तेव्हा त्या पर्वताला मस्तकाने प्रणाम करून, हे वानरहो, तुम्ही तो छोडून काढा ३१

जेथे कोणाचेंही वाई चालावयाचें नाही असा तो पर्वत ओलाडून गेव्हावर सूर्याचा म्हणून दुसरा एक पर्वत तुम्हाला लागेल त्याचा मार्ग पारच कठिण आहे व तो पर्वत चौदा योजने आहे. ३१ तो पर्वत ओलाडित्यानंतर सर्वकाल मनोहर अशा वल्पशृंगानां युक्त असलेला एक वैद्युतनामक पर्वत तुम्हाला लागेल ३२ त्या ठिकाणी उत्कृष्ट मुळें व फळें भक्षण करून आणि तेथे असलेले मध पिऊन, हे वानरहो, तुम्ही पुढे चालने व्हा. ३३ तेथे नेत्रांना व मनाला सुंदर दिग्गारा असा एक कुंजरनामक पर्वत आहे व त्या पर्वतावर विश्वकर्म्याने अगस्त्यमुनींचे

तत्र योजनविस्तारमुच्छ्रितं दशयोजनम् ।	
शरणं काञ्चनं दिव्यं नानारत्नविभूषितम्	३५
तत्र भोगवती नाम सर्पाणामालयः पुरी ।	
विशालरथ्या दुर्घर्षा सर्वतः परिरक्षिता	३६
रक्षिता पद्मगैर्घोरैस्तीक्ष्णदंष्ट्रैर्महाविषैः ।	
संपराजो महाघोरो यस्यां चसति वासुकिः	३७
निर्याय मार्गितथ्या च सा च भोगवती पुरी ।	
तत्र खानन्तरोद्देशा ये केचन समावृताः	- ३८
तं च देशमतिक्रम्य महानृपमसंस्थितिः ।	
सर्वरत्नमयः शोभानृपभो नाम पर्वतः	३९
गोशीर्षकं पद्मकं च हरिदयामं च चन्दनम् ।	
दिव्यमुत्पद्यते यत्र तद्यैवाग्निसमप्रभम्	४०
न तु तच्चन्दनं दृष्ट्वा स्पष्टद्वयं तु कदाचन ।	

गृह निर्माण केलेले आहे. ३४ त्या घराची लांबीहर्दी चार कोस असून उंची चाळीस कोस आहे व ते सुवर्णमय दिव्य गृह नानाप्रकारच्या रत्नानीं भूषित केलेले आहे. ३५

तेथे सर्पांचे निवासस्थान अशी एक भोगवतीनामक नगरी आहे; तिच्यातील रस्ते रंद आहेत आणि सर्व बाजूंनी ती सुरक्षित असण्यामुळे तिच्यावर शत्रूंचा हल्ला होणे अशक्य आहे. ३६ तीक्ष्ण दंष्ट्रा आणि प्रचंड विष ह्यांनी युक्त असलेल्या भयंकर मुर्जागर्भा तिचे संरक्षण केलेले असून महाभयंकर सर्पराज वासुकी तिच्यामध्ये वास्तव्य करित आहे. ३७ त्या भोगवतीनगरीमध्ये गुम्हीजा आणि ती नगरी व तिच्या आसपास अवलेत्रे जे काही इतर सुरक्षित प्रदेश तेही सर्व गुम्ही पुंढन काडा. ३८

तो प्रदेश ओलाडि-यानंतर मोठ्या बैलाप्रमाणे ज्याचा आकार आहे असा एक ऋषभनामक मध्य आणि सर्व रत्नानीं परिपूर्ण असलेला पर्वत तुम्हाला लागेल. ३९ त्या पर्वतावर गोशीर्षक, पद्मक व हरिदयाम असा तिन्ही प्रकारचा दिव्य चंदन उत्पन्न होत असतो ४० व त्याचे तेज अग्निसारखे असते; तो चंदन

रोहिता नाम गन्धर्वा घोरं रक्षन्ति तद्वनम्	४१
तत्र गन्धर्षपतयः पञ्च सूर्यसमप्रभाः ।	
शैलूपो ग्रामणीः शिक्ष शुको बधुस्तथैव च	४२
रविसोमाग्निवपुषा निवासः पुण्यकर्मणाम् ।	
भन्ते पृथिव्या दुर्धर्षास्ततः स्वर्गजितः स्थिताः	४३
तत परं न व सेव्यः पितृलोक सुदारुणः ।	
राजधानी यमस्यैवा कष्टेन तमसाधृता	४४
पताघवेव युष्माभिर्वीरवानरपुंगवाः ।	
शक्यं विचतु गन्तुं वा नातो गतिमतां गतिः	४५
सद्यमेतत्समालोक्य यद्यान्यदपि दृश्यते ।	
गतिं यदिदत्त्वा चैदेह्याः सनिवर्तितुमर्हथ	४६
यश्च मासाग्निवृत्तोऽग्रे दृष्टा सीतेति चक्ष्यति ।	
मत्तुल्यधिभवो भोगे सुखं स विहरिष्यति	४७

अवलोकन केल्यावर तुम्ही त्याला स्पर्श करू नका मरण, रोहितनामक गधर्व
 त्या घोर वनाचें रक्षण करीत असतात ४१ शैलू, ग्रामणी, शिक्ष, शुको व यत्र
 असे पाच सूर्यासारिखे तेजस्वी गधर्वाधिपति तेथे असतात. ४२ ऋषभपर्वतान्या
 पलीकडे पृथ्वीचे क्षेत्री सूर्य, चंद्र व अग्नि ह्याप्रमाणे जगाच्या शरीराची कांति
 आढे अशा पुण्यवान् लोकांचे निवासस्थान आढे व त्या ठिकाणी स्वर्गप्राप्ति
 झालेलेच लागू वास्तव्य करीत असतात. त्यांच्यासमिप जाणे शक्य नाही ४३
 आणि म्हणूनच त्यांच्यापुढे असलला जो अतिभयकर पितृलोक तिकडेही तुम्हाला
 जाण्याचे प्रयत्न नको, कारण, ती दुसऱे अथकाराने घ्याप्त झालेली यमाची
 राजधानी आढे. ४४

हे घोर वानरभ्रष्टो, येथपर्यंतच तुमचे जाणे व तुमच्या हातून शोध लागणें
 शक्य आढे भूतलावर गमन करण्यास समर्थ असलेल्या प्राण्यांचे ह्याच्यापुढे
 गमन होणें शक्य नाही ४५ तेव्हा हें सर्व पाहून दुसरें जें कांहीं दृश्य आढे तेंही
 तुम्ही धुंदाळा आणि सीतेचा पत्ता मागण्यावर परत फिरा. ४६ जो एका
 माहेन्यचे आत पुढे येऊन " सोता दृष्टी पडली, " असे सांगेल त्याचे
 यैभव माझ्यासारिखे होईल आणि तो दुखानें विषयाचा उपभोग घेईल ४७

ततः प्रियतरो नास्ति मम प्राणाद्विशेषतः ।

कृतापराधो बहुशो मम वन्द्युर्माविष्यति ४८

अमितबलपराक्रमा भवन्तो विपुलगुणेषु कुलेषु च प्रसूताः ।

मनुजपतिसुतां यथा लभध्वं तदधिगुणं पुरुषार्थमारभध्वम् ४९

इत्याप्ये श्रीमद्रा० वाल्मी० आदि० किष्कि० एरुचत्वारिंशः सर्गः ॥४१॥ [१७५३]

द्विचत्वारिंशः सर्गः ।

अथ प्रस्थाप्य स हरिन्सुग्रीवो दक्षिणां दिशम् ।

अग्रधीन्मेघसंकाशं सुपेणं नाम वानरम् १

तारायाः पितरं राजा श्वशुरं भीमविक्रमम् ।

अत्रवीरप्रांजलिर्थाप्यमभिगम्य प्रणम्य च २

महाविपुत्र मारीचमर्षिध्रुवन्तं महाकपिम् ।

पुत्रं कपिवरैः शूरैर्महेन्द्रसदृशद्युतिम् ३

धुद्विविक्रमसंपन्नं धैतयेयसमद्युतिम् ।

मरीचिपुत्राभारोचानर्षिर्मात्स्यामहायलान् ४

एवमेवाधिकमिय असा मला कौर्णाही नाहीं; प्राणापेक्षाही ती मला विशेष होईल आणि त्याच्या हातून जरी चारवार अपराध झालेले असले तरी ती माझा बंधु होईल. ४८ ह्यास्तन, अपरिमित बल व पराक्रम ह्यानी युक्त असलेले तुम्ही ज्याअर्थी बहुगुणसंपन्न कुलांमध्ये जन्मास आलेले आहा त्याअर्थी राजकन्या सीता प्राप्त होईल असा प्रकारचा उद्बुद्ध पयस्य तुम्ही मुरू कर। ४९

ह्याप्रमाणे महासुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यातील

किष्किंधाकाण्डापर्यन्त एकेचाळिषावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ४१ ॥

ह्याप्रमाणे दार्जंग दिशेस वानराना पाठाविश्रानंतर कांतीने मेघाप्रमाणे असले-
ल्या सुपेणनामक वानराशी सुग्रीव बोद्धे लागला. १ चाराश, तोरचा पितर
आणि आपला श्वशुर असा जो भयंकर पराक्रमी सुपेण त्याच्याकडे जाऊन
वानरराज सुग्रीवाने प्रणाम केला आणि हात जोडून त्याच्याशी संभाषण केले. २

नंतर शूर वानरश्रेष्ठानीं परिकेष्टित, ईद्रासारिखा तेजस्वी, महडासारिखा कात्ति-
मान् आणि धुद्वि व पराक्रम ह्यानीं संपन्न असा जो मरीचिमर्षीचा पुत्र महा-
कपि अर्षिध्रुवान् त्वाला, इतरही अर्षिर्मात्स्यसंज्ञक महानलाद्वय मारीचाचा म्हणजे

ऋषिपुत्रांश्च तान्सर्वांश्प्रतीचीमादिशदिशम् ।	
द्वाभ्या शतसहस्राभ्यां कपीनां ऋषिसत्तमा	५
सुपेणप्रमुखा यूय वैदेहीं परियार्गथ ।	
सौरापून्सहचाह्नीकांश्चन्द्राचिन्नास्तथेव च	६
स्फोताञ्जनपदाग्रभ्यान्विपुलानि पुराणि च ।	
पुंनागगहनं कुक्षिं चकुलोद्दालकाकुलम्	७
तथा केतकखण्डाश्च मार्गेष्व हरिपुगवाः ।	
प्रत्यक्स्रोतोवहाश्चैव नद्य शीतजला शिवा.	८
तापसानामरण्यानि कान्तारानिरयश्च ये ।	
• तत्र स्थलीर्महमाया अत्युच्चलिशिरा शिलाः	९
गिरिजालाघृता दुर्गा मार्गित्या पश्चिमा दिशम् ।	
तत पश्चिममागम्य समुद्र द्रष्टुमहंश्च	१०
तिमिनकाकुलजल गत्वा द्रक्ष्यथ वानरा ।	
ततः केतकखण्डेषु तमालगहनेषु च	११

मरीचिकर्षीच्या पुत्राना आणि त्याचप्रमाणे इतर सर्व ऋषिपुत्रांना त्याने पश्चिम दिशेस जाण्यास सांगितले आणि म्हणाला " हे सुपेणप्रभृति वानरधेष्टरी, तुम्ही दान लक्ष वानर बरोबर घेऊन सीतेचा शोध लावा बाह्यरुसहस्रवर्तमान सौराष्ट्रदेश, समुद्र रमणीय असा चन्द्रचित्रदेश, मोठमोठी नगरे, पुष्पागुरुक्षानी भरलेला आणि बकुळाख्या व भोंकरीच्या झाडांनी गजवजलेला युक्षिनामक प्रदेश ३ ७, आणि त्याचप्रमाणे केरकृष्णाची वने, हे वानरधेष्टरी, तुम्ही पुडाळा, पश्चिमाभिमुख बाहणाया व सीते जसामें युक्त असलेल्या पवित्र नद्या, ८ तपस्व्यांची अरण्ये, गहनप्रदेशयुक्त पर्वत व त्या पर्वतावर जवळ अवळ निर्मल असलेली ठिकाणे व अतिशय उच्च व मोठेल शिला होंतें सर्व तुम्हा शोधून काढा ९

त्याप्रमाणे पर्वतसमूहानें परिबद्धित असलेली दुर्गम पश्चिम दिशा शोधून काढि त्यावर तुम्ही किंचित् पश्चिमेस गेला असता समुद्र तुमच्या दृष्टी पडेल १० हे वानरही, नद्य परिमेळा न यावर तिमिसत्तक मत्स्य व मगर ह्यानी उद्याचे उदक व्याप्त झालेले आहे असा समुद्र तुमच्या दृष्टी पडणारच नंतर केतकर्शाची

कपयो विहरिष्यन्ति नारिकेलवनेषु च ।	
तत्र सीतां च मार्गध्वं निलयं राघणस्य च	१२
बेलातलनिविष्टेषु पर्वतेषु वनेषु च ।	
मुरचीपत्तनं चैव रम्यं चैव जटापुरम्	१३
अघन्तीमङ्गलेषां च तथा चालक्षितं वनम् ।	
राष्ट्राणि च विशालानि पत्तनानि ततस्ततः	१४
सिंधुसागरयोश्चैव संगमे तत्र पर्वते ।	
महान्सोमगिरिर्नाम शतशृङ्गो महाद्रुमः	१५
तत्र प्रस्थेषु रम्येषु सिंहाः पक्षगमाभ्यिताः ।	
तिमिरस्य गजाश्चैव नीडान्यारोपयन्ति च	१६
तानि नीडानि सिंहानां गिरिशृङ्गताश्च ये ।	
दत्तास्तृताश्च मानङ्गास्नोयदस्थनानि स्थनाः	१७
विचरन्ति विशालैस्सिमस्नोयपूर्णैः समन्ततः ।	
तस्य शृङ्गं दिद्यस्पर्शं काञ्चन चित्रपादपम्	१८

वने, तमालशृङ्गांनीं अरण्ये ११ आणि नारिकेलशृङ्गाचीं वनें ह्यांन तुमच्या सैन्यातील वाचपता विहार करूं द्या. तेथें सीतेचा व राघणाच्या निवासस्थानाचा तुम्ही गोध कर। १२ समुद्राचे काठीं अमलेले पर्वत व वने ह्यांनही तुम्ही शाप करा आणि मुरचीपत्तन, रम्य जटापुर १३, अवंती आणि अगलेपा ह्या नगऱ्या, आलक्षित वन व त्याच प्रमाणें ठिक्ठिकाणीं असलेलीं विशाल राष्ट्र व नगरे हीं सर्व तुम्ही धुंउन काढा. १४

सिंधु व सागर ह्यांच्या संगमाचे ठिकाणीं असलेल्या सोमगिरीनांवाच्या पर्वतावर शतशृंग म्हणून एक मोठा वृक्ष आहे. १५ त्या पर्वताचा आश्रय केलेले सिंह तेथील रम्य अशा कच्चावर असलेल्या गुहामध्ये तिमिसंज्ञक भासे व राज ह्यांना नेऊन ठेवीत असतात. १६ पर्वताशिखरावर वास्तव्य करणारे जे सिंह आहेत त्यांचीही निवासस्थानें त्या रमणीय शिखरावरूनच आहेत. मदमत व नृत असून मेघाप्रमाणें गजनां करणारे गज १७ ह्या जलपरिपूर्ण विशाल शिखरावर संचार करीत असतात त्या सोमगिरीला अद्रुत वृक्षांनीं मुक्त असें एक आकाशात गेलेलें सुवर्णशिखर आहे. १८

सर्वमाशु विचेतव्य कपिभिः कामरूपिभिः ।	
कोटिं तत्र समुद्रस्य काञ्चनां शतयोजनाम्	१९
दुर्दर्शा पारियात्रस्य गत्वा द्रक्ष्यथ वानराः ।	
कोट्यस्तत्र चतुर्विंशद्गन्धर्वाणां तपस्विनाम्	२०
धसन्त्याग्निनिकाशानां घोराणां पापकर्मणाम् ।	
पापकाञ्चिं प्रतीकाशाः समचेताः समन्ततः	२१
नात्यासाद्यितव्यास्ते वानरैर्मामविक्रमैः ।	
नादेय च फलं तस्माद्देशार्तिकचिःप्लुषंगमैः	२२
दुरासदा हि ते धीराः सन्धयन्तो महाबला ।	
फलमूलानि ते तत्र रक्षन्ते भीमविक्रमा	२३
तत्र यत्नश्च कर्तव्यो मार्गितव्या च जानकी ।	
न हि तेभ्यो भयं किञ्चित्कपित्थमनुवर्तताम्	२४
तत्र वैदूर्यघर्वाभो वज्रसंस्थानसंस्थितः ।	

ते सर्वे यद्यत्र रूप धारण करणाऽऽद्या वानरानां सत्वर घोषधून काठिले पादिले
 त्या ठिकाणी समुद्रामध्ये एक शहर योजन उबावे दृष्टी पडण्यालाही अशक्य
 असलेले पारियात्र पर्यताचे सुवर्णशिखर आहे ते, हे वानरहो, तुम्ही तेथे जाऊन
 अवलोकन करा. त्या शिखरावर अमितुल्य तेजस्वी, भयकर व महार करणारे
 चौबीस कोट तपस्वी गंधर्व आहेत ते गंधर्व अग्नीच्या उबालेप्रमाणे कडक अमून
 तपधर्या करण्यकारितां चोहोंकडून तेथे घुळलेले आहेत १९, २०, २१ त्यांचे
 भयंकर पराक्रमा वानरानां अतिक्रमण करिता तपयोगी नाही आणि त्या पदस्था-
 पासून कोणतेही फल वानरानां घेता उपयोगी नाही, २२ कारण, त्या धैर्यवान् व
 महाबलाटय वीर गंधर्वांचा पणजत्र होणे अशक्य आहे. असे ते भयकर परा-
 क्रमी गंधर्व त्या शिखरावर जलाचे व मुळांचे रक्षण करित असतात. २३ त्या
 ठिकाणी यत्न करून जानकीचा त्रास लाविला पाहिजे त्या गंधर्वांपासून वानरानां ।
 शक्तिचित्ही भय नाही २४

तेथे एक वज्रनामक महापर्वत आहे त्याचा काति वैदूर्यमय्यासारिणी अमून

नानाद्रुमलताकीर्णो वज्रो नाम महागिरिः ।	२५
श्रीमान्समुदितस्तत्र योजनानां शतं समम् ।	
गुहास्तत्र विचेतव्याः प्रयत्नेन प्लवंगमाः	२७
चतुर्भागे समुद्रस्य चक्रवाद्याम पर्वतः ।	
तत्र चक्रं सहस्रारं निर्मितं विभ्वकर्मणा	२७
तत्र पञ्चजनं हत्या हयग्रीवं च दानवम् ।	
आजहार ततश्चक्रं शङ्खं च पुरुषोत्तमः	२८
तत्र सानुषु रम्येषु विशालासु गुहासु च ।	
रात्रणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः	२९
योजनानि चतुःषोडशराहो नान पर्वतः ।	
सुवर्णशृङ्गा सुमहानगाधे यरुणालये	३०
तत्र प्राग्ज्योतिष नाम जातरूपमयःपुरम् ।	
तस्मिन्वसति दुरात्मा नरको नाम दानवः	३१
तत्र सानुषु रम्येषु विशालासु गुहासु च ।	

चक्रासारित्या इदं आकृतीनें तो युक्त आहे . आणि नानाप्रकारच्या वृक्षांनी व लतानीं नो व्याप्त झालेला आहे. २५ इतकेंच नगरे, परंतु शंभर योजनेपर्यंत तो भव्य पर्वत एकसारिखा पसरलेला आहे. त्या ठिकाणी, हे वानरहो, प्रयत्नपूर्वक गुहा शोधून काढिल्या पाहिजेत. २६ समुद्राच्या एका चतुर्थांशावर चक्रवान् ह्या नावाचा पर्वत आहे व त्या पर्वतावर विश्वकर्माने एक हजार पाकळ्यांचें चक्र निर्माण केलें आहे. २७ त्या पर्वतावर पञ्चजन नामक हयग्रीव दानवाचा वध करून पुरुषोत्तमाने शंख व चक्र ही घेतली. २८ त्या पर्वतावरील रमणीय शिखरावरून आणि विशाल गुहांतून सीते-सहवर्तमान रावणान्या ठिकठिकाणी शोध केला पाहिजे. २९ त्या अगाध समुद्रामध्येच सुवर्णशृंगानीं युक्त असा एक फारच मोठा वराहनामक पर्वत आहे व तो चौसष्ट योजने आहे. ३०

त्या पर्वतावर प्राग्ज्योतिषनामक सुवर्णमय नगर अमून त्या नगरामध्ये दुरात्मा नरकनामक दानव वास्तव्य करीत आहे. ३१ त्याही पर्वतावरील रमणीय

रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः	३२
तमतिक्रम्य शैलेन्द्रं काञ्चनान्तरदर्शनम् ।	
पर्वतः सर्वसौवर्णो धाराप्रसन्नघणायुतः	३३
न गजाश्च वराहाश्च सिंहा व्याघ्राश्च सर्वतः ।	
अभिगर्जन्ति संततं तेन शब्देन दर्पिताः	३४
यस्मिन्हरिहयः श्रीमान्महेन्द्रः पारुशासनः ।	
अभिषिक्तः सुरैः राजा मेघो नाम स पर्वतः	३५
तमतिक्रम्य शैलेन्द्रं महेन्द्रपरिपालितम् ।	
र्षष्टिं गिरिसहस्राणि काञ्चनानि गमिष्यथ	३६
तरुणादित्ययणानि ध्राजमानानि सर्वदा ।	
जातरूपमयंबृक्षैः शोभितानि सुपुष्पितैः	३७
तेषां मध्ये स्थितो राजा मेरुदत्तमपर्वतः ।	
आदित्येन प्रसन्नेन शैलो दत्तवरः पुरा	३८

शिखरावरुन भागि विशाल गुहातून छीनेगइवर्तमान रावणाचा ठिकठिकाणी शोध केला पाहिजे. ३२ त्या महापर्वताच्या पृथ्वीकडे गेल्यानंतर दुसरा एक सुवर्ण पर्वत तुमच्या दृष्टी पडेल. कारण, त्या महापर्वताच्या पलीकडे सर्व चार्तुनी सुवर्णाचा भागि धवधवबाणी व जलप्रवाहानी युक्त असा एक पर्वत आहे. ३३ त्या पर्वतावरील शब्दाने मद्दमत स लेले गज, वराह, सिंह भागि वगण हे चार्तुनी चार्तुनी नेदमी त्यांच्या अंगुल गर्जेना करीत असतात. ३४ त्या पर्वतावर हरि- मंशुक अधानी युक्त असेलेल्या वैभवशाही पाहशासन इद्रालादेवांनी राज्याभिते केला होता तो पर्वत मेघ ह्या नावाने प्रसिद्ध आहे. ३५

तेनैवमुक्तं जैलेन्द्रः सर्व एव त्वदाध्याः ।	
मत्प्रसादाद्भविष्यन्ति दिवा रात्रौ च काञ्चना. ३९	३९
त्वयि ये चापि चत्स्यन्ति देवगन्धर्वदानवाः ।	
ते भविष्यन्ति भक्ताश्च प्रमया काञ्चनप्रभाः ४०	४०
विश्वेदेवाश्च वसवो मरुतश्च दिवोकसः ।	
आगत्य पश्चिमां संध्यां मेरुमुत्तमपर्वतम् ४१	४१
आदित्यमुपतिष्ठन्ति तैश्च सूर्याभिषूजितः ।	
अदृश्यः सर्वभूतानामस्तं गच्छति पर्वतम् ४२	४२
यो जनानां सहस्राणि दश तानि दिवाकरः ।	
मुहूर्ताद्यं तं शीघ्रमभियाति शिलोद्ययम् ४३	४३
शृङ्ग तस्य महद्दिव्यं भवनं सूर्यसंनिभम् ।	
प्रासादगणसंयाद्यं विहितं विश्वकर्मणा ४४	४४
शोभितं तरुमिच्छिन्नैर्नानापक्षिसमाकुलैः ।	
निकेतं पाशहस्तस्य वरुणस्य महारमनः ४५	४५

असें म्हणाला की " तुझ्या आश्रयाला राहणारे सर्वही रात्रंदिवस माझ्या प्रसादा-
मुळे सुवर्णमय होतील ३९ आणि तुझ्यावर जे देव, गंधर्व आणि दानव
वास्तव्य करतील तेही माझे भक्त होतील व त्यांची कर्ति सुवर्णासारखी
होईल. ४०

विश्वेदेव, वसु आणि देव, मरुद्ग हे उत्कृष्ट मेरुपर्वतावर संख्याकाळी येऊन ४१
सूर्याची उपासना करित असतात व त्यांची पूजन केले अमता सर्व प्राण्यांना
अदृश्य असलेला सूर्य अस्ताचलाला जातो. ४२ दहा हजार योजने असलेल्या
त्या पर्वताचे उत्पत्त एका अर्था मुहूर्तात म्हणून सूर्य सत्वर चालता होतो ४३
त्या पर्वताच्या शिखरावर सूर्यासारखे तंतुखी असे एक मोठे दिव्य मंदिर विश्व-
कर्मानी निर्माण केले आहे, ते मोठमोठ्या वात्रांच्या समुदायांना गजवजून
केलेले आहे. ४४ नानाप्रकारच्या पक्षिगणांनी व्याप्त झालेल्या अद्भुत वृक्षांनी ते
सुशोभित झालेले आहे आणि पाश धारण करणाऱ्या महारम्या उण्याचे ते निवास-

अन्तरा मेरुमस्तं च तालो दशशिरा महान् ।	
जातरूपमयः श्रीमान्भ्राजते चित्रवेदिकः	४६
तेषु सर्वेषु दुर्गेषु सर-सु च सुरित्सु च ।	
रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः	४७
यत्र तिष्ठति धर्मद्वस्तपसा स्वेन भावितः ।	
मेरुसावर्णिरित्येष ख्यातो वै ब्रह्मणा समः	४८
प्रष्टव्यो मेरुसावर्णिर्महर्षिः सूर्यसंनिभः ।	
प्रणम्य शिरसा भूमौ प्रवृत्तिं मैथिलीं प्रति	४९
एतावज्जीघलोकस्य भास्करो रजनीक्षये ।	
कृत्वा धितिमिरं सर्वमस्तं गच्छति पर्वतम्	५०
एतावद्भानरैः शक्यं गन्तुं घानरपुंगवाः ।	
अभास्करममर्यादं न जानीमस्ततः परम्	५१
अथगम्य तु वैदेहीं निलयं रावणस्य च ।	
अस्त पर्वतमासाद्य पूर्णं मासे निघर्तत	५२

स्थान आहे. ४५ मेरु आणि अस्ताचलपर्वत ह्यांच्यामध्ये दहा स्तंभांनी युक्त असा एक मोठा मुकुटमय तालवृक्ष आहे व तो सौंदर्यक्षेपण वृक्ष अद्भुत पारानें युक्त असून झळकत राहिलेला आहे ४६

असो, ते सर्व दुर्गम प्रदेश, सरोवरे आणि नद्या ह्या ठिकाणी सीतेसहवर्तमान रावणाचा जेथे तेथे शोध केला पाहिजे. ४७ त्या मेरुपर्वतावर स्वतःच्या तप-सामर्थ्याने सुरक्षित असलेला व मेरुसावर्णि ह्यापून प्रविद्ध असलेला एक धर्मवेत्ता आहे, तो योग्यतेने ब्रह्मदेवाची बरोबरी करणारा आहे. ४८ त्या सूर्यतुल्य मेरुसावर्णि महर्षीला मस्तकानें भूमीवर प्रणाम करून सतिसेवधी वार्ता विचारावी ४९

येथपर्यंत हा जीवलोभावरील सर्व प्रदेश रात्र समाप्त झाल्यावर प्रकाशित करून सूर्य अस्ताचलाला जाव अगतो ५० आणि येथपर्यंतच, हे वानरश्रेष्ठो, वानराचें गमन दोणें शक्य आहे सूर्यरहित आणि मर्यादारहित असा ह्याच्या पुढला प्रदेश आझाला माहीत नाही. ५१ रावणाच्या निवासस्थानामध्ये व सीते-समीप जाऊन आणि अस्ताचलपर्वताकडे गमन करून एका पूर्ण महिन्यात तुम्ही

ऊर्ध्वं मासान्न वस्तत्र्य वसन्वध्यो मयेन्मम ।	
सहैव शूरो युष्माभि श्वशुरो मे गमिष्यति	७३
धोतव्यं सममेतस्य भवद्विदिष्टकारिमः ।	
गुरुरथ महाबाहुः श्वशुरो मे महाबलः	७४
भवन्तश्चापि विक्रान्ताः प्रमाण सर्व एव हि ।	
प्रमाणमेव संस्थाप्य पश्यद्यं पश्चिमां दिशम्	७५
कृतकृत्या भयिष्यामः कृतस्य प्रतिकर्मणा	७६
अतोऽन्यदपि यत्कार्यं कार्यस्यास्य प्रियं भवेत् ।	
संप्रधार्य भवद्विश्च देशकालार्थसहितम्	७७

ततः सुपेणप्रमुखाः प्लवंगमा सुभीवयाम्य निपुणं निशम्य ।

आमन्व्य सर्वे प्लवगाधिपान्ने जग्मुर्दिश तां धरुणाभिगुताम् ७८
 श्यार्ये श्रीमद्रा० वा०मी० आदि० द्विष्टि० द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥४२॥ [१८११]

पृष्ठा. ५९ एक महिन्शान्ना सुदतीवेक्षा अधिक कालपर्यंत बाहिर रक्षणा उपयोगी
 नाही, जो राहाल तो माझ्या हातून वध पश्यार्य पात्र हाईल. तुमच्यापरां-
 ५९च माझा श्वशुराही जाईल ५३ आज्ञेप्रमाणे माणगारे तुम्ही त्याचे सर्व
 काही ऐका, हा महापराक्रमी व महाबलाढ्य श्वशुर मला विनृष्याती आहे. ५४-
 तुम्हीही पराक्रमी असून सर्वही कर्तव्याकर्तव्यासंबंधाने इतराना प्रमाणभूत
 आहा. तयापि त्या सुपेणाला सुप्य प्रमाणभूत समजून तुम्ही पश्चिम दिशा अत्र-
 लोडन करा ७५

अथो. श्यारप्रमाणे रामचंद्राने जे आमचे कार्य केले आहे त्याबद्दल आमच्या
 हातून प्रत्युत्कार झाला अथवा आम्ही कृमृष्ट्य होऊं ५९ यास्तव, हे कार्य
 दोघात नोपाकरिता तुम्हरी जे काही करणे उष्ट असेल तेही देशकालानुरूप
 आहे असे समजून तुम्हाला केने पाईजे " ५७ ह्याप्रमाणे सुभीवाने सांगितले
 असता त्याचे योग्य भाषण श्रवण कर्न सुपेणप्रमुति धानरानी त्याची अनुज्ञा घेवली
 आणि ते सर्वही धानराधिपति त्या यत्नरहित पात्रिम दिसेकडे चालते झाले. ५८

ह्याप्रमाणे महासुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्भागवतसंज्ञक आदिवाक्यातील

किष्किन्धाकाण्डांका येचत्रिसावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ४२ ॥

१९ (म. रा)

त्रिचत्वारिंशः सर्गः ।

ततः संदिश्य सुग्रीवः श्वशुरं पश्चिमां दिशम् ।	
धीरं शतबलं नाम वानरं वानरेश्वरः	१
उवाच राजा सर्वशः सर्ववानरसत्तमः ।	
याक्यमात्माहितं चैव रामस्य च हितं तदा	२
वृतः शतसहस्रेण त्वाद्धिधानां वनैकसाम् ।	
वैवस्यतस्तुतैः सार्धं प्रविष्टः सर्धमन्त्रिभिः	३
दिशं शुद्धीर्चां विक्रान्त हिमशैलाद्यतंसिकाम् ।	
सर्वतः परिमार्गध्वं रामपरनीं यशस्विनीम्	४
आस्त्रिन्कार्यैः विनिर्बृत्ते कृते दाशरथेः प्रिये ।	
श्रृणान्मुक्ता भविष्यामः कृतार्थार्थयिदां पर	५
कृतं हि प्रियमस्माक राघवेण महात्मना ।	
तस्य चेत्प्रतिकारोऽस्ति सफल जीवितं भवेत्	६
अर्थिनः कार्यनिर्घृन्तितकर्तुरपि यश्चरेत् ।	
तस्य स्यात्सफल जन्म किं पुनः पूर्वकारिणः	७

• ह्यात्र मार्गे श्वशुराला पश्चिम दिशेन पाठविन्यानंतर शतबलनामक वीरवानरशर्षी वानराधिपते व सर्व वानरामध्ये भेष्ट असा सर्वज्ञ सुग्रीव राजा अपत्याला व रामालाही हितावह अमें भाषण कर लागला. १, २ (तो म्हणाला) " हे महापरात्मनां शतबला, स्वतःघारण एक लक्ष अरण्यावसी वानर मदतीला असताना वमपुत्र सर्व मंत्र्यासहवर्तमान तू हिमालयपर्वतरूप कर्णभूषणाने पुक्त असलेल्या उत्तर दिशेला जा आणि यशस्विनी रामपत्नीला तुझा सर्व वाङ्मनी शोधा ३, ४ हे कार्य होऊन दशरथपुत्र रामाचा मनारथ परिपूर्ण झाला अशक हे अर्थवेत्त्यामध्ये श्रेष्ठ, आपण ऋणमुक्त व कृत्रुदरथ होऊ. ५

महात्म्या सुग्रीवराज रामाने आपला मनोरथ परिपूर्ण केला साहे. त्याची फेड जर आपल्या हातून झाली तर आपले जीवित सफल होईल. ६ वास्तविक विचार केला असता ज्याच्या हातून आपले काही एक कार्य झालेले नाही असा अडलेल्या पुण्याचे कार्य जो करितो त्याचा जन्म सफल होतो पूर्वी ज्याने उपकार केला त्याच्यावर प्रत्युपकार करणाऱ्याची काही विशेषतां मातध्यारी नाही. ७

पतां बुद्धि समास्थाय दृश्यते जानकी यथा ।	
तथा भवति वर्तव्यमस्मत्प्रियहितपिभिः	८
अथ हि सर्वभूतानां मान्यस्तु नरसत्तम ।	
अस्मासु च गत प्रीतिं राम परपुरञ्जय	९
इमानि बहुदुर्गाणि नद्य शैलान्तराणि च ।	
भवन्तः परिमार्गन्तु बुद्धिप्रिक्रमसपदा	१०
तत्र श्लेच्छान्पुलिन्दाश्च शूरसेनास्तथैव च ।	
प्रस्थलान्धरतांश्चैव कुरुञ्च सह मद्रक्षैः	११
क्रान्जोजयवनाश्चैव शराना पत्तनानि च ।	
वार्हिकानृपिकाश्चैव पारंगानथ दृङ्गणान्	१२
लोभ्रपद्मकण्ठेषु देवदान्वनेषु च ।	
राघण सह वेदेष्ट्या मार्गितयस्ततस्तत	१३
तत सोमाश्रम गत्वा देवगन्धर्वनेत्रितम् ।	
काल नाम महासानु पर्वत त गमित्यथ	१४
महत्सु तस्य शैलेषु पर्वतेषु गुहासु च ।	

हा विचार मनामर्थे आश्रुत आणि आमर्षे प्रिय व हित दोष्याची इच्छा नून
 तुम्ही ज्या रीतीने सीता स्वगाथर होईल त्या रीतीने यागा. ८ ११ अश्रुच्छुद्धय
 निकारा पुण्यश्रेष्ठ राम सर्व भूताना मान्य अस्तु आम-शर ३ दि इति
 आह ९ ह्यास्तव, ही अनेक दुर्गम स्थले, नद्या व भिन्न भिन्न पर्वत-दोष्या
 व पराक्रमाच्या त्पोरावर तुम्ही शोधन राटा १०

विचिन्वत महाभागां रामपत्नीमनिन्दिताम्	१५
तमतिक्रम्य शैलेन्द्रं हेमगर्भं महागिरिम् ।	
ततः सुदर्शनं नाम पर्वतं गन्तुमर्हथ	१६
ततो देवसखा नाम पर्वतः पतगालयः ।	
नानापक्षिसमाकीर्णो विविघद्रुमभूषितः	१७
तस्य काञ्चनखण्डेषु निर्दरेषु गुहासु च ।	
रावण सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः	१८
तमतिक्रम्य चाकाशं सर्वतः शतयोजनम् ।	
अपर्वतनदीवृक्षं सर्वसत्त्वाविवर्जितम्	१९
ससु शीघ्रमतिक्रम्य कान्तारं रोमहर्षणम् ।	
कैलासं पाण्डुरं प्राप्य हृष्टा यूथं भविष्यथ	२०
तत्र पाण्डुरमेघाभं जाम्बूनदपरिष्कृतम् ।	
कुबेरभयनं रम्यं निर्मितं विश्वकम्पा	२१

माणखी मोठे मोठे पर्वत व गुहा आदित त्यातूनहा तुम्ही महाभाग्यवती व निःशुलक रामपत्नीचा शोध करा. १५

ज्याच्या अंतर्भागामध्ये सुवर्ण आहे व पर्वतामध्ये जो अष्ट आदित असा तो महागिरी ओलाहून गेल्यानंतर सुदर्शननामक पर्वताला तुम्ही आ. १६ तदनंतर पद्माचे निवासस्थान असलेला देवसखा ह्या नोवाचा पर्वत तुम्हाला लागेल. तो नानापक्षारच्या वृक्षांनी भूषित झालेला असून अनेक प्रकारच्या पक्ष्यांनी गजवृक्ष गोल्या असतो. १७ त्याच्या सुवर्णप्रदेशात आणि दऱ्यातून व गुहातून शीतसह-वर्तमान रावणाचा तुम्ही ठिकठिकाणी शोध करा १८ तो देवसखपर्वत ओलाडिल्यावर औरसचौरस शंभर योजने असलेला एक शून्य प्रदेश तुम्हाला लागेल. त्या प्रदेशात पर्वत, नदी शयवा वृक्ष मुळांच नसून एकही प्राणी तेथे वास्तव्य करीत नाही १९ तेव्हा शरीरावर रोमाच उठविणाऱ्या त्या अरण्यातून तुम्ही सत्वर पलीकडे गेल्या म्हणजे श्वेतवर्ण कैलासपर्वत तुम्हाला लागेल आणि मग तुम्ही आनंदित व्हाल. २०

त्या कैलासपर्वतावर श्वेतवर्ण मेघापरिच्छेदित असलेले आणि सोन्याचे काम केलेले असे एक विश्वकर्माने निर्माण केलेले रम्य कुबेरगृह आहे. २१ त्या

विशाला नलिनी यत्र प्रभूतकमलोत्पला ।	
हसकारण्डवाकीर्णा अप्सरोगणसेविता	२०
तत्र वैश्रवणो राजा सर्वलोकनमस्कृतः ।	
धनदो रमते श्रीमान्गुह्यकै सह यक्षराट्	२३
तस्य चन्द्रनिकाशेषु पर्वतेषु गुहासु च ।	
रावणः सह वैदेया मार्गितव्यस्ततस्ततः	२४
क्रौञ्चं तु गिरिमासाद्य त्रिल तस्य सुदुर्गमम् ।	
अप्रमत्तैः प्रवेष्टव्यं दुष्प्रवेश हि तत्स्मृतम्	२५
वसन्ति हि महात्मानस्तत्र सूर्यममगमाः ।	
देवैरभ्यर्थिता सम्यग्देवरूपा महर्षय	२६
क्रौञ्चस्य तु गुहाश्चान्या सानूनि शिखराणि च ।	
दर्दराश्च नितम्बाश्च विचेतव्यास्ततस्ततः	२७
अब्रुक्ष कामदौल च मानस विहगालयम् ।	

ठिकाणो अप्सरान्या समदायानीं सेवित, इम व कारडव पक्षिनी व्यास आणि नागाप्रकारच्या जमलानीं मरलेले असें एक विशाल मरोवर आहे. २२ अमो. सैव सर्वं लोकाभ्यां यत्र विपति श्रीमान् वैश्रवणं कुनेर गुह्यशसहवर्तमान क्रीडा करीत अमर्ता २३ त्या कैलाशपर्वताला लागून असलेल्या चंद्रासारिल्या शुभ्र पर्वतावरून व गुहातून सतिसहवर्तमान रावणाचा तुम्हाला ठिकठिकाणी शोध केला पाहिजे २४

क्रौञ्चपर्वतासमीप गेल्यावर प्रवेश करण्यास अत्यंत काठिण असें एक त्याला विवर आहे त्या विवरामध्ये तुम्हो सावध राहून प्रवेश करा तें विवर आत प्रवेश होण्यास अशक्य दगून पर्मिद आहे २५ व त्या ठिकाणी सूर्यासारिले तेजस्वी आणि देवर्ष घारण करणारे महात्मे देवर्षि, देवानां उत्तम प्रकारे प्रार्थना केल्यामुळे, चास्तव्य करीत आहेत २६ क्रौञ्चपर्वताच्या इतरही ज्या काही गुहा, सपाट प्रदेश, शिखरे, कड व दऱ्या अमर्ताल त्या तुम्ही सर्व यादृनीं शोधून काढा. २७ कामदेवाने ज्या ठिकाणी तपत्र्या केली असा एक मानपनामक

न गतिस्तत्र भूतानां देवानां न च रक्षसाम्	२८
स च सर्वैर्विचेतव्यः सप्तानुप्रस्थभूधरः ।	
कौञ्चं गिरिमतिक्रम्य मैनाफो नाम पर्वत-	२९
मयस्य भवनं तत्र दानवस्य स्वयंकृतम् ।	
मैनाकस्तु विचेतव्यः सप्तानुप्रस्थकन्दर	३०
स्त्रीणामश्वमुखीनां तु निकेतस्तत्र तप तु ।	
तं देवां समनिभ्रम्य आश्रम सिद्धसेवितम्	३१
सिद्धा वैखानसा यत्र बालखिल्याश्च तापसाः ।	
चन्द्रितव्यास्ततः सिद्धास्तपसा रीतकल्मषा ॥	
प्रप्लव्या चापि सीतायाः प्रवृत्तिर्विनयाश्रितैः	३०
हिमपुङ्करसंछलं सद्य वैखानसं सरः ।	
तरुणादित्यसंक्राशौर्हसैर्विचारितं शुभैः	३३
औपवाह्य कुबेरस्य सार्वभौम इति स्मृतः ।	

पर्वत आहे; तो पक्ष्यांचें स्थान असून वृक्षरहित आहे व त्या ठिकाणी सामान्य प्राण्याची व रक्षसाचीही गति नाही. २८

अतो सपाट प्रदेश, शिखरं शीणि भोंवतीं असलेले लहान लहान पर्वत ह्यासहवर्तमान तो कौंचपर्वत तुम्ही सर्व भिळून शोधून काटा. कौंचपर्वत ओलाडिल्यावर मैनाकनामक पर्वत लागेल. २९ तेथे मयासुरांचें स्वतः निर्माण केलेले पृष्ठ आहे, तो मैनाकपर्वत सपाट प्रदेश, शिखरं व गुहा ह्यासहवर्तमान शोधून काढिला पाहिजे ३० अधमुखी शिखाचें वप्रतिप्यानदी ठिकठिकाणीं ह्याच पर्वतावर आहे. तो प्रदेश ओलाडिल्यानंतर सिद्धानी आश्रम केलेल्या अशा एक आश्रमाला तुम्ही जाऊ ३१ त्या ठिकाणीं सिद्ध, वैखानस तपस्वी, बालखिन्य आणि तपश्चर्येन्या योगाचें पापरहित झालेले इतरही सिद्ध आहेत, त्यांना तुम्ही वंदन करा व विनयमंत्र होऊन सीतेची बातमी दिवारा ३२

सुवर्णफलानीं आच्छादित असे एक वैखानसनामक सरोवर तेथे आहे. त्या सरोवरावर बालसूर्याप्रमाणें तेजस्वी असलेले मंगलकारक दृश्य संचार करित असतात. ३३ सार्वभौम म्हणून प्रसिद्ध असलेला कुबेराना बसावयाचा हत्ती हात्थी.

गजः पर्येति तं देशं सदा सद्द करेणुभिः	३४
तत्समः समतिक्रम्य नष्टचन्द्रदिवाकरम् ।	
अनक्षत्रगणं व्योम निष्पयोद्मनादितम्	३५
गभस्तिभिरिवाकस्य स तु देशः प्रकाशने ।	
विश्राम्यङ्घ्रिस्तपः मिद्धैवकल्पेः स्वयंप्रभैः	३६
नं तु देशमनिप्राम्य शूलोदा नाम निम्नगा ।	
उभयोस्नीरयोस्तस्याः कौचका नाम धेणवः	३७
ने नयन्ति परं नीरं सिद्धाम्प्रत्यानयन्ति च	३८
उत्तराः कुरचस्तत्र कृतपुष्पप्रानिथयाः ।	
ततः क्राञ्चनपद्माभिः पद्मिनीभिः कृतोदका-	३९
नीलयैदूर्यपद्माट्यानद्यस्तत्र सहस्रशः ।	
रक्तोत्पलयनैश्चात्रमण्डिताश्च हिरण्मयैः	४०

चगोव नहमी त्या प्रदेशाम ये फिस्त असनो. ३४ तं सगोवह ओलाटिन्याव
सूर्य-चंद्रान्या प्रकाशनी जेथें मातन्वरी नहो आणि नक्षत्रसमुदायालाही जेथें
घोणी विचारीत नहो असा एक मेपरहित व सन्दर्हित प्रदेश तुम्हाला
लागेल. ३५ तो प्रदेश देवतुन्य महर्षि-या म्रतःच्या किरणाच्या योगानें, सूर्य-
चिह्नांनीं प्रकाशित होणान्या इतर प्रदेशाप्रमाणें, प्रकाशित झालेला असतो.
कारण, तेथें विश्राम्यङ्घ्रितां राहिलेले महर्षि स्वयंप्रकाश असून ते तत्रधर्मेच्या
योगानें सिद्ध झाले आहेत. ३६

तो प्रदेश ओलाटिन्यावतः दौटे दा नावाची एक नदी तुम्हाला लागेल, तिच्या
दोन्ही तीरावर कीचक नावाचे (आत छिद्र असलेले) वेटू आहेत. ३७ त्याच्या
योगानें नदीच्या पाती राता जाता येत असून मिढाकडे परतही येता येत. ३८
पुष्पनाट लोकांचे चमनिम्नान चनून राहिलेला उत्तर वृष प्रदेश किष्किन्धा आहे.
त्या देगामध्ये मूर्धन्यमलानीं युक्त असलेल्या सगोवरासुद्धेंच लोकांचें उदकधर्मेची
कार्य होतें. (माराश, निम्न छिद्री वगैरे नसून सरोवराच्याच पाण्याचा उद-
योग जो तो दरीत असतो.) ३९ वानीं मोन आणि वेदुर्माणि त्याप्रमाणें दिसत
असलेल्या पानांची समृद्धि ज्यात आहे अशा हजारों नद्या तेथें असून आरक्त
कमलाच्या रमणीय वनानीं त्या भूषित झालेल्या आहेत. ४०

तरुणादित्यसंकाशा भ्रान्ति तत्र जलाशयाः ।

महार्द्धमणिरत्नेश्च काञ्चनप्रभकेसरैः ।

४१

नीलोत्पलवनोश्चिवैः स देशः सर्वतो वृतः ।

निस्तुलाभिश्च मुक्ताभिर्भाणिभिश्च महाघनैः

४२

उद्धूतपुलिनास्तत्र जातरूपैश्च निम्नगाः ।

सर्वरत्नमयैश्चित्रैरघगाढा नगोत्तमैः

४३

जातरूपमयैश्चार्षि हुताशनसमप्रभैः ।

नित्यपुष्पफलास्तत्र नंगाः पञ्चरथाकुलाः

४४

दिव्यगन्धरसस्पर्शाः सर्वकामान्धवन्ति च ।

नानाकाराणि घासांसि फलन्त्यभ्ये नगोत्तमाः

४५

• मुक्तावन्दूर्यचित्राणि भूषणानि तथैव च ।

• र्जाणां यान्यनुरूपाणि पुरुषाणां तथैव च

४६

सर्वतुंसुरसेव्यानि फलन्त्यन्ये नगोत्तमाः ।	
महाहंमणिचित्राणि फलन्त्यन्ये नगोत्तमाः	४७
शयनानि प्रसूयन्ते चित्रास्तरणवान्त च ।	
मनःकान्तानि माल्यानि फलन्त्यत्रापरे द्रुमा	४८
पानानि च महाहार्णि भक्ष्याणि विविधानि च ।	
स्त्रियश्च गुणसपत्ना रूपयौवनलक्षिताः	४९
गन्धर्वाः किंनराः सिद्धा नागा विद्याधरास्तथा ।	
रमन्ते सततं तत्र नारीभिर्मास्थिरप्रभाः	५०
सर्वे सुकृतकर्माणः सर्वे रतिपरायणाः ।	
सर्वे कामार्थसहिता वसन्ति सह योषितः	५१
गीतवादिप्रनिर्घोषः सोत्कृष्टहसितस्वरैः ।	
श्रूयते सततं तत्र सर्वभूतमनोरमः	५२
तत्र नामुदितः कश्चिन्नात्र कश्चिदसत्प्रिय ।	
अहन्यहनि घर्षन्ते गुणास्तत्र मनोरमाः	५३

चित्रविचित्र भाणि मनोहर आन्तर्यामी युक्त अशा शम्भा दुष्यन्ता काही उत्कृष्ट वृक्षारसून प्राप्त होत असतात दुसरे काही वृक्ष मनोहर पुष्पे धारण करीत असतात ४६, ४७ ४८ आणि काही वृक्ष उत्कृष्ट फेरे, नानाप्रकारची भक्ष्ये भाणि सौंदर्य व यौवन प्राप्त युक्त असून गुणानां संग्रह असलेल्या स्त्रिया देण असतात. ४९

तेजाने सज्जन असलेले गंधर्वे, किन्नर, सिद्ध, नाग आणि विद्याधर नेहमी स्त्रियासहवर्तमान तेथे रममाण होता असत त ५० सर्वही पुण्यकर्मी असून सर्वही रतिक्रीडेविपर्ये तत्पर असतात आणि सर्वही द्रव्य व भोग्य वस्तु ह्यानी संपन्न असून सर्वही स्त्रियासहवर्तमान वास्तव्य करीत असतात. ५१ उत्कृष्ट हास्यध्वनीसहवर्तमान प्राणिमात्रांचे मन रमविणारा असा गायनाचा व वाद्याचा घोष तेथे सतत सनावर येत असतो. ५२ त्या ठिकाणी आनंदरहित अथवा प्रिय वस्तु जवळ नसलेला असा कोणीही नाही. तेथे चित्तवेधक गोष्टींची प्रत्येक दिवशी वृद्धि होत असते ५३

तमातिक्रम्य शैलेन्द्रमुत्तरः पयसां निधिः ।	
तत्र सोमगिरिर्नाम मध्ये द्वेभ्यो महान्	५४
स तु देशो विस्मृत्योऽपि तस्य भासा प्रकाशते ।	
सूर्यलक्ष्म्याभिधिद्येयस्तपतेव विवस्थता	५५
भगवांस्तत्र विश्वात्मा शंभुरेकादशान्मकः ।	
ब्रह्मा वसति देवेशो ब्रह्मर्षिपरिवारित	५६
न कथंचनं गन्तव्यं कुरूणामुत्तरेण यः ।	
अन्येषामपि भूतानां नानुक्रामति च गतिः	५७
स हि सोमगिरिर्नाम देवानामपि दुर्गमः ।	
तमालोफय तनः क्षिप्रमुपायति तुमर्हथ	५८
एतावद्दानरः शक्यं गन्तुं दानरपुंगवाः ।	
अभास्करममयादं न जानीगस्ततः परम्	५९

ता मशपर्वत ओलीहन जेन्हावर उत्तर समुद्र लागेल. त्या उत्तर गमुदानध्वं सोमगिरि म्हणून एक सुवर्णमय प्रचंड पर्वत आहे. ५४ ती प्रदेश जरा सूर्य-
गहित आहे तरी तो रम्य पर्वताच्या प्रभेभुक्ते जसा वृक्षी भूयाने युक्त अग वा-
सारिताच प्रकाशित झालेला अमतां आणि सुर्याच्या प्रभेने युक्त अमतेच्या
देवाला जशी सोमा आलेली असते तशी रम्याला आलेली असते. ५५
एकादशमूर्तींनी युक्त व मशपर्वती परिवेष्टित अमतेला, जगदामा, जग मष्टा
आणि पशुगुणधरसंबन्ध अशा देवाधिदेव संकर त्या सोमगिरिवर व स्तस्य कति

सर्वमेताद्विचेनद्यं यन्मया परिकीर्तितम् ।

यदन्यदापि नोक्तं च तत्रापि कियतां मतिः ६०

ततः कृतं दाशरथेमहप्रियं महप्रियं चापि ततो मम प्रियम् ।

कृतं भविष्यत्यनिलानलोपमा विदेहजादर्शनजेन कर्मणा ६१

ततः कृतार्था सहिताः सवान्धवा मयार्चिताः सर्वगुणमनोरमै ।

चरिष्यथोर्वी प्रति शान्तशाजया सहप्रिया भूतधराः प्लवंगमाः ६०

इत्यपि श्रीमद्गो. बाल्मी. आदि. किर्कि. प्रिय ग. सर्ग ॥ ४३ ॥ [१८७३]

चतुश्चत्वारिंश सर्ग ।

विशेषेण तु सुग्रीवो हनूमत्यर्थमुक्तवान् ।

स हि तस्मिन्हारिथ्रेष्ठे निश्चिनाथोऽर्थमाधने १

अमरीश हनूमन्तं चिक्रान्तमनिलात्मजम् ।

सुग्रीव परमप्रीतः प्रभुः सर्ववनीरुणाम् २

श्री गुरु कांडा आणि मी न मागितले तरी जे काही गाहिले असेल तेथेही सांगेला शोधण्याचा विचार करा ६०

वायु आणि अग्नि त्याच्या उभेला पात्र असलेले हे वानरही, सांता गृही पटण्याकरिता व्हेल प्रयत्न सफल झाला असता दशरथपुत्र रामाचा मोठा मनोरथ मिदीय गेव्याःसारखे होईल आणि त्याचा माठा मनोरथ मिदीय गेव्यामुळे माझाही मनोरथ मिदीय गेव्यासारखे होईल. ६१ हे प्राणिमात्रावर उपकार करणारे वानरही, सीतेचा शोध लागला असता सर्व प्रकारच्या मनोहर भोरप वस्तूंनी तुमच्या बांधकामइतरेमान मा तुम्हा सर्वांचे पूजन करणार असल्यामुळे तुम्ही तुमच्या व्हाल आणि जगुपहित होऊन आपआपल्या प्रिय स्त्रियासहवर्तमान पृथ्वीवर संचार करू लागाल. ६२

त्याप्रमाणे महासुनिवा मीकिप्रशीत श्रीमदमायामसक आदिकाव्यातील

किर्किधाकाडिकी त्रेचाळपावा सर्ग ममात्र ज्ञाना ॥ ८३ ॥

सुग्रीवाने विशेषतः जो काही आरला उद्देश मागण्याचा होतो तो हनुमाना-जवळ मागितला, कारण, कार्यसिद्धीविषयी सुग्रीवाला त्या वानरथ्रेष्ठ हनुमाना-संबंधाने फारच खात्री होती १ ज्ञानव, सर्व वनचर वानराचा प्रभु जो सुग्रीव तो अ पंत संतुष्ट होऊन महाप्रसन्नही वायुपुत्र हनुमानाला म्हणाला २ " हे

न भूमौ नान्तरिक्षे वा नाम्बरे नामरालये ।	
नाप्सु वा गतिमद्गं तं पश्यामि हरिपुंगव ३	३
सामुराः सहगन्धर्वाः सनागनरदेवताः ।	
विदिताः सर्वलोकास्ते ससागरधराधराः ४	४
गतिबेगश्च तेजश्च लाघवं च महाकपे ।	
पितुस्ते सदृशं धीरं मारुतम्यं महोजनः ५	५
तेजसा वापि ते भूतं न समं भुवि विद्यते ।	
नद्यथा लभ्यते सीता तत्त्वमेवाऽनुचिन्तय ६	६
त्वय्येष हनुमन्नास्ति बलं बुद्धिः पराक्रमः ।	
देशकालाऽनुवृत्तिश्च नयश्च नयषण्डित ७	७
ततः कार्यसमासङ्गमवगम्य हनूमति ।	
विदिता हनुमन्तं च चिन्तयामास रावणः ८	८
सर्वथा निश्चिन्तार्थोऽयं हनूमति हरीश्वरः ।	८

वानः श्रेष्ठा, पृथ्वी, अन्तरिक्ष, मेघमार्ग, स्वर्ग आणि उदक शार्पैर्कीं कोठेंही तुम्हीं गति कुठित होत असल्याचें माझ्या रथां दृष्टोत्पत्तीस आलेले नाही ३ असुर, गंधर्व, नाग, मनुष्य, देवता, सागर आणि पर्वत ह्यासह वर्तमान सर्व लोक तुला विदित आहेत, ४

हे महावानरा, हे वीर, महाबलाव्य वायु जो तुम्हा पिता त्याच्याच प्रमाणे तुम्ही गति, बेग, तेज आणि त्वरा आहे ५ नेत्र नें तर तुम्ही बरोबरी करणारा प्राणी ह्या भूतलावर कोणीही नाही. तस्मान्, सीता कशी प्राप्त होईल ह्याचा विचार तूच कर. ६ हे नीतिनिपुण हनुमाना, बल, बुद्धि, पराक्रम, युक्ति आणि देशकालानुरूप वर्तन हे सर्व तुझ्याच ठिकाणी आहे " ७

ह्याप्रमाणे सुग्रीवाने हनुमानाला सांगितल्यावर सुग्रीवाच्या सांगण्यावरून हनुमानाच्या हातून सीतेचा शोध लावण्याचें कार्य शबेदास जाईल असें रघुवराज रामाना समजून आल्यावर त्याच्या हातून कार्य शबेदास जाईल अशी खात्री बाळगून राम आपल्याशी विचार करूं लागले ८ कीं, " ह्या वानरराज सुग्रीवाला तर हनुमानाच्या हातून कार्यसिद्धि होण्याची सर्वांची खात्री आहे आणि आपया

निश्चितार्थतरश्चापि हनूमान्कार्यसाधने	९
तदेव प्रास्थितम्यास्य पश्चात्तस्य कर्मभिः ।	
भर्ता परिगृह्णतिस्व भुव कायेफलोदयः	१०
त समीक्ष्य महातेजा व्ययसायाञ्चर हरिम् ।	
कृतार्थ इव सहृष्टः प्रहृष्टेन्द्रियमानसः	११
दर्शो तस्य ततः प्रीतः स्वानामाद्रोपशोभितम् ।	
अद्गुलीयमभिज्ञान राजपुत्र्या परंतपः	१२
अनेन त्वां हरिश्रेष्ठ चिद्धेन जनकात्मजा ।	
मत्सकाशादनुप्राप्तमनुष्ठिताऽनुपश्याति	१३
व्यवसायश्च तं धीर सत्त्वयुक्तश्च शिक्रमः ।	
सुप्रीवस्य च संदेशः सिद्धिं कथयतीव मे	१४

हानून कार्यं शेषकाम जाईल ह्याविषयी स्वतः हनूमानला तर त्याच्याशीपेक्षा जास्त खात्री वाटत आहे. ९ ते-११, हानून कार्यं साधनामुळे परितोष उत्पन्न होता अति शून्याकडून श्रेष्ठ म्हणून समजला गेलेला हा हनूमान् सोनेच्या गोळा— करिता गेला अमना ह्याच्या हानून कार्यसिद्धि होणार हें निश्चिन ठरले-नेच आहे. १० "

असा विचार मनान आणून कार्यसिद्धि करण्याविषयी आदिशय उद्यक झाले-त्या त्या हनूमानाकडे पाहून महातेजस्वी रामचंद्र उपास्ये क्षाम्पासारिग्वे आनंदित झाले, त्याची इन्द्रियशक्ति व मनोशक्ति प्रशुद्ध झाल्या ११ आणि आपल्या नाशाने सुशोभित झालेली एक आगळी राजकन्या सोनेच्या गुणेकरिता शत्रुतावन रामानी सशुद्ध होऊन त्या हनूमानाच्या स्तुधाने केली १२ आणि (स्वार्धान करितांना) ते त्याला म्हणाले " हे वानरश्रेष्ठ, ह्याचिहाच्या योगाने ती जनककन्या सोता- तू माझ्याकडून आला आहेस असे समजून काही एक भीति मनामध्ये न धरिता-तुझ्याकडे पाहिल. १३

हे वीर, तुझी ही उत्कृष्टता, धैर्ययुक्त पराक्रम अति मनात खात्री वाळवून सुप्रीवाने तुला बरेली आज्ञा टावून तुझ्या हानून कार्यसिद्धि होणार असे

स तद्ब्रह्म हरिश्रेष्ठ कृत्वा मूर्ध्नि कृताजालिः ।

यन्दिवा चरणौ चैव प्रस्थित युवगर्भम्- १५

स तत्प्रकर्षन्दारिणां महद्बलं यभूव वीरः पवनात्मजः कपिः ।

गताभ्युदे व्योम्नि विशुद्धमण्डलः शशीव नक्षत्रगणोपगोमित- १६

अतिबल बलमाश्रितस्तवाह हरिबन्धु विक्रम विक्रमैरनल्पैः ।

पवनसुत यथाधिगम्यते सा जनकसुता हनुमस्तथा कुर्यात् १७

इत्यापे श्रीमद्राम० वाल्मी० आदि० विधिंश्या० चतुष्टय० सर्ग ॥४४॥ [१८९०]

पवनत्वारिहः सर्गः ।

सर्वाश्चाह्वय सुग्रीव युवगान्प्लुङ्गगर्भः ।

समस्ताश्चाप्रचीद्राजा रामकार्यार्थसिद्धये १

एवमेतद्विचेतन्यं भयद्विर्वानरोत्तमैः ।

तदुग्रशासनं भर्तुर्विज्ञाय हरिपुंगवाः ०

मलं वाटन अह " १४ ह्याप्रमाणे रामचरानो सगिनल्गवर वानरश्रेष्ठ हनुमानेन त्या अंगठाभा स्वीकार केला आणि मस्तकी हात जोडून व रामचद्राच्या चरणाना वंदन करून तो वानरश्रेष्ठ बालता झाला. १५ ह्याप्रमाणे वानरांचे से प्रचंड सैन्य बरोबर घेऊन निघालेला तो वायुपुत्र वीर वानर नक्षत्रगणानो सुशोभित आणि आकाश मेघनिर्मुक्त झालेला मुक्त मंडलाने युक्त असल्या चद्राप्रमाणे शोभू लागला १६ व तो जाता जाता " हे अतिबलात्, हे वानर-श्रेष्ठ, हे पराक्रमी वायुपुत्रा, मी तुझ्याच सामर्थ्यावर अवलंबून आहे ह्यास्तव, मोठमोठ्या पराक्रमाच्या योगाने त्या जनककन्येचा शोध लागेल अशा रितीने, ॥ हनुमाना, तू व्यवस्था कर. " असे राम आणि सुग्रीव हे उभयता त्याला म्हणाले. १७

ह्याप्रमाणे महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यातील

किंकिषाकादापैर्वी चव्वेचाळिसावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ४४ ॥

नंतर वानरश्रेष्ठ राजा सुग्रीव रामकार्य मिर्दोस जाण्याकरिता सर्व वानरांदा बोलावून आणून त्या सर्वांना म्हणाला १ " तुम्ही सर्व वानरश्रेष्ठानो ह्याप्रमाणे हें जगन् शोधून काढिले पाहिजे " ही घन्याची कडकडीत आज्ञा समजून येता-

शलभा इव संछाद्य मेदिनीं मंप्रतस्थिरे ।	
रामः प्रस्त्रवणे तस्मिन्व्यवसत्सहलक्ष्मणः	३
प्रतीक्षमाणस्त मामं स्रोताधिगमने कृतः ।	
उत्तरां तु दिश रम्यां गिरिराजसमावृतान्	४
प्रतस्थे सहसा वीरो हरिः शतवलिस्तरा ।	
पूर्वा दिश प्रतिययो विनतो हरियूथप	५
ताराङ्गदादिसहितः प्लवगः पञ्जात्मजः ।	५
अगस्त्याचारितामाशां दक्षिणां हरियूथप.	६
पश्चिमा च दिशं घोरं सुपेणः प्लवगेश्वरः ।	
प्रतस्थे हरिशाङ्गं दिश वरुणपालिनाम्	७
ततः सर्वां दिशां राजा चोदयित्वा यथातथम् ।	
कपिलेनापतिर्यारो मुमोद सुप्रितः सुप्रम्	८
एवं सद्योदिताः सर्वे राज्ञः वानस्थूथपाः ।	
स्यां स्यां दिशामभिप्रेत्य त्वारिताः मंप्रतस्थिरे	९

क्षणी वानरधृष्ट ० टोलाप्रमाणे पृथ्वी आच्छादित स्मन् जाळ लागले इकडे घनिचा शोध लावण्याविषयी जो मदिना सुदत म्हणून ठारविलेला होना त्या महिन्यामध्ये सुप्रीयाचा प्रती न करान करीत लक्ष्मणासहवर्तमान रामचंद्र त्या प्रत्यक्षपर्वता-घर व राहिले होते हिमालयपर्वताने ध्यापून टाकिलेला रमणीय उत्तर दिशेस ३, ४ शतवलिनामक वीर वानर एकदम चालता झाला; वानरसेनाविपनि विनत पूर्व दिशेस निघून गेला. ५

तार व अंगद इत्यादिकासहवर्तमान वानरसेनाविपनि वायुपुत्र हनुमान् वानर अगस्त्यमुनीनी आश्रय केल्या दक्षिण दिशेस गेला ६ आणि वानरधृष्ट व वानरराज सुपेण परधाने संरक्षण केल्या घोर पश्चिम दिशेस निघून गेला. ७ त्याप्रमाणे सर्व दिशेस योग्य रीतीने वानर पाठविण्यानंतर वानरसेनाविपनि वानर-राज वार सुप्रीय सुखी होऊन आनंदाने झीज क लागला, ८ व त्याप्रमाणे राजा सुप्रीयाची आज्ञा झाले ते सर्वही वानरसेनाविपनि त्वरेचे अवलंबन करून आपआपऱ्या दिशेकडे चालते झ ते. ९ कोणी मामान्य शब्द करूं लागले,

नदन्तश्चोन्नदन्तश्च गर्जन्तश्च मृगंगमा- ।	
क्ष्वेडन्तो घाघमानाश्च विनदन्तो महाबलाः	१०
एव संचोदिता सर्वे राज्ञा घानरयूथपाः ।	
थानयिष्यामहे सीतां हनिष्यामश्च रावणम्	११
अहमेको वाधिष्यामि प्राप्तं रावणमाहवे ।	
तत्तद्वोन्मथ्य सहसा हरिष्ये जनकात्मजाम्	१२
वेपमानां श्रमेणाद्य भयङ्गिः स्थीयतामिति ।	
एक एवाहारिष्यामि पातालादापि जानकांम्	१३
विधमिष्याम्यहं वृक्षान्दारयिष्याम्यहं गिरीन् ।	
धरणीं दारयिष्यामि क्षोभयिष्यामि सागरान्	१४
अह योजनसंख्यायाः स्रुवेयं नाद्य संशयः ।	
शानयोजनसंख्यायाः शीतं समाधिकं ह्यहम्	१५

कोणी उच्छ्वराने ओरडू लागले, कोणी गर्जना करू लागले आणि कोणी महा-
बलान्त वानर गर्जना व माकडचेष्टा करित करित इकडे निवडे धावू लागले. १०

ह्याप्रमाणे सर्व घानरसेनाधिपतींना राजा सुग्रीवाची आज्ञा झाली असता
“ आम्ही सांतेला आणू व रावणाला मारून टाकू असे उद्गार त्यांनी काढिले. ११
(एक म्हणाला) समरगणामध्ये प्राप्त झालेल्या रावणाचा मा एकटाच बंध
करीन आणि एकाएकी त्याचा बंध केल्यावर सांतेला घेऊन येईन. ” १२
(ह्यावर दुसरा म्हणाला) तुम्ही स्वस्थ रहा; तुमच्या भ्रमाची आज जरूर
सांही. भीतीने धरधर कापत असलेली जानकी पातालातून सुद्धा मी एकटाच घेऊन
येईन. १३

(हे ऐकून आणखी एकजण म्हणाला) “ मी वृक्ष उदकून देईन; पर्वताचे
तुकडे तुकडे करून टाकीन; पृथ्वी विदारण करीन; सागर धुवू करीन. ” १४
(ह्यावर दुसरा एकजण म्हणाला) “ मी याजनेच्या योजने उष्या टाकीत
जाईन ह्याविषयी मुळच संशय नाही. ” (हे ऐकून दुसरा म्हणाला) “ अरे
जा ! शंभर योजनेच नव्हे, परंतु, शंभरापेक्षाही जास्त योजने मी उडी मारीन. ” १५

भूतलै सागरे चापि शैलेषु च घनेषु च ।

पातालस्यापि वा मध्ये न ममाच्छिद्यते गतिः १६

इत्येकैकस्तदा तत्र वानरा बलदर्पिताः ।

ऊचुश्च वचनं तस्य हरिराजस्य संनिधौ १७

इत्यायं श्रीमद्रा० बाल्मी० आदि० किष्किन्धा० पञ्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥ [१९०७]

पञ्चत्वारिंशः सर्गः ।

गतेषु घानरेन्द्रेषु रामः सुप्रीवमवधीत् ।

कथं भवाभ्यजानीते सर्वं ये मण्डल भुवः १

सुप्रीवश्च ततो राममुवाच प्रणतात्मवान् ।

श्रूयतां सर्वमारयास्ये विस्तरेण वचो मम २

यदा तु दुन्दुभिं नाम दानयं महिपाकृतिम् ।

प्रतिकालयते घाली मलयं प्रति पर्वतम् ३

तदा विवेश महिषो मलयस्य गुहां प्रति ।

विवेश घाली तत्रापि मलयं तज्जिघांसया ४

ततोऽहं तत्र निक्षिप्तो गुहाद्वारि विनीतयन् ।

(हे ऐरून दुसरा झगला. " पुरे ! पुरे !) पृथ्वी, सागर, पर्वत, वने आणि पाताळ ह्यामध्ये माझी गति केंठिंडी कुंठित होत नाही. " १६ ह्या प्रमाणे स्वसामर्थ्याचा गर्व वाहणारे वानर त्या वानराज सुप्रीवाचे समीप एकएकटे बोळी लागले. १७

ह्याप्रमाणे महासुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसप्तक आदिकाव्यांतील

किष्किन्धाकाण्डापूर्वी पंचचाळिमावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ४५ ॥

वानरश्रेष्ठ गेल्यानंतर रामचंद्र सुप्रीवाला झगाले " सर्व भूमंडल गुला कसे माहीत आहे. ? " १ ह्यावर विनयसंपन्न सुप्रीव त्यांना झगाला " माझे झगणे ऐका; मी सर्व सविस्तर सांगतो. २ जेव्हा महिषरूप धारण करणाऱ्या दुंदुभिनामक दानवाकडे घाली मलयपर्वतावर धावून गेला. ३

तेव्हा तो महिषरूपी दानव मलयपर्वताच्या गुहेमध्ये शिरला अन्तर्त घालीही त्याचा वध करण्याच्या उद्देशाने त्या मलयपर्वतामध्येच प्रविष्ट झाला. ४ आत जाताना घालीने मला गुहेच्या दारावरून बोडोंगुलाचीने ठेविले. परंतु, आत,

न च निष्कामते वाली तदा संवत्सरे गते	५
ततः क्षतजयेगेन आपुषूरे तदा बिलम् ।	
तद्दह विस्मितो दृष्ट्वा भ्रातुः शोकविपादितः	६
अथाहं गतबुद्धिस्तु सुव्यक्तं निहतो गुहः ।	
शिला पर्यतसंकाशा विलङ्घारि मया कृता	७
अशक्नुवाप्तिष्कामितुं महिषो चिनशिष्यति ।	
ततोऽहमागां किष्किन्धां निराशस्तस्य जीविते	८
राज्यं च सुमहत्प्राप्य तारां चःरुमया सह ।	
मित्रैश्च सहितस्तस्य वसामि विगतज्वरः ।	९
आजगाम ततो वाली हत्वा तं वानरर्षभः ।	
ततोऽहमद्दां राज्यं गौरघाद्गयन्त्रित	१०
स मां जिघांसुर्दुष्टात्मा वाली प्रव्यधितेन्द्रियः ।	
परिकालयते वाली धावन्तं सचिवैः सह	११
ततोऽहं चालिना तेन अनुवद्धः प्रधावितः ।	

जाऊन एक संवत्सर (सोडस) तरी वाली बाहेर येईना. ५ एक वर्ष झाल्यानंतर रणाच्या प्रवाहानें तें बीळ अगदीं भरून गेलें तेन्ना तें अवलोकून कहून मी विस्मित झालों आणि भ्रात्यावरिता अतिशय शोकाकुल झालों ६

नंतर पितृव्रतान असलेला ज्येष्ठ भ्राता वाली निःसंशय वध पावला असें समजून एक पर्वतप्राय शिला, महिषरूपे धारण करणाऱ्या दानवाला बाहेर येण्याची अडचण पडून तो आतल्या आतच मरून जावा ह्या उद्देशानें, गुहेच्या द्वाराशीं मी लावून ठेविलीं नंतर त्या वालीच्या जीविताविषयीं मी निराश होऊन किष्किंधानगरीला परत आलों, ७-८ आणि अतिशय मोकें वानराज्य व हमेसह वर्तमान तारा प्राप्त झाल्यावर ह्या वालीच्या मित्रांसहवर्तमान मी निर्भय होऊन तेथे राहूं लागलों. ९ पुढें त्या दानवाचा वध करून वानरश्रेष्ठ वाली परत आला असतां गुरुबुद्धीमुळें मीं भयभीत झालों आणि राज्य त्याच्या स्वाधीन केले. १०

परंतु अंत करणामयें धुव्ध झालेल्या दुरात्म्या वालीनें माझ वध करण्णाचे मनात आणिलें आणि सचिवांसहवर्तमान मीं धांवूं लागलों असता तो माझ पाठ लाग वरूं लागला ११ तेन्ना तो वाली पाठलाग करीन असताना नानाप्रकार

नदीश्च विविधाः पदयन्वनानि नगराणि च	१२
आदर्शतलसंकाशा ततो धै पृथिव्या मया ।	
अलातचक्रप्रतिमा दृष्ट्वा गोपदवदृता	१३
पूर्वां दिशं ततो गत्वा पदयामि विविधान्द्रुमान् ।	
पर्वतान्सदरीघ्नम्यान्सरांसि विविधानि च	१४
उदयं तत्र पदयामि पर्वत घातुमण्डितम् ।	
क्षीगोदं सागरं चैव नित्यमप्सरसालयम्	१५
परिकल्पमानस्तु तदा घालिनाभिद्रुतो ह्यहम् ।	
पुनरावृत्य सहसा प्रस्थितोऽहं तदा विमो	१६
दिशस्तस्यास्ततो भूयः प्रस्थितोऽक्षिणां दिशम् ।	
विन्ध्यपादपसंकीर्णां चन्दनद्रुमशोभिनाम्	१७
द्रुमशैलान्तरे पदयन्भ्यो दक्षिणतोऽपराम् ।	

च्या नद्या, वने व नगरे अवलोकन करित करीत मी पुढे चाललो. १२ द्वाप्रमाणे
 हिंडता हिंडता गाईचे पाऊळ ओलाहून आप्याप्रमाणे काही एक आयास न
 पडता मी सर्व पृथ्वीभर पर्यटन केले. मी चार वेगाने जात अग्न्यामुळे पृथ्वी
 मला वेगाने फिरत असलेल्या अलातचक्रासारखी भासली आणि प्राण्यामध्ये
 असलेल्या सर्व काही गोष्टी माझ्या प्रत्यक्ष अनुभवाला आग्यामुळे पृथ्वी हा एक
 सर्व वस्तूंचे प्रतिबिंब दर्शविणारा आरमाच आहे की काय असे मला वाटू
 लागले. १३

प्रथमतः पूर्व दिशेला गेल्यावर नानाप्रकारचे वृक्ष, नानाप्रकारची सरोवरे
 आणि दन्यासहचर्तमान रम्य पर्वत मी अवलोकन केले. १४ घातूनी भूमि
 असलेला उदयाचल आणि अप्सरांचे नेहमीचे निवासस्थान असलेला क्षीरसागर
 हे मी त्या दिशेसच पाहिले १५ परंतु, वाला पाठलाग करित असताना, हे
 प्रभो, मी पळता पळता एकदम वटून जाऊं लागलो १६ आणि ती दिशा
 सोडून देऊन विंध्याचलावरील वृक्षानीं व्याप्त आणि चंदनवृक्षांनी सुशोभित अशा
 दक्षिण दिशेकडे चालता झालो. १७ नंतर वृक्षाग्या अथवा पर्वताच्या पर्वीकडे
 चालला पहात पहात मी दक्षिणदिशा सोडून वली तगाच पाठलाग करीत

अपरां च दिशं प्राप्तो वालिना समभिद्रुत-	१८
स पश्यन्निवावेधान्देशानस्तं च गिरिसत्तमम् ।	
प्राप्य चास्तं गिरिश्रेष्ठमुत्तरं संप्रधावितः	१९
हिमवन्तं च मेरु च समुद्रं च तथोत्तरम् ।	
यदा न विन्दे शरणं वालिना समभिद्रुतः ॥	
ततो मां बुद्धिसंपन्नो हनुमान्वाक्यमप्रवीत्	२०
इदानीं मे स्मृतं राजन्यथा वाली हरीश्वरः ।	
मतङ्गेन नदा शप्तो ह्यास्मिन्नाश्रममण्डले	२१
प्रयिशेद्यदि वा घाली भूर्धास्य शतघा भवेत् ।	
तत्र वासः सुखोऽस्माकं निरुद्धिग्रो भविष्यति	२२
तत्र पर्वतमासाद्य ऋष्यमूकं नृपात्मज ।	
न विवेश तदा घाली मतङ्गस्य भयात्तदा	२३
एवं मया तदा राजन्प्रत्यक्षमुपलक्षितम् ।	

असताना दुसऱ्या पाषिम दिशेकडे धावू लागलों. १८

तेव्हा नानाप्रकारचे देश आणि श्रेष्ठ अस्ताचल पर्वत पहाता पहाता शैबर्डी मी ह्या श्रेष्ठ अस्ताचलावर आलों आणि तेथून उत्तरेकडे पळालों. १९ हिमालय-पर्वत, मेरुपर्वत आणि उत्तर समुद्र जरी मी हिंडलों तरी घाली मार्गोभाग धावत येत असल्यामुळे आपणाला कोठेही आश्रय मिळत नाही असे जेव्हा माझ्या लक्षात आले तेव्हा बुद्धिमान् हनुमान् मला जगाला २० “ हे राजा, मला आता स्मरण झाले. ‘ ह्या आश्रमामध्ये जर घाली प्रवेश करील तर त्याच्या मस्तकाचे शेकडे तुकडे होतील ’ असा मतगुरु शैबी वावरराज घालीला ह्या वेळीं शाय दिलेला आहे. ह्यास्तव, त्या मतगुरुमामध्ये आपले वास्तव्य निर्भय व सुखावह होईल ” २१, २२.

हे राजपुत्रा रामचंद्रा, ह्याप्रमाणे हनुमानाने सांगितल्यावर ऋष्यमूकपर्वतावर जाऊन मी राहिलों असता मनंगमुनींच्या भयामुळे घाली माझ्यासमीप येण्यास समर्थ झाला नाही. २३ सायश, हे राजा, ह्याप्रमाणे त्या वेळीं सर्व भूमंडल मी

पृथिवीमण्डलं सर्वं गुह्यामस्यागतस्ततः - २४
इत्यार्षे श्रीमद्रा० वाल्मी० आदि० विष्कि० पञ्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥ [१९३१]

सप्तत्वारिंशः सर्गः ।

दशानार्थं तु वैवेद्याः सवतः कपिकुञ्जराः ।
ध्यादिप्राः कपिराजेन यथोक्तं जग्मुरञ्जमा १
ते सरांसि सरित्कक्षानाकाशं नगराणि च ।
नदीदुर्गास्तथा देशान्विचिन्वन्ति समन्ततः २
सुप्रीवेण समारयाताः सर्वे धानरयूथपाः ।
तत्र देशान्विचिन्वन्ति सशैलचनकाननान् ३
विचित्र्य द्वियसं सर्वे सीताधिगमने धृताः ।
समायान्ति स्म मेदिन्यां निशाकालेषु धानराः . ४
सर्वर्तुकांश्च देशेषु धानराः सफलद्रुमान् ।
आसाद्य रजनीं शय्यां चक्रुः सर्वेऽथहःसु ते ५

प्रथमं अवलोकन केलें आणि शैवटी शून्यमूकपर्वताच्या गुहेचा आश्रय करून राहिलों. २४

ह्याप्रमाणे महामुनियाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंस्कृत आदिकाव्यातील

किष्किन्धाकाण्डावैकीं शेहेचाळिमावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ४६ ॥

सीतेच्या शोधाकरिता वानरराज सुप्रीवर्ते चोहोंकडे जाण्यास आज्ञा केलेले ते वानरश्रेष्ठ आज्ञेप्रमाणे सर्वेच चालते झाले १ आणि सरोवरे, नद्याची तीरे, मैदाने, नगरे आणि नद्याच्या प्रवाहामुळे जाण्यास दुर्गम झालेले प्रदेश चोहोंकडे शोधू लागले. २ सारांश, सुप्रीवाची आज्ञा झालेले ते सर्वही वानरसेनाधिपति पर्वत, बने आणि अरण्यां ह्यासहवर्तमान तिक्कडोल देश शोधू लागले. ३ सीतेचा शोध लावण्याकरिता उद्युक्त झालेले सर्वही वानर दिवसा शोधीत असत आणि रात्री (निद्रा घेण्याकरितां) पृथ्वीवर पडत असत. ४

ज्या ज्या देशात वानर सीतेचा शोध लावण्याकरितां गेले त्या त्या देशात जिद्धे तिकडे त्यांना प्रत्यही सर्व शत्रूंतील फळे धारण करणारे वृक्ष आढळू लागले आणि ते वानर रात्री निद्रा घेऊं लागले. ५ तो निघण्याचाच दिवस

तदहः प्रथमं कृत्वा मासे प्रस्रवणं गता- ।	
कपिराजेन सगम्य निराशाः कपिकुञ्जरा-	६
विचिन्त्य तु दिश पूर्वा ययोक्तां सचिवैः सह ।	
अट्टप्रा विनतः सीतामाज्जगाम महायल	७
दिशमप्युत्तरां सर्वा विविच्य स महाकपिः ।	
आगतः सह सैन्येन भीतः शतबलिस्तदा	८
सुपेण पश्चिमामाशां विविच्य सह वानरैः ।	
समेत्य मासे पूर्णे तु सुग्रीयमुपचक्रमे	९
तं प्रस्रवणपृष्ठस्थं समासाद्याभिवाद्य च ।	
आसीनं सह रामेण सुग्रीवमिदममुच्यन्	१०
विचिताः पर्वताः सर्वे वनानि गहनानि च ।	
निम्नगाः सागरान्ताश्च सर्वे जनपदाश्च ये	११
गुहाश्च विचिता सर्वा याश्च ते परिकीर्तिताः ।	
विचिताश्च महागुह्या लताविततसंतताः	१२
गहनेषु च देशेषु दुर्गेषु धिपमेषु च ।	

पहिला धटन प्रस्रवणपर्वतावर सातेला शोधन्याकरिता गेलेले वानर एक महि-
न्याची मुदत महं लागताक्षणी निराश होऊन परत फिरले आणि वानरराज
सुग्रीवासमीप येऊन राहिले. ६ सुग्रीवाने आज्ञा केल्याप्रमाणे सचिवांसहवर्तमान
पूर्वे दिशेस गेलेला महाबलाट्य विनत सर्व पूर्व दिशा शोधिन्यावरही सातेचा
शोध लागत नाही असे पाहून परत आला ७ सर्व उत्तर दिशा घुंडाळून महा-
कपि शतबलिही मुदतीला भिऊन सैन्यासहवर्तमान परत आला ८

वानरसहवर्तमान गेलेला सुवेगही पाथेम दिशा घुंडाळून महिना पूर्ण होता-
क्षणी सुग्रीवाकडे परत आला ९ आणि रामासहवर्तमान प्रस्रवणपर्वतावर बसलेल्या
सुग्रीवाकडे येऊन अभिवंदनपूर्वक त्याला द्वागाला १० " सर्व पर्वत, गहन वने,
नद्या, समुद्रतील बेटे आणि सर्व प्रदेश घुंडाळून काढिले, ११ आपण सागि-
तन्याप्रमाणे सर्व गुहा शोधून काढिन्या, लताच्या वेलानीं सर्व बाजूनी न्यात
झालेली लताएवढे हुडकिली, १२ गहन प्रदेशांमध्ये आणि दुर्गम असलेल्या अवघट

सत्त्वान्यातिप्रमाणानि विचितानि हतानि च ॥

ये चैव गहना देशा विचितास्ते पुनः पुनः ६३

उदारसत्त्वामिजनो हनुमान् स मैथिलीं ज्ञास्याति वानरेन्द्र ।

दिशं तु यामेव गता तु सीता तामास्थितो वायुसुतो हनुमान् १४

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणीयस्य आदिः किष्किन्धा-सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥ [१९४५]

अष्टचत्वारिंशः सर्गः ।

सह साराङ्गदाम्यां तु सहसा हनुमान् कपिः ।

सुग्रीयेण ययोद्दिष्टं गन्तुं देशं प्रचक्रमे १

स तु दूरमुपागम्य सर्वैस्तैः कपिसत्तमैः ।

ततो विचिन्त्य विन्ध्यस्य गुहाश्च गहनानि च ०

पर्वताग्रनदादुर्गान्सरांसि विपुलश्रुमान् ।

वृक्षरक्षणानि च विचिन्त्यान्पर्वतान्यनपादपान् ३

अन्वेषमाणास्ते सर्वे वानराः सर्वतोदिशम् ।

न सीतां दृष्टशुर्वीरा मैथिलीं जनक्यात्मजाम् ४

ठिकार्णाही जाऊन अत्यंत बलाढ्य प्राण्याचीं स्थले पुंडाळून त्याचा वधही केला आणि जे झाले काही गहन प्रदेश तेही भाषीं फिरून फिरून शोधून काढिले. १३

आता, हे वानरराजा, मनातें उदार आणि महाकुलीन अशा जो हनुमान् तोच सीतेचा पत्ता लावील; कारण, ज्या दिशेला सीता गेली आहे त्याच दिशेला तो वायुपुत्र हनुमान् गेला आहे ” १४.

ह्याप्रमाणे महासुनिवासीकिष्किन्धा श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यातील

किष्किन्धाकाण्डावैकीं सप्तचत्वारिंशः सर्ग समाप्त झाला ॥ ४७ ॥

तार आणि धंगड ह्यासहस्रवर्तमान हनुमान् वानर सुग्रीवाच्या आज्ञेप्रमाणे उद्दिष्ट प्रदेशांमध्ये एकदम जाण्यास निघाला. १ त्या वानरघोष्टांसहस्रवर्तमान दूर जाऊन विन्ध्यपर्वतान्या गुहा आणि वने २ आणि त्याचप्रमाणे पर्वतवरील नद्यामुळे दुर्गम झालेले प्रदेश, मोठमोठ्या वृक्षानी भरलेलीं वने, नानाप्रकारचे पर्वत आणि अरण्यातील वृक्षही त्याने पुंडाळून काढिले. ३

स राघव, हनुमान् आणि त्याच्याबरोबर गेलेले ते सर्वही वानर नानाप्रकारचीं सुकें व फळें त्यावर उपजीविका करून चोहोंकडेन दक्षिण दिशा शोधीत होतेः

ते भक्षयन्तो मूलानि फलानि चिविधान्यपि ।	
निर्जलं निर्जनं शून्यं महनं रोम हर्षणम्	५
तादृशान्यप्यरण्यानि विचित्य भृशपीडिताः ।	
स देशश्च दुरन्धेष्यो गुहागहनवान्महान्	६
त्यन्त्या तु तं ततो देशं सर्वे वै हरियूथपाः ।	
देशमन्यं दुराधर्षं विविशुक्त्वाकुतोभयाः	७
यत्र चन्धफला वृक्षा विपुष्पाः पर्णवर्जिताः ।	
निस्तोयाः सरितो यत्र मूलं यत्र सुदुर्लभम्	८
न सन्ति महिषा यत्र न मृगा न च हस्तिनः ।	
शार्दूलाः पक्षिणो वापि ये चान्ये घनगोचराः	९
न चात्र वृक्षा नौषधयो न यल्ल्यो नापि वीरुधः ।	
स्निग्धपत्राः स्थले यत्र पादान्यः फुल्लपङ्कजाः	१०
प्रेक्षणीयाः सुगन्धाश्च भ्रमरैश्च चिवर्जिताः	११

तथापि, त्या वीराना जनककन्दा संतेजा शोध लागला नाही. निर्जल, निर्जन आणि झणूनच शून्य व दिसण्यातही भयंकर असे वन, ४ ५ आणि त्याच्याच सारकीं निर्जल व निर्जन असलेली शून्य अरण्येही त्यांनी शोधून काढिली. गुहा आणि अरण्ये ह्यांनी युक्त असलेला जो जो मोठा प्रदेश शोधून वाढण्याला कठिण असे तो तोही त्यांनी शोधून काढिला ६ आणि शोधून काढिल्यानंतर त्या देशाचा त्याग करून ते सर्वेही वानरसेनाधिपति कसल्याही प्रकारची भीति न बाळगीत प्रवेश होण्यास कठिण अशा दुसऱ्याच एका प्रदेशाम ये गेले. ७

त्या ठिकाणचे वृक्ष, फळे, पुष्पे व पाने ह्यांनी रहित असून नद्याही निर्जल झालेल्या हात्या व मुळेपाळेंही अत्यंत दुर्लभ होती. ८ माहिष, मृग, गज, व्याघ्र, पक्षी अथवा दुसरेही वनामध्ये राडणारे प्राणी तेथे नव्हते; ९ वृक्ष, ओषधि, वृक्षाच्या, आश्रयाने राहणाऱ्या वेली आणि स्निग्ध पर्णांनी युक्त अशा मूषीवरही पसरलेल्या वेली तेथे मुळीच नसून कमले प्रफुल्लित झाल्यामुळे प्रेक्षणीय, सुगंधयुक्त आणि भ्रमरांनी व्याप्त झालेली सरोवरेही तेथे नव्हती. १० ११

ऋण्डुनाम महाभागः सत्यवादी तपोधनः ।	
महर्षिः परमार्थो नियमैर्दुष्प्रघर्षणः	६२
तस्य तस्मिन्वने पुत्रो बालको दशवार्षिकः ।	
प्रनष्टो जीवितान्ताय क्रुद्धस्तेन महामुनिः	६३
तेन घर्मात्मना शप्तं कृत्स्नं तत्र महद्द्वनम् ।	
अशरण्यं दुराघर्षं भृगुपक्षिविवाजितम्	६४
तस्य ते काननान्तांस्तु गिरीणां कंदराणि च ।	
प्रभवानि नदीनां च विचिन्वन्ति समाहिताः	६५
तत्र चापि महात्मानो नापदयञ्जनकात्मजाम् ।	
इतीरं रावणं चापि सुग्रीवप्रियकारिण.	६६
ते प्रधिदयं नु तं भीमं लनागुल्मसमावृतम् ।	
दृष्टुमामकमाणमसुरं सुरनिर्भयम्	६७
तं दृष्ट्वा वानरा घोरं स्थितं शैलमिधामसुरम् ।	
गाढं परिहिताः सर्वे दृष्ट्वा तं पर्वतोपमम्	६८

अथा त्या वनप्रदेशामध्ये कंटु क्षण एक महाभागवान् सत्यवादी तपोधन महर्षि रहात होने; ते फारच रागाट होते आणि तपधर्येसंबंधी नियमांमुळे त्याच्यासमोर दुसऱ्यानी जाणही अशक्य झाले होते. १२ रत्न वनामध्ये त्याचा एक दहा वर्षांचा मुलगा मृत्यु पावला होता आणि त्यामुळे ते महर्षि क्रुद्ध झाले होते. १३ इतकंच नव्हे; परंतु त्या घर्मात्म्या महर्षींनी तें सर्व प्रचंड वन मृग-रहित व पक्षिरहित होऊन जोगालाही आश्रय करण्याला उपयोगी पडणार नाही व त्यात प्रवेश करणेही अर्थात कठिण होईल असा शापही देऊन टाकिला होता. १४

प्रदेशातील ही वने, पर्वतांच्या गुहा आणि नद्यांचे उगम त्यांनी लक्ष्य लावून घेतिले. १५ तपासि सुग्रीवाच्या मज्जाप्रमाणे वागणाऱ्या महात्म्यांना तेथे सातेचा अथवा तिचा अपहार करणाऱ्या रावणाचाही पत्ता लागला नाही. १६ नंतर लता व झाकरी त्यांनी व्याप्त झालेल्या त्या मर्याद प्रवेश केल्यावर उपर कम धरणाऱ्या आणि देवाची मुळीच भीति नसलेल्या एका असुराला त्यांनी तेथे अवलोकन केले. १७ पर्वताप्रमाणे असलेल्या त्या घोर असुराला वानरांनी अवलोकन केले. इतकंच नव्हे; परंतु, त्या पर्वतप्राय असुराला अवलोकन करितां-

सोऽपि तान्त्रानरान्सर्वाङ्घ्र्याः स्थेत्यवर्षीद्वली ।	
अभ्यधावत संश्रुद्धो मुष्टिमुद्यम्य संगतम्	१९
तमापतन्त सहसा चालिपुत्रोऽद्गदस्तदा ।	
रावणोऽयमिति ज्ञात्वा तलेनामिजघान ह	२०
स चालिपुत्रामिहतो वननाञ्छोणितंमुद्धमन् ।	
असुरो न्यपतद्भूमौ पर्यस्त इव पर्यत	२१
ते तु तस्मिन्निरुच्छ्वासे वानरा जितकाशिन ।	
विचिन्वन्प्रायशस्तत्र सर्वे ते गिरिगह्वरम्	२२
विचितु तु ततः सर्वे सर्वे ते काननौकसः ।	
अन्यदेवापरं घोर विचिशुर्गिरिगह्वरम्	२३
ते विचिन्वन् पुन खिन्ना विनिष्पत्य समागताः ।	
एकान्ते वृक्षमूले तु निपेदुर्दानमानसाः	२४

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे श्रीमद्वाल्मीकीयस्य किष्किंके अष्टचत्वारिंशत् सर्ग ॥ ४८ ॥ [१९१९]

सर्गो सर्वही चागत्या तयारीनि राहिल १८ व ती बलाव्य अमुरही " मेलत " असे त्या सर्व वानराना हाणाला आणि रुध होऊन व मूठ वळलेला एक हात उगारून त्याच्या अगभर घाबला १९

परतु, ती एकाएकी घावून येत असतांना हा रावण आहे असे समजून चालि पुत्र अगदाने त्याला एक चपराक लगाविली २० तेव्हा चालिपुत्र अगदाची चपराक बसताक्षणी तोडातून रक्षाच्या गुळ्या टाकीत टाकीत ता असुर कैलून दिलेल्या पर्वताप्रमाणे भूमीवर पडला, २१ ह्याप्रमाणे तो निथेट पडला असता ते सर्व विजयी वानर त्या देशातील बहुतेक पर्वत व गुहा शोधू लागले २२ तो सर्व प्रदेश शोधून मिघाला असे समजून आल्यानंतर ते सर्वही वनवासी वानर दुसऱ्याच एका पर्वतावरिल घोर अरण्यामध्यें शिरले २३ आणि ते शोधून काढिल्यावर पुनरपि सीतेचा शोध लागत नाही हाणून ते खिन्न झाले आणि उज्या टाकीत टाकात एकाच प्रदेशामध्ये सर्व एत्र जुद्धन एका वृक्षाखाली मन खदद होऊन बसल. २४

ह्याप्रमाणे महासुनिवन्मीकिष्किणीत श्रीमद्रामायणसूक्त आदिकाव्यातील किष्किंकाप्रमाणे अष्टचत्वारिंशत् सर्ग समाप्त झाला ॥ ५८ ॥

एकोनचत्वारिंशः सर्गः

अथाद्गदस्तदा सर्वान्वानरनिदमग्रवीत् ।	
परिश्रान्तो महाशत्रुः समाश्वास्य शनीयंचः	१
वनानि गिरयो नद्यो दुर्गाणि गहनानि च ।	
दरी गिरिगुहाश्चैव विचिताः सर्वमन्ततः	२
तत्र तत्र सहाऽस्मामिर्जानको न च दृश्यते ।	
तथा रक्षोपहतां च सीतायाश्चैव दुग्ृती	३
कालश्च नो महाम्यातः सुग्रीवश्चोग्रशासनः ।	
तस्माद्भयन्तः सद्दिता विचिन्वन्तु समन्ततः	४
विहाय तन्द्रां शोकं च निद्रां चैव समुन्थिताम् ।	
विचिनुष्यं तथा सीतां पश्यामो जनकात्मजाम्	५
अनिर्वेदं च द्वाक्ष्यं च मनसस्त्वापराजयम् ।	
कार्यसिद्धिकराण्याहुस्तस्मादेतद्गर्धाम्यहम्	६
अद्यापि च न दुर्गे विचिन्वन्तु वनौकसः ।	
येदं त्यक्त्वा पुनः सर्वे वनमेव विचिन्वताम्	७

नंतर शोधून शोधून यकून गेलेला महाजुद्धिमान् अंगद सर्व वानराना धीर
देऊन हलकें हलकें रवाना झगला १ “ वने, पर्वत, नद्या, दुर्गम प्रदेश, अरण्ये,
दच्या आणि पर्वतावरील गुहा हे सर्व आपण सोहोकडून शोधिले; २ परंतु,
ठिकठिकाणी आपण एकत्र जुळून शोध केला तरी जानकीचा शोध लागत नाही
आणि त्याचप्रमाणे त्या सीतेचा अपहार करणारा पापी राक्षसही दृष्टी पडत
नाही. ३ काळ तर आणला पुढील गेला आणि सुग्रीवाची आज्ञा तर पारच
नडक पडली. तेव्हा तुम्ही आतां एका जुटीनें चोहोकडे शोध करा. ४ अजून,
प्रवासामुळे होणारे दुःख आणि निद्रा टाकी पर्वी न करिता जनककन्या सीता
दृष्टी पडेल अशा रीतीने आतां आपण शोध करे. ५ खेदराहित्य, दस्ताना आणि
मनान्या उरसाहाचा भंग न होऊ देणे हीं कार्यसिद्धि करणारी आहेत आणि
झगूनच मी तुम्हाला हे सांगत आहे. ६ हे दुर्गम वन वानरानीं अद्यापि शोधून
काढिले पाहिजे. साराश, मनामध्ये येद न वाळगितां सर्व वन तुम्ही शोधून काढा. ७

अवश्यं कुर्वतां तस्य दृश्यते कर्मणः फलम् ।	
परं निषेद्दमागम्य न हि नोन्मीलनं क्षमम्	८
सुग्रीवः क्रोधनो राजा तीक्ष्णदण्डश्च वानराः ।	
भेतव्यं तस्य सततं रामस्य च महात्मनः	९
हितार्थमेतदुक्तं वः क्रियतां यदि रोचते ।	
उच्यतां हि क्षमं यत्तत्सर्वेषामेव वानराः	१०
अङ्गादस्य घञः श्रुत्या यचनं गन्धमादनः ।	
उवाच व्यक्तया वाचा पिपासाश्रमास्त्रियया	११
सदृशं खलु वो वाक्यमद्गदो यदुवाच ह ।	
हितं चैवानुकूलं च क्रियतामस्य भाषितम्	१२
पुनर्मार्गामहे शैलान्कन्दरांश्च शिलास्तथा ।	
काननानि च शून्यानि गिरिप्रस्रवणानि च	१३
यथोद्दिष्टानि सर्वाणि सुग्रीवेण महात्मना ।	
विचिन्वन्तु वनं सर्वे गिरिदुर्गाणि संगताः	१४

वानर प्रयत्न करू लागले असता त्या प्रयत्नकर्त्यांचे फल अवश्य दृष्टी पडणा-
रच ह्याकरिता मनामध्ये खिन्न होऊन उद्योग सोडून देणे योग्य नाही ८
शिवाय, हे वानरहो, राजा सुग्रीव रागाट असून त्याचे क्षाप्रत फार कडक आहे।
तेव्हा त्याची व त्याचप्रमाणे महात्म्या रामाची आपणाला नेहमी भीति बाळगिली
पाहिजे. ९ मी हें हितकारिता तुम्हाला सांगितलें आहे; तुम्हाला ह्मत्त्यास
ह्याप्रमाणें करा अथवा हें माझे सांगणें जर रचन नसेल तर, हे वानरहो, ह्या
प्रसंगी सर्वांना काय योग्य आहे तें तरी एकदा कळें या " १०. हें अंगदाचें
भाषण श्रवण करून तथा व धम. ह्याच्यामुळे स्वराजें दळ पण २५४ अशा
वाणीने गंधमादन ह्याला ११ " अंगदानें सांगितलेलें करणें तुम्हाला योग्य आहे.
तें हितकारक आहे आणि अनुकूल आहे ह्यास्तव, ह्याचें ऐकिलें पाहिजे. १२

महात्म्या सुग्रीवानें सांगितल्याप्रमाणें पुनरपि पर्वत, गुहा, टेक्यां, शून्य आले
आणि पर्वतावरील जलप्रवाह आपणाला शोधिले पाहिजेत. ह्याकरिता एकजट होऊन
सर्वांनी वन आणि पर्वतसंबंधी दुर्गम प्रदेश घुंढालिले पाहिजेत " १३, १४.

ततः समुत्थाय पुनर्वानरास्ते महाधलाः ।	
विन्ध्यकाननसंकीर्णां विचेयुर्दक्षिणां दिशम्	१५
ते शारदाभ्रप्रतिमं श्रीमद्रजतपर्वतम् ।	
शृङ्गवन्तं दरीवन्तमधिरुह्य च यानराः	१६
तत्र लोघवनं रम्यं सप्तपर्णवनानि च ।	
विचिन्वन्तो हरिवराः सीतादर्शनकाङ्क्षिणः	१७
तस्याग्रमधिरुढास्ते भ्रान्ता विपुलाविक्रमाः ।	
न पश्यान्ति स्र घेदेही रामस्य महिषीं प्रियाम्	१८
ते तु दृष्टिगतं दृष्ट्वा तं शैलं बहुकंदरम् ।	
अप्यारोहन्त हरयो पीक्षमाणाः समन्ततः	१९
अवरुह्य ततो भूमिं भ्रान्ता विगतचेतसः ।	
स्थिता मुहूर्तं तत्राय पृथमूलमुपाश्रिताः	२०
ते मुहूर्तं समाभ्यस्ताः किञ्चिद्द्रव्यपरिधमाः ।	
पुनरेवोद्यताः कृत्स्नां मार्गितुं दक्षिणां दिशम्	२१

अने गंधमादनाने सांगितभ्यानंतर ते महाबलाव्य वानर तेथून उठले आणि विन्ध्यपर्वतसंबंधी वानरांनी त्यास झालेल्या दक्षिण दिशेमध्ये हिंडू लागले. १५

प्रथमतः शिखरे आणि दऱ्या ह्यांनी युक्त आणि शरत्फलक्या मेघाप्रमाणे भासणाऱ्या मध्य रजतपर्वतानर ते वानर गेले १६ आणि सीतेचा शोध लावण्याची इच्छा धरणारे ते वानरश्रेष्ठ त्या पर्वतावरील रमणीय लोघवन व सप्तपर्ण पृथ्वीची वने शोधू लागले. १७ त्या पर्वताच्या माध्यावर चढलेले ते महापराक्रमी वानर शोधून शोधून जरी यकडे तरी मुद्दा रामाची प्रिय पट्टागो सीता दऱ्याच्या दृष्टी पडली नाही. १८

अनेक गुडानी युक्त असलेला नो पर्वत जितका दगून त्याना दगोचर होता तितक्यावर आरूढ होऊन ते वानर चौदोकडे शोधू लागले १९ आणि नंतर खाली उतरल्यावर भावांगून गेलेले व काही एक मुबेनासे झालेले ते वानर एका वृक्षाजवळ येऊन मुहूर्तभर तेथे बसले २० व एक मुहूर्तमरविभ्राति घेतल्यानंतर मिचिन्धमपारेहार झालेले ते वानरपि सर्वे दक्षिण दिशा शोधून काढण्यास

हनुमत्प्रमुखास्तावत्प्रस्थिताः प्लवगर्पभाः ।
 विन्ध्यमेघादितः कृत्या विचेरुश्च समन्ततः २२
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे आदि० किष्कि० एतेनपञ्चाशः सर्गः ॥४९॥ [१९९१]
 पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

सह ताराङ्गदाभ्यां तु संगम्य हनुमान्कपिः ।
 विचिनोति च विन्ध्यस्य गुहाश्च गहनानि च १
 सिंहशार्दूलजुष्टाश्च गुहाश्च परितस्तदा ।
 विप्रमेषु तमेन्द्रस्य महाप्रसन्नवणेषु च २
 आसेदुस्तस्य शैलस्य कोटिं दक्षिणपश्चिमाम् ।
 तेषां तत्रैव घसतां स कालो व्यत्ययर्तत ३
 स हि देशो दुरन्वेष्यो गुहागहनयान्महान् ।
 तत्र वायुसुतः सर्वं विचिनोति स्म पर्वतम् ४

तयार झाले २१ आणि हनुमान् आदिकरून शोध करण्याकरिता निपालेले ते सर्वेही वानरश्रेष्ठ विन्ध्यपर्वतच शोधून काढण्याचे प्रथम मनामर्भ्ये योजून त्या पर्वतावर चोडोकोडे संचार करू लागले. २२

याप्रमाणे महामुनिवाल्मीकिवणीत श्रीरामायणसंहार आदिकाव्यांतील
 किष्किधाकाठापैर्षी एङ्गणपञ्चाशत्वा सर्ग समाप्त झाला ॥ ४९ ॥

तार व अंगद ह्यांच्याशी मिलून हनुमान् वानर विन्ध्यपर्वताच्या गुहा व वने धुंडाळू लागला. १ सिद्ध्याघ्राने भरलेल्या अशाही त्या श्रेष्ठ पर्वतावरील गुहा ही शोधू लागला आणि क्लेशदायक असलेल्या मोठमोठ्या ओठ्यांतूनही तो शोध करू लागला. २ शेवटी त्या पर्वताच्या नैर्ऋत्य भागाला ते वानर गेले आणि तेथेच वास्तव्य करीत असताना त्याची ती परत येण्याची सुदत महान गेली. ३ तो प्रचंड प्रदेश गुहा व अरण्ये ह्यांनी युक्त असल्यामुळे वरी धुंडाळण्याच फारच अशक्य होता तरी वायुपुत्र हनुमानाने तो सर्व पर्वत शोधून काढण्याचा क्रम सुरू ठेविलाच होता. ४

परस्परेणरहिता अन्योन्यस्याविदूरतः ।	
गजो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादन-	५
मैन्दथ द्विविदश्च दनूमा जाम्बवानपि ।	
अङ्गदो युवराजश्च तारश्च वनगोचरः	६
गिरिजालापृतान्देशान्मार्गित्वा दक्षिणां दिशम् ।	
धिचिन्धन्तस्तनस्तत्र दृष्टुर्भिवृत्तं धिलम्	७
दुर्गमृक्षायिलं नाम दानपेनामिरक्षितम्	८
ध्रुत्पिपासापरीतास्तु ध्रान्तास्तु सलिलार्थिनः ।	
अधकीर्णं लतापृक्षदंष्ट्रुस्ते महाधिलम्	९
तत्र मौञ्जाश्च हंसाश्च सारसाश्चापि निष्क्रमन् ।	
जलाद्रांश्चक्रवाकाश्च रकादगा पद्मरेणुभिः	१०
ततस्तद्विलमासाद्य सुगन्धिं दुरतिक्रमम् ।	
विस्मयव्यग्रमनसो वभूवुषानरपंभाः	११
संजातपरिशङ्कास्ते तद्विलं पृथगोत्तमाः ।	
अभ्यपद्यन्त संदृष्टास्तेजोयन्तो महाधिलाः	१२

एकमेकपासून विशेष दूर न रहातां वेगळे वेगळे होऊन गज, गवाक्ष, गवय, शरभ, गंधमादन, ५ मैद, द्विविद, दनूमान्, जाम्बवान्, युवराज अंगद आणि वनमध्य द्विद्वारा तार ६ हे परतप्रमुदाधार्मी युक्त अडलेले प्रदेश येा मून काढून दक्षिण दिशा ठिकठिकाणीं दृष्टुं लागले असता एक आन्टादिनां विवर स्थानीं अवलोकन केलें. ७ विवर आत प्रवेद्य करण्याला कठिण असून ऋशुविद्य असे त्याचे नाव होतें आणि एका दानवाचें त्याचें रक्षण केलेलें होतें. ८ अर्षो. लुषा व लुषा स्थानीं व्याप्त होऊन धान क्षान्तेन्या त्या उदकाचीं वानरांनीं लता व वृक्ष स्थानीं गवयजून गेलेलें तें मोठें बीळ अवलोकन केलें. ९

त्या बिळांतून क्रीच, हंस, मारस आणि कमलपुष्पांच्या परागामुक्तें घरीर रंगून गेलेले व उदकाचें आर्द्र झालेले चक्रवाक पत्ती बाहेर पडत होणे. १० अशा प्रकारें ओलांडून जाण्यास अशक्य अनेलेन्या त्या सुगंधी निळाजवळ येऊन वानरप्रेष्ठ मनामध्ये विम्वयचकित झाले ११ आणि येथें उदक अथेल अशी त्याची अट्टळ क्षान्यामुक्तें तेज्नी व मह वनाद्य असें ते वानरप्रेष्ठ अन्नेत

नानासत्त्वसमाकीर्णं दैत्येन्द्रनिलयोपमम् ।	
दुर्दर्शमिव घोरं च दुर्वेगाह्यं च सर्वशः ।	१२
ततः पर्वतकूटाभो हनूमान्मारुतात्मजः ।	
अधवीद्वानरान्घोराङ्कान्तारवनकोविद-	१३
गिरिजालावृतान्देशान्मार्गित्वा दक्षिणां दिशम् ।	
घयं सर्वे परिभ्रान्ता न ख पश्याम मैथिलम्	१५
अस्माद्यापि विलाद्वसाः क्रौञ्चाश्च सह सारसैः ।	
जलाद्राश्वक्रवाकाश्च निष्पतन्ति स्म सर्वशः	१६
नूनं सलिलवानत्र कूपो घा यदि वा ह्रदः ।	
तथा चेमे विलहारे स्निग्धास्तिष्ठन्ति पादपाः	१७
इत्युक्तास्तद्विलं सर्वे विधिगुस्तिमिरावृतम् ।	
अचन्द्रसूर्यं हरयो ददशु रोमहर्षणम्	१८

होऊन अगदी त्या विलाजवळ गेले. १२ दैत्यराज बलीच्या निवासस्थानासारिल्लें (ह्यगळे अर्थात् पातालासारिल्लें) असलेलें तें विवर नानाप्रकारच्या प्राण्यानीं भरलेंलें होतें त्या घोर विषराऊडे पहाण्याची सोय नश्टती आणि त्यात प्रवेश करणें तर फार अशक्यच होतें. १३

तदनंतर आकृतीनें पर्वतशिखराप्रमाणें असलेला आणि अरण्यें व घनें ह्याच्या-विषयीं माहितगार, असलेला वायुपुत्र हनूमान् घोर वानराना ह्यगला १४ " पर्वतसमुदायानीं व्याप्त झालेले देश बुडाळिनीं धुडाळितां सर्व दक्षिण दिशा हुडकून आपण सर्व अगदीं यकून गेलों, तथापि सीनेचा आपल्याला पत्ता लागत नाहीं. १५ ह्या विवरातून हंस, आरसपश्यासह वर्तमान शौच आणि श्ववक्र असे पक्षी उदकानें आर्द्र होऊन सर्व बाजूनीं बाहेर पडत आहेत. १६

ह्यावरून येथें उदकयुक्त कूप अथवा सरोवर हें खास असलेच पाहिजे शिवाय, ह्या विवरान्या द्वारांनीं असलेले हे वृक्षही टवटवीत दिसत आहेत." १७ ह्याप्रमाणें हनूमानानें सांगितले असता ते सर्वही वानर त्या अंधरारांनीं व्याप्त झालेल्या विवरामध्ये प्रविष्ट झाले आणि चंद्रसूर्यप्रकाशरहित व ह्यगूनच अंगारकटाटा आणगारें असें तें विवर पाहू लागले. १८ असो. त्या विवरांतून सिद्ध

निशाम्य तस्मात्स्निहांश्च तांस्तांश्च भृगुपाक्षिणः ।	
प्रविष्टा हरिशाट्टूला विलं तिमिरसंवृतम्	६९
न तेषां सज्जने दृष्टिर्न तेजो न पराक्रमः ।	
चायोरिव गतिस्नेषां दृष्टिस्नमासि चर्नते	७०
ते प्रविष्टास्तु वेगेन ताद्विल कपिकुञ्जराः ।	
प्रकाशं चाभिरामं च दृष्टुर्देशमुत्तमम्	७१
ततस्तस्मिन्विले भामे नानापादपसकुले ।	
अन्योऽन्यं संपरिचरन्त्य जग्मुर्योजनमन्तरम्	७२
त नष्टसंज्ञास्तृपिताः सभ्रान्ताः सलिलार्थिनः ।	
परिपेतुर्विले तस्मिन्कांचित्कालमत्न्द्रिताः	७३
ते दृशाः शून्यघटनाः परिभ्रान्ताः प्लवंगमाः ।	
आलोकं दृष्टुर्वीरा निराशा ज्ञानिने यदा	७४
ततस्तं देशमागम्य सांभ्या वितिमिर घनम् ।	
दृष्टुः काञ्चनाम्बुक्षान्दीतयैभ्वानरप्रमान्	७५

आणि नानाप्रकारच पशुपक्षां घाहेर पडत अशेले अवलोकन केल्यावर अंधकारानें व्याप्त अशा त्या विचरामध्ये ते ध्रष्ट ध्रष्ट वानर प्रविष्ट झाले असता १९ रयाची दृष्टि, प्रभाव आणि पराक्रम ह्यांचे तेंच काहीही चालना. ग्रामुळे त्याची गति वायूप्रमाणें होती तरी दृष्टच अंधकारामध्ये कुठित ज्ञात्याकारणानें एकमेकांचे हात धरूनच त्या वानरघेशाना वेगावगानें त्या विचरामध्ये प्रवेश करणें भाग पडल, तेव्हा पुढे बऱ्याच वेळानें त्यांना प्रकाशयुक्त व रमणीय असा उत्कृष्ट देश दृष्टी पडला. २०, २१

नानाप्रकारच्या वृक्षानीं व्याप्त झालेल्या त्या भयंकर विचरामध्ये ऐक्येकांचे हात घेरे घट घटन तुमारें एक योजनभर ते गेले असता २२ तृपानात आणि दृग्गूनच उदकाचीं वनलेले ते वानर अतिशय गोंधटून गेले आणि त्यांना काही एक सुचनासे झाले. साधश, काशा वेळपर्यंत ॥ सावध राहून त्या विचरामध्ये चाळत राहिले २३ परंतु, शेवटीं चालना चालना अतिशय घटून जाऊन स्तनवदन व कृदा झालेले ते वीर वानर अविनायिकांही निराश झाले असता

सालांस्तालांस्तमालांश्च पुंनागान्वञ्जुलान्धवान् ।	२६
चम्पकान्नागवृक्षांश्च कर्णिकारांश्च पुष्पितान्	२७
स्तवकैः काञ्चनैश्चित्रै रक्तैः किसलयैस्तथा ।	२८
आपीडैश्च लताभिश्च हेमाभरणभूषितान्	२९
तरुणादित्यसंकाशान्वैदुर्यमयवेदिकान् ।	३०
विभ्राजमानान्वपुषा पादपांश्च हिरण्मयान्	३१
नीलवैदूर्यवर्णांश्च पद्मिनीः पतमैर्वृताः ।	३२
महाङ्गिः काञ्चनैर्घृक्षैर्घृता बालाकैःसंनिभैः	३३
जातरूपमयैर्मत्स्यैर्महाङ्गिश्चाथ पङ्कजैः ।	३४
नलिनीस्तत्र दृष्टुः प्रसन्नसलिलायुताः	३५
काञ्चनानि विमानानि राजतानि तथैव च ।	३६
तपनीयगवाक्षाणि मुक्ताजालावृतानि च	३७

स्याना प्रकाश दिप्तं लाला. २४

तदनंतर तेथे अंधकाररहित वन आहे अशा रथा प्रदेशाला आल्यावर प्रदीप्त अग्नीधारिणे तेजस्वी असे सुवर्णवृक्ष रथा विनयसंपन्न वानरांनी अवलोकन केले. २५ साल, ताल, तमाल, पुन्नाग, वंजुल, धव, चंपक, नागवृक्ष आणि प्रफुलित कर्णिकार वृक्ष त्यांनी अवलोकन केले; २६ सुवर्णमय आणि आश्चर्यकारक अशा सुवर्णवृक्षांनी, आरक्तवर्ण नूतन पल्लवांनी, पुष्पगुच्छरूप गजचोनी आणि लतांनी युक्त, सुवर्णालकारांनी भुषित, २७ बालसूर्याप्रमाणे तेजस्वी, वैदूर्यरत्नमय आधारप्रदेशांनी युक्त व अंकुशाने देदीप्यमान असे सुवर्णमय वृक्ष त्यांनी पाहिले. २८

नील आणि वैदूर्य ह्या रत्नाप्रमाणे ज्याचा वर्ण आहे, पक्षी आणि बालसूर्याप्रमाणे तेजस्वी असे मोठे मोठे सुवर्णवृक्ष ह्यांनी जी व्याप्त आहेत, २९ सुवर्णमय मत्स्यांनी आणि त्याचप्रमाणे मोठमोठ्या कमलपुष्पांनी जी भरलेली आहेत आणि निर्मल उदकाने जी युक्त आहेत अशी कमलयुक्त सरोवरे त्यांनी अवलोकन केली. ३० सुवर्णाच्या सिडक्यांनी युक्त आणि मोलाच्या सरांनी व्याप्त अशी चोण्याची व रुप्याची विमाने त्यांच्या रथां पडली. ३१ सुवर्ण राजत आणि मृत्तिका

हैमराजतमौमानि वैदूर्यमणिमन्ति च ।	
ददृशुस्तत्र हरयो गृहसुरयानि सर्वज्ञाः	३२
पुष्पितान्फलिनो वृश्चान्प्रवालमणिसंनिमान् ।	
काञ्चनभ्रमरांश्चैव मधूनि च समन्ततः	३३
मणिकाञ्चनचित्राणि शयनान्यासनानि च ।	
विचिधानि विशालानि दृदशुस्ते समन्ततः	३४
हैमराजतकाम्यानां माज्जनानां च राशयः ।	
अश्रुणां च दिव्यानां चन्दनानां च सचयान्	३५
शुचीन्मय्यवहाराणि मूलानि च फलानि च ।	
महार्हाणि च यानानि मधूनि रसयन्ति च	३६
दिव्यानामभ्यराणां च महार्हाणां च संचयान् ।	
कम्यलानां च चित्राणामजिनानां च संचयान्	३७
तत्र तत्र विचिन्वन्तो विले तत्र महाप्रभाः ।	
दृदशुर्वनिराः शूराः स्त्रियं काञ्चिद्दूरत	३८
तां च ते दृदशुस्तत्र श्रीरकृष्णाजिनाभ्यराम् ।	

ह्याच्या योगानें तयार करून वैदूर्य मण्यांनीं भूषित केलेलीं श्रेष्ठ गृहें सर्व बाजूंनीं त्या वानरांच्या अवलोकनात येऊं लागलीं. ३२

फलांनीं व पुष्पांनीं भरलेला, सुवर्णवर्ण भ्रमरांनीं गजवज्रलेले आणि कांतीनें पौष्ट्याप्रमाणे असलेले, वृक्ष, मध ३३ रत्ने व सुवर्ण ह्यांच्या योगानें आश्चर्यकारक झालेलीं नानाप्रकारचीं मोठमोठीं आसने व शम्भाही त्यांनीं बोहोंकडे अवलोकन केली. ३४ सुवर्ण, रौप्य व कांस्य ह्या धातूंच्या राशी, दिव्य अश्रु आणि चंदन ह्यांचे ढीग, ३५ पत्रेत्र व मधुन करण्यास योग्य असलेले मुळे व फळे, मोठीं मूखवान् पालयो वगैरे मार्ग, माधुर्ययुक्त मध, ३६ मोठमोठ्या मूखवान् दिव्य वस्त्रांचे ढीग व अद्भुत ऊर्गावस्त्रांच्या आणि अजिनांच्या राशी हीं त्यांनीं अवलोकन केलीं. ३७

पुढे ठिकठिकाणीं बुडाळितो बुडाळितो त्या महातेजस्वी शूर वानरांनीं विव-
रामार्थें जयजय कोणी छीं अल्लोकन केली ३८ आणि बल्ल व शृणात्रिन

तापस्यो नियताद्वारां ज्वलन्तामिव तेजसा ३९

विसिता हरयस्तत्र व्यवतिष्ठन्त सर्वशः ।

पप्रच्छ हनुमांस्तत्र कासि त्वं कस्य वा विलम् ४०

ततो हनूमान्गिरिसंनिकाशः कृताञ्जलिस्तामग्निवाद्य वृद्धाम् ।

पप्रच्छ का त्वं भवनं विलं च रत्नानि चेमानि वदस्व कस्य ४१

इत्यार्षे श्रीमद्रा० वाल्मी० आदि० किष्किन्धावाण्डे पद्याश. सर्गः ॥५०॥ [२०३२]

एकपद्याशः सर्गः

इत्युक्त्वा हनुमांस्तत्र चीरकृष्णाजिनाम्बराम् ।

अन्नशीलां महामागां तापस्यो धर्मचारिणीम् १

इदं प्रविष्टाः सहसा विलं तिमिरसंवृतम् ।

क्षुत्पिपासापरिधान्ताः परित्विन्नाश्च सर्वशः २

महद्दरण्या विवरं प्रविष्टा स्म पिपासिताः ।

इमांस्त्वेधंविद्यान्भावाग्निविधानद्भुतोपमान् ३

परिधान केलेली व द्वाद आहार करून तेजानें झळकून असलेली ती तपस्विनी
अवलोरून करिताक्षणी ३९ ते वानर सर्वस्वीं विस्मयचकित होऊन उभे राहिले
व हनुमान् " तूं कोण व हें विवर कोणाचें ? " म्हणून तिला प्रश्न करू लागला.
४० असो. ती खो अन्नोक्त करिताक्षणी शरीरानें परतत्राय असलेल्या हनुमा-
नानें हात जाडले आणि अभिवंदन करून " तूं कोण व हें वृद्ध, हीं रानें अन्न
हें विवर कोणाचें ? " अने त्यानें तिचा विचारिले. ४१

ह्याप्रमाणे महासुनिवांश्रीकिष्किनी श्रीमद्रामायणसंस्कृत अदिक्वाम्पतीन

किष्किन्धावाण्डावैकी पद्याशवा सर्ग समाप्त झाला ॥ ५० ॥

वन्दत वृष्णात्रिन परिधान केलेल्या त्या महामायवती तपस्वी रानीला ह्या
प्रमाणे विचारितानंतर हनुमान् तिच्या म्हणाला १ " अंधकारानें व्याप्त झाले-
ल्या विवरामें आम्ही विचार न करिता प्रविष्ट झालो अजून धुपनें झाले
आम्हामुलें गर्भवधारे गिन्न झालो आहोत. २

यारांच, त्वाकांत आम्हामुलें आम्ही भूमोच्या ह्या प्रचंड विवरामधें प्रविष्ट
झालो आहोत अग्नि असा रीनें त्या नानाप्रकारच्या अद्भुत गोडी २ वदून

दृष्ट्वा वयं प्रच्यथिताः संभ्रान्ता नष्टेचतस्रैः ।	
कस्येते काञ्चनावृक्षास्तेरुणादित्यसंनिमाः	४
शुचीन्यम्यग्रहाराणि मूलानि च फलानि च ।	
काञ्चनानि विमानानि राजतानि गृह्णाणि च	५
तपनीयगवाश्राणि मणिजालावृतानि च ।	
पुष्पिताः फलवन्तश्च पुण्याः सुरमिगन्धयः	६
इमे जाम्बूनश्मयाः पादपाः कस्य तेजसा ।	
काञ्चनानि च पद्मानि जातानि विमले जले	७
कथं मत्स्याश्च सौघर्णा दृश्यन्ते सह कच्छपैः ।	
आत्मनस्त्वनुभाषाद्वाः कस्य वै तत्तपोयलम्	८
अज्ञानतां नः सर्वेषां सर्वमाख्यातुमहंसि	९
एवमुक्त्वा हृन्नमता तापसी धर्मचारिणी ।	
प्रत्युवाच हनूमन्तं सर्वमृतहिते रता	१०
मयो नाम महातेजा मायावी वानरर्षभ ।	

... श्री भगवती गंधर्वन गेली भाई व व्याकुल झाल्यामुळे आम्हाला मानही राहिले नाही. तेव्हा व लमूयांनग तेजस्वी असलेले हे सुवर्गवृक्ष, व पवित्र व मलय करव्यास योग्य अशी मुळे व फळे, सोन्याची विमाने, सुवर्गाच्या खिडक्यानी युक्त व रत्नसमुदायानी व्याप्त असलेली दृग्वाची घरे आणि पुष्पे, फळे व सुगंध हानी युक्त असलेले हे पवित्र सुवर्गमय वृक्ष दोगांचे आहेत, निर्मल सदकामध्मे सुवर्गकमल दोगांच्या प्रभावाने उत्पन्न झाली आहेत, ५, ६, ७ आणि सुवर्गमय कूर्मे व मत्स्य कसे दृष्टी पडत आहेत हे तू आम्हाला साग. तात्पर्य, हे तुझ्या स्वतःच्याच प्रभावामुळे झालेले आहे किंवा हे दुसऱ्या दोगांच्या तपाने बल आहे ८ 'हे काहीच माहीत नसलेल्या आम्हा सर्वांना तू सर्व कथन कर.' ९

प्राथमाने हनूमान् तिला ह्याला असतो प्राणिमात्रांच्या हिताविषयी तत्पर असलेला ती धर्मचारिणी तपस्विनी स्त्री त्याला म्हणाली १० " हे वानरप्रेष्टा मय म्हणून एक महातेज्ज्वा मायावी आहे आणि त्याने मायेच्या योगाने हे सर्व

तनेदं निर्मितं सर्वं मायया काञ्चनं वनम्	११
पुरा दानवमुख्यानां विश्वकर्मा बभूव ॥	
येनेदं काञ्चनं दिव्यं निर्मितं भवनोत्तमम्	१२
स तु धर्षसदस्याणि तपस्तेप्त्वा भद्रद्वने ।	
पितामहाद्वरं लेभे सर्वमौशनसं धनम्	१३
विधाय सर्वं बलवान्सर्वकामेश्वरस्तदा ।	
उवास सुखितः कालं कञ्चिदस्मिन्महावने	१४
तमप्सरसि हेमायां सक्तं दानवपुङ्गवम् ।	
विक्रम्यैवाशानि गृह्य अघानेशः पुरंदरः	१५
इदं च ब्रह्मणा दत्तं हेमायै धनमुत्तमम् ।	
शाभ्यतः कामभोगश्च गृहं चेदं द्विरण्यमयम्	१६
दुहिता मेरुसायणैरहं तस्याः स्वयंप्रभा ।	
इदं रक्षामि मघनं हेमाया वानरोत्तम	१७
मम प्रियसखी हेमा नृत्नगीतविशारदा ।	

शौर्षर्ष वन निर्माण केले आहे. ११ पूर्वी भेष्ट भेष्ट दानवांचा तो शिल्पी होण
हैं प्रसिद्ध आहे आणि त्यांचे दिग्ग व सर्वोत्कृष्ट असे हैं, सुवर्णमय वसतिस्थान
तयार केले आहे. १२ मोठ्या अरण्यामध्ये इजारां बरे तपस्वर्षा नैत्यावर प्रक-
देवापासून त्याला वर प्राप्त झाला आणि त्यामुळे वशनमदपौनी प्रसिद्ध केले
सर्व शिल्पशास्त्र त्याला मिळाले. १३ इवा तो भोग्य पदार्थ उत्पन्न करण्याचे
धामर्ष्य असलेला तो बलाद्दय मय हैं सर्व निर्माण करून त्या महावनमध्ये
पाई वेळपर्यंत मुक्ताने राहिला होता. १४

तो दानवभेष्ट मय हेमा नामक अप्सरेचे ठिकाणें संपन्न झाला असतानामुळे
देवगण ईदानीं भक्त हातात पेऊन युद्धामध्येच त्याचा वध केला १५ आणि आ-
प्रमाणें त्याचा वध झाल्यावर मरुदेवाने हैं उत्कृष्ट वन असाव्य भोग्य पदार्थ आणि
हैं सुवर्णमय वसतिस्थान त्या हेमानामक अप्सरेला दिले, १६ असे। हे वनभेष्ट
श्री मेरुसायणांची स्वयंप्रभा कन्या आहे आणि हैं त्या हेमा अप्सरेचें वसतिस्थान
संगीतज्ञ आहे. १७ सृष्ट्य आणि गायन ह्यांमध्ये निष्कांत असलेला तो देव

तया दत्तवरा चाऽस्मि रक्षामि भवं न महत् १८
 किं कार्यं कस्य वा हेतोः कान्ताराणि प्रपद्यथ ।
 कथं चेदं वनं दुर्गं युष्माभिरुपलक्षितम् १९
 शुचीन्यभ्यवहाराणि मूलानि च फलानि च ।
 भुक्त्वा पीत्वा च पानीयं सर्वं मे वक्तुमर्हसि २०

इत्यार्षे श्रीमद्रा० वाल्मी० आदि० किष्कि० एकपञ्चाशः सर्गः ॥५१॥ [२०५२]

द्विपञ्चाशः सर्गः ।

अथ ज्ञानब्रवीत्सर्वास्त्विश्रान्तान्हरियुथपान् ।
 इदं वचनमेकाप्रा तापसी धर्मचारिणी १
 वानरा यदि वः खेदः प्रनष्टः फलभक्षणात् ।
 यदि चैतन्मया श्राप्यं भोतुमिच्छामि तां कथाम् २
 तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा हनूमान्मारुतात्मजः ।
 आर्जवेन यथातस्वमाख्यातुमुपचक्रमे ३

माझी प्रियवती आहे आणि (रक्षगसामर्थ्यानिवर्था) तिने मला वर दिला अथ-
 र्यामुळे मी त्या प्रचंड गुहाचे रक्षण करीन आहे. १८ असो. भक्षण करण्यास
 योग्य अशी पवित्र मुळे व फळे भक्षण करून जलप्राशन केल्यावर तुमचें काय
 कार्य ओढ, तुझी कशाकरिता अख्यातून हिंडत आहा आणि हें दुर्गम वन तुम-
 च्या कसे दृष्टी पडले हें सर्व तुझी मला कथन करा. १९, २० ”

ह्याप्रमाणे महासुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंस्कृत आदिकाव्यातील

किष्किंधाकाण्डपैर्वी एकावभावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ५१ ॥

(फळ व मुळे भक्षण केल्या) नंतर श्रमपरिहार झालेल्या त्या सर्व वानर-
 येष्टाना ती स्वकार्येक्ष धर्मचारिणी तपस्विनी द्वाणाली १ ” हे वानरही, फळ-
 भक्षणानें तुमचा यत्रा जर गेला अत्रेल आणि हें जर मीं तुझाला विचारिलेले
 ऐक्यासारखें असेल तर तुमची सर्व हकीकत श्रवण करण्याची माझी इच्छा
 आहे. ” २ हें तिचें भाषण श्रवण करून वायुपुत्र हनूमान् सरळपणानें
 रीत्या इत्थंभूत वर्तमान सांगू लागला. ३ (ती द्वाणाला) ” इंद

राजा सर्वस्य लोकस्य महेन्द्रचरणोपमः ।	
रामो दाशरथि श्रीमान्प्रविष्टो दण्डकावनम्	४
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा वैदेह्या सह भार्यया ।	
तस्य भार्या जनस्थानाद्रावणेन हृता बलात्	५
वीरस्तस्य सखा राक्षः सुग्रीवो नाम वानरः ।	
राजा घानरमुख्यानां येन प्रस्थापितो वयम्	६
अगस्त्यचरितामाशां दक्षिणां यमराक्षिताम् ।	
सहैभिर्वानरैर्मुंक्ष्यैरद्भुदप्रमुखैर्वयम्	७
रावण सहिताः सर्वे राक्षसं कामरूपिणम् ।	
सीतया सह वैदेह्या मार्गंध्वमिति चोदिताः	८
मिचित्य तु वन सर्वे समुद्रं दक्षिणां दिशम् ।	
वयं युभुक्षिता सर्वे घृक्षमूलमुपाश्रिताः	९
विघर्षघटनाः सर्वे सर्वे ध्यानपरायणाः ।	

व वरुण ह्याच्याच उपमत्त पात्र असलेला सर्व लोकांचा राजा दशरथपुत्र वैभव-
शाली राम, भार्या सीता आणि भ्राता लक्ष्मण ह्यासहवर्तमान, दंडकारण्यामध्ये
प्रविष्ट झाला असता रणाची भार्या रावणाने जनस्थानातून बलात्काराने हरण
करून नेली ४, ५

घानरभेष्टाचा राजा जो सुग्रीवनामक वीर वानर तो त्या राजाचा सखा असून
त्याने आम्हाला पाठविले आहे ६ आणि ह्यापुनच अगस्त्यमुनिनी स्वीकारिलेल्या व
यमाने रक्षण केलेल्या दक्षिण दिशेस ह्या अगदप्रभृति धेष्ट वागरासहवर्तमान
आग्नी आलो आहोत. ७ साराश, सर्वजण मिळून यथेष्ट रूप धारण करणाऱ्या
रावण राक्षसाचा आणि विदेहराजकन्या सीतेचा तुझी शोध लावत अशी त्याची
आज्ञाला आज्ञा झाली आहे. ८

त्याप्रमाणे सर्वे वने व समुद्र ह्यासहवर्तमान दक्षिण दिशा धुंडालिल्यावर
आग्नी सर्वे युभुक्षित होऊन एका वृक्षाखाली घसले होते, ९ आम्हां सर्वांची
मुखे निरुनेज झाली होती आणि चित्तरूप महासागरामध्ये आग्नी मग्न
झाले असून ह्या महासागरातून पार करून घडोबे हे काही वृक्ष नष्टव्यामुळे

नाधिगच्छामहे पारं मग्नाश्चिन्तामहार्षवे	१०
चारयन्तस्तत्रश्चक्षुर्दृष्टवन्तो महाद्विलम् ।	
लतापादपसंपन्नं तिमिरेण समावृतम्	११
अस्माद्धंसा जलाकिलघ्नाः पक्षैः सलिलरेणुभिः ।	
कुरराः सारसाश्चैव निष्पतन्ति पतात्रिणः ॥	
साध्वन्न प्रविशामेति मया तूक्ताः प्लवंगमाः	१२
तेषामपि हि सर्वेषामनुमानमुपागतम् ।	
अस्मिन्निपतिताः सर्वेऽप्यथ कार्यत्यरान्विताः	१३
ततो गाढं निपतिता गृह्य हस्तं परस्परम् ।	
इदं प्रविष्टाः सहसा बिलं तिमिरसंबृक्षम्	१४
एतन्नः कार्यमेतेन कृत्येन यद्यमागताः ।	
त्वां द्येषोपगताः सर्वे परिघ्ना युभुक्षिताः	१५
आतिथ्यधर्मदत्तानि मूलानि च फलानि च ।	
अस्माभिरुपयुक्तानि युभुक्षापरिपीडितैः	१६

आम्ही सर्वजग विचार करीत बसली दोर्ते; १० ती इतक्यात इकडे तिकडे दृष्टि फोकिता फेरिता अंधकारानें व्याप्त आणि लतागुह्यानी गजबजलेलें मोंठे विवर आम्ही अवलोकन केलें. ११

ह्या विवरांतून जलविंदूनी युक्त असे ज्याचे पंख झालेले आदित आणि ज्याचे इतर शरीरही जलानें आर्द्र झालेंलें आदे असे इंस, कुरर व सारसपक्षी बाहेर पडले. तेव्हा " येथें आपण सुखाल प्रवेश करावा. " असें मी वानराना सांगितलें असतो १२ (उदकाच्या संभवाविषयी) हें माझे अनुमान त्यांनाही सर्वांना पटलें आणि कार्याची दारा असल्यामुळें ह्याविषयी सर्वांचें एक मत झालें. १३ नंतर एकमेकांचे हात घट्ट घहन गुद्देमध्ये आल्हावर अंधकारानें व्याप्त झालेल्या त्या विवरामध्ये आम्ही एम्दम प्रविष्ट झालों. १४

भारादा, सांतेचा शोध लावणें हें आमचें कार्य आदे आणि ह्याच कार्याकरितां आम्ही अरण्यामध्ये आलों आहोंत. आम्ही सर्वजण युभुक्षित व खिन्न होऊन तुझ्या समीप आलों आहोंत ह्याचें तरी कारण हेंच. १५ आम्ही असें समजून तूं आम्हाला दिलेलीं मुळें व फळें सुधन ध्याकुल झाल्यामुळें आहोंत

यस्वया रक्षिता- सर्वे प्रियमाणा बुभुक्षया ।	
ब्रूहि प्रत्युपकारार्थं किं ते कुर्वन्तु वानराः	१७
पद्ममुक्ता तु सर्वज्ञो वानरैस्तीः स्वयंप्रभा ।	
प्रत्युवाच तत सर्वाभिदं वानरयूथपान्	१८
सर्वेषां परितुष्टाऽस्मि वानराणां तरस्विनाम् ।	
चरन्त्या मम धर्मेण न कार्यमिह केनाचित्	१९
पद्ममुक्तः शुभं वाक्यं तापस्या धर्मसंहितम् ।	
उवाच हनुमान्वाक्यं तामनिन्दितलोचनाम्	२०
शरणं त्वां प्रपन्नाः स्म- सर्वे वै धर्मचारिणीम् ।	
यः कृतः समयोऽस्मासु सुप्रीवेण महात्मना	२१
स तु कालो व्यतिक्रान्तो विले च परिवर्तताम् ।	
सा त्वमस्माद्विलादस्मानुत्तारयितुमर्हसि	२२
तस्मात्सुप्रीववचनादतिक्रान्तान्गतायुषः ।	
प्रातुमर्हसि नः सर्वांसुप्रीवभयशाङ्कितान्	२३

अक्षय केनी. १६ तस्मान्, छुपेने आग्नी मृत्युबंधाला लागली असताना ज्या-
अर्थी तूं सर्व वानरांचें रक्षण केले आदिष्ठ त्याअर्थी त्या उपकाराची वेड होण्या-
करिता वानरांनी तुझे श्राव काम करावे हे तूं साग. " १७

श्रावप्रमाणे (हनुमानाला पुढे म्हण) त्या सर्व वानरांनी िला सोमितले
असता ती सर्वज्ञ स्वयंप्रभा त्या सर्व वानरसेनाधिपतीला दणाली १८ " सर्व
बलाज्य वानरावर मी प्रसन्न झाले आहे धर्मने वागत असलेल्या मना कोणा-
च्याही हातून असलेही कार्य म्हणून घेण्याचें उरले नाही. " १९ श्रावप्रमाणे त्या
तपस्विनीने धर्माला अनुसरून असे शुभ भाषण हनुमानाशी केले असता मनो-
हर नेत्रांनी युक्त असलेल्या त्या तपस्विनीला हनुमान् दणाला २० " आग्नी
सर्व तुज धर्मचारिणीला शरण आलों आहे. महाम्या सुप्रीवाने ओ आम्हांला
सुदत दिली होती २१ ती विवरांमध्ये असतानाच संजून गेली. ह्याएव, तूं या
विवरांतून आम्हाला मुसहूप पार पाड, २२

सुप्रीवाच्या आज्ञेबाहेर गेलेल्या आणि दणूनच आयुष्याचे दिवस मरले-या
आम्हा सर्वांचें तूं रक्षण कर. सुप्रीवाचो आम्हांला मोर्ते वरून गेली आहे २३

महच्च कार्यमस्मामि कर्तव्यं धर्मचारिणि ।	
तच्चापि न कृतं कार्यमस्मामिरेह घासिभिः	२४
एवमुक्त्वा हनुमता तापसी वाक्यमब्रवीत् ।	
जीविता दुष्करं मन्ये प्रविष्टेन निवर्तितुम्	२५
तपस सुप्रभावेण नियमोपाजितेन च ।	
सर्वानिव विलादस्मात्तारयिष्यामि घानरान्	२६
निमीलयत चक्षुषि सर्वे घानरपुंगवाः ।	
न हि निष्क्रमितुं शक्यमनिमीलितलोचनैः	२७
ततो निमीलिताः सर्वे सुकुमाराङ्गुलैः करैः ।	
सहसा पिद्मधुर्दण्डि हृष्टा गमनकाक्षया	२८
घानरास्तु महात्मानो हस्तद्वन्द्वमुखास्तदा ।	
निमेषान्तरमात्रेण विलादुत्तारितास्तथा	२९

हे धर्मचारिणि, आम्हाला मोठे काम कर्तव्य आहे परंतु, ह्या विवरामध्ये वान्तव्य श्लाथानुळे आमचे हातून ते कार्य शक्य नाही. ” २४ ह्याप्रमाणे हनुमानाने प्रार्थना केली असता ही तपस्विनी म्हणाली “ ह्या विवरामध्ये प्रविष्ट झालला प्राणी जिवंत बाहेर पडणे फार कठीण आहे असे मला वाटते २५ तथापि, नियमांच्या योगाने सपादन केलेला जो तपाचा महाप्रभाव त्याच्या योगाने मी तुम्हा सर्व वानराना ह्या विवरातून पार पाडून नेईन २६ हे वानरश्रेष्ठहो, तुम्ही सर्वजण डोळे मिटून कारण, डोळे मिटल्यानाचून ह्या विवरातून पार पडणे शक्य नाही. ” २७

ह्याप्रमाणे तिने मागितऱ्यावर बाहेर जाण्याची उत्कंठा असल्यामुळे त्या सर्व वानरांनी आनंदित होऊन डोळे मिटून आणि सुकुमार बोटानी यथ असलेल्या हातांनी ते मरमर मच्च आवकूनही धरिले. २८ ह्याप्रमाणे महात्म्या वानरांनी हाताच्या योगाने अथ आपली तोंडे झाकिली असता त्या तपस्विनी श्रौणे डोळ्याचे पाते लावले नाही तोंचे त्या विवरातून त्यांना पार पाडिले २९ आणि विवरा-

उवाच सर्वास्तास्तत्र तापसी घर्मचारिणी ।

नि सृतान्विपमात्तस्मात्समाभ्वास्येदमब्रवीत् ३०

एष विन्ध्यो गिरिः श्रीमान्नानाद्रुमलतायुतः ।

एष प्रस्रवण शैलः सागरोऽय महोदधि ३१

स्वस्ति घोऽस्तु गमिष्यामि भवन वानर्यभा ।

इत्युक्त्वा तद्विलथ्योमत्प्रविशेश स्वयम्भवा ३२

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे श्रीमत्प्रविशेश स्वयम्भवा सर्ग ॥५३॥ [२०-८४]

त्रिपञ्चाशः सर्ग

ततस्ते ददृशुर्घोर सागरं वरुणालयम् ।

अपारमभिगर्जन्तं घोरैरूर्मिभिराकुलम् १

मयस्य मायाविहित गिरिदुर्ग विचिन्वताम् ।

तेषा मासो व्यतिक्रान्तो यो राज्ञा सन्नयः कृतः २

विन्ध्यस्य तु गिरे पादे सप्रपुष्पितपादपे ।

उवाचिदय महात्मानश्चिन्तयापेदिरे तदा ३

एषा बाहेर आख्याबर ती घर्मचारिणी तपस्विना ह्या भवकर विवर्तूल पार पङ्कजदा ह्या सर्व वानराना घोर देऊन झगाली ३० " नानाप्रकारच्या वृक्षांनी घ लतानी सुशोभित व सौंदर्याने युक्त असा हा विन्ध्य पर्वत आहे, हा प्रस्रवण पर्वत आहे आणि विपुल उदराने मांडार असलेला हा सागर आहे- ३१ हे वानरश्रेष्ठो, तुमचें कल्याण असो, मी आता स्वस्थानी परत जाते " असें म्हणून ती स्वयम्भवा ह्या भव्य विवरामध्ये प्रविष्ट झाली ३२

ह्याप्रमाणे महात्मानेवाल्मीकिप्रणीत श्रीरामायणसर्ग आदिकाव्यातीत

विश्लिष्यात्तार्पणीं वावसावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ५३ ॥

तदनंतर भवकर सागरीने व्याप्त होऊन गर्जेना करीत असलेला असा जो अपर व घोर दृशनेवासध्यानरूप सागर तो त्यांनी असलोऊन केना १ मया-मुराने मायेच्या योगाने निर्माण केलेले ते ऋशुबिलसङ्क पर्वतसंधर्षी म्हणून स्थान धुङ्गळ्यामध्येंच राजा सुप्रभावाने नेमून दिडेडा ह्यांच्या मदिना विपुल गेला, २ तेव्हा प्रफुटित वृक्षांनी युक्त असलेल्या विन्ध्यादीच्या पायथ्याशी बसून ते महात्म्ये वानर चिंतामयत झाले ३

ततः पुष्पातिमाराप्राहुँनाशतसमावृतान् ।	
द्रुमान्वासन्तिरुन्दद्वा यमूवुर्मयशङ्किताः	४
ते वसन्तमनुप्राप्तं प्रतिवेद्य परस्परम् ।	
नष्टमदेशकालायां निषेतुर्घरणीतले	५
ततस्तान्कपिवृद्धांश्च शिष्टांश्चैव वनौकसः ।	
शाचा मधुरयामाप्य यथावदनुमान्य च	६
स तु सिंहसृष्टरुन्ध पानायतभुजः कपिः ।	
युवराजो महाप्राण अङ्गदो घात्रयमप्रयत्न	■
शासनात्कापिराजस्य चयं सर्वं विनिर्गताः ।	
मासः पूर्णो विलस्थानां हरयः किं न बुध्यत	८
घयमाश्वयुजे मासि कालसंख्याप्यवस्थिताः ।	
प्रस्थिता स्तोपि चातीतः किमतः कार्यमुत्तरम्	९
मयन्त प्रत्यय प्राप्नोतिमार्गविशारदा ।	
द्वितैद्यभिरता भर्तुर्निष्ठाः सर्वरुमसु	१०

नर पुष्पात्या आशेषय भारानी युक्त अर्धा ज्याशीं अर्धे झालेलीं आहेत आणि दोन्ही लतानीं जे व्याप्त झालेले आहेत असे वसंतऋतूच्या सुमाराला प्रकृति होणारे वृक्ष अरलोकन केल्यावर तर ते नवमीत झाले ४ आणि वसंतऋतूच्या जवळ आला असे एकमेकाला सागून वेळेवर होणऱ्या योग्य असलेले राजकार्य होव-
दास न मान्यभुक्त ते भूलावर निघेष्ट पडले ५ तेव्हा स्थानील वृद्ध वानराना आणि इतरानाही मधुर वाणीने मानमान्यतापूर्वक हाक मारून ६ सिंह अथवा वृष ह्याच्य सारख्या स्पर्धानीं आणि पुष्ट व दीर्घ हातानीं युक्त असलेला महा-
युद्धीम न युवराज अंगद झाला ७ “ वानरराजाच्या आदेशान्न आपण सर्व बाहेर पडलो, परंतु, आपण विवरागर्थे असतानाच मुदतीचा महिना पूर्ण होऊन गेला, हे, हे वानरदो, तुमच्या गावीं देखील नाही की काय ? ८

आजिच महिना संपल्यावर जी मुदत ठारवून आपण बाहेर पडलो ती ही मुदत निघून गेली. ग्यास्तव आता पुढे उय करावे ? ९ राजाची आज्ञा समजून घेऊन नातिमार्गगर्थे निष्ठात व म्यामीला हितावह असें कोणतेही उय करण्या-
विषयी दक्ष असलेल्या नृशाला राजाने पाठविले १० व बोहोकडे पराक्रम-

कर्मस्यप्रतिमाः सर्वे दिक्षु विधुतपौरुषाः ।	
मां पुरस्कृत्य निर्याताः पिङ्गाक्षप्रतिचोदिताः	११
इदानीमकृतार्थानां मतं व्यं नात्र संशयः ।	
हरिराजस्य संदेशमकृत्वा कः सुखी भवेत्	१२
अस्मिन्नतीति काले तु सुग्रीवेण कृते स्वयम् ।	
प्रायोपवेशनं युक्तं सर्वेषां च धनौकसाम्	१३
तीक्ष्णः प्रकृत्या सुग्रीवः स्वामिभावेऽयमस्थितः	
न क्षमिष्यति नः सर्धानपराधकृतो गतान्	१४
अप्रवृत्तौ च सीतायाः पापमेव कारिष्यति	१५
तस्मात्क्षमामिहाद्यैव गन्तुं प्रायोपवेशनम् ।	
त्वक्त्या पुत्रांश्च दारांश्च धनानि च गृहाणि च	१६
भुवं नो हिसते राजा सर्धान्प्रतिगतानिन ।	
यधेनाप्रतिरूपेण श्रेयान्मृत्युरिहैवः	१७
न चाहं यौधराज्येन सुग्रीवेणामिषेचित ।	

संबंधाने प्रख्यात भागि अप्रतिम कर्म करणारे असे सुखी सर्वही सुधीवाच्या आक्षेप-प्रमाणे मला पुढे घातून बाहेरही निपाळा. ११ परंतु, सांप्रत कार्यासिद्धि न झाले-ल्या आपणाला निःसंशय मरणेंच अवश्य आहे; कारण, रामराज्याच्या आक्षेप-प्रमाणे न बागून कोणाला अरे सुख होणार आहे ? १२

सुधीवाने स्वतः ठारविलेली ही सुदत जर निपून गेली आहे तर सर्व बानधनी अक्षपाणी न घेतां प्राणरक्षण करजेच योग्य आहे. १३ सुग्रीव हा जानीबाब पुर आहे व त्यातूनही तो सांप्रत राजा झालेला आहे. ह्यारतव, अपराध करून आपण मारण्यापत्रे गेलो असतो तो आपणापैकी कोणताही क्षमा करणार नाही.

नरेन्द्रेणाभिषिक्तोऽसि रामेणाह्निष्टकर्मणा	१८
स पूर्वं बद्धवैरो मां राजा दृष्ट्वा व्यतिक्रमम् ।	
घातयिष्यति दण्डेन तोक्षणेन कृतनिश्चयः	१९
किं मे सुहृद्भिव्यंसनं पश्यद्भिर्जावितान्तरे ।	
इहैव प्रायमासिष्ये पुष्ये सागररोघसि	२०
एतच्छ्रुत्वा कुमारेण युवराजेन भाषितम् ।	
सर्वे ते वानरश्रेष्ठाः करुणं काश्यपमष्टुवन्	२१
तोक्षणः प्रकृत्वा सुग्रीयः प्रियारक्तश्च राघवः ।	
समीक्ष्याकृतकार्यास्तु तस्मिंश्च समये गते	२२
अदृष्टायां च वैदेह्यां दृष्ट्वा चैव समागतान् ।	
राघवप्रियकामाय घातयिष्यत्यसंशयम् ।	२३
न क्षमं चापराधानां गमनं स्वामिपार्श्वतः ।	

नाहीं. महापराक्रमी रामराजानें मला अभिवेक केला आहे. १८

तस्मात्, पूर्वापासूनच माझ्याशी वैर बांधून असलेला राजा सुग्रीव आहोचें
 डळपन माझ्या हातून झालें आहे असें अवलोकन करिताक्षणी मनाचा पक्का
 निश्चय करून भयंकर शासनानें माझा घात करील; १९ ह्यास्तव, राजाहेमुळें
 जीव जाण्याचा प्रसंग येऊन ठेपला असता माझे संकट अवलोकन करणाऱ्या
 सुहृदांशी तरी मला काय कर्तव्य आहे ? तस्मात्, येथेंच मी पवित्र अशा समुद्र-
 तीर्ती प्राणत्यागारारिता अन्नपाणी सोडून बसलों. " २० हे युवराज राजकुमार
 अंगदाचें भाषण श्रवण केल्यावर ते सर्व वानरश्रेष्ठ करुण स्वरानें त्याला, ह्मणाले
 २१ " सुग्रीव जातीचाच तम असून राम आपल्या प्रियेविषयी अनुरक्त आहे.
 ह्यास्तव, ती सुदंत टळून गेली असूनही सर्तिचा पत्ता न लाविता परत गेलेल्या
 आपणाला अवलोकन करितांक्षणी आपल्या हातून कार्य झालें नाहीं हें
 लक्षात आणून रामाचें प्रिय करण्याकरितां तो निःसंशय आपला वध
 करील. २२, २३

तस्मात्, हातून अपराध झालेल्यांनीं मालकाच्या सनिध जाणें योग्य नव्हे

प्रधानभृताश्च वयं सुग्रीवस्य स्वमागताः २४

इद्वैव सीतामन्वीक्ष्य प्रवृत्तिसुपलभ्य वा ।

नो चेद्गच्छाम तं धीरं गमिष्यामो यमक्षयम् २५

सुवंगमानां तु भयार्दितानां श्रुत्वा वचस्तार इदं वभाषे ।

अलं विपादेन विलं प्रविश्य वसाम सर्वे यदि रोचते त २६

इवं हि मायाविहितं सुदुर्गमं प्रभूतपुष्पोदकभोज्यपेयम् ।

इहास्ति नो नैव भयं पुरंदराद्य राघवाद्धानरराजतोपि वा २७

शुभ्याद्गदस्यापि यचोनुकूलमुचुश्च सर्वे हरयः प्रतीताः ।

यथा न हन्येम तथा विधानमसक्तमद्यैव विधीयतां नः २८

इत्यार्षे श्रीमश्री० वाल्मी० आदि० ऋषि० त्रिपशाशः सर्ग ॥ ५३ ॥ [२११२]

आणि त्यातूनही येथे आलेले आपण सुग्रीवाने मुख्य सेवक पडलो २४ ह्यास्तव, येथेच सीतेला अवलोकन करून अथवा तिची वातमी तरी काढून आपण त्या श्रीरामाडे परत जाऊ आणि असे जर न झाले तर येथेच यमसदनाच्या मार्गाला लागू. " भयभीत झालेल्या वानरांचे हे आपण श्रवण करून, तार द्याला "आता खेद करण्यात काही अर्थ नाही. तुझाला रुचत असेल तर स्वयंप्रमेच्या विवरा- मध्ये जाऊन आपण वास्तव्य करू. २६

कारण, मायेच्या योगाने निर्माण केलेला विवरामध्ये पुष्पे, उदक भाजे भोज्य व पेय पदार्थ ह्यांची समृद्धि आहे आणि त्या विवरामध्ये दुसऱ्या वा प्रवेश होणेही अत्यंत कठिण आहे. व्याकरिता, आपण त्या विवरात राहिलो द्याजे आपणाला इद्रापासून, रामापासून अथवा वानरराज सुग्रीवापासून मुळीच भय नाही. २७ " ह्याप्रमाणे अगदाचे व विशेषतः ताराचे अनुकूल भावण श्रवण केल्यावर सर्व वानराना काहीसा धीर आला आणि ते सर्वही त्याला द्याला " ज्या रीतने आपला वध न होईल अशी काही तरी आपणासंबंधाने तजवीच विलंब न होणे आजच्या आजच होऊ या " २८

ह्याप्रमाणे महासुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीरामायणसंग्रह आदिकाभ्यातीत

त्रिपिंडिकांशपिको त्रेपक्षावा सर्ग समाप्त इत्या ॥ ५३ ॥

चतुष्पद्याशः सर्गः ।

तथा युवनि तागे तु ताराधिपातिवर्चांसि ।	
अथ मेने हृत राज्यं हनूमान्दग्देन तत्	१
बुद्ध्या ह्यष्टाङ्गया युक्तं चतुर्थलम्भमन्वितम् ।	
चतुर्दशगुण मेने हनूमान्यालिप्तः सुतम्	०
आपूर्यमाणं शब्दञ्च तज्जोयलपराक्रमैः ।	
शाशिनं शुक्रपक्षादीं वधेमानमिध थिया	३
बृहस्पतिसमं बुद्ध्या विक्रमे सदृशं पितुः ।	
शुश्रूषमाणं तारस्य शुक्रस्येव पुरंदरम्	४
भर्तुरर्थं परिश्रान्तं सर्वशस्त्राविशारदः ।	
अभिसंधातुमारेभे हनूमानङ्गदं ततः	५

चंद्राप्रमाणे तेजस्वी असलला तार व्याप्रमाणे मोलं लागला असतो अंगदाला राज्य प्राप्त झाले अशी हनूमानाला चारीच वाट्टे लागली. १ वालिपुत्र अंगद (शुभ्रूपा, धवण, ग्रहण, धारण, ऊड, अपोद, अर्थज्ञान आणि तत्त्वज्ञान ह्या) आठ गुणांनी युक्त अंशलेखा बुद्धीने (साम, दान, भेद व दंड ह्या) चार उपायांनी प्राप्त होणाऱ्या यत्नाने आणि (देशकालज्ञता, दान्य, सर्वश्रेष्ठसहित्युता, सर्वज्ञता, दक्षता, यत्न, शुभ मसलत, मागला पुढल्या स्तनःच्या वर्तनाचा मेळ, शौर्य, भक्तिज्ञत्व, कृतज्ञता, शरण आलेल्याविषयी दया, कोवराहिल व स्वैर्य ह्या) चवदा गुणांनी युक्त आहे असे हनूम नाला वाटले. २

नंतर शुक्राश्याचे आरंभी शोभेने वृद्धिंगत होणाऱ्या चंद्राप्रमाणे तेज, यत्न व पराक्रम ह्यांच्या योगाने एफमारखा जो वृद्धिंगत होत आहे, ३ बुद्धीने बृहस्पतीची चरोचरी करणारा असून परीक्रमामध्ये जो पित्याची चरोचरी करणारा आहे, बृहस्पतीची शुभ्रूपा करणाऱ्या इंद्राप्रमाणे जो ताराची शुभ्रूपा करीत आहे ४ आणि स्वामिणार्यांकरिता जो सर्वप्रकारे धात झाला आहे अशा त्या अंगदाला हनुमानाने तारप्रभृतीपासून वेगळ्या काठ्याचा उपक्रम केला. ५

स चतुर्णामुपायानां द्वितीयमुपवर्णयन् ।	
भेदयामास तान्सर्वान्वानराभ्याकयसंपदा	३
तेषु सर्वेषु भिन्नेषु ततोऽभीष्यदङ्गदम् ।	
भीषणैर्विधैर्वीक्यैः कोपापायसमन्वितैः	७
स्यं समर्थतरः पित्रा युद्धे तार्येयं च ध्रुवम् ।	
दृढं धारयितुं शक्तः कपिराज्यं यथा पिता	८
नित्यमस्थिरचित्ता हि कपयो हरिपुंगव ।	
नाज्ञाप्यं विपहिष्यन्ति पुत्रदारं विना न्वया	९
न्यां नैते ह्यनुरञ्जयेयुः प्रत्यक्षं प्रथदामि ते ।	
यथायं जाम्बवात्रीलः सुहोत्रश्च महाकपिः	१०
महाहं ते इमे सर्वे सामदानादिभिर्गुणैः ।	
दण्डेन न न्वया शक्याः सुग्रीवादपकारितुम्	११

प्रथमतः (दाम, दान, भेद व दंड ग्या) चार उपायापैरिं शोकहन दुसऱ्या उपायाची प्रशंसा करण्याकरिता त्या हनुमानानें आपऱ्या भाषणाच्या जोरावर ह्या सर्व वानरांना विचारदृष्ट्या अंगदापासून वेढिलें ६ आणि ह्याप्रमाणें ह्या सर्वांचें मत अंगदाहून भिन्न वेढशावर चौथा उपाय जो दंड ह्यानें युक्त अशा ज्ञानाप्रकारच्या भीतिजनक वक्तवानी अंगदाला तो मय उत्पन्न करूं लागला, ७ (सो दण्डाला) “ हे तारापुत्रा अंगदा, तूं पिऱ्याची बरोबरी करणारा असल्यामुळे तुझामध्ये सुग्रीवापेशीं निःसंशय जाम्त अ हेस आणि म्हणूनच (सर्व वानर जर तुझ्या अनुरोधानें जामूं लागतील तर) पिऱ्याप्रमाणें व नराचें राज्य योग्या रीतीनें चालविण्यास तूं समर्थ आहेस. ८ पांतु, हे वानरधेष्टा, नेहमीं अस्थिर मनाचे असलेले वानर (तूं स्ववंप्रभेच्छा विवरात उर राहूं लागलास तर) बावड्यामुलीचा अवयव विदोष होणार असल्यामुळे तुझी आज्ञा मान्य करणार नाहीत. ९

सारांश, बावड्यामुलींना शोधून हे तुझ्या मंत्राप्रमाणें पाळण्यास तपास होणार नाहीत हे मी तुला हवे तर अंगदी प्रत्यक्ष दण्ड करून सांगलों. उदाहरणार्थः— दान, ज्ञान, नील, महाघ्नि सुदोष १० व मोला सर्वांना मम, दान, भेद आणि दंड आपैकी कोणत्याही उपायां नें सुभीतापामून पराभूत करणारा तूं समर्थ

विगृह्यासनमप्याहुर्दुर्बलेन बलीयसा ।	
आत्मरक्षा करस्तस्माद् विगृह्णीत दुर्बलः	१२
यां चेमा मन्यसे धार्मीमेतद्विलमिति श्रुतम् ।	
एतद्दक्षमणवाणानामीपत्कार्यं विदारणम्	१३
स्थल्पं हि कृतमिन्द्रेण क्षिपता ह्यशानि पुरा ।	
लक्षमणो निशितैर्वाणैर्भिन्ध्यात्पत्रपुटं यथा	१४
लक्षमणस्य च नाराचा वहय- सान्नि ताद्विधा- ।	
धज्जाशानिसमस्पर्शां गिरीणामपि दारकाः	१५
अवस्थान यदैव त्वमात्सेप्यासि परंतप ।	
तदैव हरयः सर्वे त्यक्त्यान्ति कृतनिश्चया-	१६
स्मरन्तः पुत्रदारणां नित्योद्धिग्ना युमुक्षिताः ।	
येदिता तु पश्यामिस्त्वां करिष्यान्ति पृष्ठतः	१७

नाहींस. ११ दुर्बलाची वाद उपस्थित करून बलाच्या पुरुषाने रक्षण घ्याय आहे, परंतु, बलाढयाची स्पर्धा करून दुर्बलाला राहतां येणे शक्य नाही असे म्हणतात. ह्यास्तव, स्वतःच्या रक्षणाची इच्छा असणाऱ्या दुर्बल पुरुषाने बलाढयाची स्पर्धा करू नये. १२

या गुहेमध्ये रक्षण होईल असे जे तुझे म्हणणे आहे हेही बरोच नाही. कारण, हे जे अक्षयिल निर्भय म्हणून तू तारवानरापासून ऐकिते आहेस त्याचे विदारण करणे हे कार्य लक्षमणाच्या बाणासंबंधाने पाहू येते अथवा अगदी शूद्र आहे. १३ पूर्वी इंद्राने यज्ञ पेंकून त्या विवरामध्ये भयानुराचा बंध केला त्यांत काहीच नाही. लक्षमण आपल्या तीक्ष्ण बाणाच्या योगाने हे विवरच पानाच्या टोणासारखे फोडून टाकील १४ लक्षमणाची तशा प्रकारचे, म्हणजे इंद्राच्या वज्रसारखे अथवा मेघातील विद्युत्सारखे, तीक्ष्ण व पर्वताचाही भेद करणारे, नाराच बाण पुष्कळ आहेत. १५

तस्मात्, हे शत्रुतापना, ज्या वेळेला तू विवरामध्ये राहू लागशील त्याच वेळेला सर्व वानर पक्षा निधाय करून तुला मोडून जातील. १६ बायकासुलांचा वियोग होऊन तु खामध्ये रात्रीच्या रात्री काढ्याचा प्रसंग आला म्हणजे ते

स त्वं हीनः सुहृद्भिश्च हितकामैश्च धन्पुमिः ।
 तृणादपि शूशोद्विभ्रः स्पन्दमानान्द्रविष्यासि १८
 न च जातु न हिंस्यस्त्वां घोरा लक्ष्मणसायकाः ।
 अपावृत्तं जिघांसन्तो महावेगा दुरासदाः १९
 अस्माभिस्तु गतं सार्धं विनीतवदुपास्थितम् ।
 आनुपूर्व्यात्तु सुग्रीवो राज्ये त्वां स्थापयिष्यति २०
 धर्मराजः पितृव्यस्ते प्रीतिकामो वृद्धमतः ।
 शुचिः सत्यप्रतिज्ञश्च स त्वां जातु न नाशयेत् २१
 प्रियकामश्च ते मातुस्तदर्थं चास्य जीपितम् ।
 तस्यापत्यं च नास्त्यन्यत्तस्माद्दुग्द गम्यताम् २२

इत्या० भीमशा० वाल्मी० आदि० किष्कि० चतुष्पमाशः सर्गः ॥ ५४ ॥ [२१३४]

प्राप्त जातील आणि नेहमी उद्दिष्ट झालेल्या त्या वानरांना वायकामुलाचें स्मरण झाले अमता ते उरसुक होऊन तुझा स्वाग करतीलच १७ आणि ह्याप्रमाणें सुहृद् आणि हित इच्छिणारे बंधु ह्यांचा तुला कियोग झाला म्हणजे जरा कोठें काहीं झालली तरी सुद्धां राम आला कीं काय अशी शंका येऊन तूं फारच भयभीत होशील. १८

अत्यंत उग्र वेगानें व प्रवेष्ट सामर्थ्यानें युक्त आणि सहज होण्यास असंत अशक्य असे लक्ष्मणाचे घोर व तीक्ष्ण बाण रामकार्यापासून परास्त झालेल्या तुझा वध करतील. १९ परंतु, आम्हांबरोबर येऊन जर तू नम्रपणानें सुग्रीवापाशीं उभा राहिलास तर तुला तो शीतोष्णानें राज्यावर बसवील २० तुझा तुलता तुझ्याशीं प्रेमानें वागण्याची इच्छा धरणारा आहे, स्वीकारिलेले प्रत नेटानें चालविणारा आहे, आचरणानें शुद्ध आहे, प्रतिज्ञा खरी करणारा आहे आणि धर्मानें चालणारा राजा आहे; तो तुझा घात कधीही करणार नाहीं. २१ इतकेंच नव्हे; परंतु, तुझ्या मानेच्या मर्जाप्रमाणें वागणारा आहून त्याचें जीवितही तिची प्रीति संपादन करण्याकरितांच आहे आणि त्याला स्वतःला दुष्टें अपय नाहीं. तम्मान्, हे अंगदा, तूं आमच्याबरोबर तिडके चल. २२

ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीरामायणसंज्ञक आदिवाक्यांतील

किष्किघातोद्धारिणीं चोपजाव। सर्गं समाप्तं ज्ञाना। ॥ ५४ ॥

पञ्चपञ्चाशत् सर्ग ।

ध्रुत्वा हनूमतो चाफ्य प्रश्रित धर्मसहितम् ।	
स्वामिसत्कारसंयुक्तमद्गदो चाफ्यमवर्षात्	१
स्वैर्यमात्ममन शौचमानृशंस्यमथार्जवम् ।	
विक्रमश्चैव धैर्यं च सुग्रीवे नोपपद्यते	२
भ्रातृज्येष्ठस्य यो भार्या जीवतो महिर्गो प्रियाम् ।	
धर्मेण मातरं यस्तु स्वोपरति जुगुप्सितः	३
कथं स धर्मं जानीते येन भ्रात्रा महात्मना ।	
युद्धाद्याभिनियुक्तेन विलस्य पिहित मुखम्	४
सत्यापाणिगृह्णीतश्च कृतकर्मा महायशा ।	
विस्मृतो राघवो येन स कस्य सुदृत्त स्मरेत्	५
लक्ष्मणस्य भयनेह नाधर्ममयभोरुणा ।	
आदिष्टा मागितु सीता धर्मस्तस्मिन्कथं भवेत्	६
तस्मिन्पापे कृतम् तु स्मृतिभिन्ने चलात्मनि ।	

। नय, धर्म आदि राजाविषयी आदरबुद्धि यानी पुष्प अर्थे हनुमानाच भाषण ध्वज करुन अगद म्दृग्गा १ " स्वैर्य, स्वत-या मनाचा शुद्धता, सज्जनता, सरळता, पाकम आण धैर्य हीं सुग्रीवाचें ठिकाणीं अमप्याचा धमवच नारी २ अश्री, ज्येष्ठ भ्रात्राची निय भार्या जी पत्नी ता घमानें माता असूनही ती जिवत अस्तनाच जो पापी स्वीकारिते २ तो धर्माचा पवी केशून वरणार ३ युद्धाकरिता विलामचें प्रवेश करणाऱ्या भ्रातृने विलाया रक्षार्थं नमिलें असताना ज्या दुष्टानें त्या विवाहाचें तोंड बंद केलें, ४ इतकेंच न-हे, परंतु हातावर हात धारण प्रतेजापूर्वक ज्यानें ह्याला भिन्न म्दृष्टलें व ज्यान ह्याचें कार्य केलें त्या महाकीर्तिमान् राघवालाच जो विचरला तो कोणाचा उपकार स्मरणार आहें ? ५

अवमाच भय यन्किंचिन्हे। न चाळगिता केवळ लक्ष्मणाच्या भीतानेंच ज्यानें ह्या भूतलावर मात्वा शोध लावण्याविषयी आदाला आज्ञा केली त्याचें ठिकाणीं धर्म अमण्टर कसा ? ६ पाशा, कृतम्, उपकाराचें स्मरणही नसलेल्या आणि चंचळ

आर्यः को विश्वसेज्जातु तत्कुलीनो विशेषत	७
राज्ये पुत्र प्रतिष्ठाप्य सगुणो विगुणोऽपि वा ।	
कथं शत्रुकुलीने मां सुग्रीवो जीवयिष्यति	८
भिन्नमन्त्रोपराद्धश्च भिन्नशक्तिः कथं ह्यहम् ।	
किञ्चिन्धां प्राप्य जीवियमनाथ इव दुर्बलः	९
उपांशुदण्डेन हि मां बन्धनेनोपपादयेत् ।	
शठः क्रूरो नृशंसश्च सुग्रीवो राज्यकारणात्	१०
बन्धनाद्योषसादान्मे श्रेयः प्रायोपवेशनम् ।	
अनुजानन्तु मां सर्वे गृहं गच्छन्तु वानराः	११
अहं चः प्रतिजानामि न गमिष्याम्यहं पुरीम् ।	
इहैव प्रायमासिष्ये श्रेयो मरणमेव मे	१२

असा त्या सुग्रीवावर कांण सज्जन पुरय आणि विशेषत त्याच्या कुळातील पुरय कधी विश्वास ठेवण्यास तयार होणार आहे ? ७ सुग्रीव सद्गुणी असो अथवा दुर्गुणी असो, तो क्वाही असला तरी शत्रुकुलामध्ये उत्पन्न झालेल्या मला पुन म्हणून राज्यावर बसवून तो कधीही जयविणार नाही ८

बिनामध्ये प्रवेश करण्यास जर मी त्याच्या आज्ञेचा भंग केला आहे आणि म्हणूनच जर मी त्याचा अपराधी बनलों आहे व हनुमानाच्या सांगण्याप्रमाणे सुग्रीवापेक्षा ज्याला वानरांचे साहाय्यही अगदी कमो मिळणारं आहे असा तो मी अनाथ व दुर्बल किञ्चिदानगरीमध्ये गेलों असता जगणार कसा ? ९ साराण सुग्रीव हा शठ, क्रूर आणि दुष्ट असल्यामुळे राज्यावरिता बंधनरूप गुणवत्तु दडाने माझी व्यवस्था लावून टाकील १०

तस्मात्, बंधनापासून जे मला दृ स होणार त्यापेक्षा अन्नपाणी सोडून देऊन येथे प्राणत्याग करणे फार चांगले द्यास्तव, मला तसे करण्याची अनुज्ञा देऊन, हे वानरहो, तुम्ही सर्व आपआपल्या घां जा. ११ मी तुम्हाला प्रतिज्ञेने सांगतो की, मी किञ्चिधानगरीला परत जाणार नाही; मी येथेच उपवास करित बसणार. कारण, मरणच मला श्रेयस्कर आहे. १२ असो. तुम्ही अभिवदनपूर्वक

अभिवादनपूर्वं तु राजा कुशलमेव च ।	
अभिवादनपूर्वं तु राघवौ बलशालिनौ ।	
वाच्यस्तातो यवीयान्मे सुग्रीवो वानरेश्वर	१३
आरोग्यपूर्वं कुशलं वाच्या माता रुमा च मे ।	
मातरं च मे नारामाश्वासयितुमर्हथ	१४
प्रहृत्या प्रियपुत्रा सा सानुक्रीशा तपस्विनी ।	
यिनप्रमिह मां धृत्या व्यक्तं ह्याम्यसि जीवितम्	१५
एताद्यदुक्त्वा यत्नतः कृत्वास्तानभिवाद्य च ।	
विवेश चाङ्गदो भूमौ रुदन्दर्भेषु दुर्मुखः	१६
तस्य सविशतस्तत्र रुदन्ता वानरपंभाः ।	
नयनेभ्यः प्रमुमुक्षुरुष्णं वै चारि दुःखिता	१७
सुग्रीवं चैव निन्दन्त प्रशशंसन्त वालिनम् ।	
परिवार्याङ्गदं सर्वे व्यघ्नसन्प्रायमासितुम्	१८
तद्वान्य वालिपुत्रस्य विज्ञाय ह्यवगर्पभाः ।	

राजाला माक्षं कुशळ वर्तमान सागा आणि बलाढ्य रामलक्ष्मणानाही अभिनदन-पूर्वक तसेच कळ्या १३ माक्षां धाकटा चुलता जो वानराधिपति सुग्रीव त्याला तर विशेषतः आरोग्यपूर्वक वर्तमान कळवून मला मातेसमान असलेली जी रुमा तिलाही तुम्ही तसेच कळवा आणि माक्षा माता जा तारा तसेही तुम्ही सात्वत करा. १४ कारण, स्वभावतःच तिला मी प्रिय पुत्र असून ती विचारी दयाळू असल्यामुळे माक्षा येथे नास झाल्याचें ऐकताक्षणी मि सदाश जीविताचा त्याग करील १५

इतकें बोलून आणि त्या उद्गर्षांना अभिवादन करून दुर्मुखलेला अगद दर्भांमध्ये शिरून भूमिपर पडला १६ व ह्याप्रमाणें तो तेथें पडला अमर्तां श्रेष्ठ श्रेष्ठ वानर रडू लागले आणि दुःखी होऊन नेत्रातून उष्ण अथु टाळू लागले. १७ चाराश, सर्वही वानर सुग्रीवाची निंदा सुरू करून वालीची प्रशंसा करू लागले आणि अगदामावती अमूल सर्वांनीं पायोपवेशनाविषयां निश्चय केला. १८ ता पर्यंत, वालिपुत्र अगदाचें तें भाषण श्रवण करिताक्षणी सर्वही वानरश्रेष्ठानीं स्नान

उपस्पृश्योदकं सर्वे पाङ्मुखाः समुपाविशन् १९

दक्षिणाग्रेषु दभेषु उदकीरं समाश्रिताः ।

मुमुष्वेवा हरिश्रेष्ठा एतत्क्षममिति स्म ह २०

रामस्य वनवासं च क्षयं दशरथस्य च ।

जनस्थानवधं चैव वधं चैव जटायुषः २१

हरणं चैव चैदेहा चालिनश्च वधं तथा ।

रामकोपं च वक्षतां तुरीयां भयमागतम् २२

स संविशन्निर्वहृभिर्महीधरो महाद्रिक्रुटप्रतिमैः प्लवगमैः ।

यभूव संनादितनिशंरान्तरो भृशं नदद्भिर्जलदैरिवाम्बरम् ० ३

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे श्रीमद्वाल्मीकीयस्य किष्किन्धायाः पञ्चमोऽध्यायः सर्गः ॥५५॥ [२१५५]

पट्टपञ्चाशः सर्गः ।

उपविष्टान्तु ते सर्वे यस्मिन्प्रायं गिरिस्थले ।

हरयो गृध्रराजश्च नं देशमुपबक्रमे

संपातिर्नाम नास्मा तु चिरजीवी विहंगमः ।

बेले आणि पूर्वेकडे तोंडे करून बसले १९ व दक्षिणेकडे अग्ने करून पमरलेल्या
दर्भावर उत्तर तीराचे अवलंबून करून व मरणाचा निश्चय करून बसलेले ते
वानर हे अंगदःबैच हाणजे योम्य आहे असे म्हणू लागले २०

कारण, रामाचा वनवास, दशरथाचा मृत्यु, जनस्थानातील राक्षसाचा वध,
जटायूचा वध, २१ सीतेचा अपहरण, वालीचा वध आणि रामाचा कोप हा-
संबंधाने गोष्टी चालता चालता वागराना दुसरेच एक भय प्राप्त झाले. २२
अतो, मोठमोठे व पर्वतशिखरप्रमाणे विष्पाड असलेले ते असंख्य वानर तैथे
बसून अतिशय गर्जना करू लागले असता मेघाच्या योगाने नादित द्वीगाच्या
आकाशाप्रमाणे त्या पर्वतानरोळ जलप्रवाहाचीं तारे नादित होऊ लागली. २३

ह्याप्रमाणे महासुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यातील

किष्किन्धायाडपैकी पंचावन्नावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ५५ ॥

ज्या पर्वतप्रदेशावर ते सर्व वानर प्रायोपवेशन करण्याकरिता बसले होते
तिथे गृध्रराज येऊ लागला. १ तो संपाति ह्या नावाचा एक चिरजीवी पक्षी

भ्राता जटायुषः श्रीमान्विख्यातबलपौरुषः	२
कंदराद्भिनिष्क्रम्य स विन्ध्यस्य महागिरेः ।	
उपविष्टान्हरीन्द्वेषा हृष्टात्मा गिरमब्रवीत्	३
चिधि- किल नरं लोके विधानेनानुवर्तते ।	
यथायं विहितो भक्ष्यश्चिरान्मद्यमुपागमः	४
परम्पराणां भक्षिष्ये वानराणां मृतं मृतम् ।	
उद्याचैतद्वचः पश्या तात्रिरीक्ष्य प्लवंगमान्	५
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा भक्ष्यलुब्धस्य पक्षिणः ।	
भङ्गदः परमायन्नो हनूमन्तमथाप्रवीत्	६
पश्य सीतोपदेशेन साक्षाद्वैयस्यतो यमः ।	
इमं देशमनुप्राप्तो धानराणां विपत्तये	७
रामस्य न कृतं कार्यं न कृतं राजशासनम् ।	
हरीणामियमज्ञाता विपत्तिः सहसागता	८

अमून जटायुचा भ्राता होता आणि तो उदार असून बल व पराक्रम व्यासबंधाने प्राप्यात होता. २ विन्ध्यामर महापर्वताच्या गुंथून निघाम्यांतर बाहेरच्या पावला बघलेल्या वानरांना अवलोकन करिताक्षणी मनामध्ये आनंदित होऊन तो म्हणाला ३ " गीरेर या जगतामध्ये र्माचे फल पुढ्याला प्राक्तनानुसार येत असते असे जे प्रगतात ते अगदी खरे आहे. कारण, प्राक्ताने ठरलेले हे भक्ष्य आज मला पुष्कळ दिवसांनी आपोआप प्राप्त झाले आहे. ४

प्रायोपवेशनाकरिता ओठी माहून बघलेल्या या वानरामध्ये जो जो भरेल तो तो मा भक्षण करून टाकून. " ह्याप्रमाणे तो गघातपशी त्या वानरांना अवलोकन करून आपल्याशी बोलू लागला अमता ५ त्या भक्ष्यलुब्ध पक्ष्याचे ते मापण श्रवण करून अगद अतिशय सिद्ध झाला आणि हनुमानाला म्हणाला ६ " पश्या, गृह्णाने हा प्रत्यक्ष वैवस्वत यमच वानराच्या नाशाकरिता येथे प्राप्त झाला आहे. ७

रामाचेही कार्य आपल्या हातून झाले नाही आणि राजा सुग्रीवाची आशाही आपण हातून शोध्यात गेली नाही. अशा प्रकारे योगतीही मोठ मिडीत न जाना वानराच्या कधी मनातही नघलेली ही विपत्ति एगएग प्राप्त झाली आहे. ८

वेदेहाः प्रियकामेन कृत कर्म जटायुषा ।	
गृध्रराजेन यत्तत्र धृतं वस्तदशेषतः	९
तथा सर्वाणि भूतानि तिर्यग्योनिमतान्यपि ।	
प्रिय कुर्वन्ति रामस्य त्यक्त्वा प्राणान्यथा वयम्	१०
अन्योन्यमुपकुर्वन्ति स्नेहकारण्ययन्त्रिताः ।	
ततस्तस्यापकारार्थं त्यजतात्मानमात्मना	११
प्रिय कृत हि रामस्य धर्महेन जटायुषा ।	
राघवार्थं परिश्रान्ता वय सत्यकजादिता	१२
कान्ताराणि प्रपन्ना स्म न च पश्याम मैघिलीम् ।	
स सुखी गृध्रराजस्तु रावणेन हतो रणे	१३
मुक्तश्च सुप्रीवभयाद्गतश्च परमा गतिम्	१४

अथा, विदेहराजकन्य, सीतके प्रिय करण्यार्थः इच्छा ध्वज गृध्रराजजटायुने
 ज्ञे कर्म तिकटे मार्गामध्ये केलें त्तु सर्व तुझी ऐकिलेंच आहे ९ साराण,
 आरुहवाप्रमाणेंच सर्व तिर्यग्योनीतील प्राणी सुखा प्राणत्याग करून रामाचें प्रिय
 करीत असतात. १० प्रेम आणि दया ह्यानीं व्याप्त झालेलें प्राणी एकमेकांवर
 उपकार करीत असतात. ह्यास्तव, ह्या रामावर उपकार करण्याकरिता
 ज्याअर्थी आपण प्रवृत्त झालों आहों त्याअर्थी आता मनापसून जीवाची आशा
 सोडा (पूर्वी गृध्रराज जटायुने जर रामावर उपकार करण्याकरिता आपले प्राण
 खर्ची घालण्यास मागे पुढे पाहिलें नाही तर ह्या प्रसंगी आपणाला ह्या पश्याच्या
 हादून मरण घेत आहे हेंही योद्धवच आहे) ११ धर्मवेत्या जटायुने (प्राणत्याग
 करून) रामाचें प्रिय केलें आणि आपणही त्या रामाकरिता सर्वस्व घडून जाऊन
 प्राणत्याग करण्यास उत्सुक झालों आहे! १२

आपण अरण्ये हिंडलों, परंतु, भिचिलराजक-या सीता आपण अवलोकन
 केली नाही तेव्हा (सीतेला अवलोकन करून) सप्रामांमध्ये रावणाच्या हादून
 चष पावलेला तो गृध्रराज जटायु सुखा खरा १३ कारण, तो सुप्रीवाच्या भया
 नून मुक्त होऊन रामाच्या अनुग्रहामुळें उत्तम गतीला तरी गेला असेल १४

जटायुषो विनाशेन राज्ञो दशरथस्य च ।	
हरणेन च वैदेह्याः संशयं हरयो गताः	१५
रामलक्ष्मणयोर्धासमरण्ये सह सीतया ।	
राघवस्य च वाणेन वालिनश्च तथा वधम्	१६
रामकोपादशेषाणां रक्षसां च तथा वधम् ।	
कैकेय्या वरदानेन इदं च विकृतं कृतम्	१७
तदसुखमनुकीर्तितं वचो भुवि पतितांश्च निरीक्ष्य वानरान् ।	
भृशचकितमनिमंढामतिः कृपणमुदाहृतवान्स गृध्रराजः	१८
तत्तु श्रुत्वा तथा चाफ्यमद्गदस्य मुखोद्गतम् ।	
अब्रवीद्वचनं गृध्रस्ताक्षणतुण्डो महास्वनः	१९
कोऽयं गिरा घापयति प्राणैः प्रियतरस्य मे ।	
जटायुषो वधं धातुः कल्पयन्निय मे मनः	२०
कथमासीज्जनस्थाने युद्धं रक्षसगृध्रयोः ।	
नामधेयमिदं धातुधियस्याद्य मया श्रुतम् ॥	

जटायुला व त्याचप्रमाणे दशरथराजाला मृत्यु अत्यामुळे आणि वैदेहीचा अपहार झाल्यामुळे वानरावर आज संकट आले आहे (ह्यापैकी एकाही गोष्ट जर न होती तर आपणावर हें संकट येण्याचे कारणच नव्हतें.) १५

सीतेसहवर्णमान रामलक्ष्मणाचें वास्तव्य, त्याचप्रमाणें रामाच्या वागणें वालीचा वध १६ आणि तसाच रामाच्या कोपामुळे सर्व राक्षसांचा वध हा सर्व अनर्थ कैकेयीला दशरथराजाचें वर दिल्यामुळे झाला आहे. " १७ अंगदानें केलेले ते दुःखकारक भाषण श्रवण करून आणि भूमीवर पडलेले ते वानर अवलोकून करून महाशुद्धिमान गृध्रराज संपानि मनामध्ये एकदम चरित झाला आणि दीन वाणीनें थोळें ठामला. १८ साराथ अंगदाच्या मुखानून निघालेले ते भाषण श्रवण करून उभे खरानें व तींद्र्य चंचूनें युक्त असलेला तो गृध्रराज संपाति झाला १९ " अरे, प्राणापेक्षाही प्रिय असलेला जो माझा भ्राता जटायु त्याच्या वधाची वार्ता-आपल्या वाणीनें कोण बरें माझे मन कंपित करीत करीत-कथन करीत आहे ? २०

अरे, जनस्थानामध्ये राक्षस राखण आणि गृध्र जटायु ह्यांच युद्ध झालें तरी

इच्छेयं गिरिदुर्गाच्च भवद्विरवतारितुम्	२१
यर्वायसो गुणज्ञस्य श्लाघनीयस्य विक्रमैः ।	
अतिदीर्घस्य कालस्य परितुष्टोऽस्मि कीर्तनात्	२२
तदिच्छेयमहं श्रोतुं विनाश चानरर्षभा ।	
भ्रातुर्जटायुगस्तस्य जनस्थाननिवासिनः	२३
तस्यैव च मम भ्रातुः सखा दशरथः कथम् ।	
यस्य रामः प्रियः पुत्रो ज्येष्ठो गुरुजनाप्रियः	२४
सूर्याशुदग्धपक्षत्वाच्च शक्नोमि विसर्पितुम् ।	
इच्छेय पवंतादस्माद्वतर्तुमरिदमाः	२५

इत्यायं श्रीमद्रा० वाल्मी० आदि० किञ्चि० पश्यन्वाशः सर्गः ॥ ५६ ॥ [२१८२]

सप्तपञ्चाशः सर्गः ।

शोकान्कृष्टस्वरमपि धृत्या वानरयूथपाः ।

श्रद्धधुर्नैव तद्वाक्य कर्मणा तस्य शक्तिताः ।

१

कर्म । आज ब-शच दिवसानीं हें भ्रात्याचें नाव माझ्या रानीं आले आहे. २१
 पर्वतावरील ह्या दुर्गम प्रदेशापासून तुझी मला खाली उतरावें अशी माझी इच्छा
 आहे गुणवाही व पराक्रमामुळे प्रशंसेस पात्र असा जो माझा वनिष्ठ भ्राता त्याचा
 वृत्तात पुष्कळ दिवसानीं ऐकावयाला सांपडल्यामुळे मी संतुष्ट झालों आहे. २२
 तस्मात्, हे वानरश्रेष्ठहो, ह्या जनस्थाननिवासी भ्रात्या जटायुचा नाश कसा
 झाला हे ऐकण्याची माझी इच्छा आहे २३ व त्याचप्रमाणे गुरुजनांना प्रिय
 असलेला श्रेष्ठ राम ज्याचा प्रियपुत्र तो दशरथ ह्या माझ्या भ्रात्याचा सखा
 कसा हेही समजून घेण्याची माझी मनीषा आहे. २४ हे अनुदमन करणारे
 वानरहो, सूर्यकिरणानीं माझे पख दग्ध होऊन गेल असल्यामुळे मला उगा
 करितां येत नाहीं; त्याखव, ह्या पर्वतापासून तुझी मला खाली उतरावें अशी
 माझी इच्छा आहे. २५ "

त्याप्रमाणे महाभूमिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यासीत

शिर्षिकाद्योऽर्थापेक्षां उपजावा सर्गं समाप्त झाला ॥ ५६ ॥

शोकान्कृष्टा योगाने ह्या वृत्तपत्र संपातींचा शब्द जो गेल गेला होता तो
 (आयास न पडता वानरमास भक्षण करितां यां एतदर्थं हाशोनापुन सप्ये

लक्ष्मणेन सह ध्यात्रा वैदेह्या सह भार्यया ।	
पितुर्निदेशनिरतो धर्मं पन्थानमाश्रितः	८
तस्य भार्या जनस्थानाद्रावणेन हता बलात्	९
रामस्य तु पितुर्मित्रं जटायुर्नाम गृध्रराट् ।	
ददर्श सीतां वैदेहीं द्वियमाणां विहायसा	१०
रावणं विरथं कृत्वा स्थापयित्वा च मैथिलीम् ।	
परिश्रान्तश्च वृद्धश्च रावणेन हतो रणे	११
एवं गृध्रो हतस्तेन रावणेन यलीयसा ।	
संस्कृतश्चापि रामेण जगाम गतिमुत्तमाम्	१२
ततो मम पितृव्येण सुप्रायेण महारमना ।	
चकार राघवः सख्यं सोऽधर्मीरपितरं मम	१३
मम पित्रा निरुद्धो हि सुप्राय सखिवैः सह ।	
निद्वस्य घालिनं रामस्ततस्तमभिषेचयत्	१४
स राज्ये स्थापितस्तेन सुप्रायो वानरेश्वरः ।	

आता लक्ष्मण आणि भार्गि वैदेही, ह्यासहवर्तमान वंडकारण्यामध्ये प्रविष्ट झाला असतां ७,८ रावणाने त्यांची भार्या जनस्थानापासून बलात्काराने हरण करून नेली. ९ विदेहराजकन्या सीतेला रावण आकाशमार्गाने घेऊन जाऊन आदि असे रामाच्या पित्याचा मित्र जो गृध्रराज जटायु त्याने अवलोकून केले, १० तेव्हा रावणाला विरथ करून त्या गृध्रराजाने मैथिलीलाही भूमीवर उंबविले, परंतु युद्ध करिता करितां आंत झाल्यामुळे त्या वृद्धाचा संग्रामामध्ये रावणाने वध केला. ११

ह्याप्रमाणे त्या बलाढ्य रावणाने गृध्राचा वध केला अथवा रामाने त्याचा और्ध्वदैहिक संस्कारही केला व त्यामुळे तो गृध्र उत्तम गतीला गेला. १२ तदनंतर माझ्या सुप्रीवनामक महाराम्या पितृव्याने रामासो सख्य केले अथवा रामाने माझ्या पित्याचा वध केला. १३ साराच, माझ्या पित्याने सखिवांसद-वर्तमान सुप्रीवाला राज्यात देण्याची बंदी केली होती, त्यामुळे रामाने घालीचा वध करून त्याचा राज्याभिषेक केला. १४ ह्याप्रमाणे वानराधिपति सुप्रीवना राज्यवर घनतून त्या रामाने त्याला सर्व वानरश्रेष्ठांचा राजा बनाविलावर

राजा वानरमुख्यानां तेन प्रस्थापिता वयम्	१५
एवं रामप्रयुक्तास्तु मार्गमाणास्ततस्ततः ।	
वेदेहो नाधिगच्छामो रात्रौ सूर्यप्रभामिव	१६
ते वयं दण्डकारण्यं विचित्र्य सुसमाहिताः ।	
अज्ञानान्तु प्रविष्टाः स्म धारण्या विवृत्तं विलम्	१७
मयस्य मायाविहितं तद्विलं च विचिन्वताम् ।	
व्यतीतस्तत्र नो मासो यो रात्रा समयः कृतः	१८
ते वयं कापिराजस्य सर्वे चचनकारिणः ।	
कृतां सस्यामतिक्रान्ता भयात्प्रायमुपासिताः	१९
शुद्धे तस्मिंस्तु काकुत्स्थे सुप्राये च सलक्ष्मणे ।	
गतानामपि सर्वेषां तत्र नो नास्ति जीघितम्	२०

इत्यपि श्रीमद्रा० वाल्मी० आदि० किष्कि० सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥५०॥ [२२०२]

स्थाने आद्याला धीतेचा शोध लावण्याधीरता चाहेर पाठविले, १५

ह्याप्रमाणे रामाची आज्ञा अद्याला झाली असता आर्त्री ठिकठिकाणी विवेह-
राजकन्या धीतेचा शोध करू लागली; परंतु, रात्री ज्याप्रमाणे किष्किरी शोध केला
असता सूर्याची प्रभा सापडत न ही त्याचप्रमाणे विवेहराजकन्या धीतेचा आद्याला
शोध लागत नाही. १६ प्रथमतः मोठ्या दक्षतेने राहून आम्ही दंडकारण्य
शोधिले आणि गैरमाहितांमुळे आम्ही पृथ्वीच्या एका आच्छादित अन्धेच्या
विवरामध्ये पविष्ट झालो. १७ मायेच्या योगाने निर्भाग केलेले ते मयाहुराचे
विवर होते आणि ते शोधितां शोधितांच राजाने आद्याला झिल्ली महिन्वाचा
मुदत तें संपून गेली. १८

तारपर्यंत, वानरराज सुप्रीवाच्या वचनाप्रमाणे वागणाऱ्या आन्धच्या हातून राने
केलेली मुदत टवून गेल्याकारणाने आम्ही सर्वेही त्याच्या अर्ध-दुष्टे प्राणोपेक्षण
करण्याचा निश्चय करून येथे बसलो आहो. १९ कारण, तो घुस्त्र आणि
रक्षमणसद्वर्तमान ककुत्स्थकुलोत्पन्न गम (मुदत टवल्यामुळे) द्रुढ झाले
असता तेथे जरी आर्त्रीगेणे तरी आमच्यापैकी कोणीही त्रिबन्ध गहवार नाही. २०

त्याप्रमाणे महामुनिवांनीकिष्किन्धेन श्रीमद्रामाद-पंचस्क आदिच्छावटील

विचित्र्याद्यादी मन्वावजाया सर्गं समाप्तं प्राण ॥ ५० ॥

• अष्टपञ्चाश सर्ग ।

इत्युक्तं करुण वाक्यं चानरैस्त्यक्तजीवितैः ।	
सथाप्सो चानरान्गृध्र प्रत्युवाच महास्वन	१
यवीयान्स मम भ्राता जटायुर्नाम चानरा ।	
यमारयात हत युद्धे रावणेन वर्जीयता	२
वृद्धभाषादपक्षत्वाच्छृण्वस्तदपि मर्षये ।	
न हि मे शक्तिरस्त्यद्य भ्रातुर्वैरधिमोक्षणे	३
पुरा पृथ्वधे वृत्ते स चाह च जयैषिणो ।	
आदित्यमुपयातो स्वो ज्वलन्त रश्मिमालिनम्	४
आवृत्त्याकाशमार्गेण जयेन स्वर्गतां भ्रशम् ।	
मध्य प्राप्ते तु सूर्ये तु जटायुरयसीदति	५
तमह धातर दृष्ट्वा सूर्यरश्मिभिरार्दितम् ।	
पक्षाभ्यां छादयामास स्नहात्परमविद्धलम्	६

ह्याप्रमाणे जीविताची आशा सोडून चानरानीं दीन वाणीने भापग केलें असतां प्रचंड स्वरांनें असतला तो गृध्र डोक्यात अधु आणून म्हणाला १ “ हे चानराहो, बलाढ्य रावणांनें युद्धामध्ये ज्याचा बध केला म्हणून तुम्हां सागत आहां तो माझा जटायुनमक कनिष्ठ भ्राता होय २ मी वृद्ध व पक्षीन झालों असण्यामुळे हे दु सह वृत्त कानावर येत असूनही मला तें सहन करण भाग पडत आहे, कारण, भ्रात्याच्या वैराची फेड करण्याला आज माझी शक्ती नाही पूर्वी रामासुराचा इद्रांनें बध केला असतां आम्ही उभयवता त्याला जिंकण्याची इच्छा घेऊन किरण-समुदायानीं युक्त असलल्या देदीप्यमान सूर्याचे समीप गलों. ४

आकाशमार्गेनें वेगवेगानें आम्ही वर आऊन इद्राला अगदीं घेऊन टाकिलें परंतु, उद्गण करितां करिता सूर्य मध्याह्नीं आल्यामुळे जटायूचा पार मद्रें जागला ५ तेव्हां सूर्यकिरणानीं दग्ध होऊन जाण्याची पाळी आल्यामुळे अत्यंत विद्धल झालेच्या त्या भ्रात्याला अवलोकून म्हणून मीं आपल्या पक्षांनीं त्याच्यावर छाया केली ६

निर्दग्धपत्रः पतितो विन्ध्येऽहं वानरर्षभाः ।	
अहमस्मिन्वसन्धातुः प्रवृत्तिं नोपलक्षये	७
जटायुपस्त्वेषमुक्तो भ्रात्रा संपातिना तदा ।	
युधराजो महाप्रहः प्रत्युवाचाङ्गदस्तदा	८
जटायुषो यदि भ्राता श्रुतं ते यदि तं मया ।	
आख्याहि यदि जानासि निलयं तस्य रक्षसः	९
अर्धाघ्नं किञ्चिन्नं तं ये रावणं राक्षसाधमम् ।	
आन्तिके यदि वा दूरे यदि जानासि शंस नः	१०
ततोऽन्नर्थांमहातेजा भ्राता ज्येष्ठो जटायुषः ।	
आत्मानुरूपं घवतं वानरान्मं प्रहर्षयन्	११
निर्दग्धपक्षो वृधोऽहं गतवीर्यः पृथ्वंगमाः ।	
वाङ्मात्रेणापि रामस्य करिष्ये साह्यमुत्तमम्	१२
जानामि धारुणोऽहोकाण्डिणोऽहोचिक्रमानपि ।	

जटायुके, हे वानरश्रेष्ठो, माझ पंख जखून जाऊन मी दिव्यपर्वता-
वर पडलो; तेव्हापासून मी ह्या पर्वतावर वास्तव्य करित आहे आणि तेव्हापासून
माझ्या जटायु भ्रात्याची हरीकत मला माही एव समजली नाहीं. ७
याप्रमाणें जटायुच्या संपाति नामक भ्रात्यानें शरितले असता महाशुद्धिमान
युधराज अंगद त्याला म्हणाला ८ “ तू जर जटायुचा भ्राता आहेस तर मी जें
वाही बोललों हे तूं ऐविलेंच आहेस. ह्याकरिता त्या राक्षसाचें वसतिस्थान तुला
प्रिदित असेल तर तूं आम्हांला माग. ९ अदूरदर्शी राक्षसावम रावणजवळ अथवा
दूर असण्याचें जर तूं जाणत असशील तर आम्हांला साग. ” १० ह्यानंतर तो
जटायुचा महातेजःश्री ज्येष्ठ भ्राता वानराना आनंदित करित करित स्वतःला
याम अंत भाषण त्यांच्याशीं उर लावला. ११ (तो म्हणाला) “ हे वानरहो,
माझे पंख जखून गेल्याकारणानें मी भ्राता वीर्बहीन झालों आहे. तथापि,
वागानंदी मी रामाला उरुष्ट गहाण्य करीन. १२

वागण्ठ्येक, पिच्छं त्रिविधमापत्तारो व्याप्त केलेंले पृथ्वीधमृति लोह, देव-

देवासुरविमर्दाश्च ह्यमृतस्य विमन्थनम्	१३
रामस्य यदिवं कार्यं कर्तव्यं प्रथमं मया ।	
जरया च हृतं तेजः प्राणाश्च शिथिला मम	१४
तरुणी रूपसंपन्ना सर्वाभरणभूषिता ।	
हियमाणा मया दृष्टा रावणेन दुरात्मना	१५
क्रोशन्ती गमरामेति लक्ष्मणेति च भामिनी ।	
भूषणान्यपविध्यन्ती गात्राणि च विद्युन्वती	१६
सूर्यप्रभेव शैलाप्रे तस्या कौशेयमुत्तमम् ।	
असिते राक्षसे भाति यथा विद्युद्विवाभ्यरे	१७
तां तु सीतामहं मन्ये रामस्य परिकीर्तनात् ।	
थ्यतां मे कथयतो निलय तस्य रक्षसः	१८
पुत्रो विश्रवसः साक्षाद्भाता वैश्रवणस्य च ।	
अध्यास्ते नगरीं लङ्कां रावणो नाम राक्षसः	१९

देवार्चीं बुद्धे आणि अमृताकरिता झालेले समुद्रमंथन हे सर्व मी जाणीत आहे. १३ रामाचे जर हे कार्य अशक्य तर ते मी प्रथमच करणे अवश्य आहे, परंतु, जरेच्या योगाने माझे तेज नाहीसे झाले असून साप्रत माझे प्राणही व्याकुळ झाले आहेत. १४ सर्वालंकाराने भूषित व सौंदर्यसंपन्न अशी एक तरुण स्त्री दुरात्मा रावण घेऊन जात असताना मी पाहिली आहे. १५ ती स्त्री रामा, रामा, लक्ष्मणा, असा आक्रोश करित होती आणि सुटप्याकरिता तडफड करित असून आपल्या शरीरावरील भूषणे खाली टाकीत होती. १६

पर्वताच्या शिखरावर ज्याप्रमाणे सूर्याची प्रभा दिसत असते अथवा आकाशा-मध्ये मेघपटलाचे ठिकाणी ज्याप्रमाणे विद्युत्ता झळकत असते त्याप्रमाणे कृष्णवर्ण राक्षसाचे ठिकाणी तिची उत्कृष्ट (पिवळी) पैठणी झळकत होती १७ रामनामाचा उच्चार तिच्या मुखातून चालला असल्यामुळे ती सीता असावी असे मला वाटते. असा. आता त्या राक्षसाचे वधतिथ्यान मी सागत आहे ते श्रवण करा. १८ विश्रवससुनीचा श्रवण पुन आणि कुबेराचा भ्राता रावण नामक राक्षस लंकानगरीमध्ये राहत आहे. १९ येथून तब्बळ शंभर योजनावर

इतो द्वीपे समुद्रस्य संपूर्णे शतयोजने ।	
तस्मिँल्लङ्का पुरी रम्या निर्मिता विश्वकर्मणा	२०
जाम्बूनदमयैर्द्वारैश्चित्रैः काञ्चनवेदिकैः ।	
प्रासादैर्हैमवर्णैश्च महाद्वैः सुसमाकृता	२१
प्राकारिणार्कवर्णेन महता च समन्विता ।	
तस्यां घसति धेदेर्हा दीना कांशेयथासिनी	२२
रावणान्तःपुरे रुद्धा राक्षसीभिः सुरक्षिता ।	
जनकस्यास्माजां राक्षस्तम्यां द्रक्ष्यथ मैथिलीम्	२३
ज्ञानेन स्रलु पश्यामि दृष्ट्वा प्रत्यागमिष्यथ ।	
आद्यः पन्थाः कुलिङ्गानां ये चान्ये घान्यजीविनः	२४
द्वितीयो पलिभोजानां ये च वृक्षफलाशनाः ।	
भासास्तृतीयं गच्छन्ति क्रीञ्चाश्च कुररैः सह	२५

समुद्रातील बेटामध्ये विश्वकर्माने निर्माण केलेली लंका नामक रम्य नगरी आहे. २०

सुवर्णाचीं द्वारं आणि मृषर्णान्या जोडली युक्त असलेले मोठमोठे सुवर्णाचे अद्भुत वाटे ह्यांच्या योगाने तिला चांगली शोभा आणिलेली आहे २१ आणि सूर्यासारख्या तेजस्वी प्रचंड कोटाने ती युक्त आहे. त्या लंकेमध्ये पैठर्णां नेमलेली विदेहराजकन्या सीता ही दौळन वास्तव्य करित आहे. २२ रावणाच्या वर्तमानपुत्रांमध्ये तिला अद्भुत ठेविली असून राक्षसींनी तिचे चांगल्या प्रकारे रक्षण केले आहे. तसाच, राजा जनकाची कन्या जी मैथिली ती त्या लंका नगरामध्ये तुझाला दृष्टी पडेल. २३ जनाच्याच योगाने मी तिला अवलोकन करित आहे व तुम्हीही तिला पाहून परत या. असो, आता लंकेमध्ये चिमण्या व इतरही जे वाडी घान्यावर उपजीविका करणारे पत्नी आहेत ते पहिल्या मार्गाने संचार करित असतात, २४ कावटे आणि वृक्षांच्या पत्रांवर उपजीविका करणारे पत्नी दुसऱ्या मार्गामध्ये द्रिडत असतात, फांच कुरर आणि भासपत्नी तिसऱ्या मार्गामध्ये उद्वेग करित असतात. २५

श्येनाश्चतुर्थं गच्छन्ति गृध्रा गच्छन्ति पञ्चमम् ।	
वलवीर्योपपन्नानां रूपयौवनशालिनाम्	२६
पृष्टुस्तु पन्था हंसानां वैनतेय गतिः परा ।	
वैनतेयाश्च नो जन्म सर्वेषां वानरपन्थाः	२७
गार्हितं तु कृतं कर्म येन स्म पिशिताशिनः ।	
प्रतिकार्यं च मे तस्य चैरं धातुकृतं भवेत्	२८
इहस्योऽहं प्रपश्यामि रावणं जानकीं तथा ।	
अस्माकमपि सौपणं दिव्यं चक्षुर्वलं तथा	२९
तस्मादाहारवीर्येण निसर्गेण च वानराः ।	
आयोजनशताःसाग्राह्यं पश्याम नित्यशः	३०
अस्माकं विहिता वृत्तिर्निसर्गेण च दूरतः ।	
विहिता वृक्षमूले तु वृत्तिश्चरणयोधिनाम्	३१
उपायो दृश्यता फञ्जिल्लघने लवणाम्भसः ।	

श्येन पक्षी चवध्या मार्गिणे अक्षलंबन कृते असतात, गृध्र पक्षी पाचव्या मार्गामध्ये गमन करीत असतात, बल, वीर्य, रूप आणि यौवन ह्यानी संपन्न असलेल्या २६ हंसांचा सदाच मार्ग होय. विनतापुत्र गृहडाची गति रवाच्याही पैला पलीकडे आहे आणि, हे वानरभेष्टही, विनतापुत्र अरुणापासूनच आझा सर्वांची उ पति झाली आहे २७ असो. ज्या रावणाचे हें निध कर्म करून माझ्या भ्रात्याचा वध केला त्या रावण राक्षसाचा भ्रात्याकरिता मी आपला सूट तुमच्या द्वारेने लक्षकरव उचवून घेईन. २८ बला येथून रावण व जनकस्युद्धा गीता दिसत आहे. आम्हाला चक्षुष्मती विद्येने प्राप्त होणारे दिव्य दृष्टिसामर्थ्य आहे २९ आणि स्वामुळे आहाराच्या सामर्थ्याने व जानिधर्माने आम्हाला नेहमी शरम योजनापेक्षाही लावची वस्तु दृष्टी पडत असते. ३०

जातिधर्मानेच आमचो उपजीविके लाव दिसणाऱ्या भक्ष्यावर ठरलेली आहे आणि कुक्कुटादिकाची उपजीविका वसातिस्थानभूत वृक्षाचे समीपच विशालाने ठरवून टाकिलेली आहे. ३१ असो. ए राजाने युक्त असलेल्या समुद्राच्या उर्ध्वे.

अभिगम्य तु वेदेर्हो समृद्धार्था गमिष्यथ	३२
समुद्र नेतुमिच्छामि भवद्विवंशालयम् ।	
प्रदास्याभ्युदकं धातु स्वर्गतस्य महात्मनः	३३
ततो नीत्या तु तं देशं तीरे नदनदीपतेः ।	
निर्दग्धपक्षं सपातिं वानरा सुमहीजसः	३४
तं पुनः प्रापयित्वा च तं देशं पतगेश्वरम् ।	
वभूयुवानरा हृष्टा प्रवृत्तमुपलभ्य ते	३५

इत्यपि श्रीमद्रा० वाल्मी० आदि० किष्किन्धाकाण्डेऽष्टपञ्चाश सर्ग ॥५८॥ [२२३७]

एकोनपष्टितमः सर्गः

ततस्तद्मृतास्वादं गृधराजेन भाषितम् ।
निशम्य घृती हृष्टास्ते घचः प्लुगपमा
जाम्यवाग्धानरश्रेष्ठः सह सर्वं प्लयंगमः ।
भूतलात्सहस्रांथाय गृधराजानमथयीत्

घनाविपर्यो फर्ही उपाय शोभून राजा आणि सीतेची भेट झाल्यावर वृत्कृष्य होऊन तुझी पत्त चालते व्हा ३२ तुझी मला वरुणालय समुद्राकडे घेऊन जावें अशी माझी इच्छा आहे कारण, स्वर्गाला गेलेल्या महात्म्या आन्याला उद्देशून तर्पण करण्याचा माझा विचार आहे ” ३३. ह्याप्रमाणे सपातीने सांगितले असता ह्या महा मलाह्य वानरांनी पग जळून गेलेल्या सपातीला समुद्रतीरी स्वानें सांगितले या प्रदेशावर नेऊन ठेविले ३४ आणि ह्या पक्षिराजाला ह्या प्रदेशावर नेऊन ठेवल्यानंतर सीतेची नातमी लागल्यामुळे ते वानर आनंदित झाले. ३५

याप्रमाणे महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसज्ञक आदिकार्यातील

किष्किन्धाकाण्डापर्यन्त अठ्ठावन्नावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ५८ ॥

तदनंतर अमृताप्रमाणे मधुर असलेले ह्मि गृधराजाचे भाषण श्रवण करून ते वानरश्रेष्ठ आनंदित झाले आणि तेच घोलू लागले, १ वानरश्रेष्ठ जांबवान् इतर सर्व वानरांसहवर्तमान भूतशवहन एवढम उडी मारून गृधराजाला झगाला २

क सीता केन वा दृष्टा को वा हरति मैथिलीम् ।	
तदात्प्यातु भवान्सर्वे गतिर्भय वनौकसाम्	३
को दाशरथिबाणानां वज्रवेगनिपातिनाम् ।	
स्वय लक्ष्मणमुक्ताना न चिन्तयति विक्रमम्	४
स हरीन्प्रति समुक्तान्सीताश्रुतिसमाहितान् ।	
पुनराभ्यासयन्प्रीत इद् वचनमब्रवीत्	५
धूयतामिह वैदेह्या यथा मे हरण श्रुतम् ।	
येन चापि ममात्प्यात यत्र चाऽऽयतलोचना	६
अहमस्मिन्गिरौ दुर्गे बहुयोजनमायने ।	
चिरान्निपातितो वृद्धः क्षीणप्राणपराक्रम	७
त मामेवगतं पुत्र सुपाश्वो नाम नामत ।	
आहारेण यथा काल विभर्ति पततां वर-	८
तीक्ष्णकामास्तु गन्धर्वास्तीक्ष्णकोपा भुञ्जगमा	

“साता कौठे आहे, तिला कोणी पाहिले आहे व तिला कोण हरण करून नेत आहे हे सर्व तु आत्माना सांग आणि आज्ञा वानराना आधारभूत हो (ह्यावे आत्मा वानराना जीवदान दे) ३. अरे, वज्राप्रमाणे वेगावेगाने पडणाऱ्या दशरथ पुत्र रामाच्या बाणांचे आणि त्याचप्रमाणे स्वतः लक्ष्मणाने सोडिलेल्या बाणांचे सामर्थ्य कोण वरें लक्ष्यांत आणीत नाही ? ” ४

ह्यानंतर प्राणोपवेशनाचा वेत रहित केलेल्या आणि सीतेची वार्ता कानी पडल्यामुळे मनमध्यें खम्य झालेल्या वानराना पुनरपि धीर देण्याकरिता ता एभ्र-राज संतुष्ट होऊन झाला ५ “विदेहसुखकाम्या सीता रावणाने हरण करून नेण्याचे मी कसे ऐकिले, मला ने कोणी सांगितले आणि दीर्घ नेत्रानी युक्त असलेली ती सीता कौठे आहे हे तुझी श्रवण कर ६ अनेक योजने लंब असलेल्या ह्या दुर्गम पर्वतावर दाकीचा व पराक्रमाचा हास होऊन मी वृद्ध पडल्याला पुष्कळ दिवस झाले. ७ ह्याप्रमाणे अवस्था मला प्राप्त झाली असतांना सुपाश्वे झणून प्रसिद्ध असलेला एक भेष्ट पक्षी वेळोवेळी आहाराच्या योगाने माझे पोषण करीत असे ८ गंधर्वांचा कामवासना, सर्पांचा कोप आणि गृगांचे मय ज्याप्रमाणे तीक्ष्ण

मृगाणां तु मयं तीक्ष्णं ततस्तीक्ष्णक्षुधा वयम्	९
स कदाचित्क्षुधार्तस्य ममाहाराभिकाङ्क्षिणः ।	
गतः सूर्येऽहनि प्राप्तो मम पुत्रो ह्यनामिपः	१०
स मयाहारसंरोधात्पीडितः प्रीतिवर्धनः ।	
अनुमान्य यथातत्त्वमिदं वचनमब्रवीत्	११
अहं तात यथाकालमामिपार्थो खमाप्सुतः ।	
महेन्द्रस्य गिरेर्द्वारमावृत्य सुसमाधितः	१२
तत्र सख्यसहस्राणां सागरान्तरचारिणाम् ।	
पन्थानमेकांऽध्यवसं संनिरोद्धुमवाद्मुखः	१३
तत्र कश्चिन्मया दृष्टः सूर्योदयसमप्रभाम् ।	
स्त्रियमादाय गच्छन्वै भिक्षाञ्जनचयोपमः	१४
सोऽहमभ्यवहारार्थं तौ दृष्ट्वा कृतनिश्चयः ।	
तेन साक्षा विनीतेन पन्थानमनुयाचितः	१५

असते स्वाचप्रमाणे आत्मा शृणु पश्चार्था क्षुधा तीक्ष्ण असते. ९

एकदा क्षुधेनै व्याकुल होऊन या आहाराची वाट पहात असता दिवसा सूर्योदयसमयी मक्ष्म आणण्याकरितां गेलेला तो माझा पुत्र सार्धकाली मांस न आणित्ता (रिकड्स्ताच) परत आला. १० तेव्हां मक्ष्म न मिळाल्यामुळे, मी त्याला बोळून बोळून बरेच दुःख दिलें. तेव्हा तो आनंदवर्धक माझी धमा मागून खरें खरें माझ्याशी बोळें लागला. ११ (तो झगला) “ संपाते, मांसाकरितां मी वेळेवर आकाशामध्ये उडण केले होते आणि महेन्द्रपर्वताचे द्वार रोवून मी स्वल्प राहिलो होतो. १२ सागरा समीप संचार करणाऱ्या हजारों प्राण्यांचा मार्ग रोखण्याचा निश्चय करून मी एकत्र अघामुख होऊन बसलो होतो; १३ तो इतक्यांत उदयकालच्या सूर्याप्रमाणे जिची प्रमा आह्मे अशी एक खां घेऊन कउजलपर्वताप्रमाणे दिसणारा कोणी एक पुरुष जातांना माझ्या दृष्टी पडला. १४

तेव्हां त्या उभयतऱ्या अवलोकन करितासणीं क्षान्तिव पित्याच्या आहाराकरिता घेऊन जावें असा मी निश्चय केला; परंतु, त्यानें नम्र होऊन दोन घणीनें ‘मर्मा दे’ म्हणून माझी प्रार्थना केल्यामुळे मी त्याला सोडून दिलें. १५ कारण, गरीबीनें

न हि सामोपपन्नानां प्रहर्ता विद्यते कश्चित् ।	
नीचेष्वपि जनः कश्चित्किमद्भवत महिषः	६६
स यातस्तेजसा व्योम संक्षिपन्निव वेगितः ।	
अथाहं खेचरैर्भूतैराभिगम्य सभाजितः	६७
दिष्टया जीवति सीतति अधुवन्मां महर्षयः ।	
कथंचित्सकलघोऽसौ गतस्त स्वमृत्यसंशयम्	६८
एवमुक्तस्ततोऽह तैः सिद्धैः परमशोभनैः ।	
स च मे रावणो राजा रक्षसां प्रतिघेदितः	६९
पश्यन्दाशरथेर्भार्या रामस्य जनकात्मजाम् ।	
अष्टाभरणकौशेयां शोकवेगयराजिताम्	७०
रामलक्ष्मणयोनांम क्रोशन्तीं मुक्तमूर्धजाम् ।	
एष कालत्ययस्तात इति वाक्यविदां वरः	७१

वागणान्याचा घात करणारा नीचामध्येही कोणो ह्या जगतात सापणार नाही; मग माझ्यासारख्याची मोष्ट कशाळा पाहिजे ? १६ असो. मी सोडून दिल्यावर तेजानें आकाश व्याप्त करितच की काय तो पुष्टय सत्वर चालता झाला. तो गेल्यानंतर आकाशामध्ये संचार करणाऱ्या सिद्धचारणादिनांनीं माझ्यासमीप येऊन त्या उभयदताना जीवदान दिल्याबद्दल माझी प्रशंसा केली. १७ आणि " सीता तुझ्या हातून जिवत राहिली हें फारच चांगलें झाले आणि कसा तरी रावण रामभायेंसहवर्तमान जिवंत निघून गेला ह्याबद्दल तुमैं निःसंशय कल्याण होईल. " १८

ह्याप्रमाणें त्या परमश्रेष्ठ सिद्धानीं मला सांगितलें आणि खीला घेऊन जाणारा तो राक्षसाचा राजा रावण होता असें मला कळविलें. १९ साराश, दधरयपुत्र रामाची भार्या सीता शोकावेगानें व्याकुल झालेली होती, तिच्या शरीरावरिल भूपणें बघासहवर्तमान अस्ताव्यस्त झालेलीं होती २० आणि तिचे वेंस मोकळे सुटले असून रामलक्ष्मणाच्या नावानें ती आक्रोश करित चालली होती. हें पहाण्यांत गुंतल्यामुळें, हे तात, मला येण्याला इतका उत्तोर झाला (आणि रिकव्हास्तो परत येण्याचें कारण तरी हेंच). ह्याप्रमाणें बकल्यामध्ये धेष्ट असलेल्या २१

एतदर्थं समग्रं मे सुपादर्वः प्रत्यवेदयत् ।	
तच्छ्रुत्वापि हि मे बुद्धिर्नासीत्काचित्पराक्रमे	२२
अपक्षो हि कथं पक्षी कर्म किञ्चित्समारभेत् ।	
यत्तु शक्यं मया कर्तुं वाग्बुद्धिगुणवर्तिना	२३
श्रूयतां तत्र चक्ष्यामि भवतां पौरुषाश्रयम् ।	
द्याहमतिश्यां हि सर्वेषां करिष्यामि प्रियं हि व	२४
याद्धि दाशरथे कार्ये मम तत्रान्न संशयः ।	
तद्गघन्तो मतिश्रेष्ठा यलघन्तो मनस्विनः	२५
प्रहिताः कापिराज्ञेन द्वैरापि दुरासदाः	२६
रामलक्ष्मणवाणाश्च विहिताः कङ्कपत्रिणः ।	
श्रयाणामपि लोकानां पर्याप्तास्त्राणानिग्रहे	२७
कामं खलु दशप्रीचस्तेजोयलसमन्वितः ।	
भवतां तु समर्धानां न किञ्चिदपि दुष्करम्	२८

सुपादर्वेने ह्य सर्वे पृतांत मला निवेदन केला. परतु, तो ऐकून चेऊनही पराक्रम गात्रविष्याविषयी माइया मनात काही एक विचार आला नाही २२

कारण, पल नाहीसे झालेला पक्षी काही पराक्रमाचे कृत करण्यम प्ररुण होणार कसा ? वाणी आणि बुद्धि ह्यांच्या गुणावर अवलंबून अमलेल्या माइया हातून जे होंगे शक्य आहे २३ ते तुझी श्रवण करा. ते होंगे तुमच्या पराक्रमा-वर अवलंबून आहे. मी पक्ष बाणा व मती ह्यांच्या योगाने तुझा सर्वांचे प्रिय यरीन २४ दशरथपुत्र राणाचे जे कार्य आहे ते माझेच आहे पदाबद्दल सशय नाही. शिवाय, वानरराज सुग्रीवाने पाठविलेले तुझी बुद्धीने श्रेष्ठ, यलाक्य व विचारी असून देवानाही अजिभय आहात, २५-२६ आणि कंकपश्याच्या पंखांनी युक्त असलेले रामलक्ष्मणाचे धनुष्यापासून सुटलेले बाण त्रैलोक्याचे रक्षण व निग्रह करण्यास समर्थ आहेत. २७ तेव्हा दशकंठ रावण जरी तेजस्वी व यलाक्य आहे तरी तुझासमर्धाना काहीच कठिण नाही. २८ तस्मात्, आता कालविलय

तदलं कालसङ्गेन क्रियतां बुद्धिनिश्चयः ।

न हि कर्मसु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवद्विधाः २९

-इत्यार्षे श्रीमद्रा० वाल्मी० आदि० किष्कि० एकोनषष्टितमः सर्गः ॥५९॥ [३२६९]

षष्टितमः सर्गः ।

ततः कृतोदकं स्नातं ते गृध्रं हरियूथपाः ।

उपविष्टा गिरौ रम्ये परिवार्यं समन्ततः १

तमङ्गदमुपासीनं तैः सर्वैर्हरिभिर्घृतम् । २

जानितप्रस्ययो हर्षात्संपातिः पुनरप्रवीत्

कृत्वा निःशब्दमेकाग्रः शृण्वन्तु हरयो मम ।

तथ्यं संकीर्तयिष्यामि यथा जानामि मैथिलीम् ३

अस्य विन्ध्यस्य शिखरे पतितोऽस्मि पुरानघ ।

सूर्यतापपरीताङ्गो निर्दग्धः सूर्यराशिभिः ४

लब्धसंज्ञस्तु पद्माभ्राद्विवशो विह्वलान्वितः ।

बीक्षमाणो दिशः सर्वा नामिजानामि किञ्चन ५

*पुरे; (सीतेचा शोध लावण्याविषयी) तुम्ही आपल्या मनाचा निघय करा. अरे,

-तुमच्यासारखे बुद्धिमान् पुरुष योग्य कल्याण आळस करित नाहीत. २९

व्याप्रमाणे महासुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यातील

किष्किवाङ्मोक्षिकां एकुणसाठावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ५९ ॥

तदनंतर ज्ञान करून व भ्रात्याच्या नावाने पाणी सोडून ती संपाति पृथ्वी रमणीय पर्वतावर बसला असता बानरसेनाधिपति त्याच्या सभोवती गारा देऊन बसले. १ तेंव्हा त्या सर्व बानरांनी परिवेष्टित असलेला अंगद हेथे बसला असतांना निघास आल्यामुळे संपाति आनदाने पुनरपि त्याला झगला २ "काही एक गडबड न करिता बानरांनी माझे हाणें ऐकून घ्यावें. मिथिलराजकन्या सांतेचा वत्ता मला कसा लायला हे मी खरें खरें सांगतो. ३

हे निघापा अंगदा, सूर्याच्या तापाने व्याकुल होऊन सूर्यकिरणांनी दग्ध झाल्यामुळे पूर्वी मी ह्या विन्ध्यपर्वताच्या शिखरावर पडलों. ४ अगदी विह्वल होऊन मी विषळन पडलों असतां सहा दिवसा नंतर मी शुद्धीवर आलों आणि चोहोंकडे पाहू लागलों तो माझ्या काहीच ओळखीने दिसेना. ५ तदनंतर सागर,

ततस्तु सागराःशैलान्महीः सर्वाः सरांसि च ।	
घनानि च प्रदेशाश्च निरीक्ष्य मतिरागता	६
दृष्ट्वाक्षिगणाकीर्णः कन्दरोदरकूटवान् ।	
दक्षिणस्योदघेस्तारे विन्ध्योऽयमिति निश्चितः	७
आसीच्चात्राश्रमं पुण्यं सुरैरपि सुपूजितम् ।	
ऋषिर्निशाकरो नाम यस्मिन्नुग्रतपामवत्	८
अष्टौ वर्षसहस्राणि तेनास्मिन्नृषिणा गिरौ ।	
घसतो मम घमंशे स्वर्गते तु निशाकरे	९
अवतीर्य च विन्ध्याग्रात्कच्छ्रेण विपमाच्छतैः ।	
तीक्ष्णदर्भा वसुमतीं दुःखेन पुनरागतः	१०
तमृषिं प्रपुष्कामोऽसि दुःखेनाभ्यागतो भृशम् ।	
जटायुषा मया चैव बहुशोऽधिगतो हि सः	११
हस्याश्रमपद्मभ्याशे स्रुर्वाताः सुगन्धिजः ।	
वृक्षो नापुष्पितः कश्चिदफलो वा न दृश्यते	१२

पर्वत, सर्व नद्या, सरावरे, वने आणि प्रदेश अवलोकन केन्यावर माही मनि
 ख'ल्ल लागली ६ आणि आनंदित पक्षिमुदायानी व्याप्त, गुहा व शिखरे छानी
 युक्त आणि दक्षिण समुद्रान्या तीरी असलेला हा विन्ध्यादि अशी मासी खात्री
 झाली. ७

ह्या ठिकाणी देवानाही अत्यंत पूज्य असा एक पवित्र आश्रम होता व त्या
 आश्रममध्ये उग्र तपधर्मा करणारा एक निशाकर नामक ऋषि रहात असे. ८ तो
 धर्मज्ञ निशाकर स्वर्गाला गेल्यानंतर रथा अशोबावून ह्या पर्वतावर वास्तव्य करीत
 असताना मासी आठ हजार वर्षे लोटली. ९ मी येथे येऊन पडल्यानंतर मोठ्या
 संघटाने व दुःखाने हल्ले हल्ले विन्ध्याशिखरापामून खाली उतरून तीक्ष्णाग्र दर्भानी
 युक्त असलेल्या पृथ्वीवर पुनरपि येऊन पोचलों. १० अत्यंत दुःखित झालेल्या
 मला त्या ऋषींचे दर्शन घेण्याची इच्छा प्राप्त झाली होती. कारण, जटायूने व मी
 त्याचा पुष्कळ वेळां सेवा केलेली होती. ११

त्याच्या आश्रमरक्षानाममीपच सुगंधि वायु वहात असत आणि पुष्पवहिन
 अथवा फलरहित असा एकही वृक्ष तेथे दृष्टी पडत नसे. १२ अशा. त्या पवित्र

उपेत्य चाध्रमं पुण्यं वृक्षमूलमुपाश्रितः ।	
द्रष्टुकाम- प्रतीक्षे च भगवन्तं निशाकरम्	१३
अथ पश्यामि दूरस्थमृषिं ज्वलिततेजसम् ।	
कृताभिषेकं दुर्धरंमुपावृत्तमुदङ्मुखम्	१४
समृक्षाः सृमरा व्याघ्राः सिंहा नानासरीसृपाः ।	
परिधायोपगच्छन्ति दातारं प्राणिनो यथा	१५
ततः प्राप्तमृषिं ज्ञात्वा तानि सर्वानि धै ययुः ।	
प्रविष्टे राजनि यथा सर्वे साम्राज्यक वलम्	१६
अपिस्तु दृष्ट्वा मां तुष्टः प्रविष्टश्चाध्रम पुनः ।	
सुहृत्समाप्राश्रितगम्य ततः कार्यमपृच्छत	१७
सौम्य वैकस्यतां दृष्ट्वा रोम्णां ते नायगम्यते ।	
अग्निदग्धाविमौ पक्षौ त्यक्त्वैव प्रणिता तव	१८

आध्रमाध्रमीप येऊन मी एका वृक्षाखाली भगवान् निशाकरमुनीच्या दरनाची वाट पहात बसलो. १३

तेव्हा उज्ज्वल तेजानें युक्त असे ते ऋषि स्नान करून व उत्तरेकडे तोंड करून बसलेले मी दूर अवलोकून गेले ते ऋषि पारच तेजस्वी असल्यामुळे अनेकही प्राण्याने त्याच्यासमोर जाणेही अशक्य होते. १४ तथापि, उदार पुरपाचें भोंवतीं गराडा देऊन ज्याप्रमाणें वाचक लोक जात असतात त्याचप्रमाणें ऋक्ष, सृमर, व्याघ्र, सिंह आणि नाना प्रकारचे सर्प त्याला गराडा देऊन चालले होते. १५ तदनंतर राजा राजवाच्यामध्ये प्रविष्ट झाला असातां ज्याप्रमाणें अमात्यासहवर्तमान सर्व सैन्य परत फिरतें त्याप्रमाणें ते निशाकरऋषि आध्रनात प्रविष्ट झाल्याचें समजून आल्यावर सर्वही प्राणी परत गेले. १६

येतां येतां मला अवलोकून करिताक्षणां ते ऋषि संतुष्ट होऊन आध्रनामध्ये गेले; परंतु, एका क्षणांत पुनरपि बाहेर येऊन मला त्यांनीं कार्याविषयी प्रश्न केला. १७ (ते दृष्ट्वाले) " ॥ विनयपंञ्च गृह्णा, कंस विकल झालेले पाहिल्यावर तुझी एकाएकी ओळख पडत नाही. हे तुझे पंख अग्नीनें दग्ध झालेले असून शरीरातील प्राणही दग्ध झाल्यासारखेच झाले आहेत. १८ वेगामध्ये

गृध्रौ द्वौ दृष्टपूर्वां मे मातरिद्वसमी जये ।
गृध्राणां चैव राजानौ भ्रातरौ कामरूपिणी १९

ज्येष्ठोवितस्त्वं संपाते जटायुरनुज्जरतव ।
मानुषं रूपमास्थाय गृह्णीतां चरणी मम २०

किं ते व्याधिसमुत्थान पक्षयोः पतनं कथम् ।
दृण्डो घाट्यं घृतः केन सर्वमारयाहि पृच्छतः २१

इत्यापिं श्रीमद्रा० वाल्मी० आदि० किष्किन्धा० पठितमः सर्गः ॥६०॥ [२२८७]
एवंपाठितमः सर्गः ।

ततस्तद्दादणं कर्म दुष्करं सहसा कृतम् ।
आचक्षुस्ते मुनेः सर्वे सूर्यानुगमनं तथा १

भगवन्व्रणयुक्तपाल्लज्जया चाकुलेन्द्रियः ।
परिधान्तो न शक्नोमि वचनं पारभाषितुम् २

वायूची शरीशरी करणारे असे दोन सामान्य गृध्रच नव्हे परंतु, पथेष्ट रूप धारण करणारे व लभयता भ्राते असलेले गृध्रांचे राजे पूर्वी माइया अवलोस्तांत होते. १९ हे संपाते, त्यांतील वूं ज्येष्ठ भ्राता आहेस हे मी ओळखिले. जटायु हा तुला कनिष्ठ भ्राता होय. तुझी मनुष्यरूप धारण करून माझे पाय धरीत होता. २० तुला काय व्याधि उत्पन्न झाली आहे, तुझे पंख कशात झडले आहेत अथवा हा कोणा प्रहारच तुझ्यावर केला आहे की काय, हे सर्व मी विचारित आहे तें तूं मला कथन कर. २१ "

ह्याप्रमाणे महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकव्यातील
किष्किन्धाकाण्डार्पणीं साठावा सर्ग समाप्त झाला. ॥ ६० ॥

तदनंतर इंद्रसहवर्तमान युद्ध करणे हे जें दुष्कर व भयंकर कर्म भविचारामुळे झाले होते तें आणि त्याचप्रमाणे सूर्यासमीप जाणे हे सर्व कृत्य संपातने त्या मुनींना कथन केले. १ (तो झगला) " हे भगवन्, इंद्राशी झालेल्या युद्धा-मध्ये वज्रप्रहाराने मला जखमा झाल्यामुळे मी यकून गेलों आहे आणि पंख नाहीसे होण्यासारखे अनुचित कर्म केल्याची लाज वाटत असल्यामुळे माझ्या मनाला काही सुचेनासे झाले. ह्या कारणामुळे जरी मी काही भाषण करण्यास समर्थ नाही तथापि काहीं काहीं सांगतां. २ मी व जटायु गर्वाने मोहित होऊन

अहं चैव जटायुश्च संघर्षाद्भ्रवमोहितौ ।	
आकाशं पतितौ दूरज्जिज्ञासन्तौ पराक्रमम्	३
कैलासशिखरे बद्ध्वा मुनीनामग्रतः पणम् ।	
रविः स्यादनुयातव्यो यावदस्तं महागिरिम्	४
अप्याद्यां युगपत्प्राप्तावपद्याव महोतले ।	
रथचक्रप्रमाणानि नगराणि पृथक्पृथक्	५
कच्चिद्वादित्रघोषश्च कच्चिद्भूषणनिःस्वनः ।	
गायन्तीः स्माङ्गना यद्भीः पश्याधो रक्तवाससः	६
तूर्णमुत्पत्य चाकाशमादित्यपद्मास्थितौ ।	
आघामालोकयावस्तद्दनं शाद्वलसंस्थितम्	७
उपलैरिव संछन्ना दृश्यते भूः शिलोन्चयैः ।	
आपगाभिश्च संधीता सूत्रैरिव वसुंधरा	८

स्पर्धेन आकाशमर्धे गेलों आणि ' जो लाव उडून जाईल तो थेट. ' असा पण लावून आपले सामर्थ्य किती आहे हे पाहू लागलो. ३

कैलासपर्वताच्या शिखरावर ' सूर्य अस्ताचलाला जाण्याचे पूर्वीच त्याला गाठावयाचा. ' असा मुनींच्या समक्ष पण करून ४ आर्क्षी एकदम आकाशमर्धे उडून गेले असता भूतलावरील वेगळी वेगळी नगरे रथाच्या चाक्राप्रमाणे आझाला दिसू लागली ५ आणि वर वर जाताना कोठे वाघाचा घोष व कोठे भूषणाचा ध्वनि कानां पडू लागला असून कोठे कोठे रक्त वस्त्र परिधान केलेल्या पुष्कळच ब्रिया गात असताना आर्क्षी अवलोकन केल्या. ६ एकदम आकाशमर्धे उडून सूर्यमंडळासमीप आर्क्षी जाऊ लागलो असता भरतांचे भरलेले वन जसे दिसते तसे देशानां भरलेले भूतल आझाला दिसू लागले. साराश, भूतलावरील प्रदेश तृणासारिखे आझाला सूक्ष्म दिसू लागले. ७

पर्वतानी आच्छादिन असलेली ही भूमि लहान लहान घोंघ्यानी आच्छादित झाल्यासारिखी दिसू लागली आणि त्याचप्रमाणे पृथ्वी वास्तविक नथानी न्यास झाली असताना ती सुतानी घ्याप्त झाल्याप्रारखी दिसू लागली. ८ हिमालय,

हिमवांश्चैव विन्ध्यश्च मेरुश्च सुमहागिरिः ।

भूतले सप्रकाशन्ते नागा इव जलाशये ९

तीर्थः स्वेदश्च स्नेदश्च भयं चासीत्तदावयोः ।

समाविशत मोहश्च ततो मूर्छा च दारुणा १०

न च दिग्ज्जायते याम्या न चाग्नेयी न धारुणी ।

युगान्ते नियतो लोको हतो दग्ध इवाग्निना ११

मनश्च मे हतं भूयश्चक्षुः प्राप्य तु संश्रयम् ।

यत्नेन मद्गता एस्मिन्मनः संघाय चक्षुषी ।

यत्नेन मद्गता भूयो भास्करः प्रतिलोकितः १२

तुल्यपृथ्वीप्रमाणेन भास्करः प्रतिमाति नौ १३

जटासुर्मा मनापृच्छुथ निषपात महीं ततः ।

विन्ध्य आगि सर्वात मोठा अशा मेरुर्भूत हे सर्व जलाशयामध्ये टांडा करीत अघलेत्या गजाप्रमाणे दिसू लागले ९ वर जाता जाता मध्याह्नमय आला असना आग्नाला पारथ राना भासू लागला, आग्नी अतिशय घडून गेली, मय हे अतिथ वाडू लागले, पूर्व कोणती व पश्चिम कोणती हे काही एक समजनामै झाले आणि नंतर मूर्छाही आली. १० दक्षिण दिशा कोणती नै समजना, आग्नेय कोणती हे ओळखू मेईना आणि पश्चिम कोणती त्याचीही अटच्छ होईना, साराश, जगताचा दाह प्रलयकाली व्हावयाचा हे जरी ठरलेले आहे तरी जगत् अमीने दग्ध झाल्याचा आक्षाला तद्भा अनुभव येऊ लागला. ११

माझ्या मनाला तर काहीच सुचेनासे झाले आणि मनाचाच आधार अशा दळमळीत हान्यावर दृष्टीचीही गति सुटली, १२ तथापि मोठ्या वनाने आग्नी त्या सूर्यासंबंधाने मन व दृष्टि स्थिर करण्याचा प्रयत्न केला आणि मोठ्या प्रवचनाने आग्नी आगही एवढी सूर्याकडे पाहिले, ती सूर्य आग्नाला पृथ्वीएवढा × मोठा दिसू लागला. १३ जटासु मला काही एक न सांगता भूमेवर पडला आणि तो

× वर जाता जाता सूर्य पृथ्वीएवढा दिसू लागला असे जे सांगितले आहे ते विशेष लक्षात ठेवून सारखे आहे.

तं दृष्ट्वा तूष्णमाकाशादात्मानं मुरुधानदम्	१४
पक्षाभ्यां च मया गुप्तो जटायुर्न प्रदह्यत ।	
प्रमादात्तत्र निर्दग्धः पतन्वायुपथादहम्	१५
आशङ्कं तं निषतितं जनस्थाने जटायुषम् ।	
अहं तु पतितो विन्ध्ये दग्धपक्षो जडाकृतः	१६
राज्याच्च हीनो भ्रात्रा च पक्षाभ्यां विक्रमेण च ।	
सर्वथा मर्तुमेवेच्छन्पतिष्ये शिखराद्दिरेः	१७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे श्रीमद्वाल्मीकीयस्य अष्टादशोऽध्यायः ॥ ६१ ॥ [२३०४]

द्विषष्टितमः सर्गः ।

एवमुक्त्वा मुनिश्रेष्ठमरुदं भृशदुःखितः ।	
अथ ध्यात्वा मुहूर्तं च भगवानिदमब्रवीत्	१
पक्षौ च ते प्रपक्षौ च पुनरन्यौ भविष्यतः ।	
चक्षुषी चैव प्राणाश्च विक्रमश्च बल च ते	२

पक्ष्याचें अवलोकन करिताक्षणी मीही (त्याच्या रक्षणापरिता पक्ष पसहन) आपलें अंग सोडून दिलें. १४ जटायुचें मी पंखांनीं रक्षण केले असल्यामुळे तो दग्ध झाला नाही; परंतु, आकाशातून पडता पडता निष्फळजीवणासुळे मी मादर दग्ध होऊन गेलों, १५ जटायु जनस्थानामध्यें पडला असावा असा माझा अदमास आहे, मी तर पंख जकून गेल्यामुळे त्या विंध्यपर्वतावर जड गोंळा होऊन पडलों, १६ साप्रत मी राज्यागामून अष्ट झालों असून भ्रात्याचा मला वियोग झाला आणि पंख नाहीसे झाले असून माझे ठिकाणी पराक्रमी राहिलेला नाही. एतदप, सर्वथा मरणाचीच इच्छा धरून मी त्या पर्वताशिलसवरून खाली उडी घेतों." १७

ह्याप्रमाणें महासुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्याशील

निष्कंधाकाटापैकी एरूसष्टावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ६१ ॥

ह्याप्रमाणें अत्यंत दुःखित झालेल्या संपातीने मुनिश्रेष्ठ निशाकरानां सांगितलें वृत्ती रोदन करूं लागला. तेव्हा क्षणभर विचार करून भगवान् निशाकरामांने त्याला झणाले १ " तुला मुख्य पक्ष व उपपक्ष पुनरपि दुसरे फुटतील आणि त्याचप्रमाणें चक्षु, प्राण, पराक्रम व बल हींही तुझी उत्कृष्ट होतील. २

पुराणे सुमहत्कार्यं भविष्यं हि मया श्रुतम् ।	
दृष्ट्वा मे नपसा चैव श्रुत्वा च विदितं मम	३
राजा दशरथो नाम कश्चिदिक्ष्वाकुवर्धनः ।	
तस्य पुत्रा महातेजा रामो नाम भविष्यति	४
शरण्य च मह भ्रात्रा लक्ष्मणेन समिष्यति ।	
तस्मिन्नर्थे नियुक्तः सन्पित्रा सत्यपरिक्रमः	५
नृशंक्ता राक्षसो नाम तस्य भार्या हरिष्यति ।	
राक्षसेन्द्रा जनस्थाने भवध्यः सुरदानर्थः	६
सा च कामे प्रलोभ्यन्ती मद्भ्रैर्मौज्यश्च मैथिली ।	
न भोक्ष्यति महाभागा दुःखमग्ना यशस्विनी	७
परमात्र च वैदेहा भ्रात्या दास्यति वासवः ।	
यद्दध्नममृतप्रत्य सुराणामपि दुर्लभम्	८
तदन्न मैथिली प्राप्य पिबत्येन्द्रादिदं विवति ।	

पुराणां च पुढें होणारे एक फारन भोठें वार्य मीं श्रवण केलें आहे आणि ज्याप्रमाणें पुराणांत श्रवण करून तें तार्य मला विदित झालें आहे त्याप्रमाणें तपश्चर्चेच्या योगानेही तें मीं अवलोकन केलें आहे. ३ २१ वा कुतूबची कीर्ति गद्दिगत करणारा कोणी दशरथ झणून राजा होईल आणि लाला राम ह्या नावाचा महातेजस्वी पुत्र होईल. ४

तो अमोघपराक्रमी पित्याची आज्ञा सत्यावन्न भ्रात्या लक्ष्मणासहर्तमान अरण्यामध्ये जाईल; ५. देवदानवाना अवध्व आणि राक्षसांचा अधिपति अया राजननामक गधम त्याची भार्या जनस्थानांतून हरण करून नेईल ६ व हरण करून नेण्यानेतर भोग्य वस्तु, मद्य आणि भोज्य पदार्थ खाऊन योगानें तो निचें मन वळविण्याचाही प्रयत्न करील. तथापि, दुःखामें मम झालेली ती मद्रामायवती यशस्विनी रामपत्नी झोंडी एक राणार नाही. ७

तदनंतर त्रिदेहराजकन्या सीता छुधित आहे हें जाणून अमृततुल्य आणि देवानाही दुर्लभ असे परमात्रसंज्ञक अन्न इंद्र तिला देईल. ८ तें अन्न " इंद्रा-पामून हें प्राप्त झालें आहे " असे समजून माता म्वांशरील आणि प्रथमतः

अग्रमुद्धृत्य रामाय भूतले निर्वापिष्यति	९
यदि जीयति मे भर्ता लक्ष्मणो वापि देवः ।	
देवत्वं गच्छन्नोर्वापि तयोरक्षमिदं त्विति	१०
एष्यन्ति प्रेषितास्तत्र रामदूता ध्रुवंगमाः ।	
आरयेया राममहिषी त्वया तेभ्यो विहंगम	११
सर्वथा तु न गन्तव्यमीदृशः क्व गमिष्यसि ।	
देशकालौ प्रतीक्ष्यस्य पक्षी त्वं प्रतिपत्स्यसे	१०
उत्सहेयमह कर्तुमद्यैव त्वां सपक्षकम् ।	
इहस्पस्त्य हि लोकानां हितं कार्यं करिष्यसि	१३
त्वयापि खलु तत्कार्यं तयोश्च नृपपुत्रयोः ।	
ब्राह्मणानां गुरुणा च मुनीनां वासद्यस्य च	१४
इच्छाम्यहमपि द्रष्टुं भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।	

सर्गातील काही अक्षरं कडून रामाच्या उद्देशाने ती भूतलावर अर्पण करील ९ व ते भूतलावर अर्पण करिताना " माझा भर्ता आणि देव लक्ष्मण जर जिवंत असतील किंवा देव न पडले असतील तर त्यांना हे अक्षर प्राप्त होईल. " असे ती झाले १० तेथे सतिस्था शोवाकरिता पाठविलेले रामदूत वानर येतील. त्यांना, हे पक्षी, रामपत्नी सीता वीठे आहे ते तू निवेदन कर. ११

सारांश, काही जरी झाले तरी तुला येथून जाता उपयोजनी नाही तु अशा प्रकारचा असताना कोठे जाशील ? देश आणि काल त्याची तू वाट पहा द्यावे आर्योभाग तुला पक्ष प्राप्त होतील. १२ तुला अज्ञच्या आज्ञेपक्षयुक्त करण्याची माझा उद्देश आहे (परंतु पक्ष प्राप्त झाल्यावर तू हे स्थान सोडून प्राण्याचा संभव असू शकते वदाचित् देवकार्ये तुझ्या हातून होणार नाही. त्यासच माझ नमो तसे परीत नाही) तु मेथे राहूनच लोकाना हितपद अर्थ द्या करशील. १३ ते कार्य माझारण लोकांचेच नसून श्रेष्ठ माझ्या मुनि, इंद्र आणि ते राजपुत्रार गमलक्ष्मण त्यांचेही आहे आणि ते तुझ्या हातून होण्यास योग्य आहे. १४

आता रामलक्ष्मणांना अर्पणेदन करण्याची माझी ही इच्छा आहे, पंडित.

नेच्छे चिर धारयितुं प्राणांस्त्येक्ष्ये कलेवरम् १५

महर्षिस्तवमर्चादेवं दृष्टतत्त्वार्थदर्शनः १६

इत्यापि श्रीमद्रा० बान्मी० आदि० किष्कि० द्विषणितमः ममः ॥६२॥ [२३२०]

त्रिषष्टेमः समः ॥ ६३ ॥

पतैरभ्यैश्च बहुभिर्वाङ्मयैर्वाङ्मयविशारदः ।

मां प्रशस्याभ्यनुगाप्य प्रविष्टः स स्वमालयम् १

कंदरात्तु चिसर्पिन्वा पर्वतस्य शनैः शनैः ।

अहं विन्ध्यं समाह्वय मयनः प्रतिपालये २

अथ त्वेतस्य कालस्य वर्षे साप्रशतं गतम् ।

देशकालप्रनिश्चोऽस्मि हृदि कृत्वा मुनेर्वचः ३

महाप्रस्थानमासाद्य स्वर्गते तु निशाकरे ।

मां निर्दहति संतापो चित्कर्यहुमिश्रृतम् ४

इतना शर्षकाल लोटेपर्यंत प्राण धारण करून राहण्याची माझी इच्छा नाही; म्हणून मी जाता लघरच त्या देहाचा त्याग करीन." १५. त्याप्रमाणे तत्त्व-ज्ञानसंपन्न झालेल्या त्या निशाकरमहर्षांनी त्याला सांगितले. १६

त्याप्रमाणे महासुनिवासांकिप्रगात श्रीमद्रामायणसंस्कृत आदिकाव्यानील

किष्किंधाकांडार्पकां वासटावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ६२ ॥

त्याच अशाच प्रश्नारथ्या तुमच्या पुच्छळ वाण्यांनी माझी प्रशंसा करून आणि मला निगेप देऊन तें संभाषण करव्याम-यें श्रेष्ठ असलेले निशाकरमुनि आपल्या निशासाधानामध्ये प्रविष्ट झाले. १ नंतर मी हट्ट हट्ट पर्वताच्या गुहेपासून बाहेर निघालो आणि विंध्याचलाच्या शिखरावर आरूढ होऊन तुमची वाट पाहत बसलो. २ आज त्या गोष्टीला पुर्ण पुरी संकडों वर्षे लोटून गेली आहेत आणि तेव्हापासून मी त्या मुनींचे वचन मनांत धरून तुम्हीं वेढ्यां व कीडे दृष्टीपट्टा यांची वाट पहात बसलो अहं ३ महाप्रस्थानाचे अवलंबून करून निशाकरमुनि स्वर्गाला चार्तून त्या शानंतर अनेक त्रिचासनां व्याप्त झालेल्या माझ्या अंगाचा एक-सारख्या संतापामुळे दाह होत आहे आणि प्राण देण्याचा जो विचार माझ्या मनात आला होता तो त्या मुनींच्या शब्दावरून मी रहित करून बसलो आहे. ४

उदितां मरणे बुद्धिं मुनिवाक्येर्निवर्तये ।	
बुद्धियां तेन मे दत्ता प्राणानां रक्षणे मम ।	
सा मेपनयते दुःखं दीप्तेवाग्निशिखा तम-	५
बुद्ध्यता च मया वीर्ये रावणस्य दुरात्मनः ।	
पुत्र. संतर्जितो वाग्भिर्न ज्ञाता मैथिलीं कथम्	६
तस्या विलपितं ध्रुत्वा तौ च सीतावियोजितौ ।	
न मे दशरथस्नेहात्पुत्रेणोत्पादितं प्रियम्	७
तस्य त्वेषं द्रुवाणस्य संहतैर्वांनरैः सह ।	
उत्पेततुस्तदा पक्षौ समक्षं घनचारिणाम्	८
स दृष्ट्वा स्थां तनु पक्षैरुद्धतैररुणच्छदैः ।	
प्रहर्षमतुलं लेभे वानरांश्चेदमब्रवीत्	९
निशाकरस्य राजपे. प्रसादादग्निनौजस. ।	
आदित्यराशिमनिर्दग्धौ पक्षौ पुनरपस्थितौ	१०

अमीची उज्ज्वल ज्वाला ज्याप्रमाणे अंधकाराचा नाश करिते त्याप्रमाणे मादया प्राणरक्षणाकरिता त्या महर्षींनी जी मला बुद्धि दिली ती मादया दुःखाचा परिहार करित आहे. ५. दुरात्म्या रावणाचे वीर्य (मादया पुत्रादयः वीर्यापेक्षा कमी आहे हे) मला ठाळूक असल्यामुळे " तू मैथिलीचे रक्षण कसे केलें नाहीं ? " म्हणून मी पुत्राची शब्दाच्या योगानें चाणचीच खरलपट्टी काढिली. ६ (' हे राम, हे लक्ष्मण, ' अशा प्रकारचा) तिचा विलाप श्रवण कळत आणि अर्धात्य सन्निधा स्थाना विवोग झाला आहे असे ऐवून दशरथाचे ठिकाणी अनलेल्या प्रेमांमुळे मला प्रिय अशी जी अवश्य कर्तव्य गोष्ट ती मादया पुत्राचे केली नाहीं. ७

ज्याप्रमाणे एकत्र जमलेल्या वानराणहवर्तमान तो संपत्ति भावण करीत असताना त्या वनचर वानरासमस्त त्यांना पल फुटले. ८ तेव्हा आपले शरीर नूतन फुटलेल्या धरणवर्ष पक्षींनी युक्त झाले आहे असे अवगोचन करून त्या संपातीला अनुपम दर्प झाला आणि तो वानराना म्हणाला ९ " अदरिमित सामर्थ्यावान् निशाकररात्राणां प्रसादाने सूर्यकारिणां दग्ध झालेले पंत मला

यौवने वर्तमानस्य ममासीद्यः पराक्रमः ।

तमेवाद्यावगच्छामि वल पोरुगमेव च ११

सर्वथा क्रियतां यत्नः सीतामधिगमिष्यथ ।

पक्षलाभो ममायं च सिद्धिप्रत्ययकारकः १०

इत्युक्त्या नान्दृग्निर्वाहसंपातिः पतगोत्तमः ।

उत्पपात गिरेः शृङ्गाजिज्ञासुः स्वगमो गतिम् १३

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा प्रतिसंहृष्टमानसाः ।

धभ्युर्हरिशार्दूला चिक्रमाभ्युदयोन्मुखाः १४

अथ पवनसमानचिक्रमा प्लुषावग- प्रतिलब्धपौरुषाः ।

अभिजिद्भिमुखां दिश ययुर्जनकमुतापरिमार्गणोन्मुखाः १५

इत्यार्षे धीमद्रा० वाल्मी० आदि० त्रिकि० त्रिपटितमः सर्गः ॥ २३ ॥ [२३३५]

पुनरपि फुटले, १० त्यासुळे यौवनावस्थेमध्ये असताना माझ्या ठिकाणी जो पराक्रम वसत होता तोच पराक्रम व सामर्थ्य आज मला प्राप्त झाले आहे असे मला वाटते, ११ ह्याशब्द, तुम्ही सर्वप्रकारे यत्न करा म्हणजे सीतेचा शोध लागेल. कारण, (ज्या गोष्टी निशाकरमदर्थीनीं सांगितल्या त्यापैकी) मला, परत्याचा लाभ झाला ही गोष्ट तुमचा प्रयत्न सिद्धीम जाईल असा विश्वास तुमचे ठिकाणी उत्पन्न करण्यासारखी झाली आहे. १२

ह्याप्रमाणे त्या मर्ष वानराना सागुन तो आशाशमनेचे संचार करणारा पक्षिश्रेष्ठ संपानि आपणाला पूर्वीप्रमाणे गति प्राप्त झाली आहे किंवा नाही हे पाहण्या- करिता विश्वाचलाच्या दिक्षरापासून उद्भव गेला. १३ तेव्हा त्याचे भाषण श्रवण करून मनामध्ये संतुष्ट झालेले वानरश्रेष्ठ प्रयत्नसाध्य जो गतिप्राप्तिरूप अभ्युदय तो करून घेण्याविषयी उत्सुक झाल. १४ साराश, (संपातीचे भाषण श्रवण केल्या) नंतर गतीने वायुची बरोबरी करणारे आणि त्याच्या भाषणामुळे धैर्य झालेले ते वानरश्रेष्ठ जनकद्वयेचा शोध सावण्याविषयी उत्सुक होऊन अभिजिद् नक्षत्राचे संमुख असलेल्या (दक्षिण) दिशेकडे चालते झाले. १५

ह्याप्रमाणे महामुर्धेवात्मोक्तिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिशान्वातील

त्रिकिंधान्वादीपैकी त्रेसष्टावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ६३ ॥

चतुषष्टितमः सर्गः ।

आख्याता गृध्रराजेन समुत्प्लुत्य प्लवंगमाः ।	
संगताः प्रतिसंयुक्ता विनेदुः सिंहाविक्रमाः	१
संपातेर्वचने श्रुत्वा हरयो रावणक्षयम् ।	
दृष्ट्वाः सागरमाजग्मुः सीतादर्शनकाङ्क्षिणः	२
अभिगम्य तु तं देशं ददृशुर्भोमाविक्रमाः ।	
कृत्स्नं लोकस्य महतः प्रतिविम्बमयस्थितम्	३
दक्षिणस्य समुद्रस्य समासाद्योत्तरां दिशम् ।	
संनियेशं ततश्चक्रुर्हरिषीरा महायलाः	४
प्रसुप्तमिव चान्यत्र क्रीडन्तमिव चान्यतः ।	
एक्षिन्त्पर्वतमात्रैश्च जलराशिभिरावृतम्	५
संकुलं दानवेन्द्रेश्च पातालतलयासिभिः ।	
रोमहर्षकरं दृष्ट्वा विपेदुः कपिकुजराः	६

गृध्रराज संपातीनें सोतेषां वृत्तात् सागितला असतां आनदित सांलेले तं सिंहासारखे पराक्रमी वानर उदया मार्दन एवञ्च जुळुने आणि गर्जना करुं लागले. १ संपातीनें मापण श्रवण करिताक्षणी रावणक्षयाचा वदेष मनात धरून सीतेच्या दर्शनाची इच्छा करणारे वानर आनंदित होऊन समुद्राकडे गेले. २ आणि त्या घानरासीरूप प्रदेशाचा जाऊन पर्वतानंतर उदा ठिंहाणी चंद्रसूर्य-प्रभृति प्रहांसद्वर्तमान सर्व गुलोद्यानें पूर्णवर्णे प्रतिविंब पडलेले असते तो समुद्र रया भयंकरपराक्रमी वानरांनीं अवलोकन केला. ३

नंतर रया महायलाश्च वानरवीरांनीं दक्षिण समुद्राच्या उत्तर तीरावर लड दिला. ४ कोठे कोठे लाटा मुळीच नसत्यामुळे तो समुद्र गाड निदिश्य शास्त्रा-सारखा भासत होता, कोठे कोठे लाटा उरळत असल्यामुळे शीडा करीत आहे असा दिवत होता, कोठे कोठे पर्वतप्राय जलतरंगानीं व्याप्त झालेला दिवत होता ५ आणि कोठे कोठे पातालनिवासी दानवाधिपतींनीं तो मजबूत नेत्रेला होता. अशाप्रकारे शरीरावर रोमाच चळदिगारा तो समुद्र अवलोकन करिताक्षणी

आकाशमिव दुष्पार सागरं प्रेक्ष्य वानराः ।	
विपेदुः सहिताः सर्वे कथं कार्यमिति ध्रुवन्	७
विषण्णां घाहिनीं दृष्ट्वा सागरस्य निरीक्षणात् ।	
आश्वासयामास हरीन्मयार्तान्हरिसत्तमः	८
न विपादे मन- कार्यं विपादो दापवत्तरः ।	
विपादो हन्ति पुरुषं बाल क्रुद्ध इचोरगः	९
यो विपादे प्रसहते विक्रमे समुपस्थिते ।	
तेजसा तस्य हीनस्य पुरुषार्थो न सिद्धयति	१०
सस्यां राश्यां व्यतीतायाम्गदो वानरैः सह ।	
हरिवृद्धैः समागम्य पुनर्मन्त्रमन्त्रयत्	११
सा वानराणां घ्राजिनी परिचार्याङ्गदं यभौ ।	
घासयं परिघार्येय भरुतां घाहिनीस्थितम्	१२
कोऽन्यस्तां वानरां सेनां शक्तः स्तम्भयितुं भवेत् ।	

वानरश्रेष्ठ मनामध्ये खिन्न झाले, ६ सारांश आकाशप्रमाणे तो दुस्तर सागर अवलोकन करून सर्व वानर खिन्न झाले आणि एकत्र जुळून " पुढे काय करावे " म्हणून एकमेकांशी बोलू लागले, ७

तेव्हा समुद्र अवलोकन करितांक्षणी वानरसेना खिन्न झालेली पाहून भयभीत झालेल्या वानराना वानरश्रेष्ठ अंगद धीर देऊ लागला, ८ (तो म्हणाला) " तुम्हां मनामध्ये खेद करू नसा; खेद हा फार वाईट आहे. कारण, क्रुद्ध झालेला सर्प ज्याप्रमाणे बालकाचा घात करितो त्याप्रमाणे खेद पुरुषाचा घात करितो, ९ पराक्रम करण्याचा प्रसंग प्राप्त झालो असतो जो पुरुष विचार न करिता खिन्न होऊन वसतो त्या तेजोहीन पुरुषाचा मनोरथ कधीही सिद्धीस जात नाही, " १० असो, ती रात्र निघून गेल्यानंतर वृद्ध वृद्ध वानरांसहवर्तमान अंगद पुनरपि मसलत करू लागला, ११ सारांश, मरुद्वणांच्या सैन्यामध्ये बसलेला इंद्रचर्की काय अशा रीतीने शोभत असलेल्या अंगदाचे भोवती गराडा देऊन वानरांची ही सर्व सेना बसली १२ कारण, बालिपुत्र अंगद आणि हनुमान्

अन्यत्र चालितनयादन्यत्र च हनूमत्	१३
ततस्तान्हरिवृद्धांश्च तच्च सैन्यमरिन्दमः ।	
अनुमान्याङ्गदः श्रीमान्वाक्यमर्थेवदब्रवीत्	१४
क इदानीं महातेजा लङ्घयिष्यति सागरम् ।	
क करिष्यति सुग्रीव सत्यसंघमरिन्दमम्	१५
को वीरो योजनशत लङ्घयेत् प्लवंगमः ।	
इमांश्च यूथपान्सर्वान्मोक्षयेत्को महामयात्	१६
कस्य प्रसादाहारांश्च पुत्रांश्चैव गृहाणि च ।	
इतो निवृत्ताः पश्येम सिद्धार्थाः सुरिनो ययम्	१७
कस्य प्रसादाद्राम च लक्ष्मण च महाबलम् ।	
अभिगच्छेम संहृष्टाः सुग्रीवं च यनौकसम्	१८
यदि कश्चित्समर्थो यः सागरप्लवने हरिः ।	
स ददातिवह नः शीघ्रं पुण्यामभयदक्षिणाम्	१९
अङ्गदस्य घञः ध्रुवा न कश्चिदकिञ्चिदमब्रवीत् ।	

ह्यावाचून ती वानरी सेना आनन्दन बाल्याला दुमरा कोण बरे समर्थ प्राला
 असता ? १३ असो. तदनंतर त्या रूढ रूढ कधीच आणि त्या सैन्याचे अनुमे दन
 घेऊन शत्रूला जेरीस आणणारा वैभवशाली अंगद सुरेसूत भाषण करू लागला. १४
 (तो म्हणाला) "ह्या वेळेस कोण महातेजस्वी वानर समुद्राचे उत्रपन करील
 आणि शत्रुदमन करणाऱ्या सुग्रीवाला सख्यप्रतिज्ञ कोण करील ? १५ कोणता बरो
 वीर वानर शत्रु योजने समुद्र ओलाडून जाईल आणि ह्या सर्व वानरसेनाधि
 पतींना मोठ्या भयापासून कोण बरो मुक्त करील ? १६ कोणाच्या बरो प्रसदांमुळे
 भार्या, पुत्र व गृह आपण, येथून मनोरथ परिपूर्ण होऊन परत गेल्यावर, सुखाने
 अवलोकन करू ? १७ कोणाच्या बरो प्रसादांमुळे आम्हाला आनंदाने मदावल द्या
 राम, लक्ष्मण आणि वनवर सुमोत्र यांचे समीप जाता येईल ? १८ तुम्हापैकी
 जर कोणी वानर समुद्राचे उत्रपन करून आप्पाविषयी समर्थ असेल तर मदाने
 देण्यास वेधे आम्हाला सत्वरच पवित्र अशा अभयदक्षिणा द्यावी." १९
 हे अंगदाचे भाषण श्रवण केल्यावर कोणीही वानर काही एक बोलला. ती सर्वही

स्तिमितेनाभवत्सर्वा सा तत्र हरिव्याहिनी २०

पुनरथाद्गदः प्राह तान्द्वरान्दरिसत्तमः २६

सर्वे बलवतां श्रेष्ठा भवन्तो दृढविक्रमाः ।

व्यपदेशकुले जाताः पूजिताश्चाप्यभिक्षणक्षः २०

न हि वो गमने सङ्गः कदाचित्कस्यचिद्भवेत् ।

पृथग्ध्वं यस्य या शक्तिः श्रुत्वा श्रुत्वागर्भभाः ६३

इत्यापि श्रीमशा० बाल्मी० आदि० किष्कि० चतुषष्टितमः सर्गः ॥६४॥ [३५८]

पञ्चषष्टितम सर्ग ।

अथाङ्गद्वयचः ध्रुत्वा ते सर्वे वानरपंथाः ।

स्थ स्थं गतौ समुत्साहमृचुस्तत्र यथाक्रमम् १

गजो गवाक्षो गवयः शरभा गन्धमादनः ।

मैन्दश्चद्विविदश्चैत्र अद्गदो जाम्बवांस्तथा २

अथमापे गजस्तत्र श्रुत्यं दद्यायोजनम् ।

गवाक्षो योजनान्याह गमिष्यामीति विशतिम् ३

वानरसेना तेषु जग्गी कहीं त्वि मित द्योक्त राहिली. २० तेषु पुनरपि वानरश्रेष्ठ
अंगद एव वानरानां म्हाणाला २१ " तुम्ही सर्वही बलवानामध्ये श्रेष्ठ अमून
मर्वही महापराक्रमी आहात. इतर्केच नन्हे; परंतु, मर्वही निष्कन्ध कुलामध्ये
उत्पन्न झालेले अमून पापामासंबंधाने तुम्ही सर्व वारंवार प्रजन्मेमही पात्र झाला
आहात. २२ तात्पर्य, तुम्हांपैकी कोणचीही गाने कधीही कुठित होत नाही.
ह्यास्तव, हे वानरश्रेष्ठही, मार्ग उर्लषण करून जाण्याविषयी आपआपल्या साम-
र्थ्याला अनुसस्न तुम्ही काय ते सागा. " २३

ह्याप्रमाणे महामुनिवा-मीतिप्रणीत श्रीमशामायणसंज्ञक आदिकान्यातील

द्विर्द्विधाकादापित्री चौराणां सर्ग समाप्त झाला ॥ ६४ ॥

नंतर अंगदाने मापण श्रवण केल्यावर ते सर्वही वानरश्रेष्ठ गतीसंबंधाने अनुक्रमे
आपआपले सामर्थ्य कथन करू लागले. १ गज, गवाक्ष, गवय, शरभ, गंधमादन,
मैन्द, द्विविद, अंगद आणि जांबवान् ह्यांनी आपआपले सामर्थ्य कथन केले. २
पैकी गज म्हाणाला " मी दहा योजने उडी मारान. " गवाक्ष म्हाणाला " मी

शरभो वानरस्तत्र वानरांस्तानुवाचह ।	
निशत तु गमिष्यामि योजनानां प्लवंगमा	४
चत्वारिंशदमिष्यामि योजनानां न सशय	५
वानरास्तु महातेजा अत्रवीद्वन्धमादन ।	
योजनानां गमिष्यामि पञ्चाशत् न सशय	६
मैन्दस्तु वानरस्तत्र वानरांस्तानुवाच ॥ ।	
योजनानां पर षष्टिमहं ह्रवितुमुखहे	७
ततस्तत्र महातेजा द्विविद-प्रत्यभापत ।	
गमिष्यामि न संदेह-ससर्ति योजनान्यहम्	८
सुषेणस्तु महातेजा सत्त्वघान्कपिलसम ।	
अशीतिं प्रतिजानेहं योजनानां पराक्रमे	९
तेषां कथयतां तत्र सर्वास्ताननुमान्य च ।	
ततो वृद्धतमस्तेषां जाम्बवान्प्रत्यभापत	१०
पूर्वमस्माकमप्यासीत्काश्चिदिति पराक्रम ।	
ते वयं घयसः पारमनुप्राप्ता स्म साप्रतम्	११

वीर योजने मारीच " ३ हें ऐकून शरभवानर तथे जुळलेल्या वानरांना म्हणाला
मी तास योजने उद्गाण करीन " ४ तदनंतर ऋषभवानर त्या वानरांना म्हणाला
" मी एका उडीसरसा चाळीस योजने निःसशय जाईन " ५

नंतर महातेजसी गघमादन वानराना म्हणाला " मी पञ्चास योजने उडी
मारिच ह्यात सशय नाही " ६ तदनंतर मैन्दवानर तथे जुळलेल्या वानराना
म्हणाला " माझ्या अर्गी साठ योजने उद्घून जाण्याचें सामर्थ्य आहे " ७ तें
एकून महातेजस्वी द्विविद म्हणाला " मी सत्तर योजने उडी मारिच ह्यात
संदेह नाही " ८ तेव्हा महातेजस्वी व धैर्यवान् वानरश्रेष्ठ सुषेण म्हणाला
" गमनाविषयी ऐशी योजनाची तर मी प्रतिज्ञाच करितों " ९ ह्याप्रमाणे ते
वानर सागत असणाऱ्या रथा सर्वांना अनुमोदन देऊन त्यातील सर्वांत श्रेष्ठ
जाववान् म्हणाला ११ " पूर्वी आमच्याही अगात बरीच लांब उडी मारण्याचा
काही पराक्रम होता, परंतु, साप्रत आमच्या वयाची अमर्दी पराक्रमां शालेली
आहे ११

किं तु नैवं गते शक्यमिदं कार्यमुपेक्षितुम् ।	
यद्यं कपिराजश्च रामश्च कृतनिश्चयौ	१०
सांप्रतं कालमस्माकं या गनिस्तां निबोधत ।	
गवर्तिं योजनानां तु गमिष्यामि न संशयः	१३
तांश्च सर्वान्दरिश्त्रेष्ठाञ्जाम्बवानिदमग्रवीत् ।	
न खल्वेतावदेवासीद्व्रमने मे पराक्रमः	१४
मया वैरोचने यज्ञे प्रभविष्णुः स्वनातनः ।	
प्रदक्षिणीकृतः पूर्वं क्रममाणस्त्रिविक्रम	१५
स इदानीमहं वृद्धः प्लथेन मन्दविक्रमः ।	
यौधने च तद्दक्षीण्णे घञ्जमप्रतिभं परम्	१६
संप्रत्येतावदेवाद्य शक्यं मे गमने स्वतः ।	
नैतावता च संसिद्धिः कार्यस्यास्य भविष्यति	१७
अथोत्तरमुदारार्थमग्रवाद्ब्रह्मदस्तदा ।	
अनुमान्य तदा प्राज्ञो जाम्बवन्तं महाकपिम्	१८

तयापि, अमा जरी प्रकार आहे तरी ज्या कार्याकरिता वानरराज मुग्धीव आणि राम त्याचा निश्चय झालेला आहे त्या त्या कार्याची उपेक्षा करणे योग्य नाही, १२ तस्मान्, सांप्रतकालीं गमनाविषयी आमचें काय सामर्थ्य आहे हें तुम्हीं ऐतून प्या. मी अद्यापिही नश्वद योजनें उद्ये मारीत त्यात संशय नाही. " १३ ह्यानंतर त्या सर्व वानरश्रेष्ठाना जाबवान पुनरपि म्हणाला "गमनाविषयीं माझे सामर्थ्य बांकी येवटेंच नव्हतें. १४ विरोचनपुत्र यलि यज्ञ काण्वास चतुष्क झाला असताता जयशील अगा जो विष्णु तो पूर्वी जेव्हां तीन पार्श्वानीं श्रेणोपय म्यास वरू लागला तेव्हां मी त्याला प्रदक्षिणा केलेली आहे. १५

परंतु, सांप्रत मी वृद्ध झालों असल्यामुळे गमनाविषयीं माझे सामर्थ्य कमी झालें आहे. त्या वेळीं यौवनावस्थेमध्ये माझे ठिकाणीं मोठें अत्रतिम सामर्थ्य होतें. १६ सांप्रत एका उद्येसरसें काय तें नश्वद योजनेच उद्दंघून जाण्याचें माझे सामर्थ्य आहे, परंतु, येवडयानें त्या कार्याची सिद्धि होणार नाही. " १७ ह्यानंतर जांबवानाला अनुमादन देऊन अंगदानें उदार अर्थानें मरलेले असें भाषण केलें. सारांश, ज्ञानी अंगद महाकपि जांबवानाचें म्हणणें मान्य करून म्हणाला १८

अहमेतद्रामिष्यामि योजनानां शत महत् ।	
निवर्तने तु मे शक्तिः स्यान्न वेति न निश्चितम्	१९
तमुवाच हरिश्चेष्टुः जाम्बवान्गाङ्गकोविदः ।	
हायते गमनं शक्तिस्तव ह्ययं शसत्तम	२०
कामं शतसहस्रं वा नष्टेयं विधिरुच्यते ।	
योजनानां भवान्कलको गन्तुं प्रतिनिवर्तितुम्	२१
न हि प्रेषयिता सात स्वामी प्रेष्य कथंचन ।	
भवताय जनः सर्वं प्रेष्यं प्लुगसत्तम	२२
भवान्कलत्रमस्माकं स्वामिभावे व्यवस्थितः ।	
स्वामी कलत्रसैन्यस्य गतिरेषा पतनप	२३
अपि धै तस्य कार्यस्य भवान्मूलमरिदमः ।	
तस्मात्कलत्रवत्तात प्रतिपाह्यः सदा भवान्	

मूलमथस्य संरक्षणमप कार्यविदां नयः ।	
मूले हि सति सिद्धयन्ति गुणाः सर्वे फलोदयाः २५	२५
तद्भवानस्य कार्यस्य साधनं सत्याविक्रमः ।	
बुद्धिचिक्रममपन्नो हेतुरत्र परंतप २६	२६
गुरुश्च गुरुपुत्रश्च त्वं हि नः कपिसत्तम ।	
भवन्तनाश्रित्य वयं समर्था ह्यर्थसाधनं २७	२७
उक्तवाक्यं महाप्राज्ञ जाम्बवन्तं महाकपि ।	
प्रसूयाचोत्तरं वाक्यं यालिसूनुस्याद्गदः २८	२८
यदि नाहं गमिष्यामि नान्यो वानरपुंगवः ।	
पुनः स्वस्त्रियद्मस्माभिः कार्यं प्रायोपवेशनम् २९	२९
न ह्यरुत्था हरिपतेः संदेश तस्य धीमतः ।	
तत्रापि गत्वा प्राणानां न पदये परिगक्षणम् ३०	३०
स हि प्रसादे चात्यथंकोपे च हरिरिभ्वर ।	

गोष्ठीचे मूल रक्षण करून ठेविले पाठिजे, असा सर्ववेरया पुरपाचा न्याय आहे कारण, मूल जर कायम असेल तर इतर सर्व किरकोळ गोष्ठीमिद्धीस जातात. २५ तस्मान्, हे अमोघपराक्रमी दानुतापना अंगदा, बुद्धि आणि पराक्रम ह्यांनी सपन्न झालेला तूच ह्या कार्यसिद्धीचे साधन व मूल आहेस. २६ हे वानरश्रेष्ठ, तू आमचा गुर असून गुरुपुत्रही आहेस आणि म्हणूनच तुला आश्रय घेऊन आम्ही कोणतीही गोष्ट मिद्धीस नेण्यास समर्थ आहोत " २७

ह्याप्रमाणे महाबुद्धिमान् जाम्बवान् अंगदाशी भाषण करून स्वस्थ बसला असता महाकपि बालिपुत्र अंगदाने त्याला उत्तर केलें कीं, २८ मी तर गेलों नाहीं तर समुद्र उल्लूखून जाण्यास समर्थ असा दुसरा कोणीही वनरश्रेष्ठ नाहीं ते-हा पुनरपि हें प्रायोपवेशनच आम्हाला करणें भाग येईल. २९ कारण, त्या विचारी वानरराज सुग्रीवाची आज्ञा आपल्या हातून शक्यतास गेली नाहीं तर प्राणांचें रक्षण होण्याचा संभव मला दिसत नाहीं आणि लक्ष्मणें जरी मी गेलों तरी पुनरपि परत येण्याचें सामर्थ्य नसल्यामुळे प्राणरक्षण होईल असें मला वाटत नाहीं. ३० साराश, एकाचावर कृपा करण्याविषयी आणि एकाचावर अत्यंत बुद्ध

अहमेतद्गामिष्यामि योजनानां शतं महत् ।	
नियतं तु मे शक्ति स्यान्न चेति न निश्चितम्	१९
तमुवाच हरिश्चेष्टं जाम्बवान्वाक्यकोविदः ।	
शायते गमने शक्तिस्तव द्वयृक्षसत्तम	२०
कामं शतसहस्रं वा नह्येष विधिरुच्यते ।	
योजनानां भवान्छक्तो गन्तुं प्रतिनिवर्तितुम्	२१
न हि प्रेषयिता तात स्वामी प्रेष्यः कथंचन ।	
भवतायं जनः सर्वः प्रेष्यः प्लवगसत्तम	२२
भवान्कलत्रमस्माकं स्वामिप्राप्ते व्ययस्थितः ।	
स्वामी कलत्रं सैन्यस्य गतिरेवा परं नप	२३
अपि यै तस्य कार्यस्य भवान्मूलमरिन्दम ।	
तस्मात्कलत्रवत्तात प्रतिपास्यः सदा भवान्	२४

“ मीक्षी प्रचंड शंभर योजने उड्डन जाईन; परंतु, फिस्न परत येण्याला माझे अंगी सामर्थ्य राईल त्रिवा नाही ह्याची खात्री वाटत नाही. ” १९

ह्यावर वानरश्रेष्ठ अंगदाला सभाषण करण्यामध्ये निपुण असलेला जादवान् म्हणाला “ हे ऋक्षवानरश्रेष्ठा, गमनाविषयी तुझे सामर्थ्य किती आहे हे मी जाणित आहे. २० तू शंभर अथवा हजार योजनेही जाऊन परत येण्यास समर्थ आहेस; परंतु, असें करणे योग्य नाही २१ कारण, बा अंगदा, दुसऱ्याना पाठविण रा जो स्वामी त्यालाच इतरांनी पाठविणे योग्य नाही हे वानरश्रेष्ठा, हा सर्वदा वानरसमुदाय, तुझा सेवक आहे. २२ स्वामी ह्या नात्याने असलेला तू आम्हाला भायेंद्रया न्यानी आहेस (म्हणजे जिवात जीव आहे तोपर्यंत पतीने ज्याप्रमाणे भायेंद्र रक्षण करणे योग्य आहे त्याप्रमाणे आम्ही सर्व वानरांनी जिवात जीव आहे तोपर्यंत तुझे रक्षण करणे योग्य आहे.) तात्पर्य, हे शत्रुतापना, स्वामी हीच सैन्याची भाषा होय. तोच सैन्याचा आधार आहे. २३

हे शत्रुदमना, ते कार्य सिद्धीस जाण्याला मुख्य आधार तूच आहेस. तस्मात्, बा अंगदा, भायेंद्रप्रमाणे आम्हाला तुझे सर्वदा रक्षण वळे पाहिजे. २४ कोणत्याही

मूलमध्यस्य संरक्षणमप कार्यविदां नय ।	
मूले हि सति सिद्धयन्ति गुणाः सर्वे फलोद्याः २५	
तद्भवानस्य कार्यस्य साधनं सत्याविक्रम ।	
बुद्धिविक्रमसंपन्नो हेतुरत्र परंतप २६	
गुरुश्च गुरुपुत्रश्च त्व हि नः कपिसत्तम ।	
भवन्तमाश्रित्य धर्मं समर्था ह्यर्थसाधने २७	
उक्तवाक्यं महाप्राज्ञ जाग्रथवन्तं महाकपि ।	
प्रत्युवाचोत्तरं वाक्यं बालिपुत्रथाद्गदः २८	
यदि नाहं गमिष्यामि नान्यो वानरपुंगवः ।	
पुनः स्वल्पिदमस्माभिः कार्यं प्रायोपवेशनम् २९	
न ह्यकृत्वा हरिपतेः संदेश तस्य धीमतः ।	
तत्रापि गत्वा प्राणानां न पश्ये परिष्क्षणम् ३०	
स हि प्रसादे चात्यर्थकोपे च हरिरीश्वर ।	

गोष्ठीचं मूल रक्षण करून ठेविलें पाहिजे, अमा सर्ववेत्ता पुरपाचा न्याय आहे. कारण, मूठ जर कायम अमेल तर इतर सर्व किरकोळ गोष्ठी मिडीस जातात. २५ तन्मान्, हे अमोघपराक्रमी धनुतापना अंगदा, बुद्धि आणि पराक्रम ह्यानी संपन्न अमलेला नूच ह्या कार्यसिद्धीचें साधन व मूळ आहेस. २६ हे वानरधेण, तूं आमचा गुरु असून गुरुपुत्रही आहेम आणि म्हणूनच तुम्हा आश्रय घरून आम्ही कोणतीही गोष्ट मिडीम नेण्यास समर्थ आहांत " २७

त्याप्रमाणें महाबुद्धिमान् जाब्यान् अंगदाचीं भाषण करून स्वस्थ बसला अस्तथा महाकपि बालिपुत्र अंगदानें त्याला उत्तर कळें कीं, २८ मी जर गेलों नाहीं तर समुद्र उडून जाण्यास समर्थ असा दुमरा कोणीही वानरधेण नाहीं. तेव्हा पुनरपि हें प्रायोपवेशनच आम्हाला करणें भाग येईल. २९ कारण, त्या निचारी वानरराज सुप्रीवाची आज्ञा आपल्या हातून शेवटास गेली नाहीं तर प्राणांचे रक्षण होण्याचा संभव मला दिसत नाहीं आणि लक्ष्मणचें जरी मी गेलों तरी पुनरपि परत येण्याचें सामर्थ्य नसल्यामुळें प्राणरक्षण होईल अमें मला वाटत नाहीं. ३० सारास, एकाचावर वृषा करण्याविषयी आणि एकाचावर अत्यंत बुद्ध

अतीत्य तस्य संदेशं विनाशो गमने भवेत् ३१

तत्तथा ह्यस्य कार्यस्य न भवत्यन्यथा गतिः ।

नद्भवानिव दृष्टार्थः सन्निवृत्तयितुमर्हति ३२

सोऽह्यदेन तदा वीरः प्रत्युक्तः प्लवगर्षभः ।

जाम्बवानुत्तमं वान्यं प्रोवाचेदं ततोऽद्गदम् ३३

तस्य ते वीर कार्यस्य न किञ्चित्परिहास्यते ।

एष संचोदयाम्येन यः कार्यं साधयिष्यति ३४

ततः प्रतीतं प्लवतां परिष्टमेकान्तमाश्रित्य सुखोपधिष्टम् ।

संचोदयामास हरिप्रवीरो हरिप्रवीरं हनुमन्तमेव ३५

इत्यार्षे श्रीमद्राम० बाल्मी० आदि० किष्किन्धा० षडशष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥ [३३९३]

षडशष्टितमः सर्गः ।

अनेकगतसाहस्रिं विपण्णं हरिवाहिनीम् ।

जाम्बवान्समुद्गीक्ष्यैवं हनूमन्तमथाववीत् १

होभाविपर्यो तो सुग्रीववानर समर्थ आदि. तेवदा त्याच्या आक्षेपे जल्पन करून
अपण किष्किंधानगरीत गेलो असता आपला घात हा होणारच. ३१

तात्पर्य, हे समुद्रलंपनरूप कार्य सिद्धीस जाईल असा रीतीने तुच अनुभवी
असण्यामुळे काही उपाय शोधून काढावाच हे योग्य आहे. " ३२ ह्याप्रमाणे
अंगनाने त्या वीर वानश्रेष्ठ जाम्बवानाला सांगितले असता जाम्बवानाने अशा
रीतीने अंगदाशी एकूट भाषण केले. ३३ (तो म्हणाला) " हे वीरा, तुझ्या
ह्या कार्यात काही कमी पडणार नाही. हे कार्य जो सिद्धीस नेणारा आहे त्याला
हा मी आताच सांगतो. " ३४ ह्याप्रमाणे अंगदाला सांगितल्यानंतर उडी मार-
णाऱ्यामध्ये श्रेष्ठ म्हणून कसोटीला उतरलेल्या आणि एकात थ्यालाचा आश्रय करून
स्वस्थ बसलेल्या वानरश्रेष्ठ हनुमानाशी वानरवीर जाम्बवान भाषण करू लागला. ३५

ह्याप्रमाणे महासुनिवन्मीक्षिणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यातील

किष्किंधाकांडानैकीं पामशवा सर्गं समाप्तं ज्ञात्वा ॥ ६५ ॥

अनेक लक्ष वीरानी युक्त असलेली ती वानरसेना खिन्न झालेली अवलोकून
वरून जाम्बवान् हनुमानाला म्हणाला १ " हे वीरा हनुमाना, तूं सर्व शास्त्रवेदान-

धीर वानरलोमस्य सर्वशास्त्रविदा वर ।	
नृणीमैशान्तमाश्रित्य हनूमन्नि न जल्पसि	२
हनूमन्हरिरानस्य सुग्रीवस्य समो ह्यसि ।	
रामलक्ष्मणयोश्चापि तेजसा च जलेन च	३
शरिष्णेमिन पुत्रो वनतेयो महाबल ।	
गरुत्मानिय विरघात उत्तम सर्वपक्षिणाम्	४
बहुशो हि मया ऋष सागरे स महाबल ।	
भुजगानुद्धर-पक्षी महाबहुमहाबल	५
पक्षवोर्यद्बल तस्य भुजवीर्यबल तव ।	
विश्रमश्चापि तेजश्च न त तेनापह्रायते	६
बल बुद्धिश्च तेजश्च मत्स्य च हरिपुंगव ।	
त्रिदिशं स्वधभूतेषु किमात्मान न सज्जमे	७
अप्सरसाप्सरसा श्रेष्ठा विरघाता पुञ्जिह्वस्यता ।	
अश्वनेनि विरघाता पत्नी केसरिणो हरे	८

मध्वे श्रेष्ठ असताना एसाताचा आश्रय करून राव्य वसला आहेस आणि वानराच्या कर्न-यासवधाने वहीच भाषण करीत नाहीस हे काय ? हे हनुमाना, तेज आणि बल ह्यांच्या योगाने तू वनरान सुप्रास आता रामल मण ह्याची बरोबरी करणारा आहेस ३ कादश्याचा पुत्र तो महाबलाढय वनतेय राव्ड सर्व पश्याम ये श्रेष्ठ आहे त्याप्रमाणे तू स्व तम म्हणून विरघात आहेस ४

तो महापराक्रमी व महाबलाढय बहुपक्षा भुजगाना उचलून सागर ओलाडून नात अपमाना मी अनेक दंडा पतिता अह ५ आणि त्याच्या पक्ष चठिकाणी जे मामर्थ्य आहे तेच मामर्थ्य तुझ्या व हृचडा ठिकाणी आहे, तस्मात्, पराजम आणि तेज ह्यांसय मान तू त्या गरुणे या कमा नाहास ६ हे वानरश्रेष्ठा बल, बुद्धि तेज आणि धैर्य ही तुम ठिकाणी अम-व्याप्तके सर्व प्राण्यामध्ये श्रेष्ठ अश्रुतल्या स्वत ल तू समुद्रलपनाविपयी का वरें सज्ज करात नाहीस ? ७ *

अप्सराम य श्रेष्ठ आणि पुंनररथला ह्या नांवाने विरघात अ ती या अप्सरा हाती ताच वसरानामक वानराचा अचना ह्या नावाचा पत्ता होतो ८ ता ह्याने

विख्याता त्रिषु लोकेषु रूपेणाप्रतिमा भुवि ।	.
अभिशापाद्भृत्तात कपित्वे कामरूपिणा	९
दुहिता वानरेन्द्रस्य कुञ्जरस्य महात्मनः ।	
मानुषं विग्रहं कृत्वा रूपयौवनशालिनी	१०
विचित्रमाल्याभरणा कदाचित्क्षौमधारिणी ।	
अक्षरत्पर्वतस्याग्रे प्रावृड्भ्युदसन्निभे	११
तस्या वस्त्रं विशालाक्ष्या पीतं रक्तदश शुभम् ।	
स्थिताया पर्वतस्याग्रे मारुमोपहरच्छनैः	१२
स ददर्श ततस्तस्या वृत्तावूरु सुसहितौ ।	
स्तनौ च पीनौ सहितौ सुजात चारु चाननम्	१३
तां यलादायतथोर्णां तनुमर्ध्यां यशस्विनीम् ।	
दृष्ट्वैव शुभसर्वाङ्गीं पवनं काममोहित-	१४

सर्वं पृथगेत अप्रतिम असून त्रैलोक्यामध्ये विख्यात होती वा हनुमाना, ऋषी-
न्या शारामुळे तिला जरी वानरीचा जन्म प्राप्त झाला होता तरी त्या वानर-
जन्मामध्येही तिला स्वेच्छेप्रमाणे रूप धारण करण्याचे सामर्थ्य होतं ९ महात्म्या
कुञ्जरनामक वानराधिपतीची ती कन्या एकदा मनुष्यरूप धारण करून पर्वत-
कालच्या मेघाप्रमाणे दिसते असलेल्या पर्वतशिखरावर संचार करित होती, रूप
आणि यौवन यांच्या योगाने ती अकृकृत होती. अद्भुत पुष्पे आणि भूषणे तिने
धारण केली होती आणि ती पंढरी नेसली होती. १०-११

याप्रमाणे ती विशालनयना स्त्री पर्वतशिखरावर असताना आरक्तवर्ण दिशानी
युक्त व शुभ असले तिचे पीत वस्त्र दळू दळू वायूने उडविले १२ आणि नंतर
तिच्या चांगल्या घट्ट व गरमरीत माळ्या, पुष्ट आणि एरुमेकाला लागलेले स्नान
च आकृतीने उरकृष्ट आणि दिसण्यातही सुन्दर असले मूळ राने अवलोकन
कले १३ व जिचा जघनप्रदेश विस्तृत आहे, जिचा मध्यभाग कुश आहे आणि
जिचे सर्व अवयव उत्कृष्ट आहेत अशा रया स्त्रीला अवलोकन करिताक्षणी वायू
मदनाने अतिशयच मोहित झाला १४ इतकेच नव्हे; परंतु, आपल्या दीर्घ

स तां भुजाभ्यां दीर्घाभ्यां पर्यष्वजत मारुतः ।	
मन्मथाविष्टसर्वाङ्गो गतात्मा तामनिन्दिताम्	१५
सा तु तत्रैव सभ्रान्ता सुवता वाक्यमब्रवीत् ।	
एकपत्नीयतमिदं क्वो नाशयितुमिच्छति	१६
अञ्जनाया वचः धुर्या मारुत- प्रत्यभाषत ।	
न त्वां हिंसामि सुश्रोणि मामूत्से मनसो भयम्	१७
मनसाऽसि गतो यस्यां परिष्वज्य यशस्विनि ।	
पर्यङ्गाद्युद्धिसंपन्नस्तव पुत्रो भविष्यति	१८
महासरो महातेजा महायलपराक्रम ।	
लहघने घृघने चैव भविष्यति मया समः	१९
एषमुक्त्वा ततस्तुष्टा जननी ते महाकपे ।	
गुहायां त्वा महागहो प्रजसे प्लवगपेभ	२०

माहूर्ती रवाने तिला आलेगमही दिले आणि मदनाने ज्याचे सर्व शरीर व्याप्त झाले आहे अशा वायूने रवा निर्याप झाल्या गर्भाशयामध्ये आपले तेज प्रविष्ट केले १५

ते०६। तेथल्या तेथेच ती पवित्रता श्री गोधदून गेली आणि म्हणाली “ माझे हें पतिव्रत्य भ्रष्ट करण्याची त्रोग इच्छा रुगीत आहे ? ” १६ हें अंजनेचें भाषण श्रवण करून वायु म्हणाला “ हे सुदरि, मी तुला घात करित नाहीं, तूं मना-मर्भे मय याद्यू नशेस १७ हे यशस्विनि, तुला आलिमन देऊन ज्याअर्थी मी मानसिक भोगाच्याच योगाने तुझ्या गर्भाशयामध्ये आपले तेज ठेविलें आहे त्याअर्थी तुला त्रयंयान् आणि युद्धिमान् पुत्र होईल १८ तो पुत्र महार्थयवान्, महातेजस्वी, महायलपराक्रम ॥ महापराक्रमी होऊन मार्ग उचून जाण्यान आणि उदी मारण्यात भासी चरोररी करील. ” १९ हे महाकपे, त्याप्रमाणे वायून तुझ्या मनिरा सागितलें असतां ती मनुष्ट झाली आणि हे महाराकमी च नरश्रेष्ठा, गुह्येमध्ये ती तुला प्रमत्तली २०

विद्याता त्रिषु लोकेषु रूपेणाप्रतिमा भुवि ।	.
अभिशापाद्भूनात् कपित्वे कामरूपिणा	९
दुहिता वानरेन्द्रस्य कुञ्जरस्य महात्मनः ।	
मानुषं विग्रहं कृत्वा रूपयौवनशालिनी	१०
विचित्रमाल्याभरणा कदाचित्क्षौमधारिणा ।	
अचरत्पर्वतस्याग्रे प्रावृद्धम्बुदमंनिमे	११
तस्या वल्लं विशालाक्ष्या पीतं रक्तदश शुभम् ।	
स्थितायाः पर्वतस्याग्रे मारुतोपहरच्छतैः	१२
स वदर्श ततस्तस्या घृत्तावूरु सुसहितौ ।	
स्तनौ च पीनौ सहितौ सुजातं चारु चाननम्	१३
तां बलादायतधोर्णो तनुमध्यां यशस्विनीम् ।	
दृष्ट्वैव शुभसर्वाङ्गो पवनः काममोहितः	१४

सर्वं पृथ्वीतं अप्रतिम असून त्रैलोक्यामध्ये विद्यात इती वा हनुमाना, ऋषी-
च्या शायामुळे तिला जरी वानरीचा जन्म प्राप्त झाला होता तरी त्या वाना-
जन्मामध्येही तिला स्वेच्छेप्रमाणे रूप धारण करण्याचे सामर्थ्य होते. ९ महात्म्या
कुञ्जरनामक वानराधिपतीची ती कन्या एवढा मनुष्यरूप धारण करून पर्वत-
कालच्या मेघाप्रमाणे दिसत असलेल्या पर्वतशिखरावर संचार करित होती, रूप
आणि यौवन यांच्या योगाने ती शककृत होती. अद्भुत पुष्पे आणि भूषणे तिने
धारण केली होती आणि ती पंढरी नेसली होती. १०-११

याप्रमाणे ती विशालनयना स्त्री पर्वतशिखरावर असताना आरुक्वर्ग दिशानीं
युक्त व शुभ असे तिचे पीत वल्लं दळें दळें वायूने उडविले १२ आणि नंतर
तिच्या चागल्या घट्टे गरगरात मांड्या, पुष्ट आणि एरभेकाला लागलेले स्तन
च आकृतीने उत्कृष्ट आणि दिसण्यातही सुन्दर असे मूळ रशाने अवलोकन
केले १३ व जिचा जघनप्रदेश विस्तृत आहे, जिचा मध्यभाग कृश आहे आणि
जिचे सर्व अवयव उत्कृष्ट आहेत अशा रथा स्त्रीला अवलोकन करितामणीं वायु
मदनाने अतिशयन मोहित झाला. १४ इतकेंच नव्हें; परंतु, आपल्या दार्ष

स तां भुजाभ्यां दीर्घाभ्यां पर्यष्वजत प्राकृतः ।	
मन्मथाविष्टसर्वाङ्गो गतात्मा तामनिन्दिताम्	१५
सा तु तत्रैव संभ्रान्ता सुवता वाक्यमब्रवीत् ।	
एकपत्नीव्रतमिवं कौ नाशयितुमिच्छति	१६
अञ्जनाया चयः ध्रुवा प्राकृत. प्रत्यभापत ।	
न त्वां हिंसामि सुश्रोणि माभूत्ते मनसो भयम्	१७
मनसाऽस्मि गतो यत्त्वां परिष्यज्य यशस्विनि ।	
धीर्यवान्बुद्धिसंपन्नस्तव पुत्रो भविष्यति	१८
महासरो महातेजा महाबलपराक्रम ।	
लङ्घने सूचने चैव भविष्यति मया समः	१९
एवमुक्ता ततस्तुष्टा जननी ते महाकपे ।	
शुद्धार्थां त्वां महायाहो प्रजज्ञे प्लवगवर्धम्	२०

आहूनीं त्वाने तिला आलिंगनही दिले आणि मदनाने ज्याचे सर्व शरीर व्यात झाले आहे अशा वायूने त्या निर्दोष स्त्रीच्या गर्भाशयामध्ये आपले तेज प्रविष्ट केले. १५

तेव्हा तेथल्या तेथेच ती पतिव्रता स्त्री गोंधळून गेली आणि म्हणाली " माझे हे पतिव्रत भ्रष्ट करण्याची कोण इच्छा करित आहे ? " १६ हे अजनेचे भावण श्रवण करून वायु म्हणाला " हे सुंदरी, मी तुला घात करित नाही; तू मना-मध्ये भय बसवू नकोस १७ हे यशस्विनि, तुला आलिंगन देऊन ज्याअर्थी मी मानसिक भोगाच्याच भोगाने तुझ्या गर्भाशयामध्ये आपले तेज ठेविले आहे त्याअर्थी तुला धीरवान् आणि बुद्धिमान् पुत्र होईल १८ तो पुत्र महाधीर्यवान्, महातेजस्वी, महाबलश्रय व महापराक्रमी होऊन मार्ग उलघून जाण्यात आणि उडी मारण्यात माझी मरोवरी करील. " १९ हे महाकपे, त्याप्रमाणे वायूने तुझ्या मनेला सांगितले असता तो मनुष्य झाले आणि हे महापराक्रमी वानरप्रेठा, शुद्धेमध्ये ती तुला प्रसवली २०

अभ्युत्थित ततः सूर्यं बालो दृष्ट्वा महाबने ।	
फलं चेति जिघृक्षुस्त्वमुत्पत्याभ्युत्पतो दिवम्	२१
शतानि त्रीणि गत्वाथ योजनाना महाकपे ।	
तेजसा तस्य निर्धूतो न विषाद गतस्ततः	२२
स्यामप्युपगत तूर्णमन्तरिक्ष महाकपे ।	
क्षिप्तमिन्द्रेण ते वज्रं कोपाविष्टेन तेजसा	२३
तदा शैलान्निशिखरे घामो हनुरभज्यत ।	
ततोऽभिनामधेय ते हनुमान्निर्गत कीर्तितम्	२४
ततस्त्वा निहत दृष्ट्वा घायुर्गन्धवह स्वयम् ।	
त्रैलोक्यं भृशसङ्क्रुद्धो न वयौ वै प्रमज्जन	२५
सन्धान्तश्च सुराः सर्वे त्रैलोक्ये भुमिते सति ।	
प्रसादयन्ति सनुद्धं मारुत भुयनेश्वरा	२६
प्रसादिते च पयने ब्रह्मा तुभ्यं वरं ददौ ।	

नतर महावनामध्ये सूर्य उदयाचलास आलेला पाहताक्षणी हें फल आहे असें समजून तें तुज बालाला घेण्याचा इच्छा झाली आणि उडी मारून तू तें घेण्या करितां स्वर्गामध्ये गेलास २१ हे महाकप, तीनशें यात्रेनें जरी तू उडी मारून अतारिक्ष त गला हातास आणि रवाच्या तजानें उडी घस्त झाला होतास तरी घायुच्या सामर्थ्यामुळे तुला गलाने आली नाही २२ हे महाकप, तू अतारिक्षास ये प्रान्त झाला आहेस असें अवलोकून करून तुझ्या तेजाने कुद्ध झालेच्या इशानें तुझ्या शरीरावर वज्र फेकिलें २३ तेऽशा पर्वता या उच्च शिखरावर तुला डावा हनु मोंडला आणि हाणूनच तेऽशापासून हनुमान् असें तुझे नाव लेकीनी ठेविलें २४

तदनंतर तुला वज्र प्रहार झाल्याचे पाहून गध वदाणारा वायु स्वतः अच्यत कुद्ध झाला आणि त्रैलोक्यास ये संचार करीनासा झाला २५ तेऽंदा त्रैलोक्ये कुन्ध झालें असता भुवनाधिपति सर्व देव अग्दीं घावहन गेल आणि कुद्ध झाले त्या वायूला प्रसन्न करून घऊ लागले २६ व्याप्रमाणे दवांनीं वायूला प्रसन्न करून घेऊं असता, ना अमाषराकमी हनुमाना ' समरागण्यामध्ये शस्त्राच्या योगाने

अशस्त्रवध्यतां तान समरे सत्यविक्रम	२७
वज्रस्य च निपातेन विरुजं त्वां समीक्ष्य च ।	
सहस्रनेत्रः प्रीतात्मा ददौ ते वरमुत्तमम्	२८
स्वच्छन्दतश्च मरणं तव स्यादिति वै प्रभो ।	
स त्वं केसरिणः पुत्रः क्षेत्रज्ञो भीमविक्रमः	२९
मारुतस्यौरसः पुत्रस्तेजसा चापि तत्समः ।	
त्वं हि चायुस्ततो वत्स प्लवने चापि तत्समः	३०
धयमद्य गतप्राणा भवानस्मासु सांप्रतम् ।	
दाक्ष्यविक्रमसंपन्नः कपिराज इवापरः	३१
त्रिविक्रमे मया तात सशैलवनकानना ।	
त्रिःसप्तशतैः पृथिवी परिक्रान्ता प्रदक्षिणम्	३२
तदा श्रीपद्मयोऽस्मामिः संचिता देवशासनात् ।	
निर्मद्यममृतं यामिस्तदानीं नो महद्दलम्	३३

तुम्हा षड हांगार नाही. " असा प्रह्लादने तुला वर दिला २७ आणि वज्र-
प्रहार आला असताही तुला काही एक इजा झाली नाही असे अवलोकन करून
इंद्राचे मन प्रसन्न झाले आणि, हे प्रभो, ' तू इच्छामरणो होशील. " असा
त्याने तुला उत्कृष्ट वर दिला. सारास, भयंकर पराक्रम करणारा तू केसरीचा
क्षेत्रज्ञ पुत्र असून, २८, २९ वायूचा औरस पुत्र आहेस व तेजानेही त्याची
बरोबरी करणारा आहेस. हे वत्स, तू वायुपुत्र आहेस आणि उढी मारण्यामध्ये
त्याची बरोबरी करणारा आहेस. ३०

आम्ही आज मेच्यासारखेच आहोत आणि साप्रत आझामध्ये दक्षता व पराक्रम
झानी संपन्न असलेला दुसरा वानरराज सुग्रीवच को काय असा तू आहेस. ३१
वा इतुमाना, त्रिविक्रमावतारसमयीं भो पर्वत, वने व अरण्ये ह्यासहवर्तमान
पृथ्वीला (एका सपाट्य मरुता) एकवीस प्रदक्षिणा केल्या होत्या, ३२ त्या
वेळेला देवाच्या आज्ञेवरून आम्ही पुष्कळ औषधे जमा केल्या होतील व त्यांच्याच
योगाने समुद्रमंथन करून देवांना अमृत प्राप्त झाले सारास, त्या वेळीं आमचे

स इदानीमहं वृद्धः परिहीनपराक्रमः ।

सांप्रतं कालमस्माकं भवान्सर्वगुणाम्बितः ३४

तद्विजृम्भस्व विक्रान्तं प्लवतामुत्तमो ह्यसि ।

त्वद्दीर्यं द्रष्टुकामा हि सर्वा वानरवाहिनी ३५

उत्तिष्ठ हरिशादुलं लङ्घयस्व महार्णवम् ।

परा हि सूवंभूतानां हनुमन्या गतिस्तव ३६

विषण्णा हरयः सर्वे हनुमान्किमुपेक्षसे ।

विक्रमस्य महावेग विष्णुस्त्रीन्धिक्रमानिव ३७

ततः कपीनामृपमेण खोदितः प्रतीतवेगः पवनारमजः कपिः ।

प्रहर्षयंस्तां हरिषीरवाहिनीं चकार रूप पवनारमजस्तदा ३८

इत्यर्षे श्रीमद्रा० वाल्मी० आदि० कि० ८ वृत्पठितम्. सर्गः ॥ ६६ ॥ [२४३१]

सामर्थ्यं मोठं होतें, ३३ परंतु, सध्या मी आतां वृद्ध झालों असून मरणा अंगी पराक्रम सुळोंच राहिला नाही. सावत काळीं आद्यावस्थें तूंच सर्वगुणसंपन्न आहेस. ३४

तस्मात्, हे पराक्रमी हनुमाना, स्वतःचे अंगी जें काय बल असेल तें तूं प्रकट कर, उर्दी मारणा-शामर्थ्ये अष्ट तूव अहेस आणि सर्व वानरसेना तुझें सामर्थ्य अवलोकन करण्यास उत्सुक झाली आहे. ३५ तस्मात्, हे वानरश्रेष्ठा ऊठ आणि महासागर उलंघन कर, हे हनुमाना, सर्व प्राण्यावेक्षा तुझी गति अधिक आहे. ३६ हे हनुमाना, सर्व वानर शिखर होऊन बसले आहेत आता तूं का धरें याचा अंत पडात आहेम ? हे महावेगवान् हनुमाना, विष्णूने ज्या-प्रमाणें तीन पाठलें टाकिलीं त्याप्रमाणें तूं आता गनीने अवलंघन कर ॥ ३७ ह्याप्रमाणें वानश्रेष्ठ जाववानानें हनुमानाला प्रेरणा केली अर्थात् स्वतःच्या वेगा-संबंधानें खात्री असलेल्या त्या वानरवीराच्या सेनेला हर्ष उत्पन्न करीत करीत प्रचंड रूप धारण केलें. ३८

ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकेप्रणीत श्रीरामायणसंश्लेष आदिकाव्यातील

कि० ८ वाकादपैकीं सहासष्टावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ६६ ॥

अम्बरीषोपमं दौतं विधूम इव पावकः	७
हरीणामुत्थितो मध्यात्संप्रहृष्टतनूरुहः ।	
अभियाद्य हरीन्वृद्धान्हनूमानिदमग्रवीत्	८
आरुजन्पर्वताग्राणे हुताशनसखोऽनिलः ।	
बलवानप्रमेयश्च वायुराकाशगोचरः	९
तस्याहं शीघ्रवेगस्य शीघ्रगस्य महात्मनः ।	
मारुतस्यौरसः पुत्रः प्लुवेनेनास्मि तत्समः	१०
उत्सहेयं हि विस्तीर्णमालिखन्तामियाम्बरम् ।	
मेरुं गिरिमसङ्गेन परिगन्तुं सहस्रशः	११
धेराप्रणुघ्नेन सागरेणाहमुत्सहे ।	
समाप्लावयितुं लोकं सपर्वतनदीहृद्म्	१२
ममोत्तज्जहावेगेन भविष्याति समुत्थितः ।	
समुत्थितमहाप्राह. समुद्रो बरुणालय	१३
पन्नगाशनमाकाशे पतन्तं पक्षिसेवितम् ।	
धैनतेयमहं शकः परिगन्तुं सहस्रशः	१४

भट्टीप्रमाणे शोभू लागले आणि तो स्वतः धूमरहित अग्नीप्रमाणे दिवू लागला ७ नंतर शरीरावर रोमाच उठलेला तो हनूमान् वानरामधून उठला आणि वृद्ध वानराना अभिवदन करून ह्मणाला ८ " आकाशामध्ये संचार करणारा वायु अतर्क्य, बलाढ्य, गमनशील व पर्वताशिखरें फोडून टाकणारा असून अग्नीचा सखा आहे ९ आणि त्या शीघ्र वेगानें युक्त व शीघ्रगामी महात्म्या वायूचा मी औरस पुत्र असून उंची मारण्यांत त्याची सरोवरी करणारा आहे. १० गमनसुंबित विस्तीर्ण मेरुपर्वताला मध्ये कोठेंही न थांबता एकदम हजारों पदक्षिणा करण्यास मी समर्थ आहे. ११ बाहुंच्या वेगामुळे सागर क्षुब्ध करून टाकून त्याच्या योगानें पर्वत, भेदा व सरोवरे ह्यांसहवर्तमान सर्व जगत् बुडवून टाकण्याचे माझ्या अंगी सामर्थ्य आहे १२

माझ्या माळ्यांच्या व पोट्यांच्या वेगानें बरुणालय असलेला समुद्र मर्यादेचे अतिक्रमण करून जाईल आणि त्यांतील मोठमोठे मकर क्षुब्ध होऊन जातील. १३ आकाशामध्ये उडण करणाऱ्या सर्पमसृक्त पक्षिराज गरुडापेक्षा एकदम हजारों-

उदयात्प्रस्थितं चापि ज्वलन्तं राक्षसमालिनम् ।	
अतस्तमितमादित्यमहं गन्तुं समुत्सहे	१५
ततो भूमिमसंस्पृष्ट्वा पुनरागन्तुमुत्सहे ।	
प्रवेगेनेव महता भीमेन प्लवगर्षभाः	१६
उत्सहेयमातिक्रान्तुं सर्वांनाकाशगोचरान् ।	
सागरान्छोषयिष्यामि क्षारयिष्यामि मेदिनीम्	१७
पयंतान्श्चूर्णयिष्यामि प्लवमान-प्लवंगमः ।	
हरिष्याम्युदवेगेन प्लवमानो महार्णवम्	१८
लतानां विविधं पुष्प पादपानां च सर्वशः ।	
अनुयास्याति मामद्य प्लवमानं विहायसा ।	
भयिष्यति हि मे पन्थाः स्वातेः पन्था इवाम्बरे	१९
चरन्तं घोरमाकाशमुत्पातिष्यन्तमेव च ।	
द्रक्ष्यन्ति निपतन्तं च सर्वभूतानि घोरराः	२०

पट गमन करण्यस मी समर्थ आहं. १४ किणसमुदायांनी युक्त असलेला उज्ज्वल सूर्य उदयाचलागामून निघान्घानंतर अस्ताचलाला प्राण्यांचे पूर्वीच मी येथून जाऊन त्याला स्पर्श करण्यस समर्थ आहं. १५ इतकेंच नव्हे; परंतु, हे घानर-श्रेष्ठो, सूर्याचा स्पर्श केल्यानंतर पुनरपि भूमीपर्यंत येऊन तिला स्पर्शन करिता मोठ्या प्रचंड वेगाने मी पुनरपि सूर्याला स्पर्श करण्यस समर्थ आहं. १६

आकाशामध्ये दिसणाऱ्या सर्व प्रदूषकादिकांचे उल्लंघन केल्याम मी समर्थ आहं आणि वेळ पडवी असता सागर सुखे कडून पृथ्वीही विदोर्ण करणारा आहं. १७ मी घानर उभ्या मासं लागलों असता पर्वतांचे चूर्ण कडून टाकून आणि उडां मारिता मारिता आपल्या माथ्याच्या वेगाने महासागरालाही मागोमाग ओढून नेईन १८ मी आज आकाशमार्गांनी उड्याण कडे लागलों असता लता व वृक्ष ह्यांचे नाना प्रकारचीं पुष्पे माझ्या मागोमाग येऊं लागतील आणि असें होऊं लागलें असता आकाशामध्ये अमलेच्या खातीच्या मार्गाप्रमाणें माझा मार्ग दिसूं जागेच. १९ हे घानरहो, सर्व प्राणी भयंकर रूप घारण करणाऱ्या मला आज मार्गामध्ये संचार करित असताना, आकाशामध्ये उड्याण करित अठताना आणि समुदाया पेलतीरावर उतरोत असतांना अवलोकन करितील. २०

महामेरुपर्वतीकाशं मां द्रक्ष्यध्वं प्लवंगमा' ।	
दिवमावृष्य गच्छन्त असमानमिवाश्वरम्	२१
विधमिष्यामि जीमूतेऽकम्पयिष्यामि पर्वतान् ।	
सागर शोषयिष्यामि प्लवमान समाहित	२०
चैनतेयस्य वा शक्तिमम चा मारुतस्य वा ।	
श्रुते सुपर्णराजानं मारुत वा महाबलम्	२३
न तद्भूत प्रपश्यामि यन्मां प्लुतमनुवजेत्	२४
निमेषान्तरमात्रेण निरालम्बनमश्वरम् ।	
सहस्रा निपतिष्यामि घनाद्विद्युदियोत्थिता	२५
भविष्यति हि मे रूप प्लवमानस्य सागरम् ।	
विष्णोः प्रकृतमाणस्य तदा त्रिविक्रमानिध	२६
बुद्ध्या चाहं प्रपश्यामि मनश्चेष्टा च मे तथा ।	
अह द्रक्ष्यामि वैदेहीं प्रमोदश्च प्लवंगमा'	२७
मारुतस्य समो योगे गरुडस्य समो जवे ।	

हे वानरहो, मैं आज आकाश व्याप्त करूँ जाऊँ लागूँ अथवा आकाश प्रस्त करणारा प्रचंड मेरुपर्वतच की काय अथवा तुझी मला अवलोकन कराल, २१ मैं मन स्वस्थ करून उड्डाण करूँ लागूँ अथवा मेघ उडवून देईन, पर्वत कर्षित करीन आर्षि सागर शुष्क करून टाकीन २२ हे सामर्थ्य गरुडाचे ठिकाणी, माझ्या अर्शा अथवा वायुपाशीच आहे मी वही मारेली अथवा माझ्या मागी माग येणारा गरुडाशिवाय अथवा महाबलाय वायुशिवाय दुसरा कोणताही प्राणी मला दिवत नाही, २३, २४ मेघागसून निर्घालत्या विद्युत्तेप्रमाणे एका मिने वामध्ये मी निराधार आकाशात एकदम उडून जाईन २५ आण्ये मी सागराचे उल्लपन करूँ लागूँ अथवा तीन पावलींनी त्रैलोक्य व्याप्त करण्यास उद्युक्त झालेल्या विष्णुप्रमाणे माझे रूप होईल: २६

हे वानरहो, तुझी आनंदित व्हा, मी सीतेचा शोध लावून कारण, माझ्या पुढोला तसे वाटत असून माझ्या मनाचाही कर्ल तसाच विसत आहे २७ वेगामध्ये वायूची व गरुडाची बरोबरी करणारी मी एकदम दहा हजार योजनेही

अयुतं योजनानां तु गमिष्यामीति मे मतिः	२८
वासवस्य सवज्ञस्य ब्रह्मणो वा स्वयंभुवः ।	
विक्रम्य सहसा हस्ताद्मृतं तदिहानयं ।	
लङ्कां यापि समुत्क्षिप्य गच्छेयमिति मे मतिः	२९
तमेवं वानरश्रेष्ठे गर्जन्तममितप्रभम् ।	
प्रहृष्टा हरयस्तत्र ममुद्दृक्षन्त विस्मिताः	३०
तथास्य वचनं श्रुत्या क्षातीनां शोकनाशनम् ।	
उवाच परिसंहृष्टो जाम्बवान्प्लवगेश्वरः	३१
धीर केशरिणः पुत्रवेगधम्भादनात्मज ।	
क्षातीनां विपुलः शोकस्त्वया तात प्रणाशितः	३२
तव कल्याणरुचयः कपिमुखाः समागताः ।	
मङ्गलान्यर्थसिद्धयर्थं करिष्यन्ति समाहिताः	३३
ऋषीणां च प्रसादेन कपिवृद्धमतेन च ।	
गुरुणां च प्रसादेन संशुभ त्व महार्णवम्	३४

उदीश्वरसा निघ्नून् जाईन असे मला वाटते, २८ वज्रपाणि इंद्राच्या अथवा स्वयंभू ब्रह्मदेवाच्या हातांत जर अमृत असेल तर मी आपला पराक्रम गात्रवून ते एकाएकी येथे घेऊन येईन आणि कदाचिन् लंकाही उपटून चालिता हीईन असें मला वाटते, " २९

ह्याप्रमाणे तो अतुल तेजस्वी वानरश्रेष्ठ हनुमान् गर्जना करित असताना तेथे असलेले सर्वही वानर आर्जवित व विस्मित होऊन त्याच्याकडे पाहू लागले ३० आणि जातमाईच्या दुःखाचा परिहार करणारे ते त्याचे भाषण श्रवण करून वानराधिपति जांबवानाला फारच हर्ष झाला व तो दणाला ३१ " वा वेगयुक्त वीरा, हे वायुनेदना केशरीपुत्रा, जातमाईचे प्रचंड दुःख तूं नाहीसे केलेस. ३२ तुम्हा मनोरथ सिद्धीस आण्वाकरिता येथे जुळलेचे मुख्य मुख्य मंगलप्रिय वानर तुम्हें मंगल करितांल. ३३ ऋषींचा प्रसाद, वानरगुटांचा आशीर्वाद आणि गुरुजनांची कृपा यांच्या योगाने तू महाभाग उल्लंघून जाशील. ३४ तूं परत येईपर्यंत

स्थास्यामश्चैकपादेन यावदागमनं तव ।	
त्यद्गतानि च सर्वेषां जीवनानि वनौकसाम्	३५
ततश्च हरिशार्दूलस्तानुवाच वनौकसः ।	
कोपि लोके न मे वेगं प्लवने धारयिष्याति	३६
एतानीह नगस्यास्य शिलासंकटशालिनः ।	
शिखराणि महेन्द्रस्य स्थिराणि च महान्ति च	३७
येषु वेगं गमिष्यामि महेन्द्रशिखरेष्वहम् ।	
नानाद्रुमधिकीर्णेषु धातुनिष्पद्शोभिषु	३८
एतानि मम वेगं हि शिखराणि महान्ति च ।	
प्लवतो धारयिष्यान्ति योजनानामितः शतम्	३९
सतस्तु मारुतप्रणयः स हरिर्माकृतात्मजः ।	
आरूरोह नगश्रेष्ठं महेन्द्रमरिमर्दनः	४०
वृत्तं नानाविधैः पुष्पैर्मृगसेवितशाद्वलम् ।	
लताकुसुमसंवाध नित्यपुष्पफलद्रुमम्	४१

—आज्ञी अगदी एका पायावर (तुझी वाट पहात) उभे राहूं सर्व वानरांचे प्राय तुझ्यावर अवलंबून आहेत ” ३५

तदनंतर वानश्रेष्ठ इनुमान् त्या वनवासी वानरांना द्वागाला “ वृष्ण करीत असताना वेगाने माझी बरोबरी करणारा जगतामध्ये कोणीही नाही ३६ शिलासमुद्रायानी युक्त असलेल्या ह्या महेंद्रपर्वताची ही शिखर मोठी मोठी असून अबल आहेत. ३७ नाना प्रकारच्या रूक्षानां व्याप्त आणगे धातुसमुद्रायानी सुशोभित असलेल्या ह्या महेंद्रपर्वताच्या शिखरावर मी वेगाने गमन करीन. ३८ कारण, येथून शंभर योजने जरी उडी मारिली तरी ही प्रचंड शिखर मी उडी मारित असताना माझा वेग सदन करितोच ” ३९. असे सांगितल्यानंतर तो वायुवृत्त्येव वायुपुत्र शत्रुनाशक इनुमान् महेंद्रनामक श्रेष्ठ पर्वतावर आरूढ झाला. ४०

तो पर्वत नानाप्रकारच्या पुष्पांनी व्याप्त झालेला होता, तेथील वृक्षयुक्त प्रदेशावर मृग्यानी वास्तव्य केलेले होते, लता व पुष्पे ह्यांनी तो गजबजलेला होता आणि ते मी प्रफुल्लेन व फलयुक्त असणाऱ्या वृक्षानी तो भरून गेलेला होता. ४१

सिंहशादूलसाहितं मत्तमातङ्गसेवितम् ।	
मत्तद्विजगणोद्भुष्टं सलिलोत्पीडसंकुलम्	४१
महांद्रिद्यच्छ्रुतः शृङ्गेर्महेन्द्रस्य महाबलः ।	
विचचार हरिश्रेष्ठो महेन्द्रसमाविक्रमः	४३
थाहुस्यां पौडितस्तेन महाशैलो महात्मना । ^{१०}	
ररास सिंहाभिहतो महान्मत्त इव द्विपः	४४
मुमोच सलिलोत्पीडान्विप्रकीर्णशिलोच्चयः ।	
धिन्नस्तमृगमातङ्गः प्रकास्पितमहाद्रुमः	४५
नानागन्धर्यमित्युनैः पानसंसर्गकर्कशैः ।	
उत्पतद्भिर्विहङ्गीश्व विद्याधरगणैरपि	४६
त्यज्यमानमहासानुः संनिलीनमहोरगः ।	
शैलशृङ्गाशिलोत्पातस्तदाभूत्स महागिरिः	४७

सिंह व न्य प्र क्षानी तो युक्त होत, मत्त ग रानी त्याचा आश्रय केलला होता, मत्तमत्त पक्षिगानी तो नादित रुम्न टाकिलेला होता आणि क्षत्र्याद्या योगाने ना गत्रजून गेलेला होता. ४२ अर्था, तो हेन्दुन्यपराक्रमी, महाबलाय व उच्चत वानरश्रेष्ठ हनुमान् महेन्द्रवर्षाच्या मोठमोठ्या शिखरांवरून संचार करू लागला. ४३ सिंहाचा तडाका बसला असता मोठा मत्त गत्र ज्याप्रमाण गर्भना करितो त्याप्रमाण त्या महात्माने आपल्या बाहूनी तो महापर्वत आवडून धरिला असता (प्राण्यन्या द्वाराने) तो आक्रोश करू लागला. ४४ इतकेच नव्हे; परंतु, हनुमानाने तो पर्वत आवडून धरितासर्गो त्याच्यावरील पापाण-समुदाय अस्त्राव्यस्त पडले, मृग व गत्र अगदी त्रस्त होऊन गेले, मोठमोठे वृक्ष कंपित दारू लागले आणि श्वेत्यो त्या पर्वतापासून जलप्रवाहही वाहू लागले. ४५

पान आणि विषयोन्मोग ह्याविषयी अत्यंत आसक्त असलेली गंधर्वांची अनेक जोडणी, उड्डाण करणारे पक्षी आणि विद्याधराचेही समुदाय ४६ त्या पर्वतावरील मोठमोठे शिखरे साहज जाळू लागले, मोठमोठे मुत्रंग दहून भस्म लागले आणि त्या महापर्वतावरील शिखरे व शिला ह्यांचेही पतन होऊ लागले. ४७ शिखांदन

नि श्वसद्भिस्तदा तैस्तु भुजगैरर्धनिःसृतैः ।
 सपताक इवाभाति स तदा घरणीघरः ४८
 ऋषिभिलाससंभ्रान्तैस्त्यज्यमान शिलोच्चय ।
 सीदन्महाति कान्तारे सार्थहीन इवाध्वगः ४९

स वेगवान् वेगसमोहितात्मा हरिप्रवीर. परवीरहन्ता ।
 मनः समाधाय महानुभावो जगाम लङ्कां मनसा मनस्यै, ५०
 इत्यापे श्रीमद्रा० वाल्मी० आदि० किष्किन्धा० वसथाष्टितमं सर्गं ॥६०॥ [२४८१]

॥ समाप्तमिदं किष्किन्धाकाण्डम् ॥

अर्धषट् षड्विंशति निघ्नून् सुस्करे ठाक् लागलेल्या भुजगांच्या योगाने तो पर्वत
 पताकांनी युक्त असल्यासारखा दिसू लागला ४८ आणि प्रासाने गोधकून गलेले
 ऋषि त्या पर्वताला सोडून जाऊं लागले असता, तो पर्वत प्रचंड अरण्यामध्ये
 ताड्यातून चुकलेल्या मार्गाच्याप्रमाणे खिन्न दिखू लागला. ४९ अतो, चलाख
 आदृतीने युक्त आणि सन्नुपक्षीय वीरनाशक अशा जो महापराक्रमी, विचारा,
 वेगवान् आणि वानश्रेष्ठ हनुमान् स्थाने मन स्वस्थ ठेवून लक्ष्मणे स्मरण केले ५०

ह्याप्रमाणे महानुभाववाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसङ्गठक आदिकाव्यातील
 किष्किन्धाकाण्डाचे संपुष्टावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ६० ॥

॥ येथे किष्किन्धाकाण्डं संपूर्ण झाले ॥

श्री वाल्मीकि रामायणांतर्गत
किं किं न्याय का षड् बी
समालोचना

या किंकिंन्यायामध्ये काही अत्यंत महत्त्वाच्या अशा राजकीय घडामोडी झालेल्या आहेत. त्यांचे महत्त्व समजले पाहिजे व त्यांचे मागचे पुढचे भागदोरे-
ही समजणे आवश्यक आहे. यासाठी या घडामोडीसंबंधाने थार सन्द् येथे लिहिजे योग्य असेल त्यात राजकीय सत्यरचनेला प्रथम स्थान देणे योग्य आहे.
तो सावधपणा कसा असावा ते पहा—

सुग्रीवाचा सावधपणा.
परकीयांवर अविश्वास

सुग्रीव ऋषयमूढ पर्वताद्व' आपल्या संन्यासद सुरक्षेन ठिकठिकाणी होता. राम-
लक्ष्मण हिंजता हिंजता त्या पर्वताजवळ आले. त्यांना सुग्रीवाने प्रादिकें, धिप्पाड
शरीर, मुन्दर देहकान्ती, तेजस्वी व भोजस्वी चेहरा, शौर्यबायं धैर्याचा जणू
पुतळाच. अशा त्या रामलक्ष्मणांना पाहून सुग्रीवाला प्रथम संका आली, ती ही
की " याना आपला शत्रु जो वाली त्याने आपणास मारण्यासाठी प ठवले आहे."

वरायुधधरौ वीरौ सुग्रीवः शंकित्रोऽभवत् ॥ १ ॥

एतौ वनमिदं दुर्गं चालिप्रणिहितौ भुवम् ॥ ६ ॥ कि० स० २

'हे वीर निःमशय वालीने पाठवले आहेत 'विश्वस्तेऽपि न विश्वसेत्।' अगदी विश्वासातील माणसावरही विश्वास ठेऊं नये, मग एकदम बाहेरचा जो

माणूस आला असेल त्यावर विश्वास ठेऊ नये हे काय सांगितलें पाहिजे ? राजकारणामध्ये ही असा सावधपणा ठेवणे योग्य आहे.

भारतवर्षामध्ये अनादि कालापासून बाहेरचे असुर, दानव व राक्षस येथे येत व भारतीय आर्य त्यावर विश्वास ठेवीत व शेवटी फसत असत. तसें न करता या सुप्रीबांनं येथे आपला सावधपणा दाखवला आहे. राजकारणामध्ये असा सावधपणा दाखवला पाहिजे. नवा माणूस दिसला तर त्यावर प्रथम कधीहि विश्वास ठेऊ नये. त्या संबंधानें सावध रहावें, आपलें संरक्षण होईल असें करावें. मग तो आलेला परका माणूस हितकारक ठरला तरीसुद्धा उत्तम रीतिने त्याची परीक्षा करून मग त्यावर विश्वास ठेवावा.

न ह्यबुद्धिगतो राजा संबंधूतानि ज्ञास्ति हि ॥ १८ ॥ कि० स० २

‘ बुद्धिचें अवलंबन न करणारा कोणताही राजा आपल्या प्रजेवर नीट रीतिने राज्य चालू शकत नाही. ’ म्हणून नेहमी बुद्धीचा उपयोग करून घ्यावें. सुप्रीबाचा भंत्री हनुमान यानें सुप्रीबाला सांगितलें की, या शत्रुसमूह पर्वतावर बाली बंधू शकत नाही, तेव्हा मिण्याचें कारण नाही. यावर बाली पुन सावधपणानें म्हणतो—

वालिप्रणिहितायेव शकेऽहं पुरुषोत्तमौ ।

राजानो बहुमित्राश्च विद्यासो नात्र हि क्षमः ॥ २१ ॥

अरयश्च मनुष्येण विज्ञेया. छद्मचारिण ।

विद्वस्तानामविद्वस्ताऽछिद्रेषु प्रहरन्त्यपि ॥ २४ ॥

कृत्येषु बाली मेघार्घी राजा नो घडुर्दृशिन ।

भवन्ति परहन्तारस्ते ज्ञेयाः प्राकृतैर्नरैः ॥ २३ ॥ कि० स० १

“ बालीनेच याना पाठवले आहे असा मला सशय येत आहे राजे लोकांना पुष्कळ मित्र असतात म्हणून हेही बालीचे मित्र असतील. यासाठी यांच्या विषयी सावध राहणेच योग्य आहे कपटानें हिंमत असणारे शत्रु मनुष्यांना आळखूने पाहिजेत. जर आपण यावर परीक्षा न करिता विश्वास ठेवला, तर हे केव्हा पात करतील ते समजणारसुद्धा नाही. राजा बाली या कामामध्ये फारच

बुद्धिमान आहे. तो प्रतिपक्षाला फसवून त्याचा घात-करण्यामध्ये अत्यंत कुशल आहे. " यासाठी आपण या घोरबाबुल सावध असले पाहिजे.

असे म्हणून सुग्रीवाने हनुमानाला रामलक्ष्मणांजळ पाठवले व त्यास त्यांची उत्तम परीक्षा करून ये असे सांगितले.

राजकारणांत हा सावधपणा राखणे फारच आवश्यक आहे. हा बोध या ठिकाणी आपणांस मिळतो.

कामवश झालेला तरुण

सोतेला रावणाने हरण करून नेत्यानेर स्वामाविक्रमनेच सोतेची आठवण होऊन रामाला दुःख होत राहणे स्वामाविक्रम होणे. अपहृत स्त्रियांच्या पतींची दुःखे कशी असतात, ते अपहृत्याचे पतिच जाणू शकतील. येथे श्रीरामाची स्थिति अशीच झालेली दिसत आहे. पहा-

स कामवशमापन्नः सौमित्रिमिदमग्रचीत् ॥ २ ॥

मां हि शोकसमाक्रान्तं संतापयति मन्मथः ॥ २३ ॥

प्रणदन् मन्मथाविष्ट शोचयिष्यति लक्ष्मण ॥ २४ ॥

स्वनन्ति पादपाश्वरे मम अनंगप्रदीपकाः ॥ २५ ॥

मन्मथायास संभूतो वसन्तगुणवर्धितः ।

अयं मां घक्षयति क्षिप्रं शोकाग्निर्न चिरादिय ॥ ३३ ॥

मन्मथाभिपरीतस्य मम मन्मथवर्धनाः ।

पश्य लक्ष्मण नृत्यन्तं मयूरमुपनृत्याति ॥ ३८ ॥

ममाप्ययं विशालाक्षी जानकी जातसंभ्रमा ।

मदनेनाभिवर्तेत यदि नापहता भवेत् ॥ ४३ ॥

नन्दन्ति कामं शकुना मुदिता- संघशः कलम् ।

आह्वयन्त इवान्योन्यं कामोन्मादकरा मम ॥ ४६ ॥

पश्य लक्ष्मण संनादं वने मदविवर्धनम् ।

पुगिताग्रेषु घृक्षेषु द्विजानामवकृजताम् ॥ ५७ ॥

शक्यो धारयितु कामो भवेदभ्यागतो मया ।
 यदि भूयो वसन्तो मां न हन्यात् प्रुष्पितद्रुमः ॥ ६९ ॥
 प्राप्य तु खं वने श्यामा मां मन्मथविकर्षितम् ।
 नष्टदु खेष हृष्टेव साध्वी साध्वभ्यभाषत ॥ ११९ ॥

वा० रा० किंकिधा० १

‘ या वनामध्ये नाचत असलेले मोर’ पाहून, प्रफुल्लित झालेले वृक्ष पाहून, पक्ष्यांची जोडणी पाहून, आरवत असलेले कोंबडे पाहून, वृक्षावर चढलेल्या वेली पाहून, वसन्ताचा बदल पाहून रामाला सांतेचें स्मरण होई व त्यामुळे रामाचा शोक वाडत असे ” स्वाभाविकच आहे. बलवान्, सामर्थ्यशाली, पराक्रमी, युद्धामध्ये विजयी, ज्ञानी, शूर असा राम होता कोणत्याही उतम गुणाची म्यूनता त्याच्यामध्ये नव्हती असा रामाची प्रिय पत्नी दुष्टानी पळवून नेली. कोणी नेली हें समजेना, कोठें ठेवली आहे तें कळेना, तिची व्यवस्था काय होत आहे तें ध्यानी येईना. अशा स्थितीत तरुण पतिव्रता मनाला ज्या वेदना होत असतील त्या वेदना रामाच्या अन्तःकरणाला या वेळीं होत आहेत व त्या वेदनांनी त्यांचें मन हारपळून जात आहे. या ठिकाणचा ‘ काम ’ हा जेठेनीचा काम नव्हे. प्रिय पत्नीचा वियोग तर यात आहेच. पण त्या बरोबर शत्रुद्वारा घरात आपल्या प्राणाहून प्रिय पत्नीच्या होत असलेल्या हालचाले स्मरण होऊन जे जेरा होत असतात, ते जेराही येथे रामाला प्राप्त देत आहेत.

ज्याच्या जशाच्या क्रिया, बहिणी, आया व मुली अशकृत ज्ञान्या असतील, त्याबेही असेच जेरा आहेत. गत २१४ वर्षांत आपल्या हजारी आयाबहिणी, मुली अपहृत झालेल्या आहेत व यांचे जेराही अनेक आहेत. या ठिकाणचे रामाचे शब्द आजच्या अशकृत क्रियाच्या संबंधीयाच्या शब्दासारमेच आहेत. अशकृत क्रियाच्या संबंधीयाचीं दु खें हिंदुराज कां बरें येत आहेत याचा विचार आपण केला पाहिजे. हिंदूंनी कोणाच्याही क्रिया आपल्या घरात घेतलेल्या नाहीत. इतकेच काय पण हिंदु गृहध्वन्या व जातव्यवस्था अशी आहे की त्या जातिव्यवस्थेमुळे दुसऱ्या जातीचीं ली हिंदुंच्या घरात राहणेच शक्य नाही.

यामुळे हिंदुघात आजपर्यंत अपहरण स्री आलेली नाही असे म्हणता येईल. पण हिंदू स्त्रियांचे अपहरण मात्र राक्षस करीत आले आहेत रामावतारीही रावणाने अनेक आर्य स्त्रियांचे अपहरण केलेले होते व वृष्णावतारीही अनेक स्त्रियांचे धामुदायिक अपहरण झालेले होते यानतःच्या काळामध्ये विशेषतः दावनी आज्ञानुसार काळामध्ये पुढील हिंदू स्त्रियांचे अपहरण झालेले आहे असे काहीतें याचा विचार केला पाहिजे.

लक्ष्मणाची अक्षम्य चूक

मानेवें अक्षरग जर लक्ष्मणाने प्राज्ञा भंग केला नसता तर झाले नसतें, रामाने सीतेचे संरक्षण करण्याचे काम करण्यासाठी लक्ष्मणाला येथे रहा अशी आज्ञा केलेली होती. ही लक्ष्मणी-सैनिकीय आज्ञा होती ती त्याने पाळवी असती तर सीतेचे अपहरण झालेच नसतें ही गोष्ट खरी आहे व मारीचाने कपटाने आरोप्या मारल्या. यामुळे सीतेला भ्रम झाला व ती लक्ष्मणाला अपघ्द बोलली व ते लक्ष्मणाला सहन झाले नाहीत व लक्ष्मण निघून गेला पण रामलक्ष्मण सीता चनात होते घरात नव्हते. म्हणून नागरिक नियम येथे लागू होणार नाहीत

हे घनामध्ये होते चारही बाजूना राक्षसांचे भय होतें हें मग आहे हें या लक्ष्मणाचा मारीत होतें रामाने या भयाचा उच्चार करून येथे राहून सीतेचे संरक्षण कर असे घागितले होते ऋषींचा संहार राक्षस करीत आहेत, हें लक्ष्मणाने पाहिलें हांने. आपण येथून निघून गेलों तर सीतेचे संरक्षण होणार नाही हें लक्ष्मणाला माहीत होतें अशी ही युद्धजन्म परिस्थितिप्रमाणें युद्ध परिस्थिति येथे होती अशा वेळीं सीता अविचाराने अपघ्द बोलली, बोलू नये तें बोलली, तरी तेवढ्यामुळे आपण आपल्या जागेवरून निघून जाणें हें सैनिकीय आज्ञेचे भंग करण्यासारखें होतें लक्ष्मणाने रामाची आज्ञा पाळन केली नाही म्हणून सीतेचे अपहरण झाले ही गोष्ट खरी आहे सीतेच्या अपघ्दाने जी भंग लक्ष्मणाच्या अन्तः करणास झाले असतील ते त्याने सहन करून तेथे राहिले पाहिजे होतें.

स्त्रियांचा अपहरण पुण्याचा निर्बलतेमुळे होत असतात. आपन्यामधील

दोषामुळे होत असतात हे हिंदूंनी जाणले पाहिजे. श्रीरामाच्या व श्रीकृष्णाच्या वेळेपासून आर्य ख्रियांचे अपहरण होत आले आहे. राक्षस, असुर, दानव हे काही भारत वर्षातील रहाणारे नव्हते. ते दुसऱ्या देशातील होते. त्यांनी येथे यावे, येथे सुखने व निर्भयतेने रहावे व येथील ख्रियांचे अपहरणही करावे व आम्ही ॥ काय चालले आहे त्याकडे पाहूंदी नये. श्री अपहृत ज्ञानी म्हणजे ती आपल्या समाजास मुळी म्हणून ती असुरास अर्पण करावी. अशी स्थिति फार प्राचीन कालापासून या भारत देशात चालत आलेली आहे याचा विचार झाला पाहिजे

श्री भगवान् राम कृष्णांनी अपहरण करणारांची पाळेमुळे खगून काढली, हे उत्तमच झाले. परंतु तो बोध या देवताच्या उपासकांनी आपलासा केलेला नाही हीच दुखाची गोष्ट आहे.

हनुमानाची विद्वत्ता

सुग्रीव चा मेत्री हनुमान रामलक्ष्मणाकडे आला व सान्याशी घराच वेळ गोष्टी बोलत होता. याच्या भाषणाचा श्रीरामचन्द्रावर किती उत्तम परिणाम झाला ते पहा—

सचिषोऽयं कपीन्द्रस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ २६ ॥

नानृग्धेद्विनीतस्य नायजुर्वेदधारिणः ।

नासामधेद्विदुषः शन्यमेवं विभापितुम् ॥ २८ ॥

नून ध्याकरणं ह्यस्मिन् अनेन बहुधा धृतम् ।

पशुव्याहरतानेन न किञ्चिदपमापितम् ॥ २९ ॥

तमुपे नेत्रयोदवापि ललाटे च भ्रुवोस्तथा ।

अन्येष्वपि च सर्वेषु दोष-सविदित क्वचित् ॥ ३० ॥

अग्निस्तरं असंदिग्धं अविलम्बित अन्यथम् ।

उरस्थं कण्ठगं चाश्रयं वर्तते मध्यमस्तरम् ॥ ३१ ॥

उद्यारयति कल्याणं वाच हृदय हर्षिणोम् ।

अनया चित्रया वाचां निस्थानव्यंजनस्ययया ॥ ३२ ॥

कस्य नाराध्यते चित्तं उद्यतासेररेरपि ॥ ३३ ॥

एवंविधो यस्य दूतो न भवेत् पार्थिवस्य तु ।

सिध्यन्ति हि कथं तस्य कार्याणां गतयोऽनघ ॥ ३४ ॥

कि० सं० ३

‘ हे लक्ष्मणा ! हा बानरराज सुश्रीवाचा मंत्री माझ्याजवळ आला आहे. ज्याने श्लेष्मण अध्ययन केलेले नाही, जो यजुर्वेद बाराव करीत नाही, जो सामवेद जाणत नाही त्याला असे भाषण करता येणे शक्य नाही याने संपूर्ण व्याकरणाचे अध्ययन केलेले आहे. इतका वेळ हा भाषण करित आसाताही एक-दुदा अमुद्ध याचवा तोंडांतून निपालेले नाही याच्या मुप, ललाट, भिवया, तोंड व इतर अवयव यात कोठेही दोष नाही. याचे भाषण प र्हाळिक नाही, सदिश नाही, अस्खलित असून ऐकनाचा याचा कटाळा येत नाही. हा मध्यम स्वराने बोलत आहे. उगीच भारदा ओरडा नाही किंवा ऐकू न येईल असेही अस्पष्ट नाही असा हा दूत बोगाचे चित्त आकर्षण करून घेणार नाही ? तलदार उगारून शत्रु जरी आला तरी तो याचे भाषण ऐकनाच स्वप्न होईल ।। असा योग्य दूत ज्या राजाजवळ असेल त्याची टुलें नि सशय मिळीस जाणारच ’

दूत आसावा तर ता अशा आसावा

श्री रामचंद्रावर हनुमानाच्या बोलण्याचा असा परिणाम झाला. हनुमानाची निद्रता यावरून फार मोठी होती असे दिसते. बानर राज्यातील मंत्र्याची विद्व-
तेची पातळी यावरून किती उच्च होती ते समजून येते.

या देवचे स-य लोक मध्यम स्वराने बोलत असत व उगाच हातवारे करणे, भिवया उडवणे, कोले घेणेबांधे करणे असल्या बार्डट अवधी सामर्थ्य नसत राज्यशासनामधील जागार व राजदुताच्या म्थानावर बानरराज्यातही कणा विद्वान माणसाची नेमणूक होत असे हे यावरून दिसून येत आहे.

रामाची दीनता

हनुमान सुश्रीवाचा मंत्री रामाकडे आग व त्याने रामाची भाषण केंद्र व सुमनाचा परिचय करून दिला ते-दा लक्ष्मण त्याला म्हणाला की हा राम यान्त-

विक राजा अघताही सुग्रीवाला मित्र बनवण्याचा इच्छेने त्याला शरण घेत आहे-

अहं चैव च रामश्च सुग्रीवं शरणं गतौ ॥ १७ ॥

एष दत्त्वा च वित्तानि प्राप्य चानुत्तमं यशः ।

लोकनाथ-पुरा भूत्वा सुग्रीवं नाथमिच्छति ॥ १८ ॥

सीता यस्य स्नुषा चासीच्छरण्यो भक्तवत्सलः ।

तस्य पुत्र-शरण्यस्य सुग्रीवं शरणं गतः ॥ १९ ॥

सर्वलोकस्य धर्मात्मा शरण्यः शरणं पुरा ।

गुरुर्मे राघवः सोऽयं सुग्रीवं शरणं गतः ॥ २० ॥

यस्य प्रसादे सततं प्रसीदेयुरिमाः प्रजाः ।

स रामो वानरेन्द्रस्य प्रसादमभिकांक्षते ॥ २१ ॥

सुग्रीवं वानरेन्द्रं तु रामः शरणमागतः ॥ २२ ॥

शोकाभिभूते रामे तु शोकात् शरणं गते ।

कर्तुमर्हति सुग्रीवः प्रसादं सह यूथपैः ॥ २४ ॥ कि० सं० ४

‘मी लक्ष्मण व राम असे दोघेही अग्दी सुग्रीवाला शरण आनीं आर्होत. रामानें पूर्वी प्राज्ञागाना अगणित द्रव्याचें, दान केलेचें आहे व त्यामुळे त्याची उत्तम कीर्तिही झालेली होती, तसेच हा राजाही अत्याचारखान होता. पण दैवगति अशी विलक्षण किली की, त्या रामाला सुग्रीव आपला नाथ व्हावा अर्शा प्रार्थना करावी लागत आहे। दशरथासारख्या सम्राटाचो मून सीता व ह्या दशरथाचा पुत्र युवराज राम आज सुग्रीवाला शरण जात आहे. हा राम भासा ज्येष्ठ बंधु सर्वे लोकांनीं शरण आप्यास योग्य अघताही सध्या दैवगति किल्लामुळे सुग्रीवाला शरण येत आहे. ज्याच्या प्रसादानें सर्वे प्रजा वानदिन हेत अघत तो राम आज वानरराज सुग्रीवाच्या कृपेची इच्छा करीत आहे. शोकग्रस्त झालेला राम अर वानरराज सुग्रीवाला शरण आला आहे तर त्या दीन रामावर आपल्या सर्वे सैन्यासह वर्तमान सुग्रीवानें कृपा करणेच योग्य आहे’

दैवगति फिरल्यामुळे प्रतापी वीरांना ही अशी घटनागति स्वीकारावी लागते. या वेळीं राम व लक्ष्मण या प्रतापी वीरांच्या अन्तःकरणात किती असह्य वेदना होत असतील त्याचा ठसा या लक्ष्मणाच्या भाषणातील प्रत्येक शब्दात उठलेला आहे. रामाची ही अपद्धत झाली, तिचे स्मरण होताच रामाच्या अन्तःकरणात काय वेदना होत असतील बरे ? आपण या अरण्यात असह्याप्य, सीतेला येथे शोधा-वयाची कोठे व कशी ? अशा वेळीं सुग्रीवासारखा वनाचा राजा जर मित्र झाला तर त्याच्या व त्याच्या सैन्याच्या सहाय्यानें सीतेला शोधणे व अपहरण करणाऱ्याची पाळेमुळे नगून काढणे शक्य आहे. एकट्या रामलक्ष्मणाकडून या निषेध अरण्यात तें होणे शक्य नाहीं. या कारणामुळे ही दैनन्त या वेळीं या समर्थ वीराना सहन करावी लागली आहे.

समदुःखी वीरांची मैत्री

सुग्रीव हा वानरांचा राजा व राम हा आर्यांचा राजा. या दोघांचे सत्य सम-दुःखी स्तान्यामुळे होत आहे. सुग्रीवाची बायको वालीनें खारुषा भावानें अपटली होती व रामाची पत्नी सीता रावणानें चोरून नेली होती. दोघेही बायकोंचे अपहरण झाल्यामुळे समदुःखी होते. सुग्रीवाला राज्य नश्टें. पण जें धोंडासा वेळ मिळाले होतें तेंही त्याचा भावानें बळकावनें होतें. रामाचा राज्याभिषेक व्हावयाचा त्याच दिवशीं त्याचा वनवास सुरू झाल्यानें रामाचेही हातात आलेलें राज्य निघून गेलें होतें. मिळून दोघेही राज्यघटतेच्या कारणाने समदुःखीच होत. रामही वनवासात आला होता व सुग्रीवाडी घरादारानून बाहेर हाकलून गेल्यामुळे वनवासातच होता. हेही दोघांचे दुःख सारखेच होतें. समदुःखी या ठिकाणीं एकत्र झाले. समदुःखी असलेल्यामध्ये लवकर मैत्री होते. त्याप्रमाणेच या दोघांची मैत्री येथें ऋष्यमूक पर्वतावर झालेली आहे.

सुग्रीवाच्या पत्नीचे अपहरण त्याचा माऊ वाली यानें केलें राज्यघट्ट करून त्यानेच त्याला वनवासात जावयास भाग पाडलें. यासाठीं रामानें सहाय्य करून वालीला मारून सुग्रीवाचें राज्य सुग्रीवाला द्यावें असें बोलणें हनुमानानें रामाशीं केलें. हनुमानानें सुग्रीव हा (राज्याच्च विभ्रष्टः । कि. म. ४.२७) राज्या-

पासून भ्रष्ट झालेला आहे. हा या सुग्रीवावर वालीने फार मोठा अन्याय केला आहे. असे जे भासविले आहे ते केवळ राजकीय सत्य आहे. वास्तविक वाली वडील भाऊ असल्याने राज्यावर अधिकार वालीचाच होता. सुग्रीव काही कारणाने थोडा वेळ गादीवर बसला होता इतकेच. वास्तविक सुग्रीवाला गादी मिळणे शक्य नव्हते. सुग्रीवही तसे म्हणत नाही. पण हा सुग्रीवाचा गंगी रामाला वालीचा दोष रंगवून भडक करून सांगत आहे ? राजकीय डावपेचाच्या दृष्टीने हे योग्यच आहे. पण हे सत्य नव्हे. राजकारणात इतकेच सत्य असते.

असो, या प्रमाणे समजु खी राम व सुग्रीव यांचे सत्य वेधे घडत आहे. रामायणातील ही फार मोठी घडामोड घडत आहे. या सत्याने रामाला एका मोठ्या सैन्य राजाची सहायता मिळत आहे. एकाही व असहाय्य अवस्थेला राम यावेळी सहाय्य व अधिक समर्थ होत आहे.

हस्तपीडनाने सख्य

सत्य उपाच्यामध्ये श्वाक्याचे असते, ते प्रीतिने दोषेही एकत्र घेतात, हस्तान्दोलन करतात व मग त्या दोषाची प्रदीप्त अग्निपुढे विप्रत्वाची प्रतिज्ञा होते. अशी ही या कालातील पद्धति वेधे दिसत आहे. सुग्रीव म्हणत आहे

यत् स्वं इच्छसि सौहार्दं धानरेण मया सह ॥ १० ॥

रोचते यदि मे सख्यं बाहुरेष प्रसारितः ॥

गृह्यतां पाणिना पाणिः मर्यादा पश्यतां भुवा ॥ ११ ॥

एतत्तु यद्यनं श्रुत्या सुग्रीवस्य सुभाषितम् ।

संप्रहृष्टमना हस्तं पीडयामास पाणिना ॥ १२ ॥

इष्ट सौहार्दमालम्ब्य पर्यन्धजत पीडितम् । ङि० स० ५

‘ हे रामा ! माझ्याशी सख्य करणे जर तुम्हांस बरे वाटत असेल, तर हा हात मी पुढे वहीत आहे. आपल्या हाताने हा माझा हात पकडून व एकमेकांचे कार्य शेरटाग नेत्रांसाठी कधीही न बदलणाऱ्या अशा निध्याची प्रतिज्ञा किचार्पूर्वक करूया ’ हे सुग्रीवाचे भाषण रामाने ऐकले, रामाकडे रामाला पार आनंद

झाला, रामानें आपल्या हातानें सुग्रीवाचा हात पकडला व नंतर या आनंदाच्या भरात रामानें सुग्रीवाला प्रेमानें आलिंगन दिलें.

यानंतर हनुमानानें मिश्ररूप टाऊन वानररूप घेतलें व त्याने दोन लाखांचें चर्याग म्हणून अग्नि उचल केला व—

ततोऽग्निं दीप्यमानं तौ चक्रतुश्च प्रदक्षिणम् ।

सुग्रीवो राघवश्चैत्र घयस्यत्यमुपागतौ ॥ १६ ॥ कि० सं० ५

नंतर सुग्रीव व राम यांनी त्या प्रदीप्त अग्निचा प्रदक्षिणा केली व आपण दोघे आजपासून मित्र झाल्याचा आनंद रथावेळीं त्यांना झाला. अग्नि राजांनीं हीणारें सद्य दोषानाहीं हितकारक असें व तें कधीही मोडलें जाण नाहीं. अग्नि पेटून त्या अग्निची त्या दोघानीं पूजा केली आहे

दीप्यमानं ततो धार्ष्टिं पुष्पैरभ्यर्च्य सत्कृतम् । कि० सं० ५।१५

प्रदीप्त अग्निची फुलांनीं पूजा केली व त्या दोघांमध्ये त्या अग्निचा हनुमानानें उचलें. येथें फुलांनीं अग्निची पूजा केल्याचा उल्लेख आहे व त्यात कशाचेंहि हवन केले असा उल्लेख नाहीं ज्या परिस्थितीत राम व सुग्रीव होते त्या परिस्थितीमध्ये हवनासाठीं घृत व हविष्याचा मिश्रणाचा सभद नव्हता. म्हणून यांनीं अग्निमध्ये घृतादिक हवन केळें नाहीं असें म्हणता येईल. पण पुष्पांनीं अग्निची पूजा केल्याचा उल्लेख मात्र स्पष्ट आहे कियेक आनुनिक टीकाकार रामायण कालीं वा वैदिक कालीं पुष्पांनीं पूजा करण्याचा प्रघात नव्हता असें म्हणत असतात. त्यांनीं या वचनाचें मनन करावें. वेद मंत्रामध्ये पुष्पांनीं केलेल्या पूजेचा उल्लेख नाहीं हें खरें. पण अश्विनी देवना 'पुष्कर स्रजौ' फुलाच्या माला घालण करतात. त्यावरून फुलाच्या माला घालण्याची पद्धति वैदिक समयीं होनी हें सिद्ध होण आहे पण रामायणामध्ये पुष्पांनीं केलेल्या पूजेचा हा येथें उल्लेख अगदीं स्पष्टच आहे.

अग्निमासिक प्रतिज्ञा कोणी मोडीन नसत एवढें अग्नि साक्षिक प्रतिज्ञेचें महत्त्व यावेळीं मानीत असेत. याप्रमाणें राम व सुग्रीव यांचें सत्य येथें अग्निच्या साक्षिण्यानें झालेलें आहे व तें अगदीं शेवटपर्यंत टिकलेलें आहे.

त्वं ययस्योऽसि हृद्यो मे एकं दुःखं सुखं च नौ ।

सुग्रीवो राघवं वाक्यमित्युवाच प्रहृष्टवत् ॥ १८ ॥ कि० स० ५

‘ तू व मी आतां मित्र झालो आहो व उभयतांचें सुख व दुःख एक आहे ’ असें आनदानें रामाला सुग्रीव म्हणाला. हे सख्य झाल्यामुळे साता, वाली व रावण यांचे वामनेत्र स्फुरण पाळें लागले.

सीता-कपीन्द्र-क्षणदाचराणां राजीव-हेम-ज्वलनोपमानि ।

सुग्रीव-राम-प्रणय प्रसंगे वामानि नेत्राणि समं स्फुरन्ति ॥

कि० स० ५।१२

‘ सीता, वाली व राक्षस यांचें राम सुग्रीवांचें सख्य झालें तेव्हां वामनेत्र स्फुरण पाळें लागले ’ सातेचा नेत्र कमलासारखा होता, वालीचा मुशगीसारखा विदळा होना व राक्षसाचे नेत्र अग्निप्रमाणें लाल होते । पुरयांचा वामनेत्र स्फुरण पावणें अशुभ, पण स्त्रीचा वामनेत्र स्फुरण पावणें शुभ असतें. यामुळे सातेला हे शुभ चिन्ह झालें व वाली व राक्षस यांना राम-सुग्रीव मैत्री ही अशुभ सूचक वाटली अस्तथास नवल नाहीं.

या प्रमाणें नेत्र स्फुरण रामायण कालांही शुभ व अशुभ समजलें जात असें भवें दिसतें.

वाक्येऽस्मीं सुग्रीव म्हणतो- .

भार्या वियोगजं दुःखं न चिरात्त्वं विमोक्ष्यसे ।

अहं तानानायिष्यामि नष्टं वेद्ध्युतामिव ॥ ५ ॥ कि० स०

‘ हे रामा ! भार्या वियोग मुळे झालेलें दुःख तुला आतां याउघें पार बरेच भोगावे लागणार नाहीं. कारण मधुकंठम राक्षसानां चोरून नेलेली धृति जशी विष्णुने परत आणली त्याप्रमाणें राक्षसानें नेलेली सीता मीलवकर परत आणोन.’ या ठिकाणीं राक्षसानीं देवांकडे असलेले धृति ग्रंथ चोरून नेले होते. ते विष्णुने परत आणले, हे प्राचीन वृत्त उगमेवाठी दिलें आहे. देवाजवळ वेद ग्रंथ होते. ते देव या वेदाच्या आज्ञेप्रमाणें आपली कर्तव्ये करीत व उपति प्राप्त करीत असत. राक्षसांना ते समजलें. तेव्हां त्यांनी ते वेद चोरून नेले.

तेव्हा देवांचे सामर्थ्य कमी झाले. हे पाहून विष्णुने राक्षसांचा पराभव करून वेद परत आणले व वेदान्या सहाय्याने आपले बल वाढवले अशी ही कथा आहे. या कथेवरून वेदच्या आश्रयाने मनुष्य चालले तर मानवाचे बल व सामर्थ्य वाढणे शक्य आहे असे दिग्मूल येते. सुग्रीव ही उपमा देव आहे तेव्हा सुग्रीवाला ही श्रुतिचें महत्त्व माहीत होते असे वाटते.

सीतेची रूण

सुग्रीव आणत्यादी सांगत आहे की, त्याने एक रात्रस खीला पडून नेत होता. ती "रामा, रामा, लक्ष्मणा" असा आशय करित होना व तिने आम्हाला पाहून आपल्या उगरीयामध्ये गुंडाटून काही आभुपणे आमच्याजवळ राहली. ती मी ठेवली आहेत. तांचे श्री बहुतेक सीता अशाची असे मला पदंरणाने घाटते. सुग्रीवाने ती आणवली न रामचंद्रमगापुढे ठेवली. रामाने ती तच्छब्द आणवली, उगरीय वग्नही रामाने ओळखले. पण लक्ष्मण म्हणाला-

नाहं जानामि केयूरे नाहं जानामि कुंडले ।

नूपुरे त्यभिजानामि निरत्यं पादाभियंदनात् ॥ २३ ॥ कि. ७. ६

'मला पाहुभुपणेही माहीत नाहीत व कानांनाल कुंडलेही माहीत नाही. पण मी नित्य तिचे चरणवंदीत असण्यामुळे वा नूपुरांची मात्र मला ओळख पडते. ही सीतेचीच आहेत.'

या म्हणण्यावरून लक्ष्मण किती उद्विग्न होना हे समजून येत आहे. सीतेचे तोंड त्याने कधीच पाहिले नव्हते असा याचा अर्थ नव्हे. त्याने तिच्या वेदव्याकडे निरग्न टक लाऊन कधीदि पाहिले नव्हते हा याचा अर्थ आहे. म्हणून पायातली भुपणे त्याला ओळखता आली, तशी ती वरची वेदना ही तक्षण पुरुषांनी आचरणात आगण्यासारखी मर्यादा आहे.

राम जेव्हा ही भुपणे पाहून शोक करू लागला तेव्हा सुग्रीव त्याला म्हणतो-

मर्यादां सत्त्वयुक्तानां धृतिं नोत्खाणुमहांसि ॥ ८ ॥

व्यसने वार्यरुच्छे वा भये वा जीवितान्तमे ॥

विमृशंश्च स्वया बुद्ध्या धृतिमाघ्रावसीदति ॥ ९ ॥

बालिशस्तु नरो नित्यं विकल्प्यं योऽनुवर्तते ।

स मज्जत्यवशः शोके भाराक्रान्तेव नोर्जले ॥ १० ॥ कि. ७. ८

‘ सत्त्वगुणी लोकांची धर्ममर्षादा सोडून देणें तुला योग्य नाहीं. इष्ट वियोग होवो, संकटें येवोत, घनाचा नाश होवो, अथवा जीविताचा नाश होण्याचा प्रसंग येवो. स्वतःच्या बुद्धीनें विचार करणारा मनुष्य खचून जात नाहीं. पण जो मनुष्य नेहमी शोक करीत राहतो तो ओड्यानें अधिक मार घालेली नौका जशी बुडते तसा तो शोकसागरात बुडून जातो. ’ असें सुग्रीवानें सांगितलें असता रामानें अधूर्नीं भिजून गेलेलें आपलें तोंड वळानें पुसलें व धैर्य धरण्याप्रमाणें तो पुनः ओझळी दिसूं लागला. ज्याची पत्नी गुण्डानीं पळवली असेल त्याला कसें दुःख होऊ शकतें, तें या रामाच्या अवस्थेवरून समजण्यासारखें आहे.

याठिकाणीं वाङ्मयीक ‘ नर-दानरौ ’ (कि० स० ७१२४) असा शब्द प्रयोग करून नर राम व वानर सुग्रीव यांची मैत्री, येथें झाली असें दाखवित आहे. किल्वेरु ठिकाणीं ‘ शाखामृग ’ (कि० स० १११० (२१६६) म्हुटलेलें आहे थावरून सुग्रीव, हनुमान हे वानर होते असें कोणी म्हणेल, पण ‘ वेद जाणणारा, संस्कृतमध्ये अस्खलित बोलणारा ’ हीं वर्णनें पाहिलीं, म्हणजे ही एक मनुष्याची जातीच होती असें उघड होतें. ‘ वानर, शाखामृग ’ असे शब्द जरी आले तरी भिक्षुरूप घेणें, पुनः वानररूप घेणें हे वेदान्तर माकडाकडून ज्योणें शक्य नाहीं- यासाठीं अशा शब्द प्रयोगावरून पुनः पुनः भ्रम होण्याचें कांहीं कारण नाहीं.

सीतेचें अपहरण परराष्ट्रांतलें राक्षसानें केलेलें होतें व सुग्रीवाच्या रमेचें अपहरण त्याचा भाऊ प्रत्यक्ष वाली यानेंच केलेलें होतें. हा अपहरणांत झाला तरी हा असा करक आहे. शिवाय सुग्रीव राज्यावर आला तेव्हां त्याने वालीच्या खोला-तारला-आपल्याजवळ घेलेच होतें. तारा ही जी पांच सती त्रिगंमध्मे गणली गेली आहे ती वालीकडे व नंतर सुग्रीवाकडे राहत होती असें दिसतें. पण सीतेवरून तसें म्हणतां येणार नाहीं. म्हणून सुग्रीवाच्या पत्नी अपहरणाच्या दुखापेक्षा रामाचें दुःख फारच असणें होतें. शिवाय पांच कन्यांमधील तारा न्ती हीच कीं काय हीही एक शंका येवें येण्यासारखी आहे.

वालीचें बल फार प्रचंड होतें राम कसाही शूर अमला तरी तो वालीच्या समोर उभा राहूं शकेल या संबंधाची खात्री सुग्रीवाला वाटत नव्हती असें त्यानें (क्रि० सं० ११७९ व ११८०) या ठिकाणीं बोलून दाखवले आहे. त्यानंतर जेव्हा रामाने आपल्या बाणानें सप्तताल वृक्ष भेदून टाकले, तेव्हा हा वालीला मारील अशी सुग्रीवाची खात्री झाली व त्यानंतरच त्याला खरा आनंद झालेला आहे यानंतर सुग्रीव व राम यांचा बेत ठरला व त्याप्रमाणें रामलक्ष्मण झाडाच्या आड लपून बसले व सुग्रीवाने वालीला आह्वान दिलें वाली आला व वाली सुग्रीवाचें मुष्टियुद्ध झालें हें युद्ध चाललें असताना रामाला अमूक वाली व अमूक सुग्रीव असें ओळखना येईना कारण दुष्मन दोघेई शरारतें दिसत होते चुरून सुग्रीवालाच जर बाण लागला, तर मित्रबन्ध होईल या मीतिनें यावेळीं गमानें बण सोडला नाहीं पण यामुळें सुग्रीवाला मात्र मरणोप्रमाणें वेदना गहन कराव्या लागल्या. वालीचे मुष्टि प्रहार सहन करणें हें काही सोपें नव्हतें रामानें आपणास फसवले असेंच या वेळीं सुग्रीवास वाटलें. पण जेव्हा रामानें सांगितलें कीं तूं काही खूण आपल्या अगावर ठेव म्हणजे त्या खूणेनें मी अमूक सुग्रीव आहे असें ओळखीन व मी वालीवरच बाण मारीन हें सुग्रीवाला पटलें व त्यानें पुन वालीला आह्वान दिलें

रामलक्ष्मण झाडाच्या अड लपून राहिले व सुग्रीव युद्धाच्या जागेवर तयारीनें उभा राहिला सुग्रीवाचें आह्वान वालीपर्यंत पोचकें व वाली ती सुग्रीवाची गर्भना ऐकून फारच रागावला व गुरगुरून सुप्राराकडे यावयास निघाला त्यावेळीं तारा पुढें आली व वालीला आलिंगन देऊन त्याला म्हणाली—

सहसा तव निष्कामो मम तावन्न रोचते ।

थूयतां अभिधास्यामि यद्यिमिच्छ निचार्यते ॥ ९ ॥

‘ हे वाली ! तुझे एफ्दम युद्धासाठीं जागें मला बरें वाटत नाहीं. मी का तुला प्रतिबंध करीत आहे तें तू ऐक तारा म्हणते— ‘जशा अशी एकादा पराम व घेत-यानंतर पुन सुग्रीव युद्धाची आरोळी मारीत आहे. त्या अशी त्याला कोणी तरी सहायकर्ता लाभला आहे हें निश्चिन होय प्रचल सहायक असताना तो पुन

येहलं हं शक्य नाहीं. हे वालो ! मला अंगदाने नुकनेच असे सांगितले की, सुग्रीव व धनुर्धर राम यांचे सख्य झालेले आहे व तो राम मोठा पराक्रमी आहे. यासाठी सुग्रीव त्या रामाच्या सहाय्याने येथे पुनः आला असावा. यासाठी तू-

यौवराज्येन सुग्रीवं तूर्णं साध्याभिषेचय ॥ २३ ॥

धिप्रदं मा कृथा वीर भ्रात्रा राजन् यधीयसा ॥

अहं हि ते क्षमं मन्ये तेन रामेण सौहृदम् ॥ २४ ॥

सुग्रीवेण च संप्रीतिं वैरमुत्सृज्य दूरतः ॥ कि० स० १५

‘ हे वालो हे राजा ! तू सुग्रीवाला यौवराज्याचा अभिषेक कर. सुग्रीवाशी असलेले वैर दूर ठेव. त्याच्याशी जेद कर व रामाशी ‘ मैत्री कर ’ हे तारेचे म्हणणे योग्य होते. पण ते घडणे शक्य नव्हते. याचे कारण एक तर वाली आपल्या अजब सामर्थ्यामुळे गबिष्ठ झालेला होता व तो स्त्रियांची युद्धि ऐकावयास तयार नव्हता ! व दुसरी गोष्ट ही की त्याचे व रावणाचे अग्नि साक्षीक सख्य झालेले होते. तेव्हा रामाची सोता पळवून नेणाराचा तो मित्र होता त्यामुळे त्याचे व रामाचे सख्य होणे शक्य नव्हते. या दोन कारणानी तारेचा उपदेश वालीला पसंत पडणे शक्य नव्हते, याचप्रमाणे घडले.

तामेवं घृधतीं तारां ताराधिपनिभाननाम् ।

वाली निर्भंसयामास धवनं चेदमघृथीत् ॥ १ ॥

सोढुं न च समर्थोऽहं युद्धकामस्य सयुगे ।

सुग्रीवस्य च संरम्भं हीनग्रीवस्य गर्जितम् ॥ ४ ॥

न च कार्यो विषादस्ते रात्रधं प्रति मत्कृते ।

धर्मशुच्य कृतशुच्य कथं पापं करिष्याति ॥ ५ ॥ कि० स० १६

' राम धर्म जागारा आहे ' हें वालीनें ऐकलें हातें पण राम काहीं राज-
कारणात पडलेला आहे हें यकीनीं वालीच्या लक्षणात आलें नाहीं. त्यामुळें तो
कमला राजकारण तें राजकारण व धर्मकारण तें धर्मकारण होय आपण जो
निष्कारण वालीशीं विरोध केला व त्यामुळें ती चिडून गेली आहे व त्यानें
रामाशीं मैत्री करून आपल्या बधाचा निचा निश्चित कला आहे व रामही
आहून आपल्यावर वाग मारण्यास तयार झाला आहे याचा त्याला काहाएक
बाग लागला नव्हता निष्कारण आपल्या बापबाशीं वीर करणें चांगलें नव्हे हा
बोध यथे आपणास मिळत आहे मुम्रीवाचा दोष नसताना मुम्रीवाचें म्हणणें
ऐकून न घनो त्याला घरातून घाऊन दिलें हें वालीचे कृप्य अयोग्य झालें याचा
परिणाम सुभाव व रामाचे सत्य व पुढें वालीचा बड होण्यांत झाला अशी या-
प्रमाणें मुम्रीव व वालीचें युद्ध चाकळें असताना राम नें आहून बाग मारला व
त्या बाणानें वालीचा बध झाला

वाली घायळ होऊन मरणाच्या पयाला लागला अमता राम व लक्ष्मण
त्या यापवळ गेले, तेन्हां तो रामाला म्हणाला-

पराङ्मुखधध कृत्वा कोऽत्र प्राप्तस्त्वया गुण ॥ २० ॥

न मा अभ्येन सरस्य प्रमत्त वेदुमहांसि ।

इति ते बुद्धिरुत्पन्ना बभूवादर्शने तव ॥ २१ ॥

स एव विनिहतात्मान धर्मपूजमधार्मिकन् ।

जाने पापसमाचार क्षणे. कूपमिवावृतम् ॥ २२ ॥ कि०स० १७

' मा दुमशाशीं युद्ध करण्यात गुनलों असता गुनपगानें माझा बध करून
तुला काय बरें मिळालें ? तू असा अधर्म करणार नाहीस असें मला तुला पाह-
ण्यापूर्वीं वाटलें होतें तू धर्माचा रेंना मिरवतोस, पण तू पक्षा अधार्मिक
आहेस पाप करणारा आहेस एखादा मूप जसा गवतानें आच्छादिलेला असावा,
तसा तू फार भयकर घातकी आहेस ' असें वाली रामाला पुष्कळ कठोर शब्दांनीं
बोडला ' पृथ्वावर तुझे धार्मिक म्हणूा जें वर्णन केलें जात आहे, तें सर्व खोटे
आहे पण तुझ्या प्रत्यक्ष दर्शनान मला कळून आलें आहे कीं तू पूर्णपणें कपटी
व भ्रू आहेस असें वाली बोडला ' शेवटीं तो म्हणाला-

काममेवांचिधो लोकः कालेन विनियुज्यते ।

क्षेमं चेद्भवतो प्राप्त उत्तर साधु चिन्त्यताम् ॥५३॥ कि. घ. १७

' तुला योग्य वेळीं राज्य प्राप्त झाल्यावर प्रजाजनानीं माझा वध करण्या-
संबंधी जर तुला प्रश्न विचारला तर लाचें उत्तर काय द्यावयाचें तें नीटपणानें
एवढापासून विचार करून ठेव ' असें कठोर पण सौम्य शब्दांनीं वालिनें भाषण
कलें तें मर्मभेदक तर होतेंच पण प्रजाजनाना रामान्था कृत्यांसंबंधानें प्रश्न
विचारण्याचा अधिकार होता व राजाला आपल्या कृत्याचा जाण द्यावा लागे,
असें या भाषणावरून दिसतें घानर राज्यात जर असा अधिकार असला, तर
तसा आर्धराज्यात असेलच यात शंका नाही या वालीच्या बोलण्याला रामानें
कसें उत्तर दिलें आहे तें पहा-

' हे वाला ! धर्म, अर्थ, काम व लौकिक व्यवहार याचा विचार वेळ्याशिवाय
तूं हें उगीच काहीं तरी बोलत आहेस मनुजें हें सर्व भूमिचें राज्य इक्ष्वाकु-
वंशातील राजाना दिलें आहे " तेव्हापासून तें या वशाकडेच चाललेलें आहे.
या राज्यातील नगरे व अरभ्ये यात राहणा-या सर्वांचा निग्रह करावा अथवा
त्याच्यावर अनुग्रह करावा हा अधिकार इक्ष्वाकुवंशाचा आहे. या वेळीं या
राज्याचा शासन करणारा भरत या पृथ्वीचें पालन करीत आहे. न्याय, नियम,
सत्य व परानम या राजा भरतान्धर्ये पूर्णपणें वसत आहेत-

तस्य धर्मं कृतादेशा वयं अन्ये च पार्थिवाः ।

चरामो वसुधां वृत्स्नां धर्मसन्तानामिच्छतः ॥ ९ ॥

यस्मिन्नृपतिशादूले भरते धर्मवत्सले ।

पालयत्यतिलां पृथ्वीं कश्चरेद्धर्मविप्रियम् ॥ १० ॥

ते वयं मार्गविभ्रष्टं स्वधर्मं परमे स्थिताः ।

भरतासां पुरस्कृत्य चिन्तयामो यथाविधि ॥ ११ ॥

त्य तु संतिष्ठ धर्मश्च कर्मणा च विगर्हितः ।

कामतन्त्रप्रधानश्च न स्थितो राजपुत्रमनिः ॥ १२ ॥

तदेतत्कारणं पश्य यदयं त्वं मया हतः ।

भ्रातुर्वर्तसि भार्यायां त्यक्त्या धर्मं सनातनम् ॥ १८ ॥

अस्य त्वं घरमाणस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ।

रुमायां वर्तसे कामात्सुपायां पापकर्मकृत् ॥ १९ ॥

तद्व्यतीतस्य ते धर्मात् कामवृत्तस्य वानर ।

भ्रातृमार्याभिमर्शोऽस्मिन् दण्डोऽयं प्रतिपादितः ॥ २० ॥

न च ते मपंये पापं क्षत्रियोऽहं कुलोद्गतः ।

औरसो मगिनी वापि मायां चाप्यनुजस्य यः ॥ २१ ॥

प्रचरेत नरः कामात्तस्य दण्डो बधः स्मृत ॥ कि० सं० १८

' या भरत राजाच्या आक्षेपेन आम्ही व भाग्योद्दि दुसरे रात्रे या पृथ्वीवर धर्माचे संरक्षण करण्यासाठी संचार करित आहो. अरे धर्मवत्सल वृषभेष्ठ भरत या पृथ्वीचे पालन करीत असतां, कोण बरे धर्मनाश करण्यास तयार होईल ? राजा भरताच्या आक्षेपेन आम्ही सर्व ' धर्म सोडून आचरण करणाराला योग्य तो दण्ड करण्यासाठीच फिरत आहो. ' तू तर निंदित कर्म करणारा- कामाच्याच मार्गे लागलेला धर्म नाश करीत आहेस व उघट राजधर्माला सोडून चालत आहेस. तुला बध करण्याचे हे असे कारण आहे. तू सनातन धर्मा, वा त्याग वेलास व आपल्या भावाच्याच वायकोशी काम संबंध करित आहेस. आपल्या धाकट्या भावाची वायकी ही तुझी सूनच आहे. मुनेशी संबंध ठेवणे हे पाप आहे. तें पाप तू येथे करित आहेस. आपला धर्म सोडल्यास, कामातुर होऊन भावाच्याच वायकोशी संबंध ठेवित आहेस. म्हणून आम्ही तुला हा दंड केलेला आहे. मी तुला संश्रित असल्यामुळे तुझ्या पापाकडे दुर्लक्ष्य करणे मला शक्य नाही. कन्येची बहिणीची अथवा भावाच्या वायकोशी जो असा वाईट संबंध ठेविल त्याला बधदण्ड देणेच योग्य आहे. ' असे रामाने ठण्ठणून घालीला सांगितले. गुप्त ठिकाणी दहून राहून बाण सोडला याबद्दल राम असे म्हणतो-

न मे तत्र मनस्तापो न मन्युर्दरिपुद्भव ।

यागुरामिश्च पार्श्वे कूटैश्च विविधैर्नराः ॥ ३८ ॥

विध्यन्ति विमुखांश्चापि न च दोषोऽत्र विद्यते ॥ ४० ॥

‘तुसा आडून वध केव्यामुळे माझ्या मनाला मुळीच पथात्ताप झालेला नाही कारण जाळी व कपटयुक्त उपायानी मृगना मारतातच.’ तुंही एक प्रकारचा मृगच आहेस. तेव्हा अशा तुसा दडून वध केला तर त्यात काहीही अपकृत्य झालेलं नाही तू दुसऱ्याशी युद्ध करीत होतास हें खरें आहे. पण तूं सोडून चालून वानर आहेस. तेव्हा तुझा असा वध केला यान काहीही अयोग्य असं माझ्याकडून झालेलं नाही.’ यासाठी मी जें केलं तें अगदी योग्य केल आहे.

या ठिकाणी वानर जातीबद्दल थोडासा तिरस्कार रामाच्या बोलण्यात दिसत आहेसे वाटतं अमेरिकन शोरा माणूस काळ्या निमोला जिवन जाळतात, भाले खुपसून मारतात व इकडे समतेचाही टेंभा मिशवितान. हां त्याची मानवना गोप्या साकांपुरतीच असते. कळया, पिवळया व तपकिरी लोकासंबंधानें समता त्याच्या अन्त कर्णात नसतं. वानर विद्वान शिक्षित होते, त्याच्यात वैशादिक बं र्नें होती. काहीं करारमदार ते पाळता ते जरी आर्यांतके उच्च पातळीवर पोचलेले नसले तरी ते पशु नव्हते तूं वानर असल्यामुळे वानराना आडपात पकडतात, तेव्हा आडून बाण मारून ठार केलें तर त्यात काय बिघडलें ? असं म्हणून वानर जातीबद्दल जो तिरस्कार व्यक्त केला आहे तो आतीय दृष्टीनें योग्य नव्हे. रामाला वानरांचे सहाय्य पाहिजे होतें. त्याच्या सहाय्यावाचून हातेचा शोध लागणें शक्य नाइत. नुक्तोच सुप्रीवाशी भेट झालेली आहे. त्यास पारसे दिवषही झालेले नसतील. इतक्यात सुप्रीव व इनुमान याच्या समक्ष ‘तूं तर शाखासृग आहेस तुझ्यावर आडून बाण मारला व तूं दुसऱ्याशी युद्ध करण्यात गुंतला असताना तुला ठार मारला, तर त्यात काही अयोग्य झालें असं होत नाही.’ असं म्हणणें योग्य दिसत नाही

स्वकीयांशीं विरोध व परकीयांशीं स्नेह

पण हें बोलणें आपल्या भाळू बंधकांच्या वैरामुळे सुप्रीवाच्या नीटपगानें घ्यानीं आलेलें दिसत नाही. आपल्या जातीविषयीची तुच्छता यात व्यक्त होत आहे हें सुप्रीवाच्या लक्षातही आलेलें दिसत नाही.

युरोपीय लोक जेव्हा यें आले व ते राजकीय दृष्टीने जेव्हा वर हाँके काढें लागले होते त्यावेळीं हिंदु व मुसलमान लोक त्यांच्याकडे नोकरीस राहत, त्यांच्या सैन्यात भरती होत व आपल्या देशबांधवांचा गत्य कार्यात व शेवटीं अशा रीतिने यांनीं सर्व मात्तदश युरोपीयनांच्या हवालीं केला त्या वेळीं जी भारतीयांचा मनागती दमली, स्वदेशीयांची विरोध व परकीयांची वारसून्य तीच वृत्ती येथे मुघलांच्या वागण्यात दिसत आहे.

आपल्या भावाचा वध हें वी आपल्या जातीला छुद मानलें जायो, अयोग्य रीतिने आपल्या भावाला मारलेलें असा, मग राज्य मिळालें म्हणजे झालें हा विचार मुघलांच्या मनात अचलला येथें स्पष्ट दिसत आहे.

बरे, इकड वालीस्य बागुकीकडे जरी पाहिलें तरी आपल्या भावाची मित्रता करावयाची तयार नाहीं जितकें पत्नीनें सांगितल व मुचविलें अफर्माही हा चालीं मुघलांचा यांकराज्यावर बसवत नाहीं किंवा त्यांच्याशीं प्रेमानें वागण्यास तयार होत नाहीं. भावाची वैर व पत्नीं वक्रानाय राज्याशीं कायमची मैत्री !!! ही हिंदुस्थानातील लोकांची वृत्तान व वानर जातीम यें स्पष्ट दिसत आहे.

युरोपीयन लोक यें आले ते येथील राजाकडे नोकरीस राहताना युरोपीय नाशीं युद्ध जुरलें अमना भाग्य लक्षण नाहीं, असें म्हणत असत व युरोपीयनांशा युद्ध टाळीत असत पण हिंसा लोक मात्र युरोपीयनांच्या सैन्यात भरती होताना आपण मारतायाचो म्हणत नाहीं असें म्हणत मदन "ज्याची खात्री पोळी श्याची वाजवावा टाळा" हा भारतीयांचा विचार होता पण युरोपीयन युरोपात भाडत असत त्या न युथे एकमेकाशी इतक्या मूर्खतेनें भाडत नव्हते जरी त्यांच्यात स्पर्धा होता त्यांमि त्या स्पर्धेमुळे त्यांचाच संहार होत नसे पण भारतीयांच्या स्पर्धेनें भारतीयांचे कायमे जात हा जातीय भावनेनें न जगण्याच्या कवरीचा परिणाम आहे. भारतीयांमध्ये आपण वमर्दिग जगावें एवढाच भाव जाग्रत होता, राष्ट्र जगावें, जातो जगावी हा भाव नव्हता. हाच स्थिति य वेळीं वानराची दिसत आहे परकीयांच्या सहाय्यानें स्वधीयांचा नाश होत असला तरी चालेड ! वानरजाती शर होतो, धाडशी होतो, बळवान् होतो,

शुद्ध कलेंतही प्रवीण होती. पण भावार्थी वैर व इतरांशीं मैत्री करण्यांत आपण काहीं वाईट केले असं खांस वाटत नव्हतें. ही याची राजकीय व जातीय ऊंची होती घाली व सुग्राव यांची हो एकच विचाराची पातळी होती.

राम हा आदर्श पुरुष होता. यामध्ये श्रेष्ठपणाच्या दृष्टीने कोणतेंही व्यंग नव्हतें. पण आर्यांच्या मनात बानरांविषयी वाटत असलेला तुच्छतेचा भाव येथे सहजच त्याच्या तोंडातून बाहेर पडला आहे. राम, हनुमान व सुग्राव यांच्या मैत्रीचें महत्त्व जाणत नव्हता असं नाहीं, पण जाणत असताही व सुग्रीवाचा शौर्य करण्याची इच्छा मनात असूनही बानर जाती विषयीची तुच्छतेची भावना सहजच त्याच्या तोंडातून बाहेर पडलेली आहे.

राजकीय सत्य

आता रामानें जें घालीस सांगितलें कीं ' भरत राजा आहे त्यानें मला दुष्टाना दण्ड देण्यास वनामध्ये पाठविलें आहे व तसेंच त्यानें इतर पुष्कळ राजांस किंवा अधिकाऱ्यांस पाठविलें आहे. त्यामुळे मला तुला वध देऊ देण्याचा अधिकार आहे. तूं आपल्या भावाची वायको आपल्याजवळ केली आहेस. आणखीही पुष्कळ अपकरणे केलीं आहेत. यासाठीं मी भरत राजाचा प्रतिनिधि म्हणून तुला हा वध दण्ड करित आहे हें सर्व राजकीय सत्य आहे वास्तविक स्थिति अशी आहे कीं, राम वैजयीच्या महत्त्वाकांक्षेमुळे वनवासी झाला होता. हृदपार झाला होता भरताच्या मनात दशरथाच्या मृत्युनंतर रामानें अयोध्येत जावें व राज्य करावें - असें होतें. पण तें रामानें मानलें नाहीं. दशरथाची प्रत्यक्ष आज्ञा रामानें वनवासाला जावें अशी नव्हती रामानें वनवासाला जावें अशी फारतर नाइलाजानें मूकसंमति दशरथाची होती असं म्हणता येईल. दशरथानंतर भरत राज्यसिंहासनावर बसलेला नाहीं. रामाचे राज्य व त्याचा प्रतिनिधि म्हणून भरतानें राज्य चालविलें होतें. म्हणून वनातील टोळ्याचें नियमन करणाचें कार्यं न दशरथानें रामावर सोपविलें होतें व न भरतानें सोपविलें होतें. भरत तशी आज्ञा रामाला करण्याच्या मनः स्थिति- मध्येही नव्हताच. वैजयीची इच्छा तर अशीच होती कीं रामलक्ष्मण सीता यांनी वनात जावें व १४ वर्षे भरतानें राज्यावर येऊन दडमूळ घडावें. राम

वनामध्ये नाग पावला तर त्यामुळे कैऱ्याला आनंदच झाला असता, अशा स्थितीत 'मी भारत रानाचा प्रतिनिधी आहे व मी वन्य जातीच्या दुराचाराचा दड देण्यासाठी येथे हिंडत आहे.' हे म्हणजे राजकीय दृष्ट्याच शोभण्यासारखे आहे राजकीय दृष्टीने अशावेळी कसे बोलवे व काय करावे ते यादमून रामजू सरणे. भारतीयाना यापुढे राजकीय जीवनाचे निर्वन रहावयाचे आहे यासाठी असेच राजकीय सत्य यापुढे त्यांनी पाळावयास हवे. तेरे वालीस दडन मार्क वी नरे असे कायू मून चालणार नाही.

वालीमारण्याला लपून छपून कपटाने कसे का होईना, मारावे व आपण मारले यासाठी मुळीच पश्यात्ताप नसूनये व उलट मी केले ते अगदी योग्य भोवने केले, असेही येनयेन रीत्या म्हणावे, हीच राजनीति आहे. आयं व्याणम्य आपणया राजनीति शाक्यात असेच म्हणत आहे आज पुष्कळ दरद्वार मनाचे हिंयु छीय असे आहेत की, त्यास रामाने लपून छपून वालीस मारले हे मदन हीन नाही, आमच्याकडे अशा अनेक पत्रे आलेली आहेत व त्यात हाच प्रश्न विचारला आहे की, रामाने वालीस लपून छपून मारले हे बरे केले की वाईट केले हे हिंयु छीयानी राजनीतिचे पाठ शिकवयाचे आहेत याचा असे यात्रे वी मज्याच्या ज्ञानाद्वारे की रामे अगदी सौकरेणाने होत अमतात.

येथे विचार असा केला पाहिजे की, यात्री अर्धवट प्रवृत्त, अर्धवट हिंयु छीय व घमदखोर राजा होता त्याचा फांजनाटा वार मोठा फांज व मानवाणी ही अर्धवट नुघरलेली व अर्धवट रानटी असा विवर्तित अंगभारमुळे आपणावट व कडवेपणासुळे इतर अशी होणी राजाची आज्ञा फांजवट हीने मी मान्य करण्यास ती तयार असे यात्री मनाः इतरा प्रवृत्त होणा वी त्याने यदायु राजागाचाही पराभव देण होता. राजागाचा पराभव ही फांजी व पामय भोव अर्धवट. राजागाचा पराभव कून त्याच्याशी अविशाश्रिक मय मानी केले हो. कून एकांने दुमन्यार आक्रमण करू नये व यात्री ही एव वर नर मुन दा क्कणे आजमण केले तर दुमन्याने त्याच्या मदत होई पाहिजे, असा हा वर राजण याचा उगार घागेडा होय.

*

एकदा वाल्मीकिः सरलपत्नानं पराभूतं होयं कठिणं व त्यात जर त्याच्या बरोबर रावण आला तर या दोघाना पराभूत करणे किती कठिण काम आहे, याची कल्पना सहज होण्यासारखी आहे वाली मुळचा हेकेखोर व धमेंडी रामानं जर वालीचो मदत मागितली असती, तर ती त्यानं रामाला दावी असें वालीचें काय अडले होते ? वालीनं रामाला मदत नाकारावी व उलट रावणाला कळवायें व त्याच्याकडून हक्केतर मदत आणावी अशा परिस्थितीत म्हणजे अल्पत सुस्थितीत व ली होता राम बोलून चालून राज्यभ्रष्ट, वनवासी, असहाय्य, पत्नीचें अपहरण झालें, कोणाचीही मदत नाहीं अशा स्थितीत होता वाली याच्या उलट स्वत बलिष्ठ, हेकेखार, घनझी, प्रबल सेनानुजबळ असलेला, सर्व राष्ट्र पाठी मागें आहे, इष्ट झाल्यास रावणाचें सहाय्य मिळण्याची शक्यता अशा अनुकूल परिस्थितीत वालीसारखा प्रबल राजा रामासारख्या सर्वतोपरि विपत्तीत असणाऱ्याला कां म्हणून मदत करील ? व रामासारख्या विपत्तीत बुडणाऱ्याचें सहाय्य करावें व रावणाची मैत्री गमवून बसावें ! असें कोण बरें करील ?

सुग्रीवाची स्थिति अगदी विपरीत होती राम व सुग्रीव या दोघाचीही सारखीच विपत्तीची परिस्थिति होती दोघेही राज्यभ्रष्ट, दोघेही असहाय्य, दोघेही पत्नीचें अपहरण झालेले अशा समान शीतत्वामुळे या दोघाची मित्रता होणें हें सहज होणारे काम होतें. सुग्रीवाला राज्य मिळवून दिले की त्याचें राज्य, त्याचा खाजिना, त्याचें सर्व सैन्य हें रामाला मिळण्यासारखें होतें वालीची मित्रता होणेंच सुग्रीव असक्य होतें सुग्रीवाची मित्रता होणें हें सहज होणें शक्य होतें या साठी वालीला ठार मारून वानर राज्य सुग्रीवाला देणें रामाला भाग्य होतें रावणाचें राज्य उलथून पाडावयाचें असले, तर त्याचा मित्र जो वाली त्याचा वध करून रावणाचें अर्थ मित्रबल खची फरणे आवश्यकच होतें हेंच रामानं केले, तें अगदी योग्य केले आहे यादून दुसरा कोणताही मार्ग त्याला करता येण्या जोगा नव्हता

वालीचा वध निर्दोष आहे.

आता लपून वालीला मारवें कीं न मारवें हा प्रश्न राहतो त्या संबंधाचा विचार असा आहे भगवान श्रीकृष्णाच्या समोर, किंबहुना त्याच्या अनुमतिनं

पितामह भीष्म, द्रोण, कर्ण आदि शत्रु पक्षीय वीरांचा निःपात कपटानेच झालेला आहे. शत्रु प्रबल आहे सरळ उपायाने मरत नसेल, तर ज्या उपायाने त्यास ठार करता येईल, त्या उपायाने त्यास ठार केलाच पाहिजे हेंच राजकीय सत्य आहे अशा प्रसंगी मागे पाय घेता उपयोगी नाही हेंच अशा रीतिने रामाने वालीचा वध करून आर्यांना उदाहरण घाडून दिले आहे.

दशरथाने केलेल्या अश्वमेध यज्ञामध्ये ऋषिनीं रावण साम्राज्याचा नाश करण्याचा ठराव केला. त्यावेळीं तेथे काहीं देववीर ही होते. हा रावणी साम्राज्याचा नाश व आर्ये राज्याची उभारणी करण्याचा उद्योग त्यावेळपासून चाललेला होता. नाशिकला रावणाची मेना होती व ती आर्य व वानर यांची सघटना होऊं देत नव्हती. राम नाशिकला आल्यानंतर त्या सेनेचा रामाने प्रथम नाश केला व यामुळे रावणाचे बल कमी केले. त्यानंतर वाली हा रावणाचा पार मोठा सहायक होता. याला जर ठार केला नसता, तर रामाचे पाऊलच दक्षिणेत पाहू शकले नसतें. दक्षिण भारत वालीच्या ताब्यात होता. त्यात आर्यांचा प्रवेश होणंही फुठिण होतें. वालीच्या मृत्युने रावणाचे अर्धे बळ कमी होणार होतें. राम जर वालीसमोर युद्ध करण्यासाठी वभा राहता, तर वालीच्या लाखां सैनिकांचा सामना त्यास येथेच करावा लागला असता एकट्या रामाने येथे फसलेल्या दण्ड सैन्याची सामना करणें अवळ अवळ अशक्य होतें. बरें रामाने वालीचे सर्व सैन्य ठार केले व वालीलाही मारलें, असें मानलें, तरी रावणाबरोबर युद्ध करण्यासाठीं मग कोणतें सैन्य रामाला मिळालें असतें ? यासाठीं वानर-सैन्य तर जिवंत ठेविलें पाहिजे व वालीचा काटा दूर केला पाहिजे. तो अशा तऱ्हेनेच दूर होणें शक्य होतें.

प्रत्यक्ष राज्य उरीत असलेल्या वालीबरोबर युद्ध जुंपलें व त्यानें आपलें सैन्य पुढें आणलें तर त्यास नको अनें म्हणता येणार कसें व तो कां म्हणून ऐकेल ? या मर्गे आपत्ती टाळण्यासाठीं लडून लडून कपटाने वालीला मारणें हा एकच मार्ग गमापुडें होता व तो त्यानें उत्तम रीतिनें अवलंबिला हें अगदीं त्याचे करणे पूर्णपणें निर्दोष आहे. राजकाण्याच्या दृष्टीनें दुसरा कोणताही मार्ग रामाने अवलंबिला असता, तर तो अप्रशस्तच ठरला असता.

रामानें अशा रीतिनें वालाचा वध करून रावणाचें अर्धे अधिक बल घमी केलें, रावणाचें कमरडेंच येथे तुटलें व त्याचें साम्राज्य मोडल्यासारखेंच झालें सर्व दक्षिण दिशा सुग्रीवाला राज्य मिळाल्यामुळें आर्यांना जाण्यायेण्यास मोकळी व सुरक्षित झाली, वानराचें इतलेचें सर्व सैन्य सर्व युद्ध सामग्रीसह रामाच्या सदा-व्यासाठों मिळालें व आपल्या पक्षाची काही एक हानी झाली नाहीं. रावण दुष्ट होता त्याचें साम्राज्य तोडावयाचेंच होतें, यासाठीं त्याचे अजुबाजूचे हित-संबंध जेथें जेथें असतील, ते तोडणें हें अगदीं योग्यच आहे. म्हणूनच वाली वध राजकीय ढाक पेंचाच्या दृष्टीनें अगदीं समर्थनीय व अगदीं योग्यच ठरत आहे.

आता वालीवधासाठीं ' त्यानें भावाच्या बायकोशीं संबंध ठेवला ' इत्यादि जीं कारणें रामानें दिलीं आहेत तीं राजकारणात अशाच रीतिनें माडली पाहिजेत व त्या दृष्टीनें तो अगदीं योग्य रीतिनें माडली गेलीं आहेत. वालीवधाच्या समर्थ-नार्थ रामाचे जें भाषण झालें तें राजकारणाच्या दृष्टीनें उत्तम भाषण आहे असें म्हणावयास हरकत नाहीं. पण खरें कोणी पाहिले तर त्यास सुग्रीवाचाही तोच दोष होता असें दिसेल सुग्रीव राजा झाल्यावर तारा त्याच्याकडेच राहिलेली आहे ज्येष्ठ भ्राता गेल्यावर त्याची बायको घाक्या भावाकडे यावी, ' देवरः कस्मात् द्वितीयो घर उच्यते (निरु०) या संबन्धासुळें कदाचित् कोणी याचें समर्थन करील पण तें समर्थन फारसें जोरदार ठरणार नाहीं. तथापि सुग्रीव जरी त्याच मार्गानें गेला असला, तरी त्याला पुढें बोल लावणार कोण ? वाली-च्या वधान्या वेळीं सुग्रीव निर्दोषचें होता असेंही म्हणतां येणार नाहीं. असें. या प्रमाणें राजकीय घडामोडींच्या दृष्टीनें या घोष्टी पाहिल्या पाहिजेत व ही राज-नीति शास्त्राची दृष्टी आपल्या आर्य लोकामध्ये यावी याचसाठीं रामानें हा इति-हास उदाहरण होण्यासाठीं प्रत्यक्ष करून दाखवला आहे तो भारतीयांनीं पहावा व आपल्या जीवनात सुरवाता, एवढ्यासाठींच तो आहे. राजकारण राजकीय उलाढालीसाठींच असतें. तें दैनिक नागरिक व्यवहारात उतरता नये, हें काहीं येथे निराळें सांगायला नवें

रामाच्या जीवनांत एरूच प्रसंग

अशा राजनीतिचा आश्रय करून वाण्याचा रामाच्या जीवनात वाली वधाचा

हा एकूच प्रसंग आहे बाकीच्या सर्व आयुष्यात भगवान रामचंद्र हे एकूचचनी, एकूच पत्नी, एकूच वागी अनेक वागले आहेत व ते एकूच रीतिने वागले आहेत वाली वधाचा हा प्रसंगच असा होता की जगदुद्धाराचा कार्मकर्म साधणे की प्रसंगे हे यावर अवलंबून होते. रामाने ज्या सार्यासाठी जन्म घेतला ते महत्कार्य होते मजनाचे परित्राण दुष्टाचे निर्दालन व घर्माची घडो यमप्रण्याचे ते कार्य होते. घाली न मरता तर रावणाचे बल दाडणार होते घालीने रावणालाच मर्त फगावी असा करार या पूर्वीच झालेला होता. ससैन्यवालीशी सप्राप्त करावा एवढी तयारी रामाची नव्हती. अशा प्रसंगां द्वन्द्व युद्धाचे सर्व नियम पाळावे व जगदुद्धाराचे कार्य निपडवून टाकावे हे योग्य नव्हते. यासाठी अशा कठिण प्रसंगां वालीवर आडून बाण मारला व रामाने राजनीतिच्या सहाय्याने मोठा विजय मिळवला आहे. इतकेच नव्हेतर आता रावणबध झालाच असे रावणाविरुद्ध कट करणाऱ्या ऋषिना व मनामध्ये अनुकूलता धारण करणाऱ्या देवानाही वाटले इतक्या महत्त्वाचे हे कृत्य होते.

जन्मामध्ये करीबि ज्याने घर्म नियम तोडले नाहीत, त्याने या रिष्ट प्रसंगां द्वन्द्व युद्धाचा नियम तोडला, हे दूपगावद् नसून यावेळी ते योग्यच जसे करावयाम पाहिजे तसे केलेले आहे.

ज्या राजकारणात पडलेल्या वीरावर अने प्रसंग येतात, त्यानीं त्यावेळीं अनेक आचरण केले पाहिजे. योराचे आचरणच धर्माचा मार्ग दाखवीत असते. त्या प्रसंगां रामाचे हे आचरण धर्माचा योग्य मार्ग दाखवीत आहे.

‘भरत साम्राज्याचे पालन यथा योग्यरीतिने करित आहे व त्याच्या आज्ञेने आम्ही या घनाचे रक्षण करित आहो. येथे तू आपल्या स्वतःच्या भावाची वायको जी तुला आपल्या मुनेमारखी वाटली पाहिजे तिच्याशीच तू संबंध ठेवीत आहेस हे तू पाप केले आहेस. या पापाचा दण्ड हा असा तुझा बध करून आम्ही तुला दिलेला आहे व तो अगदी योग्य असाच आहे या कृत्याबद्दल आमच्या मनाला मुळीच पन्नाताप झालेला नाही’ असे रामाने निग्रहाने भाषण केले. ते सुमीवाने ऐकले व—

शास्तामृगो त्यसि । रि० १८।४१

‘ तूं तर बोलून घालून वानर आहेस ’ तेव्हा तुझा वध आहून केला काय व समोरून केला काय. त्यात काहीच विचार करण्यासारखे नाही म्हणून आम्ही जे केले ते योग्यच केले आहे. आणखी तूं लक्ष्यात ठेव की—

दुर्लभस्य च धर्मस्य जीवितस्य शुभस्य च ।

राजानो वानरश्रेष्ठ प्रदातारो न संशयः ॥ ४९ ॥

तां हिंस्याद्य चाक्रोशेन्नाक्षिपेन्नाप्रियं वदेत् ।

देवा मानुषरूपेण चरन्त्येते महीतले ॥ ४९ ॥

तयं तु धर्ममविशाय केवलं रोषमाश्रितः ।

विदूषयसि मां धर्मं पितृपैतामहे स्थितम् ॥ ४४ ॥

कि० सः १८

‘ राजे हे प्रजेला दुर्लभ धर्म, जीवित व अभ्युदय याची प्राप्ति करून देते असतात. अशा राजाची हिंसा करू नये, त्याची निंदा करू नये, त्याचा अपमान करू नये व त्यांना अप्रिय असेल ते ही कोणी करू नये कारण राजे हे प्रत्यक्ष देवच, या भूतलावर मनुष्य रूपानेच संचार करीत असतात. तूं धर्माविषयी अगदीच अडागी आहेस व मी तर बाळबटिलापासून चालत आलेल्या धर्माचे पालन करीत आहे, असे असता तूच तलट येथे माझी निंदा करीत आहेस हे तुला सुळांचे योग्य नाही. ’

या प्रमाणे रामाने वालीला रागक्षणीत उत्तर दिले. तेव्हा वालीच्या मनावरही त्याचा परिणाम झाला व आता परिस्थिती बदलत नाही व आपला मृत्यु तर अगदी लवकरच होणार असे पाहून वाली म्हणाला—

प्रतिपद्यतुं प्रकृष्टे हि नावरुष्टस्तु शक्नुयात् । कि० स० १८।४७

‘ हे रामा ! तुझ्यासारख्या श्रेष्ठ पुरुषाच्यापुढे माझ्यासारखा निकृष्ट काय धरू उत्तर देऊ शकेल ? ’ म्हणून मी जे काय तुझ्यासमोर बोललो त्याची मला क्षमा कर तसेच—

न चारमानमहं मोचे न तारां नापि घान्धवान् ।

यथा पुत्रं शुणज्येष्ठमंगदं कनकांगदम् । कि० १८।५२

‘ माझ्याविषयी मला वाईट वाटत नाही. आझी पत्नी तारा हिच्याविषयी मला खेद होत नाही. पण माझा प्रिय पुत्र अंगद आहे त्याच्याबद्दल मात्र मला अत्यंत हळहळ वाटत आहे. ‘ या माझ्या प्रिय पुत्राचे आपण संरक्षण करा म्हणजे झाले तसेच ‘ सुग्रीव माझ्या प्रिय पत्नी तारेचा अपमान न करील असे करा ‘ म्हणजे झाले. ’

तारेचा शोक

वालीचा रामशानाने मृत्यु झाला हें समजनाच त्याची बायरो तारा ही तेंयें आली व त्या भूमीवर मरणोन्मुख स्थितीत पडलेल्या वालीला पाहून ती शोक करू लागली. ती म्हणाली—

‘ तुझ्यासारखे श्रेष्ठ राजे भूमीवर शयन करित नमतात सुग्रीवाच्या भार्येचा अपहार करून त्याला जें तूं हाकून घातकेंस त्याचें हें पत्न तुला आज प्राप्त झालें आहे. (कि० २१।५; ११) हे सुग्रीवा ! आता रमा तुझी पत्नी तुला प्राप्त होईल व तिच्यासह तूं आना सुखाने राज्याचा उपभोग घे. ’

या तारेच्या शोकामध्ये सुग्रीवाची पत्नी रमा ही वालीने आपल्याकडे घेतली होती असे स्पष्ट म्हटलें आहे व आता ती सुग्रीवाची सुग्रीवाकडे जाईल याबद्दल तिला खात्री वाटत होती. अपहृत स्त्रीचा पुनः स्वीकार या जातीमध्ये केला जाऊ असे असे दावण स्पष्ट दिसते. मावाजवळ राहिलेली बायको पुनः दुसऱ्या भावाकडे गेली व पुनः परत आली तर त्यात फारसे काही बिघडलें असे वानर जातीस वाटत नसायें असे दिसते. ही बाबी नैतिक पातळी या कालामध्ये होती. राजघराण्यातील रमा व तारा यांच्यासारख्या धोर स्त्रियाही अशा रीतिने दोन-ही भावाकडे राहिल्या असल्याचें दिसते. मग खालच्या धरातील स्त्रियाची परिस्थिति कशी असेल याची कल्पनाच करावी तारा व रमा या विदुषी स्त्रिया होत्या अतिशय नव्हत्या. त्यांना ही अशी बदलाबदल सद्य वाटत होती.

सुग्रीवाचा शोक

वालो व सुग्रीव हे भाऊ भाऊ होते. वालो वडील भाऊ व सुग्रीव धाकटा

भाऊ वालीचा राज्यावर अधिकार होता घाकटा भाऊ असल्यामुळे सुग्रीवाचा अधिकार राज्यावर नव्हता. वाली लढाईमध्ये गुंतला होता, लावेष्टी काही अघटित घटनेमुळे ' वाली मेला ' असे सुग्रीवास व मंत्री मंडळास वाटले. त्यांनी सुग्रीवास वाली मेला असे समजून गादीवर बसविले. नंतर वाली विनयी होऊन आला व सुग्रीव राज्यावर बसल्याचे पाहून रागावला व सुग्रीवाचे म्हणणे सुट्टीच ऐकून न घेता त्याने सुग्रीवास हाकून घातले व आपण राज्यावर बसला सुग्रीवाचे जे चाहते होते त्यास कारावासात पडायें लागले. यामुळे सुग्रीवाच्या मनात वालीचा काटा काडाचा व राज्य आपल्या आधीन व्हायें असें आले

बायकोचे अपहरण झाले, हातीं आलेले राज्य हातचे गेले, आपण देशी घडीस लागलों असें म्हणणारे राम व सुग्रीव यांचे सत्य समानशाल असण्यामुळे झाले. रामाने सुग्रीवाला सहाय्य केले व वालीचा काटा एका पाणाने निघाला. वाली मरेपर्यंत सुग्रीवाला बरे वाटत होता. पण वाली मरताक्षर्गाव बंधु प्रेमाचा उमाळा सुग्रीवाच्या अन्त करणात आला व तो राहूं लागला याला नाल्याचे स्वाभाविक प्रेम असें म्हणतात वास्तविज या वेळीं सुग्रीवाला राज्य व बायको परत मिळल्याबद्दल आनंद वाटला पाहिजे होता पण आनंद वाटणे दूरच राहिले, याला या बंधुवियोगाने दुःखच झाले व तो आपलीच निन्दा करू लागला व बालांचे गुण आठवून आनोश करूं लागला. तो म्हणतो—

“ मासा भाऊ वाली मेलेला पाहून, हे रामा ! मला फारच दुःख होत आहे ऋष्यमूक पर्वतावर कसऱ्याही विपन्न अवस्थेत राहत असताना मला आनंद वाटत होता पण आतां प्रत्यज भाऊ मेलेला पाहून मला फारच अतथ दुःख होत आहे ... मी तुला घात करणार नाही, तूं येथून निघून जा (न त्वा जिघांसामि, चरोति) असें तो मला म्हणाला होता हें ल्याचे म्हणजे किती घोरपणाचे होते...पण मी मात्र त्याचा वध करविल्या सारास बन्धुत्व, मोठेपणा व धर्म वालीने पाळला पण मी मात्र वानरस्वभावा प्रकट वेला. ”

भ्रातृत्वमार्यभावाश्च धर्मस्थानेन रक्षितः ।

मया क्रोधश्च कामश्च कपित्वं च प्रदर्शितम् ॥

वि- २४।१२

‘ मी भ्रातृवधाचे हें कुलाचा नात करणारें काम वेलें आहे यामाठीं मी या राज्याला योग्य नाहीं ’ असें पुष्कळ तो पश्चात्ताप पाऊन बोलू लागला व शेवटीं रामाजवळ एवामे अग्नि प्रवेत करून मरून जाण्यासाठीं आज्ञा मागितली, तेव्हा तो सुग्रीवाचा शोक पाहून रामान्याही डोळ्यात अश्रु आले. इरडे सुग्रीवाचा शोक, इकडे तारेचा आज्ञा व टकटे अंगदाचें दुःख पाहून रामालाही काहीं मुचेनासें झालें. तारा तर रडता रडता रामाला म्हणाली— ‘ रामा ’ तुला स्त्री विरहानें होणारें दुःख फसें अमते तें माहीत आहे तू वालीला माहन माक्षी व वालीची ताटातूट केली व वालीला व मला विरह दुःखात लोटून दिलेंस आता माझा वध कर म्हणजे मी वालीला जाऊन भेटेन व एवाचे विरह दुःख दूर करीन ’ (वि० २४।३५-३७)

असा तेथें सर्वत्र शोक चालला असताना राम तारेला म्हणाला (न शूर-पत्न्यः परिदेवयन्ति) वीराच्या पत्न्या शौर करीत बसत नाहींत. हे तारे तूं शौर पत्नी आहेस तेव्हा शौर करणें तुला योग्य नाही.

वालीचें और्ध्व देहिक

रामानें सर्वांचें सांगून वेलें व होणाऱ्या गोष्टी घडून गेल्या. शोक करीत असण्याने त्या आता पुन. सुवरणार नाहीत. आता मृताचें और्ध्वदेहिक कृत्य कराययाम लागी असे रामानें सर्वांस सांगितलें व तेथें जमलेल्या सर्वांनीं गत्य-न्तर् नाहा हें पाहून मान्य तें व वालीला पालखांतून स्पशानात नेऊन तेथें-

ततोऽग्निं विधिगृह्त्वा सोऽपसव्यं चकार ह । वि २५।१०

‘ अंगदान त्याम अग्नि दिला अपसव्य प्रदक्षिणा केली. सर्व वानर वालीला उदक देण्यासाठीं नदीवर गेले व तेथें त्यांनीं वालीला जळ दिलें व तर्पण वेलें

नंतर सुग्रीवाला राज्याभिषेक केला, अंयदाला यौवराज्याभिषेक झाला सुग्रीवानें अत्यंत आग्रह केला तरीहि १४ वर्षे नगरात व घरांत राहणार नाहीं तर वनांत राहोन, अशा प्रतिज्ञा केली असल्यामुळें राम विधिधा नगरांत गेला नाहीं. वनातच त्यानें मुकाम केला. लक्ष्मण मात्र राज्यारोहण समारंभाला उपस्थित राहिला होता.

सुग्रीवाचा राज्याभिषेक

सुग्रीवाच्या राज्याभिषेकाचा तयारी किती उत्तम केली होती तें पहा.

रत्नैर्यत्त्रैश्च मङ्गलैश्च तोषयित्वा द्विजर्षमान् ॥ ३९ ॥

मन्त्रपूतेन हविषा हुत्या मन्त्रविदो जना ॥ ३० ॥

प्रासादशिखरे रम्ये चित्रमाल्योपशोभिते ॥ ३१ ॥

प्राहमुषं विधिवन्मन्त्रैः स्थापयित्वा घरासने ।

नदीनद्येभ्यः संहृत्य तीर्थेभ्यश्च समंततः ॥ ३२ ॥

आहृत्य च समुद्रेभ्यः सर्वेभ्यो घानैर्यभाः । कि० स० ३६

‘ रत्नें, वज्रें व भोजनें यांनी प्राङ्गर्णाना संतोषविलें. मन्त्रवेत्या लोकांनीं मंत्र म्हणून हवन केलें. उत्तम आसनावर राजभवनामध्ये सुग्रीवाला बसविलें व नदी नद व समुद्र यातून आणलेल्या पवित्र जलानें त्याला राज्याभिषेक केला. ’

या प्रमाणें राज्य प्राप्त झालें व आपली पत्नी रुमा पुन प्राप्त झाली म्हणून सुग्रीवाला फार आनंद झाला. इच्छे सुग्रीव हा बन्धुजवळ असलेल्या रुमेचा पत्नी व राणी म्हणून स्वीकार करित आहे व तेथेंच पहावें तर सर्व प्राण्य त्याच्या घरी जातात व समंत्रक राज्याभिषेक करतात व त्याच्या घरी जेवतही आहेत. हें जेवण जरी द्विजांनीं बनवलें अनें मानलें तरी रुमेच्या पुनः स्वीकाराला हींणीच निंदिलें नाहीं.

सुग्रीव, रुमा व तारा

वालीचा वध ‘ तो भावाच्या घायकोटी रमत होता ’ या अपराधासाठीं रामानें केला. पण सुग्रीवही तेंच करित आहे. पहा—

स्वां च पत्नीं अभिप्रेतां तारां चापि समीप्सिताम् ।

विहरन्तमहोरात्रं कृतायै विगतउत्तमम् ॥ ४ ॥

मन्त्रिषु न्यस्तकार्यं च मन्त्रिणामनवेशकम् ॥ ५ ॥ कि० सु० २९

तारया सहितः कामी सक्तः कापिवृषस्तथा

दि० म० ३१।२३

‘सुग्रीवाला आपली पत्नी रमा प्राप्त झाली व इष्ट अमलेची ताराही त्याला प्राप्त झाली यामुळे निश्चित होऊन तो रया सर्व स्त्रियाही रात्र दिवस रमू लागला सर्व राज्याचा कागभार मज्यावर त्याने सोपविला व भंत्र्यांच्या कामावर देखरेख ठेवणेही त्याने सोदून दिले.’

भावाची रायको जवळ करणे हे बाबीचे पाप जर मानने व रयासाठी ‘त्याचा वध आम्ही सम्राट भरताचे प्रतिनिधी म्हणून केला तो अगदी योग्य केला व या-वद्दल आमच्या मजान मुठीच निपाद वाटत नाही.’ हे रामाचे म्हणणे जर खरे मानले व धर्मरक्षण करण्यासाठी हे सर्व रामाने केले असे पर मानले तर, सुग्रीव रामाच्या समोरच वालीच्या भायकोला जवळ करित आहे व राज्यकारभाराकडे लक्ष्यही देत नाही, पण हे राम प्रवचन दिसत अमताही सहन करात आहे। म्हणूनच आम्ही पूर्वी म्हटले होते की ही वालीवधासाठी म्हणून दिलेली कारणे राजकीय सत्याच्या स्वभावाची आहेत.

सुग्रीवाने तारेचा स्वीकार केला असे वाल्मीकि ऋषि लिहित आहेत व तारेवर (तारा समीप्सिता) सुग्रीवाच मन पूर्वापासून होते असेही ते सागत आता पण वाली मेल्यावर तारा निराधार राहिली म्हणून, किंवा निच्यावर इष्ट नाम-जारा कोणी राहिला नाही म्हणून सुग्रीवाने तिचा स्वीकार केला असे सुग्रीवाच्या बाजूने म्हणता येईल. रमेवर वालोने हात टाकला तेहा सुग्रीव त्रिबत होता, म्हणून तो वालीचा दोष व आत्ता वाली जिवंत नाही म्हणून तारेचा स्वीकार करण्यात सुग्रीवाचा दोष नाही असे सुग्रीवाच्या बाजूने म्हणता येईल तसेच जेव्हा वाली मेली असे समजून सुग्रीवाने राज्याचा स्वीकार केला होता. तेव्हा ही तारा सुग्रीवाजवळ आलीच होनी. तीही वाली त्रिबत नाही अशा समजुतीने ने

कृत्य क्षम्य होईल एकंदरीत वानर जातींत वेदवेत्ते व संस्कृत भाषेवर प्रभुत्व दाखवणारे विद्वान् होते, तारा ही विदुषी व राजकारणपट्ट होती, मृतक संस्कार व राज्यारोहण संस्कार हे जरी यांचे वेदमंत्रांनी होत होते. तरी कौटुंबिक नीति ही यांची अशी होती. हें येथें स्पष्ट दिसून

सूत्र हनुमान.

मन्थ्यामध्ये हनुमान चार सूत्र होता. वालीचा वध हा पावसाळ्याच्या प्रारंभी झाला असल्यामुळे सांतेचा शोध पावसाळ्यात करता येणें शक्य नव्हतें. म्हणून पर्णकुड्डीत रामलक्ष्मण व अन्तःपुरात सुग्रीव चार महिने स्वस्थ राहिले हें योग्यच झालें. पण पावसाळा संपतांच मित्र कार्याला लागवें अशी सूचना हनुमानानें सुग्रीवाला केली व सर्व वानर-मुण्यांनीं अमूक सुश्रीनमध्ये किष्किंधेला यावें अशी आज्ञा सुग्रीवाकडून मुटली हें योग्यच झालें. पण याची बातमी रामाला दावयाची ती दिलेली नव्हती. यामुळे रामाला अस्वस्थता वाटणें अगदीं स्वाभाविक होतें. यामुळे राम त्रासून लक्ष्मणाला म्हणत आहे—

अनाथो हतराज्योऽयं रावणेन च धरिषितः ।

दीनो दूरगृहः कामी मां चैव शरणं गतः ॥ ६७ ॥

इत्येतैः कारणैः सौम्य सुग्रीवस्य दुरात्मन ।

अहं वानरराजस्य परिभूतः परंतप ॥ ६८ ॥

स कालं परिसंख्याय सीतायाः परिभर्गणे ।

कृतार्थः समयं कृत्या दुर्मतिर्नाथबुध्यते ॥ ६९ ॥ कि० स० १०

‘दुष्ट सुग्रीव असें समजत आहे कीं राम अनाथ झाला आहे, त्याचें राज्य-हरण झालें आहे, रावणानें त्याचा अपमान केला आहे, त्याचे घर पार दूर आहे, काम विकारानें तो गाबला आहे यामुळे दीन होऊन तो मला शरण आलेला आहे. असें समजून तो दुष्ट सुग्रीव माझ्या कार्याकडे दुर्लक्ष्य करित असावा असें दिवतें. म्हणूनच वचन दिलें असताही सांतेचा शोध करण्याचें काम तो बनून करूं लागला नाही.

म्हणून हे लक्ष्मण ! तू किर्किघा नगरीमध्ये जा व सुग्रीवाला सांग की
' माझ्या बाणाचा चमत्कार पहावा अशी इच्छा तुला झाली आहे की माय तें
सांग. '

न स सकुचितः पन्था येन चाली इतो गत ।

समये तिष्ठ सुग्रीव मा चालिपथमन्वगाः ॥ ८१ ॥

एक एव रणे चाली शरेण निहतो मया ।

त्वां तु सत्यादतिक्रान्तं हनिष्यामि सवांधवान् ॥ ८२ ॥

कि० स० ३०

' ज्या मार्गाने चाली गेला तो लहान मार्ग नाही. तुझ्यासारखे हजारों लोक
जातील इतका तो निरतृत मार्ग आहे. माझ्या बाणाने एकटा चालीच ठार झाला
आता मात्र फौज आला तर सर्व भाळूनघासह तुला ठार करीन हें नीट समजून
ठेव '

रामाचे हे भाषण म्हणजे सुग्रीवाच्या डोळ्यात चरचरीत अंजन घालण्या-
सारखेच होते हे रामाचा आरामनेघास व बाणेदारपणा दाखवित आहे सुग्रीव
कामी नसून अन्त पुरातच राहून होता व गज्यशासनारुडे दुर्लक्ष्य करीत होता
हे खरं आहे. पण हनुमानाच्या मन्वनेप्रमाणे त्याने सतिचा शोध करण्यासाठी
धानराना बोलावून घेतलं होतं हे रामाचा माहीत नव्हतं. म्हणून रामाला फौज
येणेही अगदी योग्य होणे शोभित होऊन रामाने जेव्हा असा निरोप लक्ष्मणाला
सांगितला तेव्हा स्वभावतः फौजी असलेला लक्ष्मण अधिकच रागावला व
(निहन्मि सुग्रीवं असत्यं अथ । कि०स० ३१४) 'आताच त्या अमन्य
प्रतिज्ञा करणाऱ्या सुग्रीवाला ठार माफून टाकतो' असे म्हणाला. तेव्हा रामाने
त्याला शांत होण्याचा उपदेश केला व ' इतका रागाळू नकोस शान्तपणानेच
माय निरोप सांगायचा तो माग, ' असे सांगितलं तरी लक्ष्मणाचा राग कमी
झाला नाही. तथापि रामाची आज्ञा म्हणून तो शांतपणाने निघाला त्याची
रमा वेळची उपरता पाहणाऱ्याम घडकी भरून यावी अशी होती. त्याप्रमाणे रस्त्या-
वरून लक्ष्मण जाऊ लागला अमता ज्यानी त्याला पाहिले त्यांना भय वाटलं. इतका

उत्प्रपणा त्याच्या चहऱ्यावर आला होता असा तो अत्यंत रागावलेला लक्ष्मण राज-
भवनामध्ये प्रविष्ट झाला. सुग्रीवाच्या राजभवनाला सात पाँच ओळंडावे लागले.
तेव्हा सुग्रीव आठव्या चांकात होता तेथे लक्ष्मण पांचू शकला तेथे छिया असल्याने
तो जेथे छिया नव्हत्या त्या ठिकाणी उभा राहिला व तेथेच आपल्या धनुष्याचा
टणटण करून खडबडला. धनुष्याचा टणटण ऐकून सुग्रीव देहभानावर आला.
आपल्याजवळ असलेल्या तारेला म्हणाला सूच पुढे हो, व लक्ष्मणाजवळ जा व
हास्य मुत्तानें मृदु शब्दांनी आधी त्याचा राग धूर कर. सज्जन छियाना पडून
रागवत नाहीत.

जी तारा वालीच्या प्रेताशरोवर मरण्यास तयार झाली होती, तीच ही तारा
मद्यपानाने (मदबिह्वलाक्षी) झिंगलेली आपले कपडे व आभूषणे अस्ताव्यस्त
झालेल्या स्थितीत सुग्रीवाचा आक्षेपे सुग्रीवासाठी रदबदली करण्यासाठी लक्ष्मणा-
समोर जाऊ लागली आहे ! वालीच्या मृत्युनंतर याच तारेचा प्राणान्तिक
आक्रोश लक्ष्मणाने ऐकला होता. तोच लक्ष्मण या वेळी सुग्रीवाचे हित करण्यासाठी
तारा तयार झालेली आहे हे पाहून मनात काय म्हणाला असेल परे ?

मोहक स्त्री

सुग्रीवाने तारेलाच पुढे पाठवण्याचे कारण ती (प्रियदर्शनां तारां)
ती दिसावयास अव्यत सुंदर होती. सुंदर स्त्री पुढे आली असता तिच्या मोहकते-
मुळे पुरुष कितीही रागावला असला तरी त्याचा राग कमी होतो. म्हणून
सुग्रीवाने तारेला पुढे जा व लक्ष्मणाला मधुर भाषणाने शांत कर म्हणून
सांगितले.

सुग्रीव व तारा ही दोघे ही मद्यपानाने अत्यंत झिंगलेली होती, त्यांस सरळ
उभे राहण्याचीही शक्यता नव्हती. इतक्या मद्यपानानंतर याचे संबंध कसे
असतील हे सहज समजण्यासारखे आहे. घात स्मरणोप पंच कन्यामध्ये या
तारेची गगना झालेली आहे असे कित्येकांस वाटते. पण पंच कन्यातील तारा ही
वालीची पत्नी नसून ती तारा दुसरी कोणती तरी असेल असे वाटते.

ही तारा लक्ष्मणाजवळ जाऊन हास्य करून त्याला म्हणाली- 'आपण रागावलात का ? कोण घरे आपल्या आझेचे उचलन करीत आहे ?'

हे ऐकून लक्ष्मण नारेला म्हणाला- (भर्तृंहिते युक्ते ते भर्ता काम-
वृतः लुप्तघर्माथिसंग्रह । कि० ३३/४३) पतिचे हित करायाम तःपर
असलेल्या तारा बार्डे ! तुझा भर्ता कामलुब्ध होऊन आपले कर्तव्य करीत नाही
हे तुला माहीत नाही काय ? येथे लक्ष्मणाने तारेशी, बोलताना ' तुझा नवरा '
असेच सुग्रीवासंग्रहान म्हाटलेले आहे अर्थात् बालीची ही स्त्री आता सुग्रीवाला
पति मानून राहत आहे ही बाती लक्ष्मणापर्यंत पोचली होती असे स्पष्ट होते

तारेनें चातुर्धाने लक्ष्मणाला प्रसन्न करून त्याला अन्त पुरात नेले व जात
जाता सुचविल की सुग्रीवाने वानरातील प्रमुख वानर बोलावले आहेत व तो
सीतेचा शोध रसा फगवा त्या गोष्टीचा विचार करीत आहे

असे बोलत लक्ष्मण आत जात आहे इतक्यात त्याम दमेला आर्लिगन देऊन
क्षिग्न वसलेला सुग्रीव दिसला. सुग्रीव व लक्ष्मण याची दृष्टादृष्ट होताच
सुग्रीवाची किती गाळण झाली असेल याची कल्पनाच बाचरानीं कृगवी दोघाचीं
बोलणी झाली त्यात लक्ष्मणाने सुग्रीवास बजावले की-

न स संकुचितं पन्था येन घाली हतो गतः

समये तिष्ठ सुग्रीव मा बालिपथमन्यगाः ॥ १८ ॥

कि० सं० ३४

' बारी ज्या मार्गाने गेला तो काही मार्ग बद झालेला नाही यासाठी
सुग्रीव ! तू आपरया प्रतिज्ञेचे पालन कर बालीच्या मार्गाने जाऊ नकोस '

रागावलेल्या लक्ष्मणाला धान करण्यासाठी राम व सुग्रीव यास परस्परांच्या
सहाय्याची कशी गरज आहे व सुग्रीवाच्या मदतीशिवाय एकट्या रामाकडून
राज्याचा पराभव होणे किती अशक्य आहे ते सर्व मोठ्या युक्तिने यावेळीं वर्णन
केल व यावेळीं सुग्रीव व राम यांची मैत्रीच वाटावी म्हणजे दृष्ट कार्य घडून येईल
हे पार काळजीपूर्वक पण सौम्य शब्दानां लक्ष्मणापुढ निवेदन केले हे सर्व
तारेचे पार चातुर्धाने केलेल वस्तूत्व पाहण्यासारखे आहे.

नंतर लक्ष्मण ज्ञान्त झाला. सुग्रीव व लक्ष्मण यांचो सातेच्या शोधासंबंधानें घोलणी झाली व शोड्याचे वेळानें लक्ष्मण व सुग्रीव रामाजवळ गेले व राम व सुग्रीवाचे बोलणें झालें. या भाषणामध्ये सुग्रीवाने सांगितलें कीं आपली वानर सेना जी सातेच्या शोधाखा पाठगवयाची आहे ती आलेली आहे. आता तुझे काम झालेच असें समज. साता सोडही असली तरी तिला हे वीर शोधून काढतांल व मग त्या दुष्टाचा नाश करण्याचें कार्य आपण करूं '

हें ऐकून रामाला पार आनंद झाला व सुग्रीवानें आपल्या धाडशी वानराने निवडून चारही दिशाना पाठवचें, याप्रमाणें सातेचा शोध सुरू झाला.

दक्षिण दिशेला हनुमान, अगद वगैरे वानर गेले होते. त्याच्या मार्गांत अनेक अडचणी आल्या, पण त्या दूर करून दक्षिण समुद्रापर्यंत ते गेले, तत्पूर्वी संपातीनें लंकेसंबंधी चरीच महिती त्यास सांगितली. ती ऐकून घेऊन दक्षिण समुद्रतीरावर पोचलेले हे वानर समुद्राचें उद्रेधन करून कोणी जावें याचा विचार करूं लागले. धरीच भवति न भवति झाली व हनुमानानेंच जावें असें ठरलें व त्या प्रमाणें हनुमान समुद्राचें उद्रेधन करण्यास सिद्ध झाला.

अंगदाचें सुग्रीवासंबंधाचें मत

अंगद यावेळीं हनुमानाला म्हणत आहे—

स्थैर्ययात्ममन. शौचं भ्रानृशंस्यमथाज्वम् ।

धिक्रमश्चैव धैर्यं च सुग्रीवे नोपपद्यते ॥ २ ॥

भ्रातुर्ज्येष्ठस्य यो भार्या जीवतो महिर्षा प्रियाम् ।

धर्मेण मातरं यस्तु स्वीकरोति जुगुप्सितः ॥ ३ ॥

कथं स धर्मं जानीते येन भात्रा महात्मना ।

युद्धायाभिनियुक्तेन विलस्य पिहितं मुखम् ॥ ४ ॥

सत्यात्पाणिगृहीतश्च कृतकर्मा महायशा ।

विस्मृतो राघवो येन स कस्य सुकृतं स्मरेत् ॥ ५ ॥

लक्ष्मणस्य भयेनेह नाधर्मभयमीहणा ।

आदिष्टा मार्गितुं सीता धर्मस्तस्मिन् कथं भवेत् ॥ ६ ॥

तस्मिन्पापे कृन्धे तु स्मृतिभिन्ने चलत्मानि ।

आर्यः को विश्वसेज्जातु तत्कुलीनो विशपतः ॥ ७ ॥

राज्ये पुत्रं प्रतिष्ठाप्य सगुणो विगुणोऽपि वा ।

कथं शत्रुकुलीनं मां सुग्रीवो जीवायिष्यति ॥ ८ ॥ कि०स० ५५

अंगदाच्या मनामध्ये सुग्रीवाच्या संबंधानें कोणते विचार घोळत होते तें त्याच्या या भाषणामध्ये प्रकट होत आहे म्हणून हें त्याचें भाषण पहा—
 ' विचारांची स्थिरता, मनाची पवित्रता, सज्जनपणा, सरळपणा, पराक्रम व धैर्य हीं सुग्रीवामध्ये मुळा कर्मांच नव्हतीं अहो, बडील भावाची परती पहाणी, धर्मानें मातेगारपी असताही, बडील भाऊ जिवंत असताना तिचा हा म्हीकार करतो, तो धर्माची पर्वा कशी करणार बरें ? माझे बडील शत्रुशीं युद्ध करण्यासाठीं गुह्यत गेले असता व याला दारावर रक्षणासाठीं उभे केले असता जो दुष्ट त्या गुह्येचें दार बंद करतो, तसेंच हुरतग्रहणपूर्वक ज्याच्याशीं मैत्री केली व ज्यानें आपलें कार्यही केले त्या रामाचेही उपकार जो विसरला व विषय भोगातच जो रमूं लागला, त्यानें धर्म रक्षणासाठीं नव्हेच, पण लक्ष्मणाच्या भीतिनें आम्हा वानरांना मीनेच्या घोषासाठीं देशोदेशीं पाठवले आहे. त्याच्या ठिकाणीं धर्म कसा अमणार ? पापी, दुरामा, शत्रु, चंचल अशा या सुग्रीवावर कोण सज्जन पुरुष ? विश्वास ठेविल बरें ? सुग्रीव मनुषी असो वा दुर्गुणी असो तो शत्रु कुलात उत्पन्न झालेल्या मला राज्यावर बसवून कधीहि जगविणार नाही '

अर्थात् मी मरून जावें असेंच त्याच्या मनात असणार. हे विचार वालीपुत्र अंगदाचे आहेत. याप्रमाणे सुग्रीवामधेवानें अंगदाला व अंगदाच्या पक्षाच्या लोकांम कथ वाटत होते तें व्यक्त होत आहे. साहजीकच आहे ज्यानें आपल्या बापाचा व न उरवला, वाडवटिलाचें राज्य बळकावले त्या संबंधानें अंगदाला व त्याच्या पक्षाच्या लोकांम कथे बरे बरे वाटेल. सुग्रीवानें अंगदाला यौनराज्याभिषेक केलेला होता तथापि अंगदाला त्याचा स्थिरता वाटत नव्हती. काहीं तरी उपयानें आपला नाश हा सुग्रीव करवील असे मग त्याला वाटत असावें. व्यसंदाच्या दृष्टीने तें योग्यही होतें.

या किञ्चिपाकाद्यातील मुख्य भाग म्हणजे रामाची सुग्रीवाशी मैत्री होणे व वालीचा वध करणे. हें रावण साम्राज्याच्या नाश करण्यासाठीं अन्यत आवश्यक होतें. अशा या दोन पारब्र महत्त्वाच्या घटना आहेत. वालीच्या मृत्युमुळे रावणाचे अर्धे बल कमी झालें व सुग्रीवाच्या मैत्रीने रामाचें बल दुप्पट वाढलें. या दोन घटनांमुळे रामाचें सामर्थ्य वाढलें व रावणाचें कमी झालें. याचप्रमाणे राजकारणात पटणारांनीं आपलें बल वाढविलें पाहिजे व शत्रुचें बल कमी केलें पाहिजे व शेवटीं आपला विजय होईल असें केलें पाहिजे. या काळात भाणखीही पुष्कळ शारीक सारीक गोष्टी आहेत. त्याकडे वाचरानीं वाचताना लक्ष्य दावें व राजकीय दृष्टीनें या इतिहासाचें निरीक्षण करावें

बैलाची उपमा

राम लक्ष्मणाला येथें बैलाची उपमा दिली आहे ती अशी—

वृषभभ्रेष्ठविक्रमौ ॥ १० ॥

समदाविष गोवृषी ॥ १४ ॥ कि. ३

हनुमान रामलक्ष्मणाकडे आल्याबरोबर तुम्ही शोचिंही उत्तम बैलाप्रमाणें दिसत आहोंत असें म्हणत आहे. आज असें कोणी प्रथमच म्हटलें तर तें कोणासही सहन होणार नाही. बेदामर्थ्यही इन्द्र वगैरे देवरीशाना 'बैल' म्हणून वर्णिलें आहे ही उपमा सध्या कोणालाही आवडणार नाही. ज्या काळामध्ये गाय व बैल याचा मान पार होता त्या काळातिल या उपमा आहेत. आज आपल्यामध्ये गोमांस किंवा बैलाची भक्षि कमी झालेली आहे. शेत नागरणांचें काम जेव्हा टूंकटूनने केलें जाईल तेव्हा याहीप्रैसा बैलाची भक्षि कमी होईल.

सुवर्णाचा रंग

शरीर वर्णनामध्ये आलेला 'सुवर्ण' शब्द हा सोन्याचा वाचक नसून 'सुरोभित वर्णा' चा वाचक आहे

धैर्ययन्तौ सुवर्णामौ ॥ ८ ॥ कि. सं. ३

श्री रामचन्द्र श्यामवर्ण होने व लक्ष्मण गौरवर्ण होता. या दोषापैकी कौगीही मुवर्णाधारण्या काठीचा नव्हता, तथापि येथे 'सुवर्णाम्बु' असे म्हटलेले आहे. म्हणूनच याचा अर्थ 'उत्तम शरीरकानी असलेले' असा आहे. 'सुवर्णा-च्या रंगासारखे' असा याचा अर्थ नव्हे

वानरवेप

वानर जातीचा वानरसारखा वेप असे. हनुमान जेव्हा राम लक्ष्मणाला भेटण्यास ऋष्यमूक पर्वतावरून खाली उतरला, तेव्हा त्याने तापशाचा वेप धारण केला होता पहा—

कपिरूपं परित्यज्य हनुमान्मायतात्मजः ।

मिश्ररूपं ततो भेजे शठयुद्धितया कपिः ॥ १ ॥ कि. स. २

हनुमानाने रामलक्ष्मणानवळ जावयान्या वेळीं वानर वेप काढून ठेवला व मिश्ररूपाचा वेप धारण केला व तो रामलक्ष्मणाजवळ आला. आपण कोण आहो हें रामलक्ष्मणाला समजू नये म्हणून हनुमानाने असें केले यावरून स्पष्ट होत आहे की हा एक प्रकारचा वेप असे. रामलक्ष्मणाला भेटून जेव्हा तो परत सुग्रीवाकडे निघाला, तेव्हा मिश्ररूप टाकून वानररूप धारण केले असे पुनः म्हटले आहे. या वरून हा वेप आहे असे स्पष्ट होत आहे

मिश्ररूपं परित्यज्य वानरं रूपं आश्रितः ॥ ३४ ॥ कि. स. ८

मिश्ररूप टाकून हनुमानाने पुनः कपिरूप धारण केले.

किं किं न्याय का षडं ती ल

'सु भा पि तें

१ नेदशानां मतिर्मन्दा भवत्यकलुषात्मनाम् — निर्मळ मनाच्या पुरुषाची मती वर्षीहि मन्द होत नसते (११११६)

२ अतिस्नेहपरिष्वंगात् चार्तिराद्रापि दृश्यते— अति जेहाचा संबंध झाल्यामुळे भिजलेली वातही जळ लागते (११११७) [स्नेह-तेल, प्रेम]

३ स्वास्थ्यं भद्रं भजस्व, आर्यं त्यज्यतां कृपणामतिः— धैर्याचे अवलंबन कर, हे कल्याणसवन श्रेष्ठ पुरुषा । हे धैर्य खचविणारे विचार सोडून दे. (१११२२)

४ उत्साहो षलवान्, आर्यं, नास्त्युत्साहात्परं बलम्— हे धार्मी । उत्साहाचे सामर्थ्य अधिक आहे. उत्साहासारखे दुसरे बल नाही (१११२२)

५ सोत्साहस्य हि लोकेषु न किञ्चिदपि दुर्लभम्— उत्साही मनुष्याला या लोकामध्ये काहीही दुष्टाप्य नाही. (१११२२)

६ उत्साहवन्तः पुरुषा नायसीदन्ति कर्मसु— उत्साही पुरुष कसलेही कार्य करायचे झाले तरी खचून जात नाहीत (१११२३)

७ बुद्धिविज्ञान संपन्न इंगितैः सर्वमाचर— बुद्धि व ज्ञान यांनी युक्त होऊन तुं सर्व कर्तव्ये करीत जा. (२११८)

८ न दीनुद्धिं गतो राजा सर्वभूतानि ज्ञास्ति— बुद्धिचे अवन-संजन न करणारा राजा सर्व प्रजेवर अधिकार चालवण्यास समर्थ होत नाही. (२११८)

९ विश्वासो नात्र हि क्षम — येनै (अनेच्छी मागसावर) विश्वास ठेऊ नये हेंच उत्तम (२१२१)

१० अरयश्च मनुष्येण चित्तियादुद्वारिणः — कपटाने मवार करणारे शत्रु मनुष्याने ओळखले पाहिजेत (२१२०)

११ विश्वस्तानामविश्वस्नाद्विद्वेषु प्रहरन्त्यपि — विश्वास ठेवून स्वप्न बसणाऱ्यावर त्याची छिद्रे पाहून हे शत्रु प्रहार करीत असतात. (२१२२)

१२ भवन्ति परदन्तारस्ते ज्ञेयाः प्राकृतैर्नरैः — संधि साधून प्रहार करणाऱ्या शत्रूंचा साधारण लोकांकडून शोध केवळ पाहिजे (२१२३)

१३ गुणगणैर्युक्ता यस्य स्यु कार्यसाधकाः तस्य सिध्यन्ति सर्वेऽर्थाः — ज्याच्याजवळ सर्व गुणसंपन्न कार्यकर्ते असतात त्याची सर्व कार्ये मिळू शकतात (२१२५)

१४ ह्यसने धार्तरुच्छ्रे वा भये वा जीवितान्तंग । विमृशंश्च स्वया बुद्ध्या धृतिमन्नावसीदति ॥ — कष्ट झाले, घनाची हातां झाली, जीविताना नाश करणारे भय प्राप्त झाले अथवाही जो स्वतःच्या बुद्धीने विचार करता तो धैर्यवान् मनुष्य नाश पावत नाही (२१२)

१५ यालिशस्तु नरो नित्यं वैकृत्य योऽनुवर्तते । स मज्जत्यथशं शोके माराशान्तेषु नौर्जन्ते — जो मूर्ख मागूस नेहेमी रोद करीत बसतो तो मार अधिक झाल्यामुळे बुडणाऱ्या नौकेप्रमाणे शोकामध्ये बुडून जातो. (२११०)

१६ शोकेनाभिप्रपन्नस्य जीविते चापि संशयः — शोक करीत बसणाऱ्याला आपल्या जीवितविषयांही संशय उत्पन्न होतो. (२११३)

१७ शोकं त्यज, धैर्यमाश्रय केचलं — शोक सोड व शुद्ध धैर्य धारण कर. (२११३)

१८ निश्चला भवति प्रीतिः धैर्यं आत्मवत्तां — स्थावळची प्रीती व धैर्य हीं स्थायी असतात (२१६)

६९ रजत वा सुवर्णं वा शुभान्याभरणानि च । अविमक्तानि
साधूनामवगच्छन्ति साधवः — सोनें स्पें व आभूषणें यात श्रेष्ठ लोक
आपसात आपपरभाव मानीत नाहोत (८१७)

२० आदधो वापि दरिद्रो वा दुःखित सुखितोऽपि वा ।
निर्दोषश्च सदोषश्च धयस्य परमा गति — मित्र सपन्न असो वा
दरिद्री असो, सुखो असो वा दुःखी असो, निर्दोष असो सदोष असो, तोच मोठा
आश्रय आहे (८१८)

२१ घनत्याग सुखत्यागो देशत्यागोऽपि वानर । वयस्यार्थे
प्रवर्तन्ते क्रोह द्यूता तथा विधमः ।— जेवें भ्रम दितून येतें त्या मित्रासाठीं
धन सुख व देश यांचाही त्याग केला जातो (८१९)

२२ उपकारफल मित्र, अपकारोऽरिलक्षणम् — उपकार हें मित्राचें
व अपकार हें शत्रुचें लक्षण आहे (८२१)

२३ दुःखित सुखितो वापि सख्युर्नित्य गति — दुःखा असला
किंवा सुखी असला तरी मित्रच मित्राचा आश्रय आहे (८१४०)

२४ नयश्च विनयश्चोभी निग्रहानुग्रहावपि । राजवृत्तिरस-
कीर्णा न नृपा कामवृत्तयः ॥— न्याय, विनय, शत्रुचा निग्रह,
सज्जनावर अनुग्रह ही राजाचा वागवृत्त असतावी राजे स्वैच्छाचारी नसावे ।
(१७१३२)

२५ राजहा प्रह्लाहा गोम्र चोर प्राणिवधे रत । नास्तिक
परिवेत्ता च सर्वे निरयगाभिन ॥ सूचकश्च प्रदयश्च मित्रप्रो गुद
तल्पग । लोक पापात्मनामेते गरुडन्ते नात्र सशय ॥— राजाचा
घात करणारा, ब्रह्मघातकी, गोघातका, चोर, प्राण्याचा वध करण्यात रमणारा,
नास्तिक, ज्येष्ठ भावाचा पूर्वी विवाह करणारा, चहाटा करणारा, शृंग, मित्र
घातकी, गुह्यनीतीं रत होणारा हे सर्व नरकत जातात (१७१३६-३७)

२६ ज्येष्ठो भ्राता पिता वापि यश्च विद्या प्रयच्छति । प्रयस्ते
पितरो ज्ञेया धर्मो च पथि वर्तिन — वदिल भाऊ, बाप व जो विद्या
शिकवतो हे तिघे धर्माने चळणाऱ्याचे वदिल आहेत (१८१३)

१७ यवीयानात्मनः पुत्रः शिष्यश्चापि गुणोदितः । पुत्रवत्ते
त्रयश्चिन्त्याः— लहान भाऊ, स्वतः चा मुलगा व गुणी शिष्य यांना मुला-
प्रमाणें मानलें पाहिजे. (१८१४)

१८ औरसी भगिनीं वापि भार्यां चाप्यनुजस्य यः । प्रचरेत्
नरः कामात्तस्य दण्डो वधः स्मृतः ॥— आपल्या कन्येशीं, बहिणींशीं
व धाकट्या भावाच्या पत्नीशीं जो रममाण होत असेल त्याचा वध करावा
(१८१३)

१९ राजभिर्भृतदण्डाश्च कृत्वा पापानि मानवाः । निर्मलाः
स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा ॥— मनुष्यांच्या हातून पाप
शालें असता राजांनी त्यांना दण्ड केला म्हणजे ते पुण्यवान् पुरवाप्रमाणें स्वर्गला
जातात. (१८१२)

२० शासनाद्वापि मोक्षाद्वा स्तेनः पापात्प्रमुच्यते । राजा स्व-
शासत्पापस्य तदेवामोति किल्बिषम् ॥— राजाला समजल्यावर राजानें
शासन केल्यास अथवा सोडून दिल्यास चोर वा पापी पापापासून मुक्त होती.
पापी मनुष्याला राजानें शासन न केलें तर तो राजा पापी होतो. (१८१३)

२१ प्रायश्चित्तं च कुर्वन्ति तेन तच्छाम्यते रजः— जे प्रायश्चित्त
करतात त्यांचें पाप दूर होतें. (१८१४)

२२ प्रतियफर्तुं प्रकष्टे हि नापकृष्टस्तु शक्नुयात् ।— धेष्टाच्या पुढें
निकुष्ट वत्त देण्यास समर्थ होत नाही. (१८१७)

२३ दण्डये यः पातयेद्दण्ड दण्ड्यो यश्चापि दण्डयेते । कार्य-
कारणसिद्धार्थात्तुमौ तौ नावसीदितः ।— जो अपराध्याला दण्ड
करतो व ज्या अपराध्याला दण्ड होतो, ते दोघेही कार्यकारण संबंधामुळें
पातित होत नाहींत. (१८१६)

२४ नैवं विद्याः शेरते हि भूमौ नृपतिसत्तमाः— धेष्ट राजे असे
जमिनीवर निजत नसतात. (२०१५)

३५ गुणदोषकृतं जन्तुः स्वकर्मफलहेतुकम् । अव्यग्रस्तदव्याप्नोति सर्वं प्रेत्य शुभाशुभम् ॥— गुण दोष वर्णारे शुभाशुभ कर्म जे मनुष्य करतो त्याचे शुभाशुभ फल त्यास प्राप्त होते (५११२)

३६ कश्च कस्यानुशोच्योऽस्ति देहेऽस्मिन् युद्धदोषमे ।— युद्धदुःखासारख्या या देहाच्या ठिकाणी कोण कोणाचा शोक करील बरे ? (२१३३)

३७ शोच्यः शोचासि कं शोच्यम् ?— स्वतः शोचनीय स्थितीत असलेल्याने दुसऱ्या कोणाचा शोक करावा बरे ? (२१३३)

३८ दीनं दीनोऽनुकम्पसे— स्वतः दीन झाला असताना दुसऱ्या दीनार करी बरे दया करता येईल ? (२१३३)

३९ न चातिप्रणयः कार्यः कर्तव्योऽप्रणयश्च ते । उभयं हि महादोषं तस्मादन्तरङ्गमय ॥— अतिप्रसंगही करुं नये व उदासीनही व्नुं नये, दोनही अनर्थाव्ह आहेत. म्हणून मध्यम मार्गाने जावे. (२१३३)

४० शूराय न प्रदातव्या कन्या खलु विपश्चिता— शहाण्यामाणसाने आपली मुलगी शूराला देऊ नये. (२३१८)

४१ पतिहीना तु या नारी कामं भवतु पुत्रिणी । धनधान्यसमृद्धाऽपि विधवेत्युच्यते युधैः ॥— जिचा पति मेला आहे ती पुत्रवती व धनधान्याने समृद्ध असली तरी विधवाच म्हटली जाते. (२३१९)

४२ अनग्न्यरूपाः पुरुषस्य दाराः— स्त्री पुरुषापासून भिन्न नसते. (२४३८)

४३ न शूरपत्न्यः पतिदेवयन्ति— शूरान्या स्त्रिया रडत नसतात. (२४४४)

४४ घात्रा विधानं विहितं तथैव— विधाल्याने तसेच व्हावे असे ठरवले होते. (२४४४)

४५ सर्वं सुगुदुःखयोगं तेन कृतं विधात्रा— सर्व सुख दुःखाचा योग त्याच विधाल्याने केलेला आहे. (२४४९)

४६ न शोकपरिनापेन श्रेयसा युज्यते मृत.— शोक संताप करणाने मेलेल्या जीवाला शुभगति होत नाही (२५१२)

४७ लोकवृत्तमनुष्ठेयं— लोक व्यवहाराप्रमाणे वागावे. (२५१३)

४८ न कालादुत्तरं किञ्चित्परं कर्म उपासितुम्— वेळ निघून गेल्यावर फोणतेही कर्म नीट करता येत नाही. (२५१३)

४९ नियतिः कारण लोके, नियतिः कर्मसाधनम् । नियतिः सर्वभूतानां नियोगेष्विह कारणम्— जगामध्ये देवावर सर्व कारणे, सर्व कर्म व सर्व योग बनलून आहेत कालच सर्व करतो. (२५१४)

५० न कालः कालमत्येति, न कालः परिहीयते । स्वभावं च समासाद्य न किञ्चिदतिघतंते ॥— कालाचा अतिक्रम कोणास करता येत नाही, घडणाऱ्या गोष्टी आधी किंवा नंतर घडत नाहीत. प्राक्तनाला टाळता येत नाही. (२५१६)

५१ न कालस्यास्ति बन्धुत्वं न हेतुर्न पराक्रमः । न मित्रज्ञाति संबंध. कारण नात्मनो घशः ॥— काल पध्यात करित नाही, तो टाळण्यासाठी उपाय चालत नाही तो मित्र व ज्ञातीचा संबंध जाणत नाही. त्याच्यावर कोणाचा अधिकार चालत नाही. (२५१७)

५२ धर्मश्चायंश्च कामश्च कालक्रमसमाहिताः— धर्म अर्थ व काम हे कालक्रमाने प्राप्त होत असतात (२५१८)

५३ एषा वै नियतिः श्रेष्ठा ॥— ही कालगति अशरीरार्थ आहे. (२५१९)

५४ तदलं परितापेन— आता शोक पुरे झाला (२५१९)

५५ समुन्मूलय शोकं त्वं व्यवसायं स्थिरीकुरु— शोक टाक व उद्योग कर. (२७१३७)

५६ उपकारेण धीरो हि प्रतीकारेण युज्यते— कोणी उपकार केला असता वीर पुरय त्यावर प्रत्युपकार करतोच. (२८१६४)

५७ अकृतज्ञोऽप्रतिकृतो हन्ति सर्ववतां मन -उपकार करणान्यार
जो प्रत्युपकार करीत नाही तो कृतज्ञ सामर्थ्यवानाचें मन मानून टांकतो, म्हणजे
त्याचा मैत्री राहत नाही (२८।६४)

५८ यो हि मित्रेषु कालज्ञ सतत साधु वर्तते । तस्य राज्य
च कीर्तिश्च प्रतापश्चापि वर्धते ॥— जो प्रसंग जाणणारा मनुष्य
मित्रांशी चांगल्या रीतिने वर्ततो त्याचें राज्य, कीर्ति व प्रताप यांची अभिवृद्धि
होते (२९।११)

५९ यस्य कोदाश्च दहश्च मित्राण्यारमा च भूमिपः समाभ्येतानि
सर्वाणि स राज्य महदधुते ॥— कोरा, दण्ड, मित्र आणि आमपड
ही सर्व जया या स्वार्थाने अमत्तत, ती मोठें राज्य प्राप्त करतो (२९।१२)

६० यो हि कालव्यतीतेषु मित्रकार्येषु वर्तते । स पृथ्वा
महानोऽप्यर्थात् मित्रार्थेन युज्यते ॥— वेळ निगून गेव्हावर
जो मित्र कार्य करू लागतो, त्याने कार्य केळ तरी मित्र कार्य वेव्हाचें यदा त्याचा
मित्र न नाही (२९।१५)

६१ नहि तावद्भयेत्कालो व्यतीतश्चोदनादत्ते- पुन. लूचना येई
पर्यंत कार्याची वेळ येवी असे होत नाही. (२९।२०)

६२ चोदितस्य हि कार्यस्य भयेत्कालव्यतिप्रस. ।— पुन
लूचना करानी लागली म्हणजे वेळ निगून येवी असे समजावें (२९।१५)

६५ शुभं वा यदि वा पापं योहि वाक्यमुदीरितं । सत्येन परि
गृह्णाति स वीरः पुरुषोत्तमः ॥— जो तोंडातून निघाल्लें बरेंवाईट भाषण
खरें करून दाखवतो तो वीर पुरुषामध्ये उत्तम होय. (३०१७२)

६६ कृतार्था ह्यकृतार्थानां मित्राणां न भवन्ति ये । तान्मृतानपि
क्रुश्यादा कृतघ्नाद्योपभुञ्जते ॥— आपला मनोरथ सिद्ध झाल्यावरही मित्र
कार्यासाठी जे झटत नाहींत, ते मेले असना त्यांना खापडेंही खात नाहींत.
(३०१७३)

६७ कोपमार्येण यो हन्ति स वीरः पुरुषोत्तम — उत्तम विवेकानें
जो क्रोधाचा नाश करतो तोच वीर पुरुषामध्ये श्रेष्ठ होय (३११६)

६८ मित्रं त्वस्थानकुपितं जनयत्येव सध्रमम्— मित्र विनाकारण
कुद्द झाला तर तोही भीति उत्पन्न करतो. (३११६)

६९ सर्वथा सुकरं मित्र, दुष्करं प्रतिपालनम् । अनित्यत्वात्तु
चित्तानां प्रीतिरल्पेऽपि भिद्यते ॥— मित्र मिळवणें सोपें आहे, पण
मित्रता टिकवणें फार वाठिण आहे. कारण अन्तःकरणें स्थिर नसल्याने अल्पस्वल्प
करणानींही ती सोडून जाते. (३२१७)

७० पानादर्थश्च कामश्च धर्मश्च परिहीयते— मद्यपानकरण्यानें धन,
पाम व धर्म याचा नाश होतो (३३१४६)

७१ धर्मलोपो महास्तावत्कृते ह्यप्रतिकुर्यंतः— उपकार करणाऱ्या
वर प्रत्युपहार केला नाहीं तर धर्माचा लोप होतो (३३१४७)

७२ अर्थलोपश्च मित्रस्थ नाशो गुणवतो महान्— गुणवान
मित्राची मैत्री तुटणें यानें फारच मोठी अर्थ हानि होते (३३१४७)

७३ मित्रं ह्यर्थगुणश्रेष्ठ सत्यधर्मपरायणम्— कार्य सिद्ध
करणारा व सत्य परायण असा मित्र असावा (३३१४८)

५७ अकृतज्ञोऽप्रतिकृतो हन्ति सत्त्वं च मन उपकार करणाभ्यावर
जो प्रत्युपकार करीत नाही तो कृतघ्न सामर्थ्यवानाचें मन मास्तून टाकतो, म्हणजे
त्याची मैत्रा राहत नाही (२८।६४)

५८ यो हि मित्रेषु कालज्ञ सतत साधु वर्तते । तस्य राज्य
च कीर्तिश्च प्रतापश्चापि वर्धते ॥— जो प्रसंग जाणणारा मनुष्य
मित्राशी वागण्या रातिने वागतो त्याचें राज्य, कीर्ति व प्रताप याची अभिशुद्धि
होते (२९।११)

५९ यस्य कोशश्च दण्डश्च मित्राण्यवात्मा च भूमिप । समान्येतानि
सर्वाणि स राज्य महद्भुते ॥— कोश, दण्ड, मित्र आणि आत्मबल
ही सर्व ज्याच्या खाधीन असतात, तो मोठें राज्य प्राप्त करतो. (२९।१२)

६० यो हि कालव्यतीतेषु मित्रकार्येषु वर्तते । स कृतव्या
महनोऽप्यर्थाश्च मित्रार्थेन युज्यते ॥— वेळ निघून गेल्यावर
जो मित्र कार्य करू लागतो, त्यानें काम वेळें तरी मित्र कार्य केल्याचें यश त्याला
मिळत नाही (२९।१५)

६१ नष्टि तत्र वद्भयेत्कालो व्यतीतश्चोदनादृते- पुन. सूचना येई
पर्यंत कार्याची वेळ गेली असें होत नाही. (२९।२०)

६२ बोधितस्य हि कार्यस्य भयेत्कालव्यतिक्रमः ।— पुन
सूचना करावी लागली म्हणजे वेळ निघून गेली असें समजावें (२९।१५)

६३ न चाग्निचूडां ज्जलितामुपेत्य न दहाते क्वचित्— प्रज्य-
लित अग्निची ज्वाला लागल्यानंतर कोण जळला जात नाही असें होणार नाही
(३०।१८)

६४ अर्थिनामुपपन्नानां पूर्वं चाप्युपकारिणाम् । आशां
संभ्रुत्य यो हन्ति स लोके पुरुषाघमः ॥— ज्यांनी पूर्वी उपकार
केले आहेत व जे काहीं दृष्टीनें आले आहेत, त्यांना वचन देऊन जो त्या प्रमाणां
वागत नाही, तो नीच पुरुष आहे असें समजावें. (३०।७१)

६५ शुभं वा यदि वा पापं योहि वाच्यमुदीरितं । सत्येन परि
शुद्धाति स वीरः पुरुषोत्तमः ॥— जो तोंडातून निघालेलें बॅन्वाईट भाषण
वरें करून दाखवतो तो वीर पुरुषामध्ये उत्तम होय. (३०१७२)

६६ वृत्तार्थां ह्यवृत्तार्थानां मित्राणां न भयन्ति ये । तान्मृतानपि
क्रव्यादां वृत्तघ्नाश्रोपभुञ्जते ॥— आपला मनोरथ सिद्ध झाल्यावरही मित्र
कार्यासाठी जे झटन नाहींत, ते मेले असता त्यांना श्रापदेही खात नाहीं.
(३०१७३)

६७ कोपमायेण यो हानि स धीरः पुरुषोत्तम — उत्तम विवेकानें
जो कोपाचा नाश करतो तोच वीर पुरुषामध्ये श्रेष्ठ होय (३०१६)

६८ मित्रं त्वस्थानकुपितं जनयत्येव संध्रमम्— मित्र विनाकारण
क्रुद्ध झाला तर तोही भीति उत्पन्न करतो. (३०१६)

६९ सूर्यथा सुकरं मित्र, दुःकरं प्रतिपालनम् । अनित्यत्वात्तु
चित्तानां प्रीतिरल्पेऽपि भिद्यते ॥— मित्र मिळवण सोपें आहे, पण
मित्रता टिकवणें थार कठिण आहे. कारण अन्तःकरणें स्थिर नसल्यानें अल्पसंख्य
करणानींही ती मोडून गळते. (३०१७)

७० पानादर्थश्च कामश्च घर्मश्च परिर्हायते— मद्यपानकरण्यानें धन,
नाम व धर्म यांचा नाश होतो (३३१४६)

७१ घर्मलोपो महांस्नावत्कृते ह्यप्रतिकुर्वंतः— उपकार करणाऱ्या
वर प्रत्युपकार केला नाहीं तर घर्माचा लोप होतो (३३१४७)

७२ अर्थलोपश्च मित्रस्य नाशे - गुणवतो महान्— गुणवान
मित्राची मैत्री तुटणे याने थारच मोठी अर्थ हानि होते (३३१४७)

७३ मित्रं ह्यर्थगुणश्रेष्ठ सत्यघर्मंपरायणम्— कार्ये सिद्ध
करणास व सत्य परायण असा मित्र असावा (३३१४८)

७४ सत्याभिजनसंपन्नः सानुक्रोशो जितेन्द्रियः । कृतज्ञः सत्यवादी च राजा लोके महीयते ॥— सत्त्वम्य, कुलीन, दयाळू, जित-दिय, कृतज्ञ, सत्यवादी राजाची या लोकीं कीर्ति वाढत जाते. (३८१७)

७५ यस्तु राजा स्थितोऽधर्मं मित्राणामुपकारिणाम् । मिथ्या-प्रतिज्ञां कुरुते को नृशंसतरस्ततः ॥— जो राजा अधर्मचरण करतो व उपकार कणाच्या मित्रांना छोटे वचन देऊन पसवितो त्याहून अधिक दुष्ट कोण बरे असेल ? (३८१८)

७६ कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः ॥— कृतघ्नाला प्रायश्चित्त नाही. (३८१९)

७७ विधिः किल नर लोके विधानेनानुवर्तते— खरोखर कर्मांचे फल देवी घटनेनुसार मनुष्याला प्राप्त होत असते (५६४)

किं किं न्हा कां हां ती ल

उ प मा

१ हाट्टरुप्रतिच्छन्नान् नरान् पीतांबरानिव— सुवर्णं भूपर्णे घान-
लेल्या पीतांबरधारी पुरुषाप्रमाणे (हे वृक्ष दिसत आहेत.) कि० ११०१

२ विश्रमोत्सुकमनसः सांगरागा नरा इव— शृंगारानें आर्तदित
मन ज्याचें झालें आहे व ज्याच्या अंगला चंद्रनाची टटी लावलेली अशा पुरुषा
प्रमाणे (हे वृक्ष दिसत आहेत) (११०)

३ नि श्वास इष सीताया चाति वायुर्मनोहरः— सीतेत्या श्वाभो-
च्छासाप्रमाणे हा मनोहर वायु वहात आहे. (११०२)

४ द्रुमान् इमान् लताः समनुवर्तन्ते मत्ता इव चरस्त्रियः—
या वृक्षाना मत्त झालेल्या थोठे स्त्रियाप्रमाणे या लता बेळी विकटून राहत
आहेत. (११०५)

५ पुष्पैः नगसानुषु विस्तीर्णा पीतरक्ताभाः प्रस्नराः कृता—
फुलांनी परंतावर लाल व पिवळ्या रंगाचें पसरलेले थर निजाने पसरले
असें दिसत आहेत. (११११)

६ भाराक्रान्तेषु नौर्जले मज्जति— भार अधिक झालेली नौका जशी
पाण्यात बुडते (तसा मनुष्य सोळात बुडतो.) (८११०)

७ घर्षास्त्रिव सुक्षेत्रे सर्वे संपद्यते— पर्जन्य कालामध्ये उत्तम जमिनीत
पेरलेले बीज उत्तम रीतिने उगवते. (८१२०)

८ याप्पवेगं तु सहसा नदीवेगमिवागतं— नदीचा वेग जसा अना-
वर अगतो तसा अश्रूचा वेग अनावर असतो (८१२०)

९ अमर्यः वर्धते प्रावृहवेग इयामस — माझा क्रोध पावसाच्यात पाण्याचा जोर वाढतो तसा वाडत आहे.

१० युगान्त इव भास्करः— युगाचा अन्त, करणारा जसा सूर्य असतो. (१११२)

११ गगने ग्रहयोर्धोरं बुधाङ्गारकयोरिव— आकाशामध्ये बुध व मंगळ यांचे घोर युद्ध व्हावे (तसे त्यांचे युद्ध झाले.) (१२१७)

१२ अन्वोन्यसदृशौ वीरावुभौ देवाविवाश्विनौ— अश्विनी कुमाराप्रमाणे ते दोघेही वीर सारखे दिसू लागले (१२१९)

१३ मालयेव गलाकानां ससंध्यं इव तांयदः— संध्याकाळचा मेघ बगळ्याच्या मालेने जसा शोभतो (तद्वत् तो सुभीव त्या मालेने शोभू लागला.) (१३४१)

१४ पर्वतानिच जंगमान्— चालणाऱ्या पर्वतासारखे (हत्ती त्या वनात होते.) (१३११)

१५ एष मेघ इव आकाशे वृक्षपण्डः प्रकाशते— त्या आकाशातील मेघाप्रमाणे हा वृक्ष समूह चमकत आहे. (१३१४)

१६ मेघजालप्रतिच्छन्ना वैडूर्यगिरयो यथा— मेघानी, आछा दिलेल्या वैडूर्य रत्नाच्या पर्वताप्रमाणे (हे वृक्ष दिसत आहेत) (१३२४)

१७ विपरीत इवाकाशे सूर्यो नक्षत्रमालया— नक्षत्र मालेने वेष्टिलेला सूर्य जसा आकाशात शोभतो (तसा सुभीव त्या वेळाने शोभला) (१४१९)

१८ राजदोषपरामृष्टाः कुलस्त्रिय इवाकुलाः— राजाच्या दोषा-मुळे कुलस्त्रिया शत्रुच्या ताब्यात गेल्यामुळे जसा व्याकुळ होतात. (१४२०)

